

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2021 45(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

İlker Akçasoy

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Gülçin Özge Tan

Nuray Şahin

Yazı İşleri Müdürü

İlker Akçasoy

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Erkan Muniroğlu

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

13 Aralık 2021

Kış 2021 45(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŐMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akşın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi)
İletişim Fakültesi)
Ahmet Murat Ayaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı Iğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi
AİİTE)
Uygur Kocabaşoğlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haşım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Şebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Şennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkıs Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Nazan Bedirhanıoğlu (Wellesley College)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)
Nizam Önen (Mustafa Kemal Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for
Human Development)

Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Özge Özkoç (Ankara Üniversitesi)
Miriş Meryem Kurtulmuş (Marmara
Üniversitesi)
Ferda Dönmez Atbaşı (Ankara
Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (İnsan Hakları Okulu)

Fotoğraf: Mülkiyeliler Birliği

Prof. Dr. Tuncer Bulutay

1934 - 2021

7 Aralık 2021 tarihinde değerli Hocamız Prof. Dr. Tuncer Bulutay'ı kaybettik. Başta ailesi ve dostları olmak üzere meslektaşları, öğrencileri ve tüm sevenlerine sabır ve başsağlığı dileriz. Sevgili Hocamız mesleğinin çok erken bir döneminde, 1983 yılında, bilim insanının bilimsel düşünce ve bilgi üretiminin durdurulabileceğini zanneden zihniyet tarafından, fakültemizden 1402 sayılı sıkıyönetim yasağı ile uzaklaştırılmıştır. Ancak Hocamız varlığıyla aksini göstermekle kalmamış, bizlere, her şeye rağmen onurla mesleğe nasıl sahip çıkabileceğimizi öğretmiştir. Türkiye'de emek, işsizlik ve ücretler üzerine yapmış olduğu araştırmalarıyla çığır açan Hocamız, ömrünü bilime adanmış, katkılarına yenilerini eklemeye, üretmeye ve ürettiğini paylaşmaya devam etmiştir.

Değerli hocamızın büyük anısına minnetle ve saygıyla...

İçindekiler

Yeni sayıda... - 1

Makale

1990’lardan Günümüze Çin’de Meşruiyet ve Demokrasi Tartışmaları - 848
Emre Demir

“Tek Devlet, İki Sistem” Politikası Çerçevesinde Hong Kong’un Statüsünün Analizi - 878
Meryem Özgür-Çağla Vural

Reel-politikle Yüzleşmek: Irak Kürtlerinin Bağımsızlık Arayışları - 912
Muhammet Fatih Özkan-Gürol Baba

İttihatçı Tek-Parti Rejimi Kurulurken Hizipler, Seçimler, Boykot - 940
Erol Ülker

Türkiye’de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990’larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü - 963
Mehmet Ertan

**Dünya Metabolizmasında Yarık:
COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği - 993**
Yelda Erçandırılı

Tartışma

Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen’in “Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve ‘Zihniyet Temelli Tarih’ Modeli Önerisi” Başlıklı Makaleleri Hakkında Görüşler - 1019
Ali Ulvi Özdemir

In Memoriam

Bankacılık Sistemi, Sanayileşme ve Alexander Gerschenkron - 1032
Serdar Şahinkaya

İşaya Üşür ve Geçiş Tartışmaları - 1046
Oğuz Oyan

İletişim - 1063
Oktar Türel

Kesinleşmiş Bir Bütçe Hesaplaşması Örneği: Millî Eğitim Bakanlığı - 1071
Aziz Konukman

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 1077

Yeni Sayıda...

Sevgili okurlar ve katkıda bulunan değerli yazarlar,

Mülkiye Dergisi'nin 2021 yılı Aralık sayısını sizlerle paylaşmanın büyük heyecanını ve onurunu duyuyoruz. 1965'ten bu yana akademik bilginin kolektif üretimine ve paylaşımına aralıksız katkı sağlayan Dergimizin tüm sayılarında olduğu gibi, bu sayıda da, toplum bilimlerinin farklı alanlarında yer bulmuş çeşitli meseleler irdelenmekte ve hassasiyetle tartışılmaktadır.

Bu sayı, ülke ve dünya gündemindeki çeşitli politik tartışmaları inceleyen araştırma makalelerinin yanı sıra, geçtiğimiz yıl Mayıs ayında yitirdiğimiz, değerli Hocamız **Prof. Dr. İşaya Üşür** anısına hazırlanan **özel bir dosyayı** da içermektedir. Serdar Şahinkaya, Oğuz Oyan, Oktar Türel ve Aziz Konukman tarafından hazırlanan makaleler, İşaya Üşür Hocamızın politik iktisat alanına katmış olduğu, kapitalizmin gelişme süreçlerine ilişkin incelemeleri kapsamında sanayileşme sürecine geçiş tartışmalarını değerlendirmekte ve bizlere hatırlatmakta. Bu anlam yüklü özel dosyayı sizlerle paylaşmamızı sağlayan yazarlarımıza, katkıları için ayrıca teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Sayıda yer alan ve çeşitli ülke örnekleriyle demokrasi-siyaset tartışmalarını içeren araştırma makalelerinden ilki, **"1990'lardan Günümüze Çin'de Meşruiyet ve Demokrasi Tartışmaları"** başlığını taşımaktadır. Emre Demir tarafından hazırlanan makalede, Çin düşün dünyası için özgül bir öneme sahip olan liberalizm, eleştirel sosyalizm ve Yeni Konfüçyanizm düşünce akımlarının savunucusu olan Çin entelijyansasının mevcut sistemin meşruiyeti ve demokrasisi üzerine yürüttüğü tartışmalar ayrıntılı bir şekilde irdelenmiştir. Tek parti sisteminin geçerli olduğu Çin siyaseti için bu üç farklı düşünce akımının politik düzlemde partinin önüne geçemediği tespiti ile tartışmasını sürdüren Demir, böylelikle demokrasi tartışmalarına entelektüel bilgi birikim süreçlerini dahil ederek daha kapsamlı bir tartışmaya da kapı aralamaktadır.

Son yılların örnek olay ülkelerinden birisi haline gelen Hong Kong'u merkezine alan **"Tek Devlet, İki Sistem Politikası Çerçevesinde Hong Kong'un Statüsünün Analizi"** başlıklı ikinci makale, Hong Kong'un statüsünü analiz etmektedir. Betimleyici bir metodolojiyle, Meryem Özgür ve Çağla Vural tarafından kaleme alınan makale, Hong Kong'un tarihsel arka planını başarıyla verirken, statüsüyle ilgili tartışmaları, kendi geleceğini tayin hakkı, otoriter yasalılık ve demokratik mücadele kavramları çerçevesinde incelemekte ve tartışmaya açmaktadır.

“Reel-politikle Yüzleşmek: Irak Kürtlerinin Bağımsızlık Arayışları” başlığını taşıyan ve Muhammet Fatih Özkan ve Gürol Baba tarafından sunulan üçüncü makalede yazarlar, Birinci Dünya Savaşının ardından Iraklı Kürtlerin bağımsızlık arayışları sırasında karşılaştığı zorlukları aktarmaktadır. Anlatısal-açıklamacılık yöntemi kullanılarak dört ayrı döneme ayrılan bağımsızlık arayışlarının, bölge içi ve bölge dışı aktörlerin reel-politik yaklaşımlarıyla irdelenmesi çalışmayı özgün bir noktaya taşımaktadır. Bu makalenin ardından gelen ve **“İttihatçı Tek-Parti Rejimi Kurulurken Hizipler, Seçimler, Boykot”** başlığını taşıyan dördüncü makalede ise İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC), 1908 – 1913 ve 1913 – 1918 dönemlerinde kuruluş dinamikleri incelenmektedir. Erol Ülker’e ait olan makale, ilgili rejiminin hangi koşullar altında ve nasıl ortaya çıktığı aktarırken İttihatçı hareket içinde belirleyici bir dinamik olarak görülen asker – sivil ayrımının İTC içindeki güç ilişkilerinin analizi için yeterince açıklayıcı bir çerçeve sunmadığı ileri sürmektedir.

Sayıda yer alan beşinci yazı Mehmet Ertan’ın **“Türkiye’de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990’larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü”** başlıklı makalesi. Ertan, Türkiye’de merkez sağ siyasetin 1990’larda yaşadığı dönüşümünü bölünme ve küçülme eksenlerinde değerlendirirken daha büyük bir çerçeveden Türkiye’de siyasal merkezin dönüşümünü de bu doğrultuda merkez sağ siyasi partilerin küçülmesine ve muhafazakâr modernleşme anlayışının tıkanmasına bağlamaktadır.

Makale dizisinin altıncı ve son yazısı olan **“Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği”**nde ise Yelda Erçandırılı, COVID-19, ekolojik kriz ile neoliberalizm arasındaki diyalektik ilişkiyi Marx ve Engels’in tarihsel materyalist toplum-doğa analizinden yola çıkarak tartışmaya açarken hayatlarımızın orta yerine yerleşen COVID-19 pandemisine farklı bir cepheden bakmaktadır.

Araştırma makalelerinin yanı sıra derginin sonunda yer alan ve Ali Ulvi Özdemir tarafından yürütücülüğü yapılan tartışma yazısı ise **Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen’in “Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve ‘Zihniyet Temelli Tarih’ Modeli Önerisi”** başlıklı makaleye dair önemli bir değerlendirme sunmakta ve yeni katkılara arabuluculuk etmektedir.

Bitirirken, dergicilik faaliyetimizde yaşadığımız küçük değişimi sizlerle paylaşmayı ve bu sayının bütün süreçlerini hazırlayarak bizlere teslim eden ve sizlerle buluşmamızı sağlayan editör ekibine teşekkür etmeyi bir borç biliriz. Dayanışma ile yürütülen dergi editörlük sürecini, akademik faaliyetleri paylaşma ve çoğaltma adına, bu sayıdan itibaren devralmış

bulunuyoruz. Yoğun bir emek verdikleri yadsınamaz olan, iki yıllık süre boyunca dergimize editörlük yapan Doç. Dr. Ferda Atbaşı Dönmez'e ve yayın kurulu üyelerimize akademik katkıları ve değerli çalışmaları için teşekkür ederiz. Yine özveri ile yürütülen sürecin getirdiği tatlı cefaları omuzlanan önceki editör ekibine, dizgide yer alan Nail Dertli'ye ve bu sayının akademik yürütücülüğünü yapan yayın kurulu üyelerimize ayrıca teşekkür ederiz. Son olarak, bu sayıda birlikte yola çıktığımız editör yardımcımız Nuray Şahin'e, bu sayının dizgisini yapan Erkan Muniroğlu'na ve bir sonraki sayı için çalışmalara başladığımız yeni yayın kuruluna ayrıca teşekkür etmek isteriz.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle....

Editörler ve Yayın Kurulu Adına

Emel Memiş

ve

Gülçin Özge Tan

1990'lardan Günümüze Çin'de Meşruiyet ve Demokrasi Tartışmaları¹

Emre Demir, TED Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-9580-863X

E-posta: emre.demir@tedu.edu.tr

Özet

Çin düşünce dünyasında bir bütün olarak Mao Zedong sonrası dönemde, özellikle de 1989 Tiananmen olaylarını izleyen 1990'lı yıllarda bir Rönesans yaşanmıştır. Bu dönemde bir yandan liberalizm, eleştirel sosyalizm, Yeni Konfüçyüsçülük ve milliyetçilik gibi yeni düşünce akımları ortaya çıkar ve bunlar Çinli aydınlar arasında hızla yayılırken, bir yandan da devlet ve Çin Komünist Partisi (ÇKP) ile Çinli aydınlar arasındaki ilişki büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu süreçte ÇKP'nin bilgi üretimi üzerinde Maocu dönemde kurduğu egemenlik önemli ölçüde zayıflamıştır. Günümüzde devlet ile Parti, fikir üretimini ve entelijansiyayı denetim altında tutma yetilerini tamamıyla kaybetmişse de onları yönlendirmekle yetinmek durumundadır.

Çin, akademik yazında ağırlıklı olarak otoriter bir tek parti sistemi olarak ele alınmaktadır. Bu durum, Çin iç siyaseti ve entelektüel bilgi üretimindeki çok sesliliğin gözden kaçırılmasına ve ülkenin iç siyasi meselelerde tek sesmiş gibi algılanmasına yol açmaktadır. Halbuki Çinli aydınlar, özellikle 1990'lardan itibaren ülkenin ekonomik, siyasi ve toplumsal meseleleri ile ilgili yoğun bir tartışma içine girmiştir. Dünya düzenine ve Çin yönetim sistemine yönelik farklı yaklaşımlara sahip düşünce akımlarına mensup Çinli aydınlar, bir yandan diğer düşünce akımlarına mensup aydınlar ile düşünce üretimini denetim altına almak ve devletin karar alma mekanizmalarını etkilemek için mücadele halindeyken bir yandan da kendi aralarında görüş farklılıkları yaşamaktadır. Bu çalışma, Çin düşün dünyasında 1990'lardan bu yana önemli bir yere sahip üç farklı düşünce akımı olan liberalizm, eleştirel sosyalizm ve Yeni Konfüçyüsçülüğe mensup Çinli aydınların mevcut sistemin meşruiyeti ve demokrasi kavramı üzerine yaptıkları tartışmaları ele almaktadır. Böylelikle çalışma, Çin entelijansiyasının ülkelerinin üç bin yıllık fikir dünyasından ve yönetim deneyiminden yararlanarak geliştirdikleri demokrasi ve meşruiyet kavramlarını inceleyerek Çin'in sahip olduğu canlı siyasi ve entelektüel tartışma ortamını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle çalışma, günümüz Çin'inde aydın sınıfının tek parti sistemine boyun eğmek yerine bu sistemi olumlu ve olumsuz yönleri ile hararetle bir biçimde, zaman zaman rejime karşı çıkan fikirler geliştirerek tartıştığını ortaya koymaktadır. Ne var ki bu tartışmalarda öne sürülen fikirler ancak ÇKP'nin izin verdiği ölçüde etkili olabilmekte, öne çıkarılan fikirler de Parti tarafından hem rejimin hem de politikaların meşruiyetini sağlamakta kullanılmaktadır.

Başka bir deyişle Çinli entelektüeller, farklı görüşler öne sürerek bilgi üretimine katkıda bulunsalar da bu fikirlerin politika yapım süreçleri üzerindeki etkisi Çin Komünist Partisi tarafından belirlenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Çin Halk Cumhuriyeti, Çin Komünist Partisi, Demokrasi, Meşruiyet, Çinli aydınlar

Discussions on Legitimacy and Democracy in China since the 1990s

Abstract

In the post-Mao Zedong period, especially during the 1990's following the 1989 Tiananmen events, a Renaissance took place in the Chinese world of thought. During this period, new currents of thought like liberalism, critical socialism, Neo-Confucianism and nationalism emerged and spread rapidly among Chinese intellectuals, while the relationship between the state and the Communist Party of China (CPC) and intellectuals underwent a major transformation. In this process, the CPC's Maoist era dominance over the production of knowledge has significantly weakened. Today, although the state and the Party have not completely lost their ability to control knowledge production and the intelligentsia, they must be content with steering them.

In the academic literature, China is mainly treated as an authoritarian single-party system. This leads to the ignorance of polyphony in Chinese domestic politics and intellectual knowledge production and creates the perception that the country is monodic in domestic political issues. However, since the 1990s, Chinese intellectuals have been in an intense debate about the country's economic, political and social issues. On the one hand, Chinese intellectuals are in a struggle with others to control knowledge production and influence decision-making mechanisms of the state. On the other hand, each group of intellectuals are engaged in a debate among themselves. This study discusses the liveliness of Chinese intellectual production by analyzing the discussions among the intellectuals from three different currents of thought, namely liberalism, critical socialism and New Confucianism, on the legitimacy of the current system and the concept of democracy. In this way, by addressing the concepts of democracy and legitimacy that the Chinese intelligentsia has developed by taking advantage of the three thousand years of intellectual world and management experience of their countries, the study aims to reveal the country's lively political and intellectual debate environment. In other words, it shows that in China, instead of submitting to the single-party system, the intellectual class fervently discusses the system with its positive and negative aspects, by, from time to time, developing ideas that even oppose the regime itself. However, the ideas that stand out in the discussions can only be influential to the extent permitted by the CPC and are used by it to ensure

the legitimacy of both the regime and the policies pursued. In other words, even though Chinese intellectuals contribute to knowledge production by mooted different ideas, the impact of these ideas on policy-making processes is determined by the CPC.

Keywords: People's Republic of China, Communist Party of China, Democracy, Legitimacy, Chinese intellectuals

Giriş

Çin Halk Cumhuriyeti düşünce dünyasında bir bütün olarak Mao Zedong sonrası dönemde, özellikle de 1989 Tiananmen olaylarını izleyen 1990'lı yıllarda bir Rönesans yaşanmıştır. Bu dönemde bir yandan yeni düşünce akımları ortaya çıkar ve bunlar Çinli aydınlar arasında hızla yayılırken, bir yandan da devlet ve Çin Komünist Partisi (ÇKP) ile Çinli aydınlar arasındaki ilişki büyük bir dönüşüme uğramıştır. Maocu dönemde Parti ile yakın ilişki içinde olan aydınlar bilgi üretimine parti devletin istekleri doğrultusunda katkıda bulunmuştur. Ne var ki 1978 yılında başlayan reform ve dışı açılma sürecinin nispeten ılımlı ortamı ve Tiananmen olaylarının yarattığı travma nedeniyle Mao sonrası dönemde Çin aydın sınıfının ÇKP ile ilişkisi değişime uğramıştır. Çinli aydınların, ülkenin iç politikasına ve geçirdiği ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşümlere ilişkin kaygıları da önemli ölçüde farklılaşmıştır. Mao yıllarına kıyasla daha serbest bir tartışma ortamının oluşması sonucunda aydınlar, ülkelerine yönelik kaygılarını dile getirmeye başlamışlardır. Bu süreçte Çin'deki entelektüel tartışmalar 1980'lerden itibaren ortaya çıkan liberal, eleştirel ve Yeni Konfüçyüsçü düşüncenin katkılarıyla çeşitlenmiş ve gelişmiştir. Çin siyasetindeki yeni dönem, hızla dönüşen Çin'in nasıl incelenmesi ve anlamlandırılması gerektiği konusunda yeni düşünme yolları gerektirmiştir. Bu doğrultuda farklı ideolojik geçmişe sahip Çinli aydınlar, ülkelerinin sosyalizm/Mao sonrası döneminde Çin için yeni bir kimlik yaratma yolculuğunda birbirleriyle yarışa girmişlerdir.

Bu süreçte yaşanan iki gelişme, Çinli aydınların ürettiği bilgiye ve bu aydınlar arasındaki tartışmaya önemli etkide bulunmuştur. Bunlardan ilki, 1980'lerde başlayan ve Çin toplumunu derinden etkileyen neoliberal dönüşümdür. Bu çalışmada ele alınan düşünce akımlarına mensup aydınlar, neoliberal dönüşüm ile ilgili farklı bir tutum almıştır. Liberal düşünürler, ekonomik neoliberal dönüşümün doğru yönde atıldığını; ancak siyasal alandaki dönüşümün başarısız olmasına dolayısıyla yetersiz bir adım olduğunu savunmaktadır. Eleştirel ve Konfüçyüsçü aydınlar ise, farklı fikrî temelden beslenseler de 1980'lerden günümüze yaşanan ekonomik dönüşümün toplumu olumsuz etkilediğini ve dolayısıyla da devletin önlem alması ve ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini belirtmektedir. İkinci gelişme, 1989 yılında yaşanan Tiananmen olaylarıdır. Her ne kadar üç grupta yer alan aydınların her biri devletin protestoculara sert müdahalesini eleştirmişse de neoliberal dönüşümdekine

benzer bir ayrışma Tiananmen olayları ile ilgili olarak da kendini göstermektedir. Çinli liberaller protestocuların talebinin liberal demokrasi olduğunu iddia ederken, eleştirel ve Yeni Konfüçyüsçü düşünürler asıl talebin Batılı anlamda bir demokrasi olmadığını belirtmektedir. Eleştirel aydınlar, protestoların asıl sebebini neoliberal dönüşümün yarattığı toplumsal eşitsizlik olarak görürken, yeni Konfüçyüsçüler ise sorunun asıl kaynağının Çin toplumunun uzun yıllar boyunca maruz kaldığı Batılı düşünce olduğunu savunmaktadır. Her iki örnekte de görüldüğü üzere, Çin düşün dünyasında eleştirel ve Yeni Konfüçyüsçü aydınlar kendilerini Çinli liberallerin karşısında konumlamaktadır. Bu iki grup arasında Mao dönemi politikalarının mirası ve sosyalist parti devletinin meşruiyeti gibi önemli meselelerde ciddi görüş farkları bulunmakla birlikte ortak noktaları, farklı gerekçelerle de olsa, liberal düşünceye ve neoliberal politikalara muhalif olmalarıdır.

Bu arka planla çalışma, Çinli liberal, eleştirel sosyalist ve Yeni Konfüçyüsçü aydınlar arasında 1990'ların ilk yarısında başlayan ve günümüzde devam eden meşruiyet ve demokrasi tartışmalarını ele almakta ve böylelikle Çin'de sistemin meşruiyeti ile demokrasi kavramı üzerine yerleşik düzen ile arasına mesafe koyan aydınlar arasında yapılan tartışmaların zenginliğini göstermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada bu üç düşünce dünyasına mensup aydınların ele alınmasının nedeni, akademik yazının günümüz Çin düşün dünyasını liberaller, eleştirel sosyalist ve Yeni Konfüçyüsçüler olmak üzere üç ana gruba ayırmasıdır. Bu üç grup dışında yeni otoriter ve milliyetçi düşünce gibi başka akımlara mensup aydınlar da olmakla birlikte diğer akımlar, henüz bu çalışmada ele alınan üç ana grup kadar öne çıkmamıştır. Dahası yeni otoriter gibi nispeten yeni olan gruplarda yer alan düşünürlerin bir kısmı eleştirel sosyalist aydınlar arasında da sınıflandırılmaktadır (Cheek vd., 2020: 4-9). Hem akademik yazındaki ana akım sınıflandırmayı takip etmek hem de Çin'in çeşitli düşünce akımlarını daha yalın bir biçimde aktarmak adına bu çalışmada yalnızca üç ana akım üzerinde durulmuştur.

Ayrıca çalışma, ÇKP'ye hizmet eden yerleşik düzen aydınları yerine, yerleşik düzen ile arasına mesafe koyan ve parti devletine karşı eleştirel ses yükselten aydınların görüşleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Burada ele alınan düşünürler, her bir düşünce akımında öne çıkan ve hem entelektüel çevrede hem de kamusal alanda tanınan düşünürlerdir. Diğer bir deyişle çalışmada incelenen düşünürler, Çin ekonomisi, siyaseti ve toplumu hakkındaki düşüncelerini yalnızca akademik veya entelektüel çevrelerde değil, aynı zamanda kamusal alanda da dile getiren ve dolayısıyla halka hitap eden kamusal aydınlardır (Cheek vd., 2020: 2-10). Böylelikle Çin'in geçmişi, bugünü ve yarını hakkındaki kamusal ve entelektüel alanlardaki tartışmalara, parti devletinin koyduğu kısıtları da göz önünde bulundurarak katkı sunmakta ve zaman zaman öncülük etmektedirler. Ne var ki bu düşünürler, yerleşik düzen aydınlarının aksine doğrudan ÇKP'ye hizmet eden ve Parti çizgisini geliştiren ve/veya sıkı sıkıya takip

eden düşünürler değildir. Dolayısıyla da asıl hedefleri parti devletine hizmet ya da onun politikalarına katkı sunmak değildir. Aydın olmaları dolayısıyla her ne kadar ülkelerinin geleceği ve dünyadaki konumu hakkındaki görüşlerinin Parti politikaları üzerinde etkili olmasını arzu etseler de bu düşünürler, Partinin resmî ideolojisini kabullenmemeleri ve farklı derecelerde de olsa Partiyi eleştirmeleri nedeniyle ÇKP tarafından makbul kabul edilmeyen eleştirel kamusal aydınlarıdır. Bu çalışmada ele alınmalarının bir nedeni de budur.

Bu kapsamda çalışma, Çin entelijansiyasının ülkelerinin üç bin yıllık fikir dünyasından ve yönetim deneyiminden yararlanarak geliştirdikleri demokrasi ve meşruiyet kavramlarını ele alarak Çin'in sahip olduğu siyasi ve entelektüel tartışma ortamını gözler önüne sermeyi amaçlamaktadır. Bu şekilde günümüz Çin'inde aydın sınıfının tek parti sistemine boyun eğmek yerine bu sistemi olumlu ve olumsuz yönleri ile hararetle bir biçimde, zaman zaman rejime açıkça karşı çıkan fikirler geliştirerek tartıştığını ortaya koymaktadır. Ne var ki bu tartışmalarda öne sürülen fikirler ancak ÇKP'nin izin verdiği ölçüde etkili olabilmekte, öne çıkarılan fikirler de Parti tarafından hem rejimin hem de politikaların meşruiyetini sağlamakta kullanılmaktadır.

Bu doğrultuda ilk kısım, Çin'de Mao sonrası dönemde devlet ile aydınlar arasındaki ilişkinin dönüşümü üzerinde durmaktadır. Ardından gelen kısımlar sırasıyla Çinli liberal, eleştirel sosyalist ve Yeni Konfüçyüsçü aydınların Çin bağlamında meşruiyet ve demokrasi kavramları ile ilgili görüşlerini ve tartışmalarını incelemektedir. Ele alınan üç ideolojiden en kısa olarak Çinli liberal düşünceden bahsedilmiştir; zira bu fikir akımında yer alan düşünürler görüşlerini Batılı liberal düşünceye dayandırmaktadır. Dolayısıyla çalışmada nispeten daha az bilinen eleştirel sosyalist ve Yeni Konfüçyüsçü düşünürlerin görüşlerine daha fazla yer verilmektedir. Sonuç kısmında ise Çinli aydınların Çin'de demokrasi ve Çin sosyalist sisteminin meşruiyeti hakkındaki görüşleri üzerine kısa bir değerlendirme yapılmakta ve aydınlar arasındaki tartışmaların ülkenin yönetim sistemi üzerinde herhangi bir etkisinin olup olamayacağı kısaca tartışılmaktadır.

Çin Düşünsel Yaşamında Dönüşüm

ÇKP, 1949 sosyalist devriminin ardından gelen kırk yıllık süreçte kamusal alanı ve bilgi üretimini, sahip olduğu güçlü propaganda ve eğitim mekanizmaları aracılığıyla tekeli altında tutmuştur. Öyle ki Çinli aydınlar, bu sıkıca denetlenen ortamda aslen devletin bir hizmetkarı olarak görev yapmış ve bilgi üretimini sosyalist tek parti sisteminin çıkarları doğrultusunda gerçekleştirmiştir (Cheek vd., 2018: 209). Ne var ki Mao'nun en güçlü olduğu dönemlerde dahi Çin devleti ile Parti yekpare kurumlar olmak yerine bünyelerinde birbirleriyle rekabet halinde olan çok sayıda fraksiyonu barındırmıştır. Eleştirel bir aydın olan Wang Hui, buradan yola çıkarak, kuramsal tartışmaların ve kuram ile eylem

arasındaki ilişkinin ÇKP ve devlet tarafından uygulamaya konan politikaların oluşturulmasında ve düzeltilmesinde önemli bir role sahip olduğunu belirtmiştir (2010). Böylelikle aydınlar, bir nebze de olsa egemen düşünceye alternatif fikirler üretebilmiş ve Parti içindeki kuramsal tartışmalara katkıda bulunabilmiştir. Yine de fraksiyonlar arasında tartışmalar yaşanmış olsa bile ülkenin kamusal ve özel yaşamının büyük bir kısmı gibi bilgi üretimi süreçleri de parti devletinin sıkı denetimi altında kalmıştır. Timothy Cheek'e göre, Çinli aydınlar 1950'lerin ortalarından itibaren parti devletine bağımlı hale gelmiştir. Entelektüel yaşama katkı sunabilmeleri için ortodoks Parti çizgisini, yani Mao Zedong Düşüncesini kabullenmeleri gerekmiştir (2015: 165-166). Partiyeye sadık olanlar iyi kariyerlere, konumlara ve ayrıcalıklara sahip olmuştur (Wang, 2018: 314). Bu çizginin dışına çıkanlar ve Mao'yu eleştirenler ise Mao'nun Parti üzerindeki egemenliğini artırdığı dönemlerde sistemden aforoz edilmiş ve tüm ayrıcalıklarından mahrum bırakılmıştır. Bu dönemlerde Parti'nin siyasal, ekonomik, tarihsel ve bilimsel fikirlerine muhalefet eden aydınlar işlerini kaybetmiş, entelektüel çevreden uzaklaştırılmış ve geçimlerini sağlayacak kadar bile para kazanmaları engellenmiştir (Goldman, 2009: 660).

Mao sonrası süreçte yaşanan ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşüm ile bu durum yavaş da olsa değişim göstermeye başlamış ve zaman içinde bilgi üretiminde tekillik yerine çeşitlilik olağan sayılmaya başlanmıştır. Öyle ki 1970'lerin sonundan, özellikle de 1989 Tiananmen olaylarından bu yana Çinli aydınlar arasında ekonomik reformdan toplumsal eşitsizliğe, tek parti sisteminin meşruiyetinden siyasal reform ve demokratikleşme meselelerine kadar pek çok konu hakkında gün geçtikçe çeşitlenen tartışmalar yaşanmıştır. Bu süreçte sosyalist/Maocu ideoloji, özellikle sosyalist ekonomide yaşanan neoliberal dönüşüm ve Çin Halk Kurtuluş Ordusu (ÇHKO)'nun Haziran 1989'da Tiananmen Meydanı'ndaki protestoculara karşı çok sert müdahalesi sebebiyle ÇKP yönetiminin meşruiyet kaynağı olma vasfını büyük ölçüde yitirmiştir. Bu durum beraberinde egemen ideolojik ve ahlaki değerlerin kaybına ve neticesinde de bu boşluğu doldurmak amacıyla liberal, milliyetçi, yeni otoriter, solcu ve Konfüçyüsçü aydınlar arasında yeni ideolojik ve düşünsel tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır (Cheek, 2014; Cheek vd., 2018: 209; Cheek vd., 2020: 6).

Çin kamusal alanındaki bu yeni dönem, devlet ile aydınlar arasındaki ilişkiyi de dönüştürmüştür. Önceki dönemde tüm düşünürlerin devlete hizmet eden yerleşik düzen aydını (*establishment intellectuals*) olması durumundan farklı olarak, 1989 sonrası dönemde yerleşik düzen aydınlarına ek olarak yerleşik düzen ile arasına mesafe koyan aydınlar (*disestablishment intellectuals*) (Cheek, 2014: 921) da bilgi üretiminde yer almaya ve toplumsal tartışmalara katkıda bulunmaya başlamıştır. Bu yeni tip aydınları diğerlerinden ayıran özellikleri, farklı derecelerde de olsa devlet, modernleşme ve piyasalaşma gibi meselelere karşı eleştirel tutuma sahip olmalarıdır. William Callahan, farklı

meslek gruplarından ve düşünsel arka plandan oluşan bu aydınları 'yurttaş aydın' (*citizen intellectual*) olarak adlandırmaktadır. Bu aydınlar, Çin devletinin uyguladığı sansüre rağmen varlıklarını sürdürebilmeleri ve aynı zamanda da bu sansür tarafından şekillendirilmeleri dolayısıyla liberal toplumdaki aydınlardan farklılık göstermektedirler. Callahan'ın tanımlamasındaki 'yurttaş' sıfatı, bir devletin üyesi olmaktan kaynaklanan yasallığa işaret etmek yerine bu aydınların, sansür mekanizmasının da farkında olarak Çin'in geleceğine yönelik hayallerinin ve söyleyecek sözlerinin olmasından kaynaklanmaktadır. Ne var ki bu zor bir uğraştır; zira Çin'deki sansür mekanizmasının sınırları bir talimatname ile net bir biçimde belirlenmemiştir. Kısacası, hangi konuların ne zaman 'hassas' olarak kabul edildiği ve kimin, ne zaman 'hassas' konular hakkında fikir bildirdiği için devlet tarafından 'muhalif' (*dissident*) ilan edileceği belirsizdir. Bu nedenle Çinli aydınlar, Çin devletinin sadık görevlileriyken her an 'yurttaş aydın'a ya da 'muhalif'e dönüşebilirler (Callahan, 2013: 35-40).

ÇKP, Mao döneminden farklı olarak, günümüzde kamusal alana hükmetmek yerine onu propaganda aygıtı ve devlet (veya Parti) tarafından oluşturulan ve denetlenen sivil toplum örgütleri gibi diğer yöntemler aracılığıyla düzenlemektedir. Devlet, ekonomiyi yönlendirdiği gibi sivil toplumu ve kamusal tartışmaları da dikkatli bir biçimde yönlendirmektedir (Callahan, 2013: 35; Cheek, 2010). Parti, özellikle de Xi Jinping'in Parti Genel Sekreteri ve Devlet Başkanı olmasından bu yana, bilgi üretimini daha sıkı kontrol etmeye çalışmaktadır. Xi, konuşmalarında propaganda ve ideolojik çalışmanın ÇKP'nin en temel görevlerinden biri olarak önemini sürekli vurgulamaktadır (Xi, 2013). Dolayısıyla her ne kadar Mao dönemine ve 1980'lerin ilk yıllarına kıyasla manevra alanları bir hayli genişlemişse de Çinli aydınların sansürden muaf oldukları anlamı çıkarılmamalıdır. Aksine devlete yönelik eleştirilerini ve Çin toplumunun karşı karşıya bulunduğu sorunlar hakkındaki görüşlerini ifade ederken devletle olan ilişkilerindeki hassasiyeti göz önünde bulundurmaları ve dikkati elden bırakmamaları gerekmektedir (Cheek, 2010).³ Aksi halde tutuklanma, gözetim altında tutulma ve görevden uzaklaştırılma gibi cezalarla karşı karşıya kalabilirler. Yine de Çin'in dünya ile bütünleşmesi neticesinde aydınların karşı karşıya kaldıkları cezalar, Maocu dönemdeki gibi sistemden tam anlamıyla dışlanmayla sonuçlanmamaktadır. Günümüzde aydınların siyasi ve yurttaşlık haklarını koruyacak yasalar olmasa da Maocu dönemin aksine kamusal görevlerinden uzaklaştırılan aydınlar internet medyası, yabancı basın kuruluşları ve özel yayınevlerinin varlığı sayesinde seslerini duyurabilmekte ve yaşamlarını sürdürebilmektedir (Goldman, 2009: 660-661). Bununla birlikte Xi'nin yönetimi altında aydınlara tanınan özgürlük alanı özellikle 1990'lar ve 2000'lere kıyasla daha da kısıtlanmış ve devletin baskısı ciddi bir biçimde artmıştır (Cheek vd., 2020: 10-11).

Günümüzde Çin düşün dünyası liberaller, eleştirel aydınlar ve Yeni Konfüçyüsçüler olmak üzere üç ana gruba ayrılmış durumdadır. Burada ele alınan üç gruptaki

aydınlar Francis Fukuyama'nın *Tarihin Sonu* ve Samuel Huntington'un *Medeniyetler Çatışması* çalışmalarından ya etkilenmişler ya da bu çalışmalara karşı pozisyon almışlardır. İnsanlığın liberal ideolojinin ve rejimlerin egemenliği altındaki bir dünyaya doğru ilerlediğine inanan Çinli liberaller, Fukuyama'yı desteklemişlerdir. Onlara göre, 1980'lerde başlayan piyasalaşma ve kamu varlıklarının özelleştirilmesi süreçleri nihayete erdirilmelidir. Dahası Batılı tarzda liberal demokrasiye geçişi sağlayacak siyasal reformlar bir an önce yapılmalıdır. Eleştirel düşünürler ise hem Fukuyama'nın hem de Huntington'un fikirlerine karşı eleştirel bir yaklaşım içindedirler. Bu aydınlar, neoliberal dönüşüm nedeniyle artan toplumsal eşitsizliği eleştirmekte ve devletin ekonomiye daha fazla müdahale etmesi ve halkın çıkarları doğrultusunda eşitlikçi politikaların uygulanması gerektiğini belirtmektedirler. Tüm bu söylemlerinde ise tek parti sistemine doğrudan meydan okumaktan kaçınmaktadırlar. Geleneksel Çin felsefesinden ilham alan Yeni Konfüçyüsçüler ise, diğer iki düşünce akımına mensup düşünürlerden farklı olarak Huntington tarafından ortaya atılan tez ile ortak paydada buluşurken, Fukuyama'nın dünyanın 'tarihin sonu'na doğru ilerlediği düşüncesine karşı çıkmaktadırlar. Dahası Çin toplumunda 1980 sonrası süreçte yaşanan büyük dönüşümleri ve bunların sonucunda ortaya çıkan yüksek eşitsizliği ve laikleştirilmiş siyasetin egemenliğini eleştirmektedirler. Tüm bu sorunların çözümü içinse Konfüçyüsçülüğü temel alan bir toplumsal-siyasi düzen talebinde bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki her üç gruba mensup düşünürler arasındaki tartışmalar burada özetlenen sınıflandırmaların ötesine geçmektedir.

Çinli Liberaller, Meşruiyet ve Demokrasi

Liberalizm, Mao sonrası dönemde ortaya çıkan ilk düşünce akımı olarak Çin düşün dünyasında önemli bir yere sahiptir. 1990'lı yıllarda ortaya çıkan eleştirel, devletçi ve Konfüçyüsçü yaklaşımlar, reform ve dışa açılma döneminin ilk yirmi yılında düşünce üretimine egemen olan Çinli liberallerin geliştirdikleri düşüncelere karşı mevzi almıştır. Öyle ki sosyalist ve Konfüçyüsçü bakış açılarını bir araya getirmeyi amaçlayan bir kamusal aydın olan Gan Yang'a göre, 1980'lerde Çin'de herkes reformcuymuş ve ülkelerinin durumuna Batı'dan, özellikle de ABD'den kaynaklanan fikirler çerçevesinde bakarak eski tip Maocu uygulamaları eleştirmektedir (Leonard, 2008: 19). Liberal fikirlere sahip aydınların birçoğu, reform döneminin ilk yıllarında ÇKP'nin 1980'lerdeki Genel Sekreterleri olan Hu Yaobang ve Zhao Ziyang'ın liderliğindeki reformcu yönetimler ile yakın ilişki içinde olmuş ve bu yönetimlerin politika yapım süreçlerine aktif olarak katılmışlardır. Diğer bir deyişle, bu aydınlar reform sürecinin ilk yıllarında ön saflarda yer almışlardır. Ne var ki Zhao'nun Tiananmen olaylarının ardından Haziran 1989'da ÇKP Genel Sekreterliği görevinden alınması ve 'muhafazakâr' kıdemli yöneticilerin Parti içinde yeniden güç kazanmasının ardından liberaller kamusal makamlardan uzaklaştırılmış ve kariyerlerine akademi, iş dünyası ve yayıncılık gibi alanlarda devam etmiştir. Dahası 1989 sonrasında Çinli aydınlar bir

grup olarak homojenliklerini yitirmiş ve Tiananmen olaylarına ve sonrasındaki döneme verdikleri tepkiler önemli ölçülerde farklılık göstermiştir (Cheek, 2014: 921; Leonard, 2008: 19-28; Wang, 1998: 11). Bir diğer deyişle Tiananmen'in ardından artık herkes reformcu değildir.

Çin liberalizmi, diğer düşünce akımlarından birçok noktada ayrılmaktadır. Bir kere liberaller, Çin devletini hem ekonomik hem siyasi hem de toplumsal politikaları nedeniyle sert bir biçimde eleştirmekte ve hatta zaman zaman devlet karşıtı bir konum almaktadırlar. İkinci olarak, her ne kadar devlete muhalif olsalar da Çinli liberaller, özellikle 1980'lerin ortalarından 2000'lerin başına kadar ÇKP'nin ekonomi politikalarına ve Çin'de yaşanan neoliberal dönüşüme düşünsel düzeyde liderlik etmişlerdir. 2000'li yıllardan bu yana devletin ekonomi politikaları üzerindeki etkileri zayıflamış olmakla birlikte liberal aydınlar, özellikle de ekonomistler, önce Deng Xiaoping ve ardından da Jiang Zemin liderliğinde yaşanan ve 20 yılı aşkın bir süre devam eden hızlı ekonomik liberalleşme sürecinde politika yapımı süreçlerinde aktif olarak rol oynamışlardır. Liberalleri diğer gruplardan, özellikle de yeni muhafazakarlardan ayıran bir diğer özellik de entelektüel konumlarının Batı liberalizminin doğrudan bir yansıması olması ve dolayısıyla da Batı-merkezci düşünce üretimi ile yakından ilintili olmalarıdır. Bu durum, bu düşünceyi Batı-merkezci düşüncenin bir ürünü yapmakta ve düşünsel arka planının Çinli köklere sahip olmaması nedeniyle günümüz Çin toplumu nezdinde gerilemesine yol açmaktadır.

Çinli liberal aydınların liberal bir Çin'in inşasına yönelik fikirleri, Mao'nun mirası, bürokratik kapitalizmin yarattığı sıkıntılar, milliyetçi ve devletçi ideolojilerin yükselişine karşı liberal bir söylemin oluşturulması ve Çin istisnacılığı fikrine karşı çoğulcu bir söylemi savunan dört ana tema etrafında şekillenmektedir. Liberal düşünürler, ÇKP'nin ve sosyalist sistemin bir meşruiyet krizi içinde olduğunu ve bu sorunun ancak liberal siyasi reformlar yoluyla aşılabileceğini iddia etmektedirler. Dahası Çin'in siyasi reformunun, Mao döneminin Büyük İleri Atılım ve Kültür Devrimi gibi siyasi kampanyalarının aşırıcılığına yönelik eleştirel bir yaklaşım içermesi gerektiğini belirtmektedirler. Başka bir deyişle, Batılı anlamda demokratikleşecek olan Çin toplumu, geçmişteki hataları ile yüzleşmek durumundadır. Mao Yushi, Xu Youyu ve Wu Jinglian gibi aydınlar göre, Çin'in devrimci geçmişi, Çin toplumunda ancak ve ancak liberal bir söylemin yaratılması ve piyasa odaklı reformların gerçekleştirilmesiyle aşılabilecek ahlaki bir çöküş yaratmıştır. Toplumun farklı kesimleri arasında artan eşitsizlik, eleştirel sosyalist aydınların iddiasının aksine, neoliberal reformlardan kaynaklanmamaktadır. Asıl sorun, piyasa mekanizmasını bozan ve böylelikle Çin halkının tamamının eşit olanaklara sahip olmasını engelleyen bürokratik-kapitalist yönetici sınıfıdır. Sun Liping, Yu Jiangron ve Qin Hui gibi diğer liberal aydınlar ise, yönetici elitin yolsuzluğunun ve halkın sorunlarına ve ihtiyaçlarına karşı duyarsızlığının sıradan vatandaşlar ile yönetici sınıf arasında bir çelişki ve kopuş yarattığını belirtmektedir. Bu düşünürlere göre, bu tür

ihtilafların üstesinden ancak yönetici sınıfın siyasi gücü ile endüstriyel ve ticari çıkarlarını dengeleyebilecek güçlü bir sivil toplum oluşturularak gelinbilir. Ne var ki otoriter tek parti düzeninde güçlü bir sivil toplum inşası başarılması çok zor bir görevdir. Bunun için bağımsız yargının oluşturulması, demokratik seçimlerin yapılması ve iktidarın gücünün denetlenmesi gibi bir dizi liberal reformun hayata geçirilmesi gerekmektedir. Fakat Çin yönetim sisteminin otoriterliği dolayısıyla böyle bir hedef ancak bir toplumsal hareket, bir halk siyaseti tarafından gerçekleştirilebilir (Tang ve McConaghy, 2018: 123-128).

Çin liberalizminin önde gelen düşünürlerinden Xu Jilin, günümüzde Çin'in en önemli sorununun ruh, ortak değerler ve ahlaki temel yoksunluğu olduğunu belirtmektedir. Xu'ye göre, geçmişte Konfüçyüsçü değerler bu tür bir konuma sahipken devrimcilerin bu değerleri reddetmesi neticesinde Çin kimliksiz kalmıştır. O zamandan sonra geleneksel değerlerin yerini emperyalist saldırganlığa karşı koyabilmek amacıyla devlet ve ulus almıştır. Sosyalist devrim ile Çin entelektüel yaşamından dışlanan 'evrensel' aydınlanmacı değerler, Mao'nun ölümünün ardından kısa bir süre boyunca yeniden yükselişe geçmişse de bu canlanma, liberal demokrasi inşası talebi olan Tiananmen protestolarının acımasızca bastırılması ile birlikte ortaya çıkan baskıcı ortamda durma noktasına gelmiştir. 1989 sonrası Çin'inde aydınlanma idealleri 'muhafazakârların' şiddetli saldırılarına maruz kalmış ve nihayetinde arka plana itilmiştir. Bu ortamda nihilist değerler Çinli aydınları etkisi altına almış ve devletçilik, Tiananmen sonrasında toplumun karşı karşıya bulunduğu sorunlara sunduğu çözümler yoluyla Çin'in yeni kimliği olarak ortaya çıkmıştır (2018: 56-57). Ne var ki Xu'ye göre, "Devletçilik, siyasetleştirilmiş bir siyasettir, değersizleştirilmiş bir değer sistemidir, ideolojiden arındırılmış bir ideolojidir" (2018: 57). Dolayısıyla da Çin toplumunun ihtiyaçlarını karşılama yetisine sahip değildir. Bu düşünsel arka planla Xu, eleştirel sosyalist düşüncenin Wang Shaoguang ve Pan Wei gibi önde gelen düşünürlerini devletçiliği savunmaları, Batı tarzı demokrasiyi reddetmeleri ve mevcut düzen ile kurdukları yakın; ama saklı ilişkileri nedeniyle sert bir biçimde eleştirmektedir (2018: 26-33). Xu'ye göre, bu düşünürlerin savları özcüdür, tarihsel geçerlilikten yoksundur, tarih dışıdır. Çin'in küresel etkiye sahip büyük bir güç olabilmesi için özcü, tikelci, yalıtılmış fikirler yerine tüm insanlığa faydalı evrensel bir medeniyet inşası için çalışması gerekmektedir (Tang ve McConaghy, 2018: 131).

Bilgi üretiminde hala önemli bir yere sahip olsalar da Çinli liberallerin ülke yönetiminde reform döneminin ilk yarısında sahip olduğu etkin konumları 2000'li yıllarda Hu Jintao-Wen Jiabao ikilisinin ÇKP yönetiminde söz sahibi olmasıyla zayıflamaya başlamıştır. Deng Xiaoping döneminin "Zengin olmak muhteşemdir" mottosu ve Jiang Zemin döneminin piyasalaşmayı ve ne pahasına olursa olsun ekonomik büyümeyi önceleyen politikalarından farklı olarak Hu-Wen yönetimi önceki dönemin tavizsiz neoliberalleşme politikalarını yavaş yavaş terk ederek rotayı sola kırmıştır. Bu değişim, ülkenin üst düzey yöneticileri arasında neoliberal düşüncenin yerini eleştirel düşüncenin toplumsal eşitliği

sağlamaya ve (her ne kadar uygulanan politikalar yeterli başarıyı elde edememiş olsa da) çevre sorunlarını çözmeye önem veren fikirlerinin almaya başladığının göstergesi olmuştur. ÇKP içindeki sol eğilim, Xi döneminde güçlenerek devam etmiştir. Xi, toplumsal eşitliğe, yoksullukla mücadeleye ve yeşil kalkınmaya verdiği öneme ek olarak Marksist ideolojiye olan bağlılığı ve konuşmalarında geleneksel Çinli düşünörlere, özellikle de Konfüçyüsçü düşünörlere yaptığı atıflar ile bilinmektedir (Xi, 2014, 2017). Siyasi çevrelerin yanı sıra, Çin halkının hızlı kalkınma ile birlikte elde ettiğı maddi zenginliklerindeki ve dolayısıyla da ölkelerine olan güvenlerindeki hızlı artış ile 2003 Irak Savaşı ve 2008 küresel krizi gibi Batı dünyasından kaynaklanan sorunlar, liberal düşünöceye Çin halkının duyduğu ilginin de aşınmasına neden olmuştur (Tang ve McConaghy, 2018: 122). Dahası Tsinghua Üniversitesi'nde görev yapan liberal akademisyen Xu Zhangrun örneğinde olduğu üzere (Lau ve Mai, 2019), Xi'nin yönetimi altında serbest düşünöcenin gün geçtikçe daha yoğun bir biçimde baskılanması, tek parti sistemini ve ölkedeki artan otoriterliği eleştiren liberal düşünörleri olumsuz etkilemektedir. Çin liberallerinin konumlarındaki aşınma, diğere düşünöce akımlarının toplum ve yönetici kesim üzerindeki etkilerini artırmalarını kolaylaştırmıştır.

Çin'in Yeni Eleştirel Aydınları, Meşruiyet ve Demokrasi

Eleştirel düşünöce, Çin düşünö dünyasına 1990'ların başında Mao döneminin eşitlikçi toplumunu tahrip eden ve toplumun farklı kesimleri arasında yüksek düzeyde eşitsizliğe yol açan neoliberal dönüşöme bir tepki olarak dahil olmuştur. Eleştirel aydınlar, dünyanın farklı bölgeleri ve toplumların farklı kesimleri arasında eşitsiz gelişme yaratan sömürücü bir sistem olması dolayısıyla kapitalizme ve neoliberalizme karşı eleştirel bir duruşa sahiptirler. Bununla birlikte 1978 öncesi sosyalist uygulamalara geri dönme fikrini de desteklememektedirler. Amaçları, Çin devletini, daha güçsüz sınıfların ve toplumsal grupların çıkarlarına duyarlı olacak şekilde ekonominin denetimini ve yönetimini eline alması ve toplumsal eşitliği sağlamaya yönelik adımlar atması için ikna etmektir (Ownby, 2010; Wang ve Lu, 2012: xiii).

Çinli eleştirel ve liberal aydınlar arasındaki önemli bir ayırım, devlete yönelik görüşlerindeki karşıtlıktır. Eleştirel aydınlar, liberallerin aksine, devleti düşman olarak görmez ve bilgi üretimini parti devletinin karar alma süreçlerini etkilemek amacıyla gerçekleştirir (Vukovic, 2012: 62, 2019: 48). Günümüzde sosyalist ideolojinin karşı karşıya bulunduğu meşruiyet krizi koşullarında eleştirel aydınların birincil amacı, Çin sosyalizminin verimliliğini ve meşruiyetini yeniden sağlamaktır. Bu amaç, bir yandan reform döneminin ilk döneminde uygulanan neoliberal ekonomi politikalarının yarattığı eşitsizliği azaltılırken, diğere yandan da ortodoks Marksistlerin ve Maocuların sınıf çelişkilerine yönelik kabullerinin yenilenmesini ve piyasa ekonomisinin kabul edilmesini gerektirmektedir. Lakin bu, Maocu ve sosyalist ideallerin tamamen reddedilmesi ve Batı modernitesinin,

küreselleşmenin ve neoliberal dönüşümün topyekûn bir kabulü anlamına gelmemektedir. Aksine kapitalist moderniteye ve küreselleşmeye yönelik farklı yaklaşımlara sahip olan eleştirel aydınlar, Çin'in sosyalist deneyimine atıfta bulunarak Batı toplumundan ve Çin'in Batı liderliğindeki uluslararası sistemle bütünleşmesinden kaynaklanan sorunlara Çinli bir çözüm önerme amacını taşımaktadırlar. Bu grubun Gan Yang ve Pan Wei gibi bazı üyeleri, 2000'li yıllardan itibaren entelektüel camiadaki Konfüçyüsçü canlanmadan da etkilenmiştir. Bu aydınların katkıları, sosyalist ve Konfüçyüsçü gelenekleri Çin düşüncesi içinde birleştirme ve özgün bir Çin yönetim şekli bulma girişimleri olarak görülebilir. Gan ve Pan'ın Yeni Konfüçyüsçü aydınlar yerine eleştirel aydınlar arasında ele alınmasının nedeni, bu iki aydının, Yeni Konfüçyüsçü aydınların aksine eşitlikçilik ve toplumsal adalet gibi sosyalist gayeleri desteklemeleridir. Yeni Konfüçyüsçü düşünce ise sosyalizm ve liberalizm gibi Batılı düşünceleri yeterince Çinli olamamaları nedeniyle eleştirmekte ve Çin'e özgü bir düşünce geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın bu kısmı, eleştirel düşüncenin çeşitliliğini yansıtmak amacıyla grubun hem sol kanadının temsilcileri olan Wang Hui ve Wang Shaoguang'ın hem de daha muhafazakâr ve Yeni Konfüçyüsçü canlanmadan etkilenen kanadının temsilcisi olan Pan Wei'nin katkılarını ele almaktadır.

Modernite Karşısı Modernite: Çin'in Özgün Modernleşme Deneyimi

Çin'in en önemli eleştirel aydınlarından olan Wang Hui, son otuz yıllık süreçte Çin modernleşmesi, neoliberal dönüşümün yarattığı sorunlar, devletin özellikle 1989 sonrasında ekonominin piyasalaşması ve ticarileşmesi sürecinde oynadığı önemli rol, siyasi partilerin dünyada ve Çin'de gün geçtikçe aşınan meşruiyetleri ve neoliberal hegemonyanın üstesinden gelme yolları gibi konular üzerinde çalışmalar yapmaktadır. Wang, çalışmalarında Batılı ve Çinli düşünürlerin fikirlerini bir araya getirirken Mao'ya ve onun eleştirel düşünme mirasına özel bir önem atfetmektedir. Ona göre, Çinli aydınların Mao'yu ve düşüncelerini şeytanlaştırmak yerine Çin'in en önemli entelektüel miraslarından biri ve hatta ülkenin Batı ve Küresel Güney ile ilişkilerinde en önemli mirası olan Mao'nun fikirlerinden yararlanmaları gerekmektedir (2016: 268).

Wang'ın Çin modernleşme deneyimine özgün bir yaklaşımı vardır. Wang'a göre, 1911 Çin Devrimi'nin ardından gelen dönem, kısa Çin devrimi yüzyılı (1911-1976) ve devrimden arındırma (*derevolutionization*) veya devrim-sonrası (1976 sonrası) dönemi olarak ikiye ayrılmalıdır. Bu iki süreç her ne kadar farklı özelliklere sahip olsa da içsel bütünlüğe sahip olmaları dolayısıyla Çin sosyalizminin özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Wang, Çin sosyalist devrimini bir 'modern karşıtı modernleşme' (*anti-modern modernity*) girişimi olarak tanımlamaktadır. Devrim bir yandan ideolojik olarak Fransız ve Sovyet devrimlerinden esinlenmişken, diğer yandan da kapitalist modernleşmenin

eleştirisidir. Çin sosyalizmi, modernleşmeyi, Batılı modernleşme kuramından farklı olarak, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş anlamında kapitalist dönüşüm ile eşitlenmemiş ve Çin'in kendi tarihsel deneyimi ve ihtiyaçları doğrultusunda yeniden tanımlamıştır. Dolayısıyla Çin modernleşmesi, yalnızca modern bürokrasiye ve ekonomiye sahip bir ulus devlet inşası olmanın ötesine geçerek ülkenin yüzyılı aşkın bir süre boyunca sürdürdüğü anti-emperyalist mücadele ve bu süreçte oluşturduğu değerlerle anlam kazanmıştır. Bu bakımdan sosyalist modernleşme, Qing İmparatorluğu'nun son yıllarında ortaya çıkan Çinli düşünce ile yakından bağlantılı ve dolayısıyla da dönemin Çinli aydınları tarafından geliştirilen millileştirme akımının son aşaması olmuştur. Kısacası, Çin'in kısa modern karşıtı modernleşme dönemi, bir yandan modern ekonomi, ordu ve hükümet sistemlerini kurarak moderniteye ulaşmayı amaçlamış, diğer yandan da kapitalizme ve emperyalizme karşı sert bir eleştiri geliştirmiştir (1998: 13-15, 2006: 683, 2016: 260).

1978 sonrası dönemde ise reform hareketinin başlatılmasıyla birlikte Çin modernleşmesi, modernite karşıtı kimliğini kaybetmiş ve aksine neoliberal ideolojiyi ve ülkenin kapitalist sistemle bütünleşmesi hedefini benimseyerek modernleşmeci ve işlevselci bir çaba içine girmiştir. Reform hareketi ile birlikte Maoculuğun eşitlikçilik hedefinin sosyalist reform siyasetinin pragmatist hedefi olan verim artışı için terk edilmesi, toplumun farklı katmanları arasında büyük eşitsizlikler yaratmıştır. Bu da politik demokratikleşme ihtimalini ortadan kaldırarak 1989 Tiananmen olayları ile sonuçlanan meşruiyet krizine yol açmıştır. 1989 toplumsal hareketi ve Çin devletinin hem bu harekete verdiği sert tepki hem de sonrasında uygulamaya koyduğu ekonomi politikaları, devlet, piyasalar ve toplum arasındaki ilişkiyi önemli ölçüde dönüştürmüştür. Wang'a göre, liberallerin 1989'un bir liberal demokrasi talebi olduğu iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Yaşananlar, 1980'lerde uygulamaya konan neoliberal politikalar sonucunda artan toplumsal eşitsizliğe karşı bir isyan hareketi olarak değerlendirilmelidir. Tiananmen'deki protestocular, piyasalaşmaya yol açan deneysel neoliberal politikalara karşı çıkararak kapsamlı bir siyasi reform ve ekonomik ve toplumsal adalet talep etmişlerdir. Kısacası, arzuladıkları halkın taleplerine duyarlı bir özsöz demokrasiydi (*substantive democracy*). Dolayısıyla protestocular için demokrasi, bir siyasi biçim ve hukuki çerçeve olmaktan öte kapsamlı bir ahlaki değeri ifade etmekteydi. Ne var ki protestocuların sert bir biçimde bastırılması dolayısıyla Çin toplumu, Çin devleti için hassas olan siyasi ve ekonomik meseleleri tartışma ve baskıya direnme yetisini kaybetmiştir. Bu şekilde toplumsal muhalefeti ortadan kaldıran devlet, 1990'lı yıllarda zor yoluyla ekonominin topyekûn piyasalaşmasına yönelik politikaları rahatlıkla uygulamaya koyabilmiştir. Böylece Çin devleti meşruiyetinin kaynağı olarak halkın yerine piyasayı geçirmiş ve işçi sınıfı ile mücadelesinde sermayenin yanında saf tutarak kendini halkın yerine piyasa mekanizmalarının koruyucusu olarak konumlandırmıştır (Wang, 1998: 15-16, 2003a: 64-65, 2003b: 117-119, 2010, Wang ve Khong 2014).

Çin'de ötsel demokrasinin geliştirilememesi, ülkenin 1970'lerin sonlarından itibaren karşı karşıya kaldığı apolitikleşme ile yakından ilişkilidir. Wang'a göre, demokrasi ve meşruiyet eksikliğinin çözümü ne Batı tarzı liberal demokrasiyi ithal etmek ne de geleneksel Maocu sosyalist modele geri dönmektir. Liberal demokrasiyi benimsemek söz konusu olmamalıdır; çünkü piyasa mantığına dayanan bir sistem kesinlikle demokratik bir sistem değildir. Dahası Çin parti devleti sistemi gibi liberal demokrasi de ciddi bir meşruiyet krizi ile karşı karşıyadır. Geleneksel Maocu sosyalist model de ülkenin sorunlarına bir çözüm sunamaz; zira Çin halihazırda uluslararası ve küresel hegemonyacı yapılarla bütünleşmiştir. Ayrıca ulus devlete dayalı bir strateji, küreselleşmiş bir dünya düzeninin ihtiyaçlarını karşılama yetisine sahip değildir. Çevreye ve toplumsal adalete verdiği zararlardan ötürü yalnızca ekonomik verimliliğe ve büyümeye odaklanan kalkınmacı modellerle devam etmek de bir seçenek olmamalıdır. Bu nedenle Çin, neoliberal hegemonyayı aşmak için kitlesel katılımı sağlayan ve halkın ihtiyaçlarına yanıt veren politikaları içeren yeni tür politikalar ve siyasal demokrasi geliştirmeli ve ulusal, uluslararası ve ulus ötesi alanları birbirine bağlayan eleştirel enternasyonalizmi tesis etmelidir. Bunu başarmak için de öncelikle Parti'nin ve siyasetin yeniden siyasallaştırılarak apolitik siyasetin üstesinden gelinmesi gerekmektedir. Yeniden siyasallaşmaya giden yolu bulmak ise Kültür Devrimi'nin, apolitik siyasetin ve piyasanın köklerini ABD hegemonyasından alan ideolojiden arındırılmış ideolojisinin analizini gerektirir (Wang, 2003a: 84, 2006: 695-700, 2010).

Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki otuz yıllık süreçte ÇKP, emperyalizme karşı mücadelesinde ve özellikle de 1960'larda Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin kopmasının ardından nispeten bağımsız ve özerk bir model geliştirmeyi başarmıştır. Bu süreçte Mao yönetimindeki ÇKP önemli başarılarına rağmen büyük hatalar da yapmış ve bu hatalarından ders çıkarmak ve onları düzeltmek için açık kuramsal tartışmalara başvurmuştur. Wang'a göre, kuramsal tartışma ile uygulama arasındaki bağlantı Çin devriminin ilk yarısının belirleyici özelliklerinden biri olmuştur. Öyle ki Mao dönemi, bu tartışmalardan yola çıkarak, Parti siyasetinde devingenliği egemen kılan siyasallaşmış devrimci politikalarla nitelenebilir. Ne var ki bu dönemde ÇKP, bünyesinde aynı zamanda güçlü apolitikleşme eğilimlerini de barındırmıştır. 1950'lerde ve 1960'larda Parti'de yaşanan bürokratikleşme eğilimi ve güç mücadeleleri, Parti'nin kendi kendine çeki düzen verme siyaseti için çok önemli olan politik özneliği ve söylem özgürlüğünü sona erdirerek devrimci siyaseti aşındırmakla tehdit etmiştir. Bu nedenle Mao, Parti'nin apolitikleşmesine ve durağanlaşmasına karşı mücadele etmek zorunda olduğunu hissetmiş ve bu da Kültür Devrimi'ne yol açmıştır. 1960'lar hem Batılı hem de sosyalist ülkelerdeki siyasi parti sistemleri için kriz yılları olmuş ve Çin parti devleti de bu eğilimden etkilenmiştir. Kültür Devrimi, Parti içindeki hizipçi mücadeleler ve şiddet yoluyla yaşanan yoğun bir siyasallaşma dönemi olmuştur. Ne var ki Mao'nun beklentisinin aksine siyasi

şiddet, Parti'deki siyasi tartışma kültürünün tamamen parçalanmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, bürokratikleşme ve apolitikleşmeye karşı bir mücadele olarak başlayan Kültür Devrimi, çelişkili bir biçimde ÇKP'nin durağanlaşması ve apolitikleşmesi sürecini başlatmıştır (2006: 684-687, 2010).

Mao sonrasının yeni lider kadrosu, Mao'nun ölümünün hemen ardından Kültür Devrimi kurbanlarına haklarını ve itibarlarını iade etmiş ve derhal 1960'lı ve 1970'li yıllarda izlenen politikaları olumsuzlamaya başlamıştır. Dahası içerideki hizipçi mücadeleleri bitirmek ve dolayısıyla da ÇKP'nin iradesini tek ses altında birleştirmek amacıyla Parti içi siyasi tartışmaları susturmuş ve bu da parti siyasetinin demokratikleşme olasılığını ortadan kaldırmıştır. Bu durum, ÇKP ile devletin birleşmesine ve böylelikle de Parti'nin devletin bir idari aygıtına dönüşerek apolitikleşmesine ve siyasi değerlerini yitirmesine yol açmıştır. Nihayetinde de Parti'nin halkın ve temsil etmesi gereken sınıfın çıkarlarını temsil etme yeteneğini yitirmesine ve bir meşruiyet krizi ile karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Ne var ki bu apolitik siyaset yalnızca Çin'e özgü değildir ve aslında ister çok partili ister tek partili bir sistem olsun dünyadaki tüm parti sistemlerinin karşılaştığı bir sorundur. Öyle ki ulus devletler, uzunca bir süredir, parti devleti sisteminden siyasi partilerin devlet tarafından sönmüldüğü ve böylelikle de devlet yapısından bağımsız siyasi örgütlenme biçimlerine sahip olmadıkları devlet parti sistemine (state-party system) doğru bir geçiş deneyimlemektedirler (Wang, 2006: 687-688, 2010).

Dünya çapındaki bu apolitikleşme eğilimi, ABD hegemonyasından kaynaklanan siyaset karşıtı bir siyasi ideoloji (*anti-political political ideology*) tarafından desteklenmektedir. Burada siyaset ile ekonominin birbirlerinden ayrı oldukları efsanesi önemli bir rol oynamaktadır. Apolitik piyasa ideolojisi, ekonomiyi siyasetten analitik olarak ayırarak siyasal müdahalelerden yalıtılmış bir piyasa ekonomisi oluşturmayı ve bu şekilde halkın çıkarlarını temsil etme görevinden arınmış tarafsız bir devlet yaratmayı amaçlamaktadır. Aynı süreçte siyasal demokrasi de sınıf ilişkilerinden koparılarak biçimsel demokrasiye dönüştürülmektedir. Çinli elitler, apolitikleştirme siyaseti ile ekonomiyi piyasalaştırdıkça ve mülkiyet ilişkilerini neoliberal politikalarla dönüştürdükçe ulusal ve ulus ötesi sermayeyle bağlantılı olarak ortaya çıkan özel çıkar gruplarının ya temsilcileri ya da destekçileri olmuşlardır. Wang'a göre, 2000'lerin başlarından bu yana yaşanan sola kayış ile Çin devleti önce Hu'nun, ardından da Xi Jinping'in yönetiminde halkın haklarını savunan ve çevre sorunlarına daha duyarlı politikalar izlemeye başlamıştır (Wang, 2006: 690-695, 2010).

Temsiliyetçi Demokrasi: Çin Demokrasi Teorisi

Çin'in demokrasi ve yönetim anlayışı üzerine çalışmalar yapan bir başka önemli eleştirel aydın, Kültür Devrimi yıllarını Wuhan'da öğretmenlik yaparak geçiren Wang Shaoguang'dır. Ülkenin dışa açılmasıyla birlikte doktora eğitimini

ABD’de tamamlayan Wang’ın çalışmaları hem demokrasinin Batılı ana akım kavramsallaştırmasına hem de ÇKP’nin denetimindeki ana akım tarihçiliğin modern Çin tarihi anlatısına önemli bir meydan okuma olarak görülebilir. Demokrasi kavramı, devlet kapasitesinin geliştirilmesi ihtiyacı ve modern Çin siyasi deneyiminin nasıl dönemselleştirileceği hakkındaki düşünceleri ile ana akımdan ayrılan Wang, bu alanlardaki fikirleri nedeniyle bir anlamda revizyonist olarak tanımlanabilir.

Wang’ın entelektüel gayesi, “Çin’in neden başarılı olduğu” sorusunu yanıtlamaya çalışmaktır. Bu doğrultuda ‘Çin modeli’ni tarihsel bir çerçeve içinde açıklamak için Çin devlet yönetiminin son 200 yıllık tarihini, ÇKP’nin ana akım tarih yazımından farklı olarak, üç döneme ayırmakta ve her dönemi farklı bir kavram üzerinden açıklamaktadır. Wang’a göre, 1800 ila 1956 yılları arasındaki ilk dönemde ülkenin en büyük sorunu ‘yönetilebilirlik’ (*governability*) meselesiydi. Kendisini yönetebilecek bir siyasi otoriteden yoksun olması dolayısıyla toplumun bu dönemdeki birincil amacı, ülkeyi birleştirebilecek ve yönetebilecek bir siyasi iktidarın yaratılmasıydı. Uzun yıllar süren mücadelenin sonucunda ÇKP, Çin topraklarını birleştirebilecek ve yönetilebilirlik sorununun üstesinden gelebilecek tek siyasi güç olarak ortaya çıkmıştır. Fakat Wang’a göre, iç savaşın sonlanması ve Çin Halk Cumhuriyeti’nin 1949 yılındaki ilanı, yönetilebilirlik sorununu ortadan kaldırmak için yeterli olmamıştır. Bu amaca ancak 1956 yılında idarenin, ekonominin ve ordunun tam anlamıyla birleştirilmesiyle ulaşılmıştır. Ne var ki bu süreç, karar alma mekanizmalarının aşırı merkezileşmesi ve gücün merkezi hükümetin elinde aşırı yoğunlaşması sonucunu doğurmuştur. Bunun nedeni, son 150 yılda iktidara gelen hükümetlerin ülkeyi yönetme başarısını göstermekten yoksun olmalarıydı. *Guomindang* (Çin Milliyetçi Partisi) döneminden bu yana ülkenin liderleri, Çin gibi büyük ve kalabalık bir ülkenin merkezi bir hükümete ihtiyacı olduğu sonucuna varmışlardı. Nihayetinde iç savaştan galip çıkan ve ülkenin yönetimini ele geçiren ÇKP’nin lider kadrosu, bu hedefe parti ile devleti birleştirerek ulaşmıştır. Dolayısıyla Çin’in parti devleti modeli, yalnızca sosyalist ideolojinin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda da ülkenin tarihsel ihtiyaçlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve yönetilebilirlik sorununu üstesinden başarılı bir şekilde gelmeyi başarmıştır (2012).

Ne var ki Wang’a göre, eski bir anarşist olarak Mao, hiçbir zaman siyasi gücün aşırı merkezileşmesi taraftarı olmamış ve bu nedenle 1956 yılında siyasi ve ekonomik gücün büyük oranda yerel yönetimlere dağıtılmasıyla sonuçlanan bir ademi merkezileşme sürecini başlatmıştır. 1956 sonrası yıllar, aynı zamanda 1980’lerin ortalarına kadar süren ekonominin sosyalist dönüşümü ve inşası dönemi olmuştur. Wang, bu dönemi ‘hükümet’ (*government*) terimi ile ilişkilendirmektedir; çünkü bu süreçte Çin’in üretim ilişkileri tamamıyla değişmiş ve ülkenin ekonomisi, siyaseti ve kültürü parti devletinin önderliğinde birleşmiştir. Bu planlı ekonomi dönemi, ideolojik motivasyona ek olarak bir kez daha ülkenin yaşadığı sıkıntılardan kaynaklanmıştır. Devrim sonrası süreçte

çok fakir bir ülke olan Çin'de toplumun, ekonomik bir temel oluşturmak için gerekli miktarda finansal, fiziksel ve beşerî kaynağı piyasa mekanizmaları altında bir araya getirme yeteneğine sahip olmaması nedeniyle ikinci dönemde Çin toplumu, hükümetin önderliğinde bir sonraki dönemde uygulamaya konan reform ve dışa açılma politikalarının başarılı bir şekilde uygulanması için hayati önem taşıyan endüstriyel, tarımsal ve beşerî sermaye kapasitesini inşa edebilmiştir (2012).

Çin'in modern tarihinin son dönemi 1986 yılında 'emeğin sözleşmeye dayalı hale getirilmesi' reformunun ve diğer ilgili neoliberal politikaların uygulanmaya konmasıyla başlamıştır. O zamandan beri bu dönemi tanımlayan anahtar kelime 'yönetişim' olmuştur. Neoliberal dönüşüm ve yönetim fikri, 1980'lerden bu yana neredeyse tüm toplumların deneyimlediği küresel bir olgu olagelmıştır. 'Yönetişim' fikrinin savunucularına, yani neoliberalere göre, hükümet varlıklarını özelleştirerek ekonomiden çıkmalı ve piyasa güçlerinin, yani sivil toplumun ve özel sektörün ekonominin asli itici gücü olmasını sağlamalıdır. Ne var ki Wang'a göre, birçok gelişmekte olan ülkenin aksine Çin bu geçişi ÇKP'nin mutlak liderliği altında gerçekleştirmiştir. Güçlü bir siyasi gücün varlığı, bir yandan piyasalaşma sürecini kolaylaştırırken, diğer yandan da ülkenin gerekli politika değişikliklerini yaparak 1980'lerin ve 1990'ların aşırı ademi merkezîyetçiliğinin neden olduğu önemli sorunların üstesinden gelmesine yardımcı olmuştur. Reform döneminin ilk yirmi yılında devlet, iktisadi sorumluluklarının bir kısmından feragat ettikçe ve ekonominin önemli faaliyet alanlarını özel sektöre terk ettikçe kapasitesi önemli ölçüde aşınmış ve bu da ademi merkezîyetçilik ile devlet kapasitesi arasında bir dengeleme ihtiyacını doğurmuştur. O zamandan bugüne devlet, kapasitesinin bir kısmını geri almış ve bunu refah sisteminin geliştirilmesi gibi toplumun taleplerini karşılamak için kullanmıştır. Wang, güçlü bir siyasi gücün yokluğunda bu tür bir başarının elde edilmesinin mümkün olamayacağını belirtmektedir (Wang, 2012).

Wang'a göre, Çin yönteminin başarısı, ülkenin özgün demokrasisinin halkın taleplerini ve ihtiyaçlarını karşılamadaki başarısını göstermektedir. Wang, Çin demokrasisi hakkındaki düşüncelerinin ana akım demokrasi yaklaşımının dışında olduğunun ve Çin'in, temsili demokrasinin ideologları tarafından otoriter bir devlet olarak tanımlandığının farkındadır. Temsili demokrasi taraftarlarına göre, bir hükümetin meşruiyeti ancak rekabetçi seçimler yoluyla sağlanabilir. Ne var ki Wang, Çin'in Batılı temsili demokrasiden farklı bir demokrasi kuramı ortaya koyduğunu belirtmektedir. Temsiliyetçi demokrasi (*representational democracy*) kuramı olarak adlandırdığı bu kuram, hem Batılı temsili demokrasiden farklıdır hem de ondan üstündür. Dahası Batılı ideologların geleneksel anlayışının aksine, Çin sisteminin halkın büyük çoğunluğu tarafından desteklendiğini ve bu nedenle de herhangi bir meşruiyet sorununun olmadığını iddia etmektedir. Bu güçlü desteğin nedeni, Çin halkının, toplumun temsilcilerinin belirlenme biçimlerini vurgulayan biçimsel demokrasidense siyasi yönetime (*political way*) odaklanan

ve insanların çıkarlarına hizmet eden özsel demokrasiyi desteklemesidir. Batı tipi demokrasi için bir siyasi sistemin demokratik olup olmadığını belirlemenin ölçütü rekabetçi seçimlerken, Çin usulü demokrasi için ölçüt, sistemin halkın nesnel ihtiyaçlarını karşılama kapasitesi ve insanların fikirlerini karar alma süreçlerine dahil etmesidir. Kısacası, bir sistemin özsel bir demokrasi olabilmesi için hem halka hizmet etmesi hem de halk ile yönetmesi (*rule by the people*) gerekmektedir (2012, 2013: 141-147, 2014).

Bu noktada Wang, bir adım ileriye giderek Çin sisteminin toplumun üyeleri arasında tarafsız bir konuma sahip olmadığını ve bu nedenle de sahip olduğu özgün demokrasininin temsil ettiği insanlar arasında bir ayırım yaptığını belirtir. Proletarya, köylüler ve daha az güçlü çıkar grupları, daha güçlü çıkar gruplarına kıyasla kamu politikaları üzerinde yeterince etkili olmadıklarından Çin demokrasisi nispeten güçsüz grupları desteklemekte ve maddi üretime katılan kitlelerin çıkarlarını temsil etmektedir. Wang'a göre, ÇKP'nin kitleleri politika oluşturma süreçlerine dahil etme yeteneği, Çin sosyalizminin en önemli başarısı olagelmıştır. Dahası temsiliyetçi demokraside yalnızca seçilmiş temsilciler değil, siyasi güce sahip olan herkes, yani tüm kamu çalışanları ile ÇKP üyeleri, halkın çıkarlarını temsil etme sorumluluğunu taşımaktadır (2012, 2014).

Wang, Çin temsiliyetçi demokrasi kuramının uygulanmasındaki en önemli noktanın Mao tarafından 1930'larda Yan'an'da geliştirilen ve Maoçu dönemde yoğun olarak uygulanan kitle çizgisi kavramı ve pratiği olduğunu belirtmektedir. Lakin kitle çizgisi siyaseti, 1980'lerde reform ve dışa açılma dönemi politikacıları tarafından terk edilmiştir. Bu durum, Hu'nun ÇKP'nin 2011 yılındaki 90. yıldönümü kutlamaları sırasında yaptığı konuşma ile kitle çizgisi fikrini yeniden canlandırmasına kadar devam etmiştir. Kitle çizgisi siyasetinin yeniden canlanmasında Xi'nin bakış açısı büyük öneme sahiptir. Öyle ki ÇKP'deki kariyeri boyunca kitlelerle yakın ilişkisi bilinen Xi, kitle çalışmasının önemini sıklıkla vurgulamaktadır. Kitle çizgisi siyaseti, kitleler ile bir olmayı amaçlayan daimî bir süreç olarak tanımlanabilir. Her seviyedeki kadrolar, sonsuz bir çabayla kitlelerin ayağına gitmeli ve onlara danışmalı, fikirlerini duymalı ve anlamalı, bu fikirleri incelemeli ve çalışmalı ve ardından yeniden kitlelere gitmelidir. Dolayısıyla biçimsel demokrasinin seçilmiş temsilcilerinin aksine kitle çizgisinde politika yapımcılar ofislerinde oturmak yerine demokrasinin birincil idealini gerçekleştirmek, yani insanları kendi yaşamlarının efendisi yapmak için kitlelere ulaşmalıdır. Wang, temsiliyetçi demokrasiyi Çin'in sosyalist demokrasisi olarak tanımlasa ve bunun ülkenin gelecekteki başarılarını değerlendirmek için kullanılacak ideal bir model olduğunu belirtse de Çin demokrasininin mükemmel olmadığını farkındadır. Dolayısıyla elde ettiği tüm başarılarla rağmen Çin'in, toplumun ihtiyaçlarına ve görüşlerine karşılık verebilmek için demokratik sosyalist modelini, özellikle de iktisadi demokrasisini geliştirmesi gerekmektedir. Bu da Wang'a göre, ancak halkın refah seviyesini yükselterek gerçekleştirilebilir (2012, 2014).

Batılı Siyaset Modeline Bir Alternatif Önerisi Olarak Çin Modeli

Eleştirel düşüncenin bir diğer önemli üyesi olan Pekin Üniversitesi'nden siyaset bilimci Pan Wei, 'Çin Modeli' ile ilgili çalışmalarında siyaseti, toplumu ve ekonomiyi düzenlemek için kökleri Konfüçyüsçü ve sosyalist geleneklere uzanan özgün bir Çin sistemi önermektedir. Çin'in seçkin ailelerinden birinin üyesi olan Pan, birçok Çinli aydın gibi Kültür Devrimi sırasında yeniden eğitilmek üzere Çin'in kırsal kesimlerine gönderilmiştir. Reform yıllarında doktora çalışmaları için ABD'ye giden Pan, burada Çin'in kırsal kesimlerinde edindiği deneyimlerden de yararlanarak doktora tezini piyasalaşmanın Çin köylü sınıfı üzerindeki (olumsuz) etkileri üzerine yazmıştır. 1990'larda ve 2000'lerin ilk yıllarında hukukun üstünlüğünü kurumsallaştırarak; ama seçim demokrasisine geçiş yapmadan Çin yönetiminde reform yapma ihtiyacı üzerine çalışmalar yapmıştır. 2000'lerin ortalarından bu yana ise Konfüçyüsçü kültürel canlanmadan etkilenerek Çin modeli üzerine gerçekleştirdiği çalışmalarda ülkenin sosyalist ve yerli yönetim deneyimlerini bütünleştirme çabası içine girmiştir. Diğer bir deyişle son dönemdeki çalışmalarında Çin modelini ortaya koyarken Batılı sosyal bilimler araçları yerine Çin'e özgün yaklaşımlara yönelmiştir (Callahan, 2013: 38).

Pan, Çin'in elde ettiği başarıların yalnızca son kırk yıllık reform döneminde değil, sosyalist dönemin tamamı boyunca kazanılan başarılar olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir; çünkü altyapı ve sanayi alanlarında Maocu dönemde atılan temel olmadan köylü toplumundan sanayi toplumuna geçiş mümkün olamazdı. Dahası ekonominin özelleştirilmesi ve piyasalaşması, başarılı kalkınmanın en önemli sebebi olmadığı gibi 'evrensel olarak uygulanabilir' olduğu iddia edilen Batılı modeli yinelenmek de değildir. Çin'in başarısı, 2000 yıllık yerel deneyimi ile modern Japon ve Batılı kalkınma deneyimlerinin bir birleşiminin sonucudur. Bu nedenle ülkenin elde ettiği başarıların özünü kavramak için Çin ekonomisini, siyasetini ve toplumunu düzenleyen sosyalist ve Konfüçyüsçü geleneklere dayanan Çin modelinin incelenmesi gerekmektedir (2010b).

Pan, 2000'li yıllardaki çalışmalarında seçim siyaseti olarak anlaşılan demokrasi ile bununla bağlantılı çoğunluk ilkesi yerine hukukun üstünlüğünün meşru bir hükümetin evrensel bir değeri ve vazgeçilmez bir özelliği olduğunu ve hatta bu ikisinin birbirleriyle çelişebileceğini belirtmiştir. Seçim demokrasisi, sınıflı bir toplumda toplumsal sınıflar arasındaki hiyerarşik ilişkileri yumuşatmanın bir yoludur. Demokrasi ile birlikte gelen çoğunluk kuralı, kazananın her şeyi üstlendiği varsayımına dayanması dolayısıyla toplumdaki güç mücadelesini yönetmenin bir yoludur. Böyle bir yönetim biçimi, 1940'lardaki Çin toplumu gibi farklılaşmamış bir toplumda çözüm sunmak yerine krizlere yol açabilir. Bu yüzden, seçim demokrasisi Çin'de meşruiyetin bir kaynağı olarak görülmemektedir. Çin'de başarılı bir politikaya sahip olmak için seçim siyasetinden ziyade

hukukun üstünlüğü tesis edilmeli ve kurumsallaştırılmalıdır. Diğer bir deyişle, birçok demokratik Üçüncü Dünya ülkesinin kanıtladığı üzere başarı için önkoşul seçim demokrasisi değil, aksine Hong Kong ve Singapur örneklerinin gösterdiği üzere bağımsız bir yargının varlığı ve hukukun etkin bir biçimde uygulanmasıdır (2007: 6-7). Ne var ki Pan, zaman içinde hukukun üstünlüğünün önemi ile ilgili görüşlerini terk ederek ülkenin sosyalist ve geleneksel Konfüçyüsçü yönetim deneyimlerinden kaynaklanan Çin'e özgü yönetim sistemi ve Çin modeli ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Binlerce yıllık Çin uygarlığının ihtiyaçlarının ve deneyimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Çin modeli, ekonomiyi (*guomin*), toplumu (*sheji*) ve siyaseti (*minben*) organize etmenin üç özgün yönteminden ve özgün bir dünya görüşünden oluşmaktadır. Pan, yazılarında Çin modelinin her üç ayağını da ayrıntılı olarak incelemekteyse de çalışmanın kapsamı dolayısıyla burada yalnızca siyasi ve toplumsal yapılar ele alınmaktadır. Pan'a göre, çağdaş Çin toplumu, Batılı toplumların aksine, ihtiyaçlarını ve çıkarlarını birleştiren tarafsız bir hükümeti tercih eden oldukça hareketli ve farklılaşmamış bir toplumdur. Çin'de toplumu organize etmekte kullanılan özgün yöntem (*sheji*), toplumun ayırt edici özelliklerini yansıtmaktadır. Batılı sınıflı toplumun temel siyasal ve toplumsal birimi bireylerken Çin toplumunun temel siyasal ve toplumsal birimi ailedir. Bu nedenle de Çin toplumu katmanlı bir toplum değil, farklılaşmamış bir toplumdur. Bu toplumsal örgütlenmenin altında yatan anlayış geleneksel aile ahlakıdır. Başka bir deyişle Batı'nın toplumsal sözleşme kuramına dayanarak toplumu düzenleme ve halkın çıkarlarına aracılık etme fikrinin Çin toplumunda bir karşılığı bulunmamaktadır. Bu özelliklere uygun olarak, geleneksel Çin toplumu gibi çağdaş Çin toplumu da Batı'nın sivil toplum veya sınıflı toplum biçimlerinden ziyade topluluklar ve çalışma birimleri (*danwei*) halinde örgütlenmiştir. Dahası Batı'dan farklı olarak Çin'de devlet ve toplum birbirlerine karşı olmak yerine birbirine karışmıştır. Buradan yola çıkarak Pan, Çin siyasi modelinin, bir otokrasiden ziyade bir meritokrasi olduğunu belirtmektedir. Siyaseti organize etmenin bu özgün yolu (*minben*), *sheji* toplumundan kaynaklanmakta ve geleneksel Çin'in sunduğu modeli takip etmektedir. *Minbencilikte* hükümetin varlık sebebi, geleneksel aile etiğiyle uyumlu olarak halkın refahını ve toplumsal uyumu sağlamaktır. Eğer bir egemen bu görevi yerine getiremezse halk, yönetimi devirme hakkına sahiptir. Binlerce yıllık meritokrasi geleneğinde idari sistemin hâkimi, seçim siyasetinden farklı olarak, bürokrasidir. Günümüz Çin'inde, geleneksel Konfüçyüsçü alim geleneğine benzer biçimde, ÇKP eliti, ülkenin yönetimini denetimi altında tutmaktadır. Son olarak, Çin siyasetinde denetim ve denge, güçler ayrılığı ilkesinden farklı olarak, esasen iş bölümü temelinde sağlanmaktadır. Pan, siyaseti bu şekilde düzenleme yöntemini *minben* demokrasisi olarak tanımlamaktadır. Ona göre, özsel demokrasi olan bu yöntemin asıl gayesi insanlara refah sağlamak olduğundan Çin toplumu, biçimsel seçim demokrasisi yerine bu modeli tercih etmektedir (2007: 2-4, 2010a: 4, 13, 2011: 14-15).

Bir Fikir Hareketi Olarak Yeni Konfüçyüsçülük

Çin anakarasındaki Konfüçyüsçü düşünce, sosyalist canlanmaya benzer bir biçimde 1990'ların ilk yarısından itibaren Rönesans yaşamaya başlamıştır. Sosyalist ya da Maocu ideoloji ÇKP için meşruiyet, toplum için de erdem kaynağı olarak Çin kamusal alanındaki merkezi önemini kaybettiğçe Konfüçyüsçülük toplumu etkileyen ahlaki değer boşluğunu doldurmak amacıyla milliyetçilik ile birlikte gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. O zamandan bugüne Konfüçyüsçü düşüncenin bir kolu olan Yeni Konfüçyüsçülük üzerine araştırmaların sayısı giderek artmış ve bu düşünce akımı, Çin'de liberalizm ve eleştirel sosyalizm ile birlikte en etkili üç düşünce okulundan biri haline gelmiştir. Bununla birlikte diğer entelektüel hareketlerden farklı olarak Yeni Konfüçyüsçülük entelektüel ilhamını Batı dünyasından değil, büyük ölçüde geleneksel Çin felsefesinden almaktadır. Yine de Konfüçyüsçü medeniyetin en hararetli savunucuları dahi modern toplumun ihtiyaçlarının farkındadır ve dolayısıyla fikirlerini sınırlı ölçüde de olsa Batılı felsefeyle ilişkilendirmektedir. Lakin Batılı fikirlerle bu tür bir iletişim, Batı dünyasının siyasi kurumlarını Çin'e aktarma niyetiyle yapılmamaktadır. Aksine Yeni Konfüçyüsçü düşünürlerin temel gayesi, yabancı, özellikle de Batılı siyasi düzenlerden farklı ve Çin'e özgü meşru bir yönetim biçimi geliştirmektir.

Batılı ve Çinli siyaset felsefeleri birbirinden oldukça farklıdır. Batılı siyaset felsefesi, Konfüçyüsçülüğün doğduğu ortamdan çok farklı toplumsal ve tarihsel koşullarda ortaya çıkan polis kavramına dayanmaktadır. Polis, doğuştan gelen ve mülkiyet sahipliğine dayanan haklar üzerinden tanımlanan yurttaşlardan oluşan bağımsız bir varlıktır. Diğer bir deyişle, kendi hak ve özgürlüklerine göre hareket eden bireysel yurttaşlar, polisin temel aktörleriydi. Dahası toplumun üyeleri olarak her birinin ayrı sorumlulukları ve yerine getirmeleri gereken farklı görevleri vardı. Böyle bir tarihsel arka plana sahip olan Batılı siyaset felsefesinin temel işlevi, bireysel yurttaşların birbirlerinden farklı çıkarılarını insan yapımı sözleşmeye dayalı anlaşmalar yoluyla düzenlemektir. Batılı siyaset felsefesinden etkilenen Çinli liberaller de dünyayı bu şekilde ele almaktadır (Chen, 2009: 95-96, 2015).

Zheng ve *Zhi* kelimelerinden oluşan Çince siyaset felsefesi kavramı ise tamamen farklı bir tarihsel ve toplumsal ortamda ortaya çıkmıştır. *Zheng* kelimesi, maddi refah, atalara tapınma, dış ilişkiler ve askeri sefer gibi çeşitli faaliyetlere atıfta bulunurken, *Zhi* kelimesi, siyaset kelimesinin çağdaş Batılı anlamına benzer biçimde yönetim anlamına gelmektedir. Kısacası, siyaset felsefesinin Çincedeki karşılığı çok daha geniş bir anlama sahiptir. Dahası Çin felsefesinin temel birimi, Batı felsefesinin bireysel yurttaşının aksine ailedir. Başka bir deyişle, geleneksel Çin felsefesi ve dolayısıyla da Konfüçyüsçülük Batı'dan farklı olarak kan bağına ve akrabalığa dayanmaktadır. Dolayısıyla da bireyler arasındaki

ilişkiyi düzenlemek yerine toplumun müşterek çıkarlarını ve iradesini temsil eden bir hükümdarın meşruiyetine odaklanmıştır. Bir siyaset felsefesi olarak Konfüçyüsçülük, Çin'in her şeyden çok siyasi düzene ihtiyacı olduğu çalkantılı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de Konfüçyüsçü düşüncenin temel güdüsü, dünyaya barış getirmek ve erdemli kralların/liderlerin önderliğinde toplumda uyumu ve düzeni sağlamak olmuştur (Chen, 2009: 95-96, 2015). Konfüçyüsçülük, geçmişte olduğu gibi bugün de hala toplumda ahenk sağlamayı ve devlete düzen getirmeyi ve böylelikle tüm insanlık için barışçıl bir düzen yaratmayı amaçlamaktadır (Bell, 2008: 44). Kısacası, Konfüçyüsçü alimler için asıl amaç, "küresel barışın ahenkli siyasi düzenidir... Konfüçyüsçü ideal olan Büyük Ahenktir" (Bell, 2008: 44).

Çin anakarasında Yeni Konfüçyüsçülük, bir söylem olarak ancak ÇKP inisiyatif aldıktan ve 1980'lerin ikinci yarısından itibaren aydınları teşvik etmeye başladıktan sonra ortaya çıkabilmiştir (Makeham, 2003: 3, 33-34). Her ne kadar anakara Konfüçyüsçülüğü Çin dışında gerçekleştirilen Konfüçyüsçü çalışmalardan etkilenmişse de iki yaklaşım arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Çin dışındaki çalışmalar Yeni Konfüçyüsçü düşüncüyü bir kültürel ve felsefi girişim olarak nitelendirirken anakaradaki Jiang Qing gibi alimler için Yeni Konfüçyüsçülük en başından bu yana "siyasidir ve yeniden Çinlileştirmeye veya Batısızlaştırmaya yönelen, Çin'i genellikle Konfüçyüsçülüğe indirgeyen bir harekettir" (Deng ve Smith, 2018: 300). Son on beş yılda siyasi Konfüçyüsçü söylemin yükselişi, kısmen de olsa, Hu ile Xi gibi ÇKP'nin önde gelen isimleri tarafından söylemsel düzeyde desteklenmektedir. Hu'nun "Ahenkli Toplum" inşa etme fikri ve Xi'nin Çin klasiklerinden yaptığı alıntılar son dönemde Çin halkının hem geleneksel Çin felsefesine hem de Yeni Konfüçyüsçü fikirlere yönelik ilgisini artırmıştır.

Konfüçyüsçü Anayasal Düzen

Çin anakarasındaki Yeni Konfüçyüsçülerin en önde gelen ve radikal aydını olan Jiang Qing, parti devleti, meşruiyet ve demokrasi konularında yukarıda ele alınan aydınlardan farklı bir bakış açısına sahiptir. Jiang, günümüzde Konfüçyüsçü bir alim olsa da Mao dönemindeki aydınların büyük çoğunluğu gibi entelektüel yaşamına Marksist klasikleri okuyan ve "halka samimiyetle hizmet etmek" için Kültür Devrimi'ne aktif olarak katılan kararlı bir genç sosyalist olarak başlamıştır. Ne var ki 1970'lerin sonlarından itibaren ortodoks Marksizm'e olan bağlılığı zayıflamaya başlamış ve bu dönemden itibaren demokrasi mücadelesine dahil olmuştur. 1989'da yaşanan krizin ardından Batılı siyasi fikirleri sorgulayan ve demokratik eğilimini tamamen terk eden Jiang, yavaş yavaş Yeni Konfüçyüsçü bir alime dönüşmüştür (Bell, 2013: 2-4).

Jiang'a göre, Tiananmen hareketi, Çinli liberallerin iddialarının aksine bir liberal demokrasi çağrısı olarak nitelenemez. Protestoların nedeni, Batılı

Marksist ve liberal ideolojilerin Çin halkına neredeyse yüz yıl boyunca sırf onları 'modernleştirmek' amacıyla dayatılmasıydı. Bu dayatma, Çin halkının kendi geleneksel kültürüne ve kimliğine yabancılaşmasına neden oldu. Ne var ki 1989'daki siyasi kaos, yüzyıllık dayatmaya rağmen egemen ideolojinin halk nezdindeki meşruiyetini kaybettiğini ve Çin topraklarından kaynaklanan yeni bir meşru ve istikrarlı siyasi düzenin oluşturulmasına ihtiyaç duyulduğunu gösterdi. Bu ihtiyaçtan hareketle Jiang, Tiananmen sonrası süreçte yaşamını, yabancı ideolojiler yerine geleneksel Çin kültüründen ve felsefesinden esinlenen bir yönetim sistemi bulmaya adadı. Önerdiği çözüm, hem mevcut ÇKP yönetimine hem de Batı tarzı liberal demokrasinin savunucularına karşı önemli bir meydan okuma olan bir Konfüçyüsçü anayasal düzen inşa etme fikridir. Ona göre, ÇKP, halk nezdinde hiçbir meşruiyete ve dolayısıyla da uzun vadede yönetimde kalma yetisine sahip olmadığından Çin'de Konfüçyüsçü düşüncenin mücadele etmesi gereken asıl fikir akımı liberal demokrasidir. Kısacası, fikirlerini büyük ölçüde liberal aydınların entelektüel gücüne karşı koymak amacıyla geliştirmektedir (Bell, 2013: 2).

Jiang, Çin için meşru bir yönetim sistemi geliştirirken klasik Konfüçyüsçü metinler olan *İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları* ile *Ayinler Kitabı*'ndan yararlanmaktadır. Ayrıca Han Hanedanlığı (MÖ202-MS220) döneminde yaşayan Dong Zhongshu ve He Xiu gibi Konfüçyüsçü ustaların Konfüçyüsçü klasik metinler ile ilgili yorumundan doğan *Gongyang* okulu tarafından geliştirilen siyasi Konfüçyüsçülüğe başvurmaktadır. Siyasi Konfüçyüsçülük, sürekli değişen toplumsal ve siyasi gerçeklikle ilgilidir. Değişim, yaşamın ayrılmaz bir parçasıdır; zira insanlar belirli bir zaman ve mekânda yaşarlar ve bu nedenle aşkın değil, tarihsel varlıklardır. Dahası siyasi Konfüçyüsçülük, insan doğasının olumsuz yanlarını ve erdemli olmayan siyaseti toplumsal ve siyasi kurumlar aracılığıyla düzeltmeye çalışmaktadır. Son olarak, siyasi kurumlarla ilgili bir felsefe olarak halkın çıkarlarını yansıtan ve karşılayan meşru bir hükümet ve ahenkli bir toplum yaratmanın yollarını bulmak için Konfüçyüsçü düşünceden faydalanmayı amaçlamaktadır. Kısacası, meşru bir hükümet inşa etmenin yolunu bulmak siyasi Konfüçyüsçülüğün temel amacıdır (Jiang, 2011: 25-29).

Meşru bir hükümetin kaynakları konusunda Jiang'ın hem liberal demokrasinin savunucularından hem de Wang Shaoguang gibi eleştirel aydınlardan farklı bir yaklaşımı vardır. Ona göre, Çin kültürünün Batı'nın kültürel meydan okumasının üstesinden gelebilmesi için önünde uzanan tek yol, yalnızca Çin halkının değil, tüm insanlığın umudu olan 'İnsancıl Otoritenin Yolu' tarafından önerilen yoldur. Başka bir deyişle, meşru ve istikrarlı bir düzen arayışındaki Çin halkı, ister liberal ister sosyalist olsun her türlü demokratik rejimi reddetmeli ve geleneksel Konfüçyüsçü siyaset felsefesine başvurmalıdır. Siyasi Konfüçyüsçülüğün ya da İnsancıl Otoritenin Yolu'nun temel kaygısı, siyasi meşruiyetin inşasıdır. İnsancıl Otoritenin Yolu'na göre, bir hükümdarın meşruiyeti, Batılı demokrasisinin talep ettiği tekil meşruiyet kaynağından farklı olarak, üç meşruiyet biçimine

dayanmalıdır. Bunlar cennet, yeryüzü ve insandır. Bu meşruiyet biçimleri, sırasıyla kutsal veya aşkın meşruiyeti, tarihsel ve kültürel meşruiyeti ve insanlığın meşruiyetini ifade eder. Siyasi iktidar, meşru, istikrarlı ve ahenkli bir düzene sahip olmak için aynı anda hem cennetin yolunu hem insanlığın nesiller boyunca geliştirdiği kültürü hem de halkın iradesini temsil etmelidir. Yöneticiler bu üç meşruiyet kaynağını yitirdikleri zaman, ÇKP örneğinde olduğu gibi kolaylıkla siyasi krizlerle karşı karşıya kalabilirler. Bu nedenle Jiang'a göre, anakara Konfüçyüsçülerinin birincil önceliği, İnsancıl Otoritenin Yolu'nu takip eden ve dolayısıyla kaynağını her üç meşruiyet türünden birden alan bir siyasi düzenin inşası olmalıdır (2013a: 27-33).

Jiang'a göre, demokratik yönetim ise meşruiyetini yalnızca insanlardan almaktadır. Bu tekil meşruiyet, saf akla dayanması ve tarihi ve aşkın meşruiyet formlarından yoksun olması dolayısıyla yetersizdir. Bu yetersizlik iki önemli soruna yol açmaktadır. Tekil meşruiyet, ilk olarak, sekülerliğe, bireyselliğe, ticarileştirmeye ve bencillığe yol açar ve bunlar da ortak çıkarlar yerine tikel çıkarlara ve kısa vadeli insani gereksinimlere öncelik verilmesine neden olur. Bir hükümetin, George W. Bush yönetimi örneğindeki gibi, yalnızca bugünü değil gelecek kuşakları da ilgilendiren çevre kirliliği gibi önemli bir sorunu küçük bir azınlığın çıkarlarını korumak amacıyla göz ardı etmeyi seçmesinin nedeni budur. Demokrasinin yol açtığı bir diğer sorun da halkın iradesinin gerçek temsili yerine biçimsel temsile dayanmasından kaynaklanan erdem eksikliğidir. Demokratik hükümet, bir görüşün nitelikli ve erdemli olup olmadığına bakmaksızın çoğunluğun görüşünü temsil eder. Demokrasilerde emperyalist veya faşist politikacıların ülke yönetimine seçilebilmesinin nedeni budur. Demokrasinin bu iki temel sorununun üstesinden gelebilmek için ülke yönetiminin halkın iradesine dayanan meşruiyeti, cennetin ve kültürün meşruiyeti ile sınırlanmalı ve dengelenmelidir. Bu üç meşruiyet kaynağı arasında hiyerarşik bir uyum vardır. Yani, cennet tarafından verilen aşkın meşruiyet, yeryüzünün ve insanların sağladığı meşruiyetten daha önemlidir; çünkü Konfüçyüsçü düşünceye göre, cennet, evrenin ve dolayısıyla da hem insanlığın hem de kültürün kaynağıdır. Bu, Jiang'a göre, İnsancıl Otoritenin Yolu'nun kendisini liberal demokrasiden ayırdığı ve ondan üstün olduğu noktadır; zira siyasi Konfüçyüsçülük, her üç meşruiyet türünü de "cennetin egemenliğini" ve dolayısıyla da aşkın meşruiyetin üstünlüğünü kabul eden bir siyasi sistem altında birleştiren yegâne siyasi biçimdir (Jiang, 2013a: 31-37, 2013b: 48).

Konfüçyüsçülükte egemenlik ve siyasi meşruiyet, kurumlar ve insanlar aracılığıyla ifade edilmektedir. Antik Çin'de İnsani Otoritenin Yolu, ilk olarak, bilge krallar tarafından takip edilmiştir. Bilge krallar döneminin sona ermesinin ardından ise egemenlik hükümdarlar tarafından temsil edilmeye başlanmıştır. Diğer bir deyişle geçmişte Konfüçyüsçülük, cennetin egemenliğini, cennet, yeryüzü ve insanlar arasında bağlantı kurabilecek ve böylelikle cennet ile insanlar arasında arabuluculuk yapabilecek bir bilge krala ya da hükümdara devretmiştir. Ne var

ki tek kişinin tüm ülkeyi tek başına yönetmesinin mümkün olmaması dolayısıyla bilge krallar veya hükümdarlar egemenliğin kullanımını ülkeyi kendileri adına yöneten Konfüçyüsçü alimlere devretmiştir. Bu yetki ile Konfüçyüsçü alimler hem Konfüçyüsçülüğün dini ve ahlaki değerlerini hayata geçirme hem de devletin siyasi erkini yetiştirme ve cennetin Yolu'nun iyiliğine doğru yönlendirme olanağına sahip olmuştur. Ne var ki bilge krallar ve hükümdarlar döneminin uzun zaman önce sona ermesiyle birlikte Çin'in tarihsel siyasi sistemi de yok olmuş ve o zamandan bu yana Çin'e özgü yeni bir sistem kurulamamıştır. Jiang'a göre, Çin'in bir yandan kaynağını kendi kültüründen alırken diğer yandan da modern bir toplumun taleplerini karşılayacak olan yeni bir tür politik sistem geliştirme konusunda yenilikçi olmasının zamanı gelmiştir. İşte Jiang, kendisi tarafından geliştirilen ve her üç meşruiyet türünü de temsil eden üç kamaralı parlamenter sisteme sahip Konfüçyüsçü anayasal düzenin, tam da köklerini Çin medeniyetinden alan bu tür bir yenilikçi rejim olduğunu iddia etmektedir. Yenilikçi bir Çin düzeni, bir yandan modern toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için anayasal olmalıyken, aynı zamanda da Konfüçyüsçü olmalıdır; çünkü bir anayasal düzen yalnızca Konfüçyüsçü olduğunda Çin'e özgü olabilir (2013a: 40-41, 2013b: 48-52).

Sonuç

Çin düşün dünyası, Mao sonrası dönemde büyük bir dönüşüm yaşamış ve bu süreçte parti devletinin bilgi üretimi üzerinde Maocu dönemde kurduğu egemenlik önemli ölçüde zayıflamıştır. Günümüzde devlet ile Parti, fikir üretimini ve entelijansiyayı denetim altında tutma yetilerini tamamıyla kaybetmemişse de onları yönlendirmekle yetinmek durumundadır. Bu dönüşüm, devlet ile Çinli aydınlar arasındaki ilişkinin de dönüşmesine ve Çin fikir dünyasının liberalizm, eleştirel sosyalizm ve Yeni Konfüçyüsçülük gibi yeni düşünce akımlarıyla çeşitlenmesine yol açmıştır. Dünya düzenine ve Çin yönetim sistemine yönelik farklı yaklaşımlara sahip düşünce akımlarına mensup Çinli aydınlar, bir yandan diğer düşünce akımlarına mensup aydınlar ile düşünce üretimini denetim altına almak ve devletin karar alma mekanizmalarını etkilemek için mücadele halindeyken bir yandan da kendi aralarında görüş farklılıkları yaşamaktadır. Ne var ki bu aydınlar, yerleşik düzen ile aralarına mesafe koymaları, yani Partinin sadık hizmetkarları olmamaları ve Partinin resmî ideolojisini kabul etmemeleri dolayısıyla Parti tarafından makbul kabul edilmemektedir. Dolayısıyla da Parti politikaları üzerindeki etkileri çok sınırlıdır.

Bu çalışmanın odaklandığı meseleler açısından bakıldığında görülmektedir ki hem farklı düşünce akımlarına hem de aynı düşünce akımlarına mensup Çinli düşünürler, meşruiyet ve demokrasi konularında birbirlerinden ayrılan görüşlere sahiptir. Öyle ki devlete mesafeli olan Çinli liberaller, mevcut parti devleti sisteminin meşruiyetini kaybettiğini ve bu sorunun ancak Batılı tarzda demokrasiye geçişle aşılabileceğini düşünürken, Yeni Konfüçyüsçü Jiang Qing,

rejimin karşı karşıya bulunduğu meşruiyet krizi konusunda liberallere katılmakta; fakat bunun nedeni ve çözüm yolları konusunda onlardan ayrılmaktadır. Jiang'a göre, mevcut sistemin meşruiyet krizi, Batılı biçimsel demokrasi ile aşılabilir. Yapılması gereken cennetin, yeryüzünün ve insanlığın meşruiyetini aynı anda temsil eden üç kamaralı parlamenter sisteme sahip bir Konfüçyüsçü anayasal düzenin inşasıdır. Modern Çin toplumunun ihtiyaçları, ancak ve ancak üçlü meşruiyetin birden temsil edildiği Çin'e özgü Konfüçyüsçü bir yönetim sistemi ile sağlanabilir.

Eleştirel aydınlar, Mao'nun mirasına sahip çıkmaları, neoliberal düzeni eleştirmeleri ve eşitlikçi toplumu savunmaları dolayısıyla bir bütünlük arz etseler ve böylelikle diğer düşünürlerden ayrılırlar da demokrasi kavramı ve özellikle de rejimin meşruiyeti meselesinde birbirlerinden farklılaşmaktadırlar. Devlete nispeten daha yakın konumlanan Wang Shaoguang ve Pan Wei, Çin sisteminin herhangi bir meşruiyet sorunu olmadığı yönündeki söylemleriyle temsili demokrasi taraftarlarından olduğu kadar eleştirel düşüncenin bir diğer önemli düşünürü olan Wang Hui'den de ayrılırlar. Devlete mesafeli duran Wang Hui, 1980'li yıllarda başlayan ve özellikle de 1989 Tiananmen olayları sonrasında iyice hızlanan neoliberal dönüşümün, devlet ve ÇKP için bir meşruiyet krizi yarattığını belirtmektedir. Wang Shaoguang ve Pan ise devletin ve sistemin Çin halkının ihtiyaçlarını karşılaması ve çıkarlarını savunması nedeniyle toplum tarafından desteklediğini belirtmektedirler.

Bu üç düşünür arasındaki bir diğer fikir ayrılığı, mevcut sistemin hangi grupların çıkarlarını temsil ettiği konusundadır. Wang Shaoguang'a göre, Çin sosyalist demokrasisi nispeten güçsüz konumdaki üretici güçlerin çıkarlarını savunmaktadır. Wang Hui ise devletin, özellikle 1989 sonrası süreçte güçsüz sınıfların çıkarlarından ziyade sermayenin çıkarlarını savunduğunu ve ÇKP'nin meşruiyet kaynağı olarak da halk ile sermayenin yer değiştirdiğini belirtmektedir. Diğer bir deyişle, Çin devleti neoliberal dönüşüm ile birlikte güçsüz grupların ve maddi üretime katılan kitlelerin çıkarlarını değil, piyasanın ve sermayenin çıkarlarını savunmaktadır. Konfüçyüsçü düşünceden etkilenen Pan ise, yönetim sisteminin bürokrasi temeli üzerinde yükseldiği Çin'de devlet ile toplumun birbirine karışmış olması nedeniyle devletin tarafsız olduğunu ve bu sayede Çin halkının ihtiyaçlarını ve çıkarlarını başarılı bir biçimde birleştirdiğini belirtmektedir.

Çinli aydınlar arasında yaşanan tüm bu tartışmalar, ülke yönetiminde karar alma yetkisinin tek partide olmasına rağmen toplumda tek sesliliğin olmadığını göstermektedir. Lakin son yıllarda Xi'nin yönetimi altında farklı görüşlere tahammül azalmakta, özellikle de Xi'ye ve Parti yönetimine meydan okuyan çıkışlar göz altı, sürgün, hapis cezaları gibi yöntemlerle susturulmaya çalışılmaktadır. Yine de ÇKP'nin tüm çabalarına rağmen, liberaller başta olmak üzere farklı görüşe sahip aydınlar ülkenin geleceğinde söz sahibi olmak, olamıyorlarsa da en azından doğru bildiklerini kamuoyu ile paylaşmak için

yazmaya veya konuşmaya devam etmektedirler.

Yukarıda ele alınan üç düşünce akımına mensup aydınlardan 2000'lerin ortalarından bu yana ön plana çıkmayı başaranlar eleştirel sosyalist aydınlardır. Onlar arasından da daha eleştirel görüşlere sahip Wang Hui'nin aksine ÇKP'nin iktidarını meşrulaştırmaya çabalayan ve Parti siyasetine kısmen de olsa katkıda bulunan Wang Shaoguang ve Pan Wei gibi günümüz ana akımına yakın konumlanan aydınlar öne çıkmaktadır. Buradan çıkarılabilecek sonuç, aydınlar arasında yapılan tartışmalar ne kadar değerli olursa olsun, bu tartışmaların siyasal ideoloji ve karar alma mekanizmaları üzerinde ancak ÇKP'nin izin verdiği ölçüde etkili olabildiğidir. 1980'lerde ve 1990'larda yaşanan neoliberal dönüşümün meşruiyetinin sağlanması ve politika yapımına katkı vermeleri amacıyla liberal aydınlar hem kamu kurumlarında görevlendirilmiş hem de fikirlerini açıklamaları için kendilerine alan açılmıştır. Hu-Wen yönetimi altında yaşanan sola yönelim ile bu kez eleştirel sosyalist aydınlar politika yapım süreçlerinde ve politikaların meşruiyetinin sağlanmasında öne çıkmaya başlamıştır. Xi'nin yönetimi altındaki son dönemde ise sol görüşlere ek olarak geleneksel Çin düşüncesine referanslarda artış yaşanmaktadır. Bu sayede her iki düşünceyi birleştiren Pan Wei gibi düşünürlerin hem entelektüel tartışmalarda hem de Parti'nin gözünde konumu güçlenmektedir. Kısacası, farklı dönemlerde ön plana çıkmasına izin verilen düşünce akımları, rejimin hem kendi konumunu hem de uyguladığı politikaları meşrulaştırma işlevi görmektedir.

Sonnotlar

¹ Bu makale yazarın Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinin bir bölümüne dayanmaktadır. Yazar, makaleye katkıları için Aylin Özman'a ve Özhan Değirmencioglu'na teşekkürlerini sunar.

² Makalenin geri kalan kısmında Çin Halk Cumhuriyeti yerine Çin kullanılacaktır.

³ Çinli aydınlar ile ilgili bir değerlendirme yapılırken hem Çin toplumunun hem de tek parti sisteminin yapısı nedeniyle Batı'daki aydınlardan ayrıştıkları noktalara dikkat etmek gerekir. Edward Said'in belirttiği üzere üsluplarındaki ve tarihsel deneyimlerindeki farklılıklar nedeniyle farklı toplumlardaki aydınlar birbirlerinden ayrı değerlendirilmelidir (1994: 38); zira bir toplumdaki aydının belli bir mesele ile ilgili takındığı tutum, başka bir toplumun standartları açısından 'aydınca' bir tutum olarak kabul edilmeyebilir.

Kaynakça

Bell D A (2013). Introduction. İçinde: D A Bell ve R Fan (der), *A Confucian Constitutional Order: How China's Ancient Past Can Shape Its Political Future*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1-24.

Callahan W (2013). *China Dreams: 20 Visions of the Future*. Oxford: Oxford University Press.

Cheek T (19.08.2010). The 'Directed Public' of China's Public Intellectuals. <https://apm.iaar.ubc.ca/chinese-public-intellectuals/>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Cheek T (2014). Citizen Intellectuals in Historical Perspective: Reflections on Callahan's "Citizen Ai". *The Journal of Asian Studies*, 73 (4), 921-925.

Cheek T, Ownby D ve Fogel J A (2018). Mapping the Intellectual Public Sphere in China Today. *China Information*, 32 (1), 107-120.

Cheek T, Ownby D ve Fogel J A (2020). Introduction. İçinde: T Cheek, D Ownby ve J A Fogel (der), *Voices from the Chinese Century*, New York, NY: Columbia University Press, 1-26.

Chen M (2015). Transcend Left and Right, Unite the Three Traditions, Renew the Party-state: A Confucian Interpretation of the China Dream. <https://www.readingthechinadream.com/chen-ming-transcend-left-and-right.html>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Deng J ve Smith C A (2018). The Rise of New Confucianism and the Return of Spirituality to Politics in Mainland China. *China Information*, 32 (2), 294-314.

Goldman M (2009). Repression of China's Public Intellectuals in the Post-Mao Era. *Social Research*, 76 (2), 659-686.

Jiang Q (2011). From Mind Confucianism to political Confucianism. İçinde R Fan (der), *The Renaissance of Confucianism in Contemporary China*, Dordrecht: Springer, 17-32.

Jiang Q (2013a). A Confucian Constitutional Order. İçinde: D A Bell ve R Fan (der), *A Confucian Constitutional Order: How China's Ancient Past Can Shape Its Political Future*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 17-32.

Jiang Q (2013b). The Supervisory System of Confucian Constitutionalism. İçinde: D A Bell ve R Fan (der), *A Confucian Constitutional Order: How China's Ancient Past Can Shape Its Political Future*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 33-45.

Lau M ve Mai J (2019). 'We Must Carry On': Chinese Government Critic and Liberal Icon Xu Zhangrun Vows to Keep Saying 'What Needs to be Said'. South China Morning Post, 28 Nisan. <https://www.scmp.com/news/china/politics/article/3007994/we-must-carry-chinese-government-critic-and-liberal-icon-xu>. Son erişim tarihi, 06.12.2019.

Leonard M (2008). *What Does China Think?* Londra: Fourth Estate.

Makeham J (2003). *New Confucianism: A Critical Examination*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Ownby D (2010). Introduction to Wang Hui's the Economy of Rising China and Its Contradictions. <https://www.readingthechinadream.com/wang-hui-the-economy-of-rising-china.html>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Pan W (11.10.2007). The Chinese Model of Development. <https://fpc.org.uk/>. Son Erişim tarihi, 06.12.2019.

Pan W (2010a). "Western System versus Chinese system. <https://www.nottingham.ac.uk/iaps/documents/cpi/briefings/briefing-61-chinese-western-system.pdf>. Son erişim tarihi, 16.02.2021.

Pan W (2010b). The Chinese Economic Model is a Model for Success. *Qiushi Journal*, 2 (3). http://english.qstheory.cn/magazine/201003/201109/t20110920_111430.htm. Son erişim tarihi, 06.12.2019.

Pan W (2011). Reflections on the 'China model' Discussion. *International Critical Thought*, 1 (1), 11-17.

Said E (1994). *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı*. Çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tang X ve McConaghy M (2018). Liberalism in Contemporary China: Questions, Strategies, Directions. *China Information*, 32 (1), 121-138.

Vukovich D (2012). The Battle for Chinese Discourse and the Rise of Chinese New Left: Toward a Postcolonial Politics of Knowledge. İçinde: Ban W ve Lu J (der). *China and New Left Visions: Political and Cultural Interventions*, Maryland, MD: Lexington Books, 61-80.

Vukovich D (2019). *Illiberal China: The Ideological Challenge of the People's Republic of China*. Singapore: Palgrave Macmillan.

Wang B ve Lu J (2012). Introduction: China and New Left Critique. İçinde: Ban W ve Lu J (der). *China and New Left Visions: Political and Cultural Interventions*, Maryland, MD: Lexington Books, ix-xvi.

Wang H (1998). Contemporary Chinese Thought and the Question of Modernity. *Social Text*, 16 (2), 10-44.

Wang H (2003a). The New Criticism. İçinde C Wang (der), *One China, Many Paths*, Londra: Verso, 55-86.

Wang H (2003b). Alternative Globalizations and the Question of Modernity. İçinde: T Hutters (der), *China's New Order: Society, Politics, and Economy in Transition*, Cambridge: Harvard University Press.

Wang H (2006). Depoliticized Politics, Multiple Components of Hegemony, and the Eclipse of Sixties. *Inter-Asia Cultural Studies*, 7 (4), 683-700.

Wang H (2010). The Economy of Rising China and Its Contradictions. <https://www.readingthechinadream.com/wang-hui-the-economy-of-rising-china.html>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Wang H (2016). Appendix: Contradiction, Systemic Crisis and Direction for Change: An Interview with Wang Hui. İçinde: S Thomas (der), *China's Twentieth Century: Revolution, Retreat and the Road to Equality*, Londra: Verso.

Wang H ve Khong E L (13.01.2014). After the Party: An Interview with Wang Hui. <https://www.opendemocracy.net/en/after-party-interview-with-wang-hui/>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Wang N (2018). Bowing to Chairman Mao: Western-Trained Intellectuals and the State in Early PRC. *Journal of Contemporary China*, 27 (110), 312-326.

Wang S (2012). Traditional Moral Politics and Contemporary Concepts of Governance. <https://www.readingthechinadream.com/wang-shaoguang-traditional-moral-politics.html>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Wang S (2013). Is the Way of the Humane Authority a Good Thing? An Assessment of Confucian Constitutionalism. İçinde: D A Bell ve R Fan (der), *A Confucian Constitutional Order: How China's Ancient Past Can Shape Its Political Future*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 139-158.

Wang S (2014). Representative Democracy and Representational Democracy. <https://www.readingthechinadream.com/wang-shaoguang-representative-and-representational-democracy.html>. Son erişim tarihi, 11.12.2019.

Xi J (11.04.2013). wangchuan Xi Jinping 8.19 jianghua quanwen: yanlun fangmian yao gan zhua gan guan ganyu liang jian [Full online text of Xi Jinping's 19 August speech: Need to dare to confidently seize control in aspects of discourse by revealing the sword]. <https://chinadigitaltimes.net/chinese/321001.html>. Son erişim tarihi, 06.12.2019.

Xi, J (2014). *The Governance of China*. Beijing: Foreign Languages Press.

Xi, J (2017). *The Governance of China II*. Beijing: Foreign Languages Press.

Xu, J (2018). The Specter of Leviathan: A Critique of Chinese Statism Since 2000. İçinde: D Ownby (der), *Rethinking China's Rise: A Liberal Critique*, Cambridge: Cambridge University Press, 20-60.

“Tek Devlet, İki Sistem” Politikası Çerçevesinde Hong Kong’un Statüsünün Analizi

Meryem Özgür, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
Dekanlığı

E-posta: meryem.ozgur@gmail.com

Çağla Vural

E-posta: cagla.vural@hotmail.com

Özet

Bu çalışma son yıllarda demokrasi talepleriyle gündeme gelen Hong Kong’un statüsünü incelemeyi hedeflemektedir. Hong Kong’un statüsünü, tarihsel arka planda “eşitsizlik anlaşmaları” olarak ele alınan anlaşmalar oluşturmaktadır. Bunlardan ilk üçü Nanjing Anlaşması (1842), Tianjin Anlaşması (1858) ve Pekin Sözleşmeleri (1860-1898) olmak üzere Çin ve Birleşik Krallık arasında yapılan ve Hong Kong’un İngiltere hakimiyetine geçmesiyle sonuçlanan antlaşmalar silsilesini ifade etmektedir. Nanjing Antlaşması’yla Hong Kong, İngiltere’nin vesayeti altına girmiştir. Sonrasında ise, Pekin Sözleşmesi ile Hong Kong’a yakın Kowloon Yarımadası’nın bir kısmı İngiliz yönetimine geçmiştir. Daha sonra ise, Kowloon Yarımadası’nın geri kalan kısmı ve Yeni Bölgeler olarak isimlendirilen takımadalar 99 yıllığına İngiltere tarafından kiralanmıştır. Son olarak ise, 19 Aralık 1984 tarihinde imzalanarak, her iki tarafın da onaylamasıyla yürürlüğe giren Çin-İngiliz Ortak Deklarasyonu kabul edilmiştir. Kowloon, Hong Kong Adası ve Yeni Bölgeler’den oluşan günümüz Hong Kong’u 1997 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin egemenliğine bırakılmıştır.

Merkezi Halk Hükümeti’nin komünist yapısından ayrı olarak onun liberal yapısının ve tarihsel süreç içerisinde sahip olduğu liberal ekonomik düzenin korunması koşulu ile komünist kimliğe sahip Çin ile liberal kimliğe sahip Hong Kong arasında “tek devlet, iki sistem” politikası çerçevesinde bir statü belirlenmiştir. “Tek devlet, iki sistem” politikası Hong Kong’un sahip olduğu Temel Yasa (Basic Law) ile hukuki bir zemin kazanmıştır. Ancak zaman içerisinde Merkezi Halk Hükümeti’nin siyasi ve hukuki müdahalesiyle teori ve pratiğin çatıştığı bu politika “tek devlet, tek sisteme” doğru ilerlemektedir. Bu bağlamda betimleyici (deskriptif) bir metodoloji benimseyen bu çalışma, Hong Kong’un tarihsel arka planını ele alarak, statüsüyle ilgili tartışmaları self-determinasyon hakkı (kendi geleceğini tayin hakkı), otoriter yasalılık ve demokratik mücadele çerçevesinde inceleyecektir. Böylece, onun self-determinasyon hakkını ne ölçüde kullandığını

sorgulayarak, bu hakkın sınırlarını tartışacaktır. Merkezi Halk Hükümeti tarafından yapılan bu siyasi ve hukuki müdahaleler “otoriter yasalcılık” zemininde kavramsallaştırılmıştır. Nihayetinde çalışmada, 1949’dan sonra komünist Çin ulus kimliğinden ayrı bir ulusal kimliğe sahip olan Hong Kongluların kolektif insan hakkı olarak bir halkın kendi yönetim biçimini seçme ve temel özgürlüklerin korunması bağlamında içsel boyutunu oluşturan iç self-determinasyon hakkının, otoriter yasalcılıkla engellendiği belirtilmekte ve böylece toplumsal düzeyde bir demokrasi mücadelesine doğru gidildiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tek devlet iki sistem, Çin, Hong-Kong, Otoriter yasalcılık, Self-determinasyon hakkı.

Analysis of Hong Kong’s Status Within the Scope of “One Country, Two Systems” Policy

Abstract

This study aims to examine the status of Hong Kong, which has come to the fore with democratic demands in recent years. The status of Hong Kong is constituted by the agreements considered as “inequality agreements” in the historical context. The first three of these refer to the series of agreements between China and the United Kingdom, including the Nanjing Agreement (1842), Tianjin Agreement (1858) and Beijing Conventions (1860-1898), which resulted in the British domination of Hong Kong. With the Nanjing Agreement Hong Kong came under the trusteeship of Britain. Later the rest of the Kowloon Peninsula and the archipelago named New Regions were leased by the UK for 99 years. On December 19, 1984, with the signing of the Sino-British Joint Declaration Hong Kong’s future has changed and in 1997 Hong Kong Island and New Regions, present-day Hong Kong was left under the sovereignty of the People’s Republic of China.

A status has been determined between China, which has a communist identity, and Hong Kong, which has a liberal identity, within the framework of “one state, two systems” policy. This policy regulates the protection of its liberal structure and the liberal economic order that it has preserved in the historical process and has gained a legal ground with the Basic Law of Hong Kong. However, over time, where the theory and practice clash with the political and legal intervention of the Central People’s Government, this policy moved towards “one state, one system”. In this context, following a descriptive methodology the study will examine the arguments about its status within the framework of the right to self-determination, authoritarian legalism, and democratic struggle, by considering the historical background of Hong Kong. Thus, the study questions to what extent Hong Kong uses its right to self-determination and

discusses the limitations. Political and legal interventions made by the Central People's Government have been conceptualized based on authoritarian legalism. Ultimately, in the study, it is stated that the right to internal self-determination, which constitutes the internal dimension of the Hong Kong people, who have a national identity separate from the communist Chinese national identity after 1949, in the context of freely determine their political status, internal independence and freedom of peoples as a collective human right, is prevented by authoritarian legalism, and thus, it is emphasized that there is a struggle for democracy at the social level.

Keywords: One country two systems, China, Hong-Kong, Authoritarian legalism, Right to self-determination.

Giriş

Hong Kong'a yönelik "ödünç alınan toprak, ödünç alınan zaman" (Hughes, 1968) söylemi, bölgenin tarihi ve günümüz statüsü incelendiğinde oldukça anlamlı bir ifade olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ifade 1960'lı yıllarda başlayan sömürgeciliğin tasfiyesi sürecinde anakronik olarak Hong Kong'un hâlâ bir İngiliz (Birleşik Krallık) sömürgesi olarak varlığına devam etmesini yansıtmaktadır (Fung, 1998). Hong Kong, Birinci Afyon Savaşı sonrası Çin ve Birleşik Krallık arasında yapılan 1842 tarihli Nanking Antlaşması ile İngiliz sömürgesi haline gelmiştir. Daha sonrasında İkinci Afyon Savaşı sonrasında 1860 tarihinde imzalanan Birinci Pekin Sözleşmesi ile günümüz Hong Kong'un topraklarında yer alan Kowloon Yarımadası'nın büyük bir bölümü İngiltere'ye bırakılmıştır. 1898 tarihinde İkinci Pekin Sözleşmesi ile, Kowloon Yarımadası'nın geri kalan kısmı ve Yeni Bölgeler olarak isimlendirilen topraklar 99 yıllığına Birleşik Krallık tarafından kiralanmıştır (Head, 1997: 292).

Hong Kong ve Çin tarihi açısından önemli olan bu anlaşmalar, tarihsel süreç içerisinde Hong Kong'un İngiliz sömürgesi olarak gelişen kapitalist ekonomik sisteminin anlaşılmasının ve günümüzde dahi Çin Halk Cumhuriyeti'nden (ÇHC) ayrışmasının temelini oluşturmaktadır. Çin açısından bakıldığında ise, Batı medeniyetinin Doğu (Çin) medeniyeti üzerinde kurduğu eşit olmayan ve Batı'nın üstünlüğünü yansıtan bir süreci ifade etmektedir. Bu doğrultuda anlaşmalar içinde barındırdığı adil olmayan hükümleri nedeniyle, Çin tarihçisi Dong Wang tarafından "eşitsizlik anlaşmaları" (unequal treaties) olarak tanımlanırken, bu durumun 'ulusal utanç' olarak anılmasına neden olmuştur (Wang, 2003). Eşitsizlik anlaşmaları uluslararası hukukta, egemenlik temelinde şekillenen devletlerin eşitliği ilkesiyle doğrudan ilgilidir. Nitekim, devletler hukukî anlamda eşit birimler olarak uluslararası sistemde yer almaktadırlar. Böylece hukuken eşit olan devletler, siyasi zeminde de eşitlik ilkesi etrafında politikalar izleme hakkına sahiptirler. Bu her ne kadar sistemin ve gücün getirdiği

farklılaşma ve devletlerin sahip olduğu kapasiteyle doğrudan ilgili olsa dahi teorik olarak eşittirler. Bu doğrultuda değerlendirildiğinde eşitsizlik anlaşmaları da güçlü olan tarafın, zayıf olan tarafa göre daha fazla kazanım veya ayrıcalık elde ettiği ikili veya çoklu anlaşmalar anlamına gelmektedir (Detter, 1996). Bu eşitsizlik anlaşmaları Batılı büyük devletler tarafından özellikle Doğu Asya'daki devletlerle yapılan anlaşmalar olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlaşmaların en genel özelliği ise, Çin örneğinde de görüleceği üzere, liman kentlerinin yabancıların ticaretine açılmasını, başka ülkeye toprak devrini ve en çok gözetilen ülke prensibini içermektedir (Craven, 2005: 342-344). Dolayısıyla, Hong Kong da bu anlaşmalar temelinde İngiliz sömürgesine dönüşmüştür.

Çin İngiliz Ortak Deklarasyonu imzalanarak Hong Kong'un 1 Temmuz 1997 tarihi itibarıyla Çin'in egemenliğine geçmesi kararlaştırılmıştır. 12 Haziran 1984 tarihinde BM'ye sunulan bu belge hukuken bağlayıcı uluslararası bir anlaşma olarak ortaya çıkmıştır. Hong Kong'a yüksek derecede bir özerklik verilmiş olup, haklar ve özgürlüklerin 50 yıl süreliğine hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği hükme bağlanmıştır (UN Treaty Collection, 1984). Günümüz Hong Kong'u Hong Kong Adası, Kowloon Yarımadası ve Yeni Bölgeler'den oluşmakta olup, Hong Kong İl Özel İdaresi ismini almıştır.¹

Tüm bu sürecin temelini oluşturan "tek devlet, iki sistem politikası" Çin siyaset felsefesinin temsil ettiği "halkın üç ilkesi" yani milliyetçilik, demokrasi ve halkın refahı ilkesine dayanmaktadır. Bu doğrultuda Çin anararasında komünizm, Hong Kong'da ise kapitalizmin devam etmesini öngören bu politika ÇHC'nin bölgesel düzeydeki hâkimiyetinin de bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır (Chao, 1987). Ancak bu politika Merkezi Halk Hükümeti (ÇHC Devlet Konseyi) tarafından uygulanan belirli hukuki ve siyasi müdahaleler nedeniyle istikrarsızlaşmıştır. Bu doğrultuda "tek devlet, iki sistem" politikası çerçevesinde Hong Kong'un günümüz statüsünü incelemeyi hedefleyen bu çalışmanın ilk bölümünde tarihsel arka plan ele alınacaktır. Nitekim Hong Kong'un günümüz kapitalist ekonomik sisteme entegre olan yapısı ve ÇHC'den ayrılan liberal düzeni bu tarihsel süreçteki değişim ve dönüşümle açıklanabilmektedir. Bu doğrultuda, İngiliz sömürcülük dönemi, İki Dünya Savaşı ve "tek devlet, iki sistem" politikası temelinde Çin'e geçiş dönemi incelenecektir.

Bir sonraki bölümde ise, Hong Kong'un günümüz statüsünü oluşturan Çin-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Hong Kong'un anayasası olarak kabul edilen Temel Yasa incelenmiştir. Bu iki hukuki metin çerçevesinde Hong Kong'un "tek devlet, iki sistem" politikası temelindeki yönetim biçiminin unsurları saptanarak, onun özel statüsü uluslararası hukuk bağlamında analiz edilmiştir. Literatürde "tek devlet, iki sistem" politikası farklı yaklaşım ve zeminlerde incelenmiştir. Hong Kong'un özerkliği temelinde (Clark, 1989; Chen, 2009; Rezvani, 2012; Chou, 2013; Chen, 2018); temel hak ve özgürlükler kapsamında (Young, 2009; Lau, 2013; Yeung, 2018) ve yargı bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğü (Man, 1998;

Mason 2007; Lo, 2014; Davis, 2015) çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlardan her biri ayrı bir araştırma sorusu temelinde ortaya çıkarken asıl amaç “tek devlet, iki sistem” politikası ile Hong Kong’un statüsünü hukuki, siyasi ve kültürel bir zeminde konumlandırmak olmuştur. “Tek devlet, iki sistem” politikasına yönelik literatürde yer alan bu çeşitlilik, çalışmada sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda çalışmada; uluslararası hukuk boyutu self-determinasyon hakkı (kendi geleceğini belirleme hakkı) çerçevesinde incelenirken siyasi ve toplumsal boyut, otoriter yasalılık ve demokrasi mücadelesi üzerinden analiz edilmiştir.

Betimleyici bir metodoloji benimseyen bu çalışmada Hong Kong’un self-determinasyon hakkına yönelik literatürde yer alan yaklaşımlara yer verilerek onun statüsü self-determinasyon hakkının farklı unsurları etrafında incelenecektir. Bu doğrultuda Hong Kong’un “tek devlet, iki sistem” politikasına bağlı olan statüsünün ÇHC tarafından siyasi ve ekonomik amaçlarla mı kullanıldığı sorusuna cevap aranırken, Hong Kong’un kendine münhasır olan egemenliğinin Merkezi Halk Hükümeti’nin politikalarıyla ihlal edilip edilmediği “otorite yasalılık” zemininde sorgulanacaktır. Bununla beraber günümüzde uluslararası alanda yankı bulan Hong Kong’da gerçekleşen toplumsal hareketler de ele alınarak, onun özel statüsünün sınırları saptanmaya çalışılacaktır.

“Tek Devlet, İki Sistem” Politikasının Tarihi Arka Planı

Hong Kong’un bugünkü tartışmalı siyasi, sosyal ve hukuki yapısını geçmişin izlerini göz ardı ederek düşünmek mümkün değildir. Bu kapsamda çalışmada, belirtilen yapıları etkileyen üç temel kırılma noktası ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, Birinci Afyon Savaşıdır (1839-1842). Çin’in yenilmesi üzerine Hong Kong, İngiliz vesayeti altına girmiş ve Birleşik Krallık’ın sömürgesi haline gelmiştir (Head, 1997: 292). Bir diğer kırılma ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası dört yıl Japon işgalinde kaldıktan sonra Hong Kong’da İngiliz vesayetinin devam ettiği dönemdir. Aynı zamanda bu süreçte, Çin’in Komünist Parti hâkimiyetine geçmesiyle birlikte, özellikle ilk 30 yıl Hong Kong ile ekonomik, kültürel, siyasi tüm sınırların keskinleştiği ve adeta iki bölge arasında duvar örüldüğü dönemdir (So, 2011). Son olarak üçüncü kırılma noktası ise 1997’de İngiliz vesayetinden çıkarılan Hong Kong’un Çin’e “tek devlet, iki sistem” politikası kapsamında katılmasıyla başlayan ve günümüze kadar devam eden süreci içermektedir.

Birinci Afyon Savaşına giden sürecin kökleri Çin ve İngiltere arasındaki ticaret dengesizliğine dayanmaktadır. 1830’lu yıllarda dış ticarete özellikle ithal mal ediniminde çok sıkı kontroller uygulayan Çin, İngiltere’ye büyük oranlarda çay ihracatı yaparken karşılığında herhangi bir mal almayarak, yalnızca altın ve gümüş ödemesi kabul etmektedir (Guotu, 1993; Ngo, 1999; Tsang, 2004). Ticaret dengesini lehine döndürmek isteyen İngiltere bu amaçla Çin’e afyon ihraç etmeye başlamıştır. Afyon ticaretiyle birlikte, Çin’de ilaç olarak kullanılan fakat içe çekilerek tüketilmeyen afyon, bundan sonra içilmeye başlanarak

halk arasında bağımlılık haline gelmiştir. Bu gelişmelerin neticesinde iki ülke arasındaki ticaret dengesi bir süre sonra İngiltere'nin lehine dönmüştür. Bunun üzerine Çin, hem gümüş rezervleri açısından sorun yaratan ticaret dengesizliği hem de bağımlılık yaratmasıyla askerleri de etkisine alarak bir zaaf oluşturması gibi nedenlerden dolayı afyon ithalatını yasaklamıştır (Tsang, 2004).

Ticaret dengesinin İngiltere lehine dönmesi ve afyon ticaretinden etkilenen Çin'in afyonu yasaklamasına rağmen İngiltere, İngiliz tüccarları aracılığıyla bu satışları gerçekleştirmeye devam etmiştir. Buna karşılık Çin, saklanan afyon sandıklarını ortaya çıkararak imha etmiştir (1839). Aynı zamanda direnen ve sorun çıkaran tüccarlar kilit altına alınıp aç bırakılmıştır. Buna ek olarak sarhoş İngiliz vatandaşlarının Çin'de Çinli bir köylüyü öldürmesiyle başlayan olaylar sonrasında İngiltere'nin failleri kendi yasalarına göre yargılama talebinin Çin tarafından reddedilmesi ile alevlenmiştir. İngiltere hem bu durumu hem de yaşadığı mali kayıptan ziyade tüccarlara gösterilen muameleyi gündeme getirerek Çin'e ceza verme amacıyla donanmasını bölgeye yollamıştır. Yalnızca sorunların meydana geldiği Kanton ve çevresi değil güney batı ve güney doğu kıyılarında bulunan kilit limanlar da İngiltere tarafından abluka altına alınmıştır. Bunun üzerine Çin müzakere amaçlı olarak, afyon imha süreçlerindeki faaliyetleri yürüten yönetici Lin Zexu'yu görevden almıştır. Buna rağmen tatmin olmayan İngiltere, 1841'de saldırıya başlayarak, Hong Kong'u ele geçirmiştir (Chesneaux vd., 1999; Kalıpcı, 2018; Ngo, 1999; Tsang, 2004)

Hong Kong'dan sonra ilerleyerek diğer şehirleri de ele geçiren İngiltere'ye karşı daha fazla direnç gösteremeyen Çin'in barış isteğiyle 1842 tarihinde Nanking Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Çin, Hong Kong Adası'nı İngiltere'ye bırakmış, tazminat ödeme yükümlülüğüne girmiş ve bazı limanlarını da ticarete açmıştır (Whitfield, 2001). Çin'de daha fazla limanı kontrol ederek, ticaretini daha da genişletmek isteyen İngiltere ABD ve Fransa'nın da desteğiyle daha sonra Nanjing Anlaşması'nın yenilenmesini talep etmiştir. Çin ise anlaşmada revize ile ilgili bir maddenin bulunmadığını savunarak, istenilen taleplere olumlu tepki vermemiştir. Bunun üzerine Birinci Afyon Savaşında olduğu gibi İngiltere, yine ticaret üzerinde müdahale olarak adlandırılacak eylemleri ve Fransa da misyonerlerin öldürülmesi gibi olayları sebep göstererek 1856'da Çin'e karşı İkinci Afyon Savaşını başlatmıştır (Wan, 2018; Ngo, 1999).

Dört yıl boyunca direnen Çin, sonunda barış istemiş ve 1860'ta sona eren savaş sonunda İngiltere, Fransa ve Rusya ile üç anlaşmayı içeren Birinci Pekin Sözleşmesini imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre, Çin'in savaş sırasında [1858 yılında] müzakere etmekle birlikte onaylamadığı; ticarete açılan limanların sayısının artırılması ve misyonerlik faaliyetlerine, yabancıların ülkeye seyahatlerine ve Pekin'de elçilikler kurulmasına izin verilmesi gibi maddeleri içeren Tianjin Anlaşmasını onaylaması hükme bağlanmıştır. Bunun dışında anlaşma belirtilen şartların diğer ülkeler için de geçerli olması ve çalışmanın

konusu açısından da dikkat çekici noktalardan biri olan Hong Kong adasının yanında bulunan Kowloon Yarımadasının büyük bir bölümünün İngiltere'ye bırakılması gibi maddeleri de içermektedir. Bu kazanımların adada ikamet eden İngiliz yöneticilerini ve komutanlarını tatmin etmemesine ve 1860'lardan sonra yaklaşık 40 yıl boyunca güvenlik endişeleri çerçevesinde bölgeden gelen daha fazla alanın ele geçirilmesi isteğine rağmen İngiltere bu taleplere karşı çıkmış ve mevcut durumu koruma politikası izlemiştir. Çin'in ticari ilişkilerinin yarısından fazlası İngiltere ile iken; toprak bütünlüğünün bozulması ve diğer sömürgeci devletlerin bu bölgedeki varlıklarının genişlemesi ihtimali, İngiltere'yi Çin'de topraksal olarak daha fazla genişleme faaliyetlerinden alıkoymuştur (Fung, 1998: 200; Wan, 2018; Ngo, 1999; Tsang, 2004; Tsang, 2007).

Ancak, 19. yüzyıl sonlarına yaklaşırken Çin'in Japonya ile olan çatışmalardaki yetersizliği (1894-1895) ile zayıflığının iyice ortaya çıkması ve Fransa, Almanya ve Rusya gibi devletlerin Çin'den çeşitli tavizler alarak bazı limanları kiralama yoluyla ele geçirmeye başlaması, İngiltere'yi hamle yapmaya itmiştir. Son olarak Fransa'nın Hong Kong Adası'nın yakınlarındaki bölgede kiralama yolu ile genişlemesiyle, İngiltere direnmekten vazgeçmiş ve aynı yöntemle Çin ile masaya oturmuştur. 9 Haziran 1889'da İkinci Pekin Sözleşmesi Kowloon Yarımadası'nın kalan kısmını ve Yeni Bölgeler olarak adlandırılan Hong Kong Adası çevresinde bulunan çok sayıda adayı 99 yıllığına kiralamıştır. Bugün Hong Kong Özel İdari Bölgesi'nin kapsadığı alan da Hong Kong Adası, Kowloon Yarımadası ve Yeni Bölgelerden oluşmaktadır (Fung, 1998: 200; Wan, 2018; Ngo, 1999; Tsang, 2004; Tsang, 2007).

İngiltere tarafından Hong Kong adasının ilk ele geçirildiği ve daha sonra diğer bölgelere doğru hâkimiyetinin genişlediği süreçlerde dahi bölgenin Çin'e ekonomik, sosyal ve kültürel bağlılığı devam etmiş, her iki tarafta da herhangi bir değişiklik olmaksızın ilişkiler sürdürülmüştür. Hem İngiltere'nin Çin'deki faaliyetleri açısından hem de Çin'in ticari ilişkilerinin yürütüldüğü yer olması bakımından antrepo haline gelen Hong Kong'da nüfus; çoğunlukla geçici yaşayan ve ekonomik amaçlarla ya da siyasi olarak diğer bölgelerdeki isyan, çatışma gibi sorunlar nedeniyle İngiltere yönetimindeki bölgeye Çin'in güney kesimlerinden gelen göçmenlerdi. Ekonomik hedeflerine ulaşan ya da anakaraya dönmelerine engel olacak sorunları artık kalmayan göçmenler bir süre sonra geldikleri bölgelere geri dönüş yapmaya başladılar. İngiltere hâkimiyetindeki bölge ile Çin'e bağlı bölgeler arasında sınır bulunmamakta ve sınır geçişleri serbest bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Tüm bu sebeplerle iki bölge arasında bütünleşik ilişkiler devam etmiş ve bu nedenle ayrı bir Hong Kong kimliği oluşmamıştır (Kwok ve So, 2015; So, 2011) Bu durum bir diğer kırılma zamanı olan İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiş fakat Çin'de Komünist Parti hâkimiyetiyle değişim göstermeye başlamıştır. Böylece anakarayla kimlik olarak farklılık göstermeyen Hong Kong tarihsel gelişmelerle birlikte farklı bir kimliğe bürünmeye başlamıştır.

Tüm bu süreçte İngiltere Asya-Pasifik'teki kolonisinin siyasi düzeni ve yetki alanını kendi tarzıyla şekillendirmekte, yine kendi odağında bir ticaret merkezi haline getirmekteydi. Bununla birlikte İngiltere'nin bölgenin sorunlarına yönelik ilgisi azdı. Yalnızca belirgin olarak isyan ve ayaklanma gibi aşamalara gelmiş göz önündeki sorunlara müdahalede bulunmakta; daha derin köklere sahip, yüzeysel olmayan sorunlara karşı ise, kayıtsız kalmaktaydı. Bununla beraber, savunma araçları bakımından da Hong Kong Adası ve diğer bölgeler oldukça zayıf durumdaydı. Bu nedenle İngiltere burada meydana gelen herhangi bir istikrarsızlık durumunda sonuna kadar müzakereler yolu ile çözüm arayarak, çatışma ya da savaşa girilmeden sorunu ortadan kaldırmaya yönelik bir politika izlemiştir. Ayrıca büyük bir savaş çıkma ihtimalini de düşünmeyerek savunmayı güçlendirmeye gerek görmemiştir. Bu bakış açısının sonucu ise, İkinci Dünya Savaşı 1939'da başladığında ortaya çıkmış ve bütün savunma hazırlıkları için geç kalınmıştır (Tsang, 2004).

Japonlar 1941 yılında Hong Kong'u işgal etmişlerdir. Japonlara karşı girilen çatışmalarda işbirliği içinde olsalar dahi, Çin hükümeti ve İngiliz yönetimi işgalin ardından Hong Kong'un geleceği ile ilgili kendi planlarını yapmaya başlamışlardır. O dönem resmi olarak tanınmış Çin devlet başkanı olan Çan Kay Şek, Hong Kong adası ve diğer bölgelerin İngiltere yönetimine geçişine izin veren anlaşmaları eşitsizlik anlaşmaları kapsamında değerlendirmiştir. İngiltere'nin hâkimiyetinde olan bölgelerden ilk olarak "Yeni Bölgeler" ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerden birinde İngiltere "Yeni Bölgeler" ile ilgili kiralama konusunda Çin'in daha sonraki bir tarihte tartışılmak üzere "yeniden gündeme getirme hakkını saklı tuttuğunu" kabul etmiştir. Japon işgali sonrasında bölgedeki durumun düzenlenmesi ile ilgili bu görüşmeler Ağustos 1945'te Japonların teslim olmasıyla ivedilik kazanmıştır. ABD'nin de desteğiyle Çin hem Hong Kong'u hem de İngiliz yönetimindeki diğer bölgeleri geri almayı planlamıştır. Aynı dönemde Çin'in devlet yapısını şekillendiren, Çan Kay Şek liderliğindeki Milliyetçi Parti (Kuomintang Partisi) ve Mao Zedong liderliğindeki Komünist Partinin bölgesel çatışmaları tam ölçekli bir iç savaşa dönüşmekteydi. Tabiatıyla Çin hükümeti, Hong Kong ve diğer bölgelerle ilgili İngiliz yönetimiyle yapılan görüşmelerde taleplerini güçlendirecek kadar kararlı hareket edemiyordu (Yang, 1992; Whitfield, 2001; Tsang, 2004).

İç savaş 1949'da Komünist Partinin galibiyeti ve ÇHC ilânı ile sona ermiştir. Çan Kay Şek liderliğinde Milliyetçi Parti ve bir milyonu aşkın destekçisi Tayvan Adası'na kaçarak, burada 1912'de kurulan Çin Cumhuriyeti'nin (ÇC) varlığını devam ettirdiklerini ilan etmişlerdir. İngiltere 1950'de yeni komünist Çin hükümetini (ÇHC) tanımıştır. Tüm bu süreçte gerek Milliyetçi gerekse de Komünist Parti, Hong Kong Adası ve İngiliz yönetimindeki diğer bölgelerin kazanımının eşitsizlik anlaşmaları bağlamında olduğunun ve bölgelerin Çin'e iade edilmesi gerekliliğinin altını çizmiştir (Wan, 2018; Whitfield, 2001; Tsang, 2004). Bununla birlikte 1946 yılında Mao Zedong ile görüşen gazetecilerden biri

olan Gordon Harmon, Mao'nun Hong Kong'un geri dönüşü ile ilgili olarak; iç savaşın devam ettiği ve ayrıca yaklaşık 50 yıllık Japon hükmünden sonra 1945'te Çin'e iadesi yapılan Tayvan'ın anakaraya adaptasyon sorunlarının da mevcut olduğu karmaşada, yeni bir sorun ve çatışma alanı yaratmanın daha olumsuz sonuçlara yol açabileceği yönünde görüş bildirdiğini iddia etmiştir (Tsang, 2004: 153). Buna göre ekonomik olarak da farklı sisteme sahip bu bölgelerde Çinli vatandaşlar doğrudan bir zulüm görmedikçe, Mao Zedong ve Komünist Parti bölgeyle ilgilenmeyecekti. ÇHC'nin bu konudaki geri kazanım hedefleri çok daha sonraki yıllarda düşünülebilirdi. İç savaşın bitmesi ve ÇHC ilânından sonraki süreçte her ne kadar Hong Kong, Kore ve Tayvan gibi Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında mücadele alanlarından biri olma kaygısı barındırsa da durum böyle olmamış; aksine Hong Kong, Çin anakarasına yönelik yaptırımlarda ÇHC için bazı kaynakların tedarik edildiği yer olmuştu. Hong Kong, Çin anakarası açısından ekonomik anlamda yüksek bir değere sahipti. Böylece bölgede İngiliz hâkimiyeti herhangi bir çatışma olmadan devam etmekteydi. İngilizler bölgeyi kaybetmeyi göze alsa dahi sorun kendiliğinden çözülmüştü (Wan, 2018; Whitfield, 2001; Tsang, 2004).

Bu karmaşık süreçte Komünist rejimden kaçan binlerce kişi Hong Kong'a sığınmıştı. Hong Kong önceki dönemlerdeki gibi göçmenler için kısa süreli amaçlarını gerçekleştirip anakaraya geri dönülen bir yer olmak yerine, çoğu rejim kaçağı için geri dönüşlerin yapılmadığı daimî bir yerleşim yeri haline gelmişti. İngiliz yönetimindeki Hong Kong, ÇHC için ekonomik sistemi itibarıyla kapitalist kötülüğün simgesi olarak görülmekteydi. Bu nedenle, Çin anakarasını bu kötülükten korumak adına, çitler ve dikenli teller ile sınırlarını kapatmıştı. Artık iki bölge arasındaki gidiş gelişler için çok katı sınırlamalar ve geçiş yapmakta olanlar için ise zorlu sorgulamalar hayata geçirilmişti. İngiliz yönetimi de farklı bir yol izlememişti: Soğuk Savaşın kapitalist taraftarlarından İngiltere'nin kolonisi Hong Kong'da da tüm komünist yayılmalar engellenmeliydi. Bu kapsamda bölgede Komünist Parti'nin tüm faaliyetleri yasaklanmış, üniversiteler de dâhil anakara ile bağlantısı olan tüm kurumlara destek kesilmiş ve bu kurumlar meşru kabul edilmemiştir. Ayrıca eğitim dili olarak İngilizce öne çıkarılmaya çalışılmıştır (Kwok ve So, 2015; So, 2011). Böylece Hong Kong'da geçmiş yıllardan farklı olarak bölge sakinleri ve kimlik aidiyetleri doğrudan etkilenmeye başlamıştır. Öyle ki on yıllar sonra Çin ile Hong Kong Özel İdari Bölgesi arasında yaşanan sorunlara, yıllarla birlikte gittikçe daha da artan bu kimlik farklılığı temel oluşturacaktır.

Hong Kong tarihi açısından üçüncü kırılmaya yani yeniden Çin'in bir parçası olmaya giden süreç ÇHC'nin uyguladığı politikalarla şekillenmiştir. Komünist Parti hükümetinin ilânından sonra ÇHC, Tayvan Adası'nda Çin'in esas temsilcisi olduğu iddiasını sürdüren ÇC nedeniyle sorunlar yaşamaya devam etmiş, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi daimî üyeliğinde Çin'in temsilcisi olarak ÇC kabul görmüştür. ABD de aynı şekilde ÇC'yi Çin'in esas temsilcisi

olarak görürken, ÇHC'yi tanımamış ve Tayvan Adası'ndaki ÇC yönetiminin askeri alanlar da dâhil olmak üzere destekçisi olmuştur (Cabestan, 2011). Bu atmosfer içinde BM ve ABD ambargoları² nedeniyle oldukça büyük ekonomik sıkıntılar yaşayan ÇHC, daha sonraki yıllarda devrimciliğin yeniden canlandırılması adına başlatılan fakat yasaklara ve halka yönelik güç kullanımına dönüşen Mao'nun Kültür Devrimi ile ülke içinde artan sorunlar nedeniyle de sıkıntılıydı. Ayrıca yine ısrarlı bir şekilde sürdürülmeye çalışılan dışa kapalı ekonomi modeli ÇHC'yi zorlamaktaydı. 1958-1961 yılları arasında İleriye Doğru Büyük Atılım kapsamında uygulanan politikaların tarım üzerindeki olumsuz etkisi ve tabiatıyla gıda üretiminde meydana gelen sorunlar da diğer zorluklardı (Çalık, 2011). Bu süreçte Hong Kong, Çin için hem BM ve ABD ticari ambargoları nedeniyle ulaşılamayan bazı malların tedarik noktası hem de bölge halkından çeşitli yardımların alındığı önemli bir destek noktası olmuştur. Yine de 1950'lerden önceki sosyal ve kültürel bağlar aynı şekilde devam etmemiş ve Hong Kong kimliğinde değişim ve dönüşümler gerçekleşmiştir (Wan, 2018; Whitfield, 2001; Tsang, 2004).

Gerçekleşen kimliksel değişim Hong Kong'un göçmenler için artık geçici bir yerleşim yeri değil de kalıcı bir ev olması ile de ilişkiliydi. İngiltere Soğuk Savaş etkisiyle karşı ideolojiden korunma adına ÇHC ile ilişkili aktiviteleri yasakladığı birtakım politikalar uygulansa da (Kwok ve So, 2015; So, 2011), Hong Kong'da aktif bir kimlik oluşturma politikası uygulamamıştır. Bununla birlikte iç savaş sonrası Çin'den gelen ve gelmeye devam eden nüfusun yerleştiği sağlıklı koşullara sahip barınaklar ve bölgeler, ilerideki süreçlerde kolonideki istikrar açısından risk oluşturma potansiyeline sahipti. İngiltere burada başlayacak bir protesto ve karışıklık ile ilgili olarak yapılacak bir ÇHC askeri müdahalesinden çekinmekteydi. Bu kapsamda başlayan konut yerleştirme politikaları ile bölgedeki nüfusun yaşam standartları yükseltilmeye çalışılmıştır. 1960'ların ikinci yarısında Hong Kong'un Asya'nın en önemli üretim merkezlerinden biri haline gelmesi de bu durumun gerçekleşebilmesine olanak sağlamıştır. Tabiatıyla 1960'larda Hong Kong, anakaradan [karşı ideolojiye göre aksi iddia edilebilecek olsa dahi] halkına daha iyi yaşam standartlarının sağlanması bakımından çoğunlukla daha üstün görülebilecek siyasi, sosyal ve özellikle ekonomik yapıya sahip olmuştur (Wan, 2018: 70-86). Belirtilen iyi yaşam standartları, koloni içinde doğup büyümekte olanların sayısının artması ile Hong Kong'un kalıcı bir ev olarak görülmesi ve anakaraya geri dönüş ihtimalinin olanaksızlığı (Ellis, 2018: 93-94), nüfusun büyük bir bölümünde Hong Kong Çinlileri ya da Hong Kong halkı olarak ortak bir kimliğin kabullenmeye başlanmasına zemin hazırlamıştır. Elbette koloni yönetimi kusursuz değildi ve bölgede zaman zaman işçi maaşları, halka sorulmadan yapılan zamlar vb. durumlarla ilgili protestolar ve hatta ayaklanmaları da içeren tepkiler yaşanıyordu. Bu tepkiler içerisinde Hong Kong'un kendi vatandaşları tarafından yönetilmesi gerekliliği dahi bulunmaktaydı. Fakat bölgede nüfusun büyük bir bölümü açısından ÇHC'ye yönelen korku daha fazlaydı. Dolayısıyla ÇHC müdahalesini gerektirecek kadar

şiddetli kargaşa ya da çatışmalar yaşanmamıştır (Wan, 2018: 70-86).

Hong Kong, ÇHC ile ilişkilerinin sıkı olmadığı bu dönemde ihracata dayalı endüstrileşmesini ilerleterek, hızlı ve yüksek büyüme oranlarıyla (ileride Asya Kaplanları olarak da adlandırıldığı üzere) büyük bir ekonomik atılım gerçekleştirmeye başlamıştır. 1971 tarihinde BM Güvenlik Konseyinde Çin'i temsil etme hakkını yeniden elde eden ÇHC, 1970'lerin sonunda artık ekonomik olarak yeni adımlar atmak üzeredir. Deng Xiaoping bu yeni ekonomik adımların mimarı olmuştur. ÇHC 1978'den sonra artık ekonomide reformları gündeme getirerek, Açık Kapı Politikası kapsamında ülkeyi yabancı yatırıma açmış ve kapalı ekonomi modelinden vazgeçmiştir. Ülke ekonomisi uluslararası üretim ve ticarete kademeli olarak açılarak, piyasa ekonomisine doğru geçiş yapılmaya başlanmıştır (Cooney, 1997; Çalık, 2011; Vural ve Aydın, 2019).

ÇHC'nin uluslararası piyasaya dâhil olmaya yönelik faaliyetleri içeren tüm bu evrelerde Hong Kong, coğrafi yakınlık, dil ve belli noktalarda hâlâ bulunabilen kültürel bağlarıyla geçiş döneminin en önemli unsuru olarak yer almaktaydı. ÇHC açısından yeni ekonomik reformları uygulamada modern teknoloji, sermaye, yönetim, bilgi ve danışmanlık gibi hizmetlerin elde edildiği ve pekiştirildiği bir kanal olarak belirtmekteydi. Aynı zamanda dış ticaret oranları da yüksek oranlarda artan iki bölge hem ekonomik bağımlılık geliştirmeye başlamış hem de işbirliği içinde yakın ekonomik ortaklar olma yoluna girmiştir (Kwok ve Ames, 2015:3-8). Bu bağlamda, Hong Kong, Çin için "dünyanın geri kalanına açılan bir pencere" olarak stratejik bir öneme sahip olmuştur (Fung, 1998: 203-204; Li, 2007).

Çin ekonomik reformlarla yavaş yavaş küresel piyasalara entegre olmaya başlarken, Deng Xiaoping çözümlenmemiş temel meseleleri de gündeme getirmiştir. Her ne kadar BM Güvenlik Konseyi daimî üyelik temsil hakkını geri almış ve pek çok devlet tarafından Çin anakarası ve Tayvan adasının temsilcisi olarak tanınmış olsa da ÇHC, Tayvan adasının fiili anlamda da katılımı için Tayvan yönetimiyle barışçıl yollarla uzlaşa hedefini gündeminde öne çıkarmıştır. Yine İngiltere egemenliğindeki Hong Kong ve Portekiz egemenliğindeki Macau da ÇHC nezdinde Çin'in bir parçası olarak görülen ve birleşmenin yeniden sağlanması gereken bölgeler olarak öne çıkmıştır. Bu kapsamda Mao Zedong'un 1960'ta sunduğu, anakaraya yeniden katılımı ile ulusal makamlarca ele alınacak dış politika dışında Tayvan'a tüm askeri ve siyasi görevlileri atama yetkisinin devredilebileceği fikrini geliştiren Deng Xiaoping (Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, t.y.), Tayvan, Hong Kong ve Macau için "tek devlet, iki sistem" politikasını önermiştir. Çin'in barışçıl bir şekilde birleşmesini sağlayacak olan bu politikaya göre anakarada sosyalist sistem korunurken, Hong Kong, Tayvan ve Macao'nun kapitalist sistemle devam etmesi hedeflenmektedir.

"Tek devlet, iki sistem" politikasının temel hedefi ulusal birliğin sağlanmasıdır.

Çin için başta Tayvan olmak üzere Hong Kong ve Macau'nun mevcut durumu, kendi egemenliğine ve toprak bütünlüğüne yönelik tehditler barındıran ulusal çıkar meseleleridir. Bu noktada milliyetçi düşünceleri vurgulayan ÇHC, Tayvan, Hong Kong ve Macau'nun Çin'e en kısa zamanda katılımı ile ulusal birleşmenin tamamlanmasını ve böylece toprak bütünlüğünün sağlanmasını hem bu bölgelerde yaşayan yurttaşlar hem de dünyanın dört bir yanına yayılmış tüm Çinliler için ortak bir istek olarak görmektedir (Tiexun, 2011: 49-51). Bu kapsamda, Eylül 1981 tarihinde Çin Ulusal Halk Kongresi Daimî Komitesi Başkanı Ye Jianying tarafından Tayvan'ın barışçıl bir şekilde yeniden birleşmesinin sağlanması için verilen dokuz maddelik öneri kamuoyuna açıklanmıştır. Özel bir idari bölge olarak yüksek derecede özerkliğe sahip olma, iç işlerine müdahale edilmeme, sosyal ve ekonomik sistemin anakaraya bağlı olmadan şu anda olduğu şekliyle devam etmesi, adanın yaşam tarzında değişiklik olmaması ve yabancı ülkelerle yerel ekonomik ve kültürel ilişkilerine müdahale olmaması gibi maddeleri içeren planın (Chang, 1988: 200; Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, t.y.; Weng, 1987: 202; Yang, 1992: 140) Hong Kong ve Macau için de geçerli olabileceği ve bu bölgeler için de uygulanabileceği kabul edilmiştir. Dolayısıyla Tayvan'ın anakara ile birleşmesine yönelik girişimler, Hong Kong'a yönelik izlenen politikaları da yakından ilgilendirmektedir.

Bu doğrultuda, Hong Kong açısından bakıldığında “Yeni Bölgeler”in kiralama süresi, başladığı 1898 yılından 99 yıl sonraya denk gelen 1997’de zaten bitiyordu. İngiliz yönetimindeki bölge, Hong Kong adası, Kowloon Bölgesi ve Yeni Bölgeler’den oluşmaktaydı. İngiltere bu bölgeye yönelik statülerin belirlenmesi için müzakerelere başlamakta sorun görmedi. Çünkü hâlihazırda kira süresi bitecek olan Yeni Bölgeler olmadan diğer bölgelerin İngiliz hâkimiyeti ile ayakta kalabilmesi zor gözükmekteydi. Coğrafi yakınlık göz önüne alındığında birtakım temel yaşam ihtiyaçları açısından kaynak ediniminde Hong Kong, Çin’e oldukça bağımlıydı ki ÇHC işbirliği olmaksızın su tedariki gibi konularda bile sorun çıkabilirdi. Yine müzakerelere gitmemeye bağlı olarak çıkabilecek herhangi bir sorunda Hong Kong, İkinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi askeri savunma açısından eksikliklere sahipti. Aynı zamanda, Hong Kong ve Çin anakarası ticari ilişkiler açısından da birbirine bağımlıydı. Özellikle endüstrileşme ve açık kapı politikalarıyla bu bağımlılık yüksek seviyelere ulaşmıştır. Ayrıca, Çin’in kendisinin de ekonomik reformlarıyla artık değerli bir ortak haline gelmesi ile, ilişkilerin gelişimi önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Son olarak, sömürgecilik politikalarının uluslararası alanda artık kabul edilemez görülmesi nedeniyle İngiltere’nin de artık sömürgeci imajından sıyrılması gerekmektedir. Bu döneme kadar müzakerelere başlanmaması ya da bu konuyla ilgili girişimlerin olmaması daha çok ÇHC’nin hem mevcut iç sorunları hem de yaptırım dönemleri ve kapalı ekonomisi ile Hong Kong’u İngiliz yönetimi altında ekonomik olarak daha değerli görmesi ile ilişkiliydi (Chang, 1988:196-236).

İngiltere müzakereler başladığında yine de mevcut durumun devamı için

denemede bulundu. Dönemin İngiltere başbakanı Margaret Thatcher'ın 1982'de Çin'e yaptığı ziyarette konuyla ilgili talebi ve ısrarı, 1842 (Hong Kong Adası'nın alınması), 1860 (Kowloon Yarımadası'nın alınması) ve 1898'deki (Yeni Bölgeler'in 99 yıllığına kiralanması) anlaşmaların devam etmesi yönünde olmuştur. ÇHC için ise o yıllarda tek taraflı olarak askeri işgallerle dayatılan ve "eşitsizlik anlaşmaları" olarak görülen bu anlaşmaların devam etmesi kabul edilemez olarak görülmüştür. Thatcher'ın bu anlaşmanın devamı konusundaki talebinin kabul edildiği bir sürecin oluşması ihtimali, Hong Kong'daki üniversite öğrencileri tarafından da "Çin'e hakaretin kanıtı" olarak değerlendirilmiş ve bu taleplere itiraz edilmiştir. Hong Kong'da müzakereler ile ilgili olarak halkın çoğu ÇHC'nin Hong Kong'daki egemenliğine karşı çıkılamayacağı inancıydı (Chang, 1988:201). Buradaki önemli durum Çin'in egemenliğine girdikten sonraki süreçte politik, ekonomik ve sosyal düzenin nasıl olacağı idi. Özellikle birleşme sonrası uygulanacak olan ekonomik model ile ilgili kuşku ve güvensizlikler bulunmaktaydı (Cheng, 1982:480). Hong Kong halkının bu konuyla ilgili pek fazla bilgisi yoktu. Liberal değerlere göre serbest piyasa hâkimiyetindeki sistemin Çin'in komünist sisteme uyarlanarak herhangi bir kısıtlamaya uğraması ihtimali özellikle sanayicileri ve iş insanlarını tedirgin etmiştir. Öyle ki o dönem için bu korkular Hong Kong borsa ve piyasalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Hong Kong halkının birleşmeye yönelik tepkileri ve birleşme sonrası özel idari bölge ve ortak Çin-İngiliz idaresi gibi başlıklardan hangisinin bölgedeki mevcut sistemin devamlılığını sağlayabileceğine ilişkin soru işaretleri solcu, liberal, sağcı ya da tarafsız kesimlerin kendi yorum ve görüşlerine göre değişiklik göstermekteydi. Bununla birlikte ortak kaygı ÇHC'nin birleşme sonrası vaatlerini yerine getirmemesi ile ilişkiliydi (Chang, 1988: 202). Hong Kong halkının büyük çoğunluğunun genel endişesi dünyanın en büyük finans merkezlerinden biri olan Hong Kong'un mevcut konumunun, hükümet sisteminin, ekonomisinin, yaşam biçiminin, o dönem ÇHC'ye kıyasla yaklaşık on beş kat fazla olan kişi başı gelirin ve yüksek yaşam standartlarının korunması idi. Nitekim ÇHC'nin, Hong Kong tarafının müzakerelere doğrudan katılmasına karşı çıkması endişeleri güçlendirmiş ve yerel delegasyonlarla bölge halkını ikna etme çabası çok az etkili olmuştur. Taraf olarak müzakerelere doğrudan katılmama kararı Hong Kong nüfusu için bir hak ihlalini yansıtmakta idi. ÇHC'nin kesin tavır ve tutumu nedeniyle yapılan bu ihlalin pazarlık esnasında İngiliz tarafının elini güçlendirebileceğine inanılıyordu. Ancak İngiltere bunu güçlü bir pazarlık konusu haline getirmemiştir. İngiliz tarafının Hong Kong nüfusunun çıkarlarını savunmaya yönelik sorumlulukları bulunmakla birlikte yukarıda belirtilen sebepler nedeniyle müzakerelerde güçlü pozisyonda bulunamamıştır. Nihayetinde Hong Kong tarafı müzakere sürecinin aktörlerinden biri olamamıştır (Chang, 1988; Weng, 1987:195). Fakat Hong Kong halkının bu durumu engellemek adına çok fazla seçeneği de yoktu. Hong Kong'un geleceğine ilişkin kamuoyunda tartışmaların yapıldığı dönemde halkın çoğunluğu açısından bakıldığında belirgin bir bağımsızlık talebi bulunmamaktaydı ve ÇHC'nin bölgenin bir parçası olduğuna dair geçmişten beri var olan yaklaşımına, karşı çıkılamayacağı inancı yaygındı. Statükonun çok

daha uzun süreçlerde devamını umanlar olsa dahi, İngiltere'nin yasal olarak bu anlaşmaların devam etmesinde diretemeyeceği gerçeği ve ÇHC'nin bölgedeki egemenliği konusundaki kararlılığı durumun ummaktan öteye geçmesine izin vermeyecekti. Dahası siyasi iktidarsızlık ve yerel halk hareketlerinin zayıf olması da büyük bir direnişin olmasını engelleyecekti (Cheng, 1982). Nitekim böyle de oldu. 1984'te müzakereler tamamlandığında Hong Kong'un geleceği İngiltere ve ÇHC'nin görüşleri ve pazarlıkları doğrultusunda belirlenmiştir.

Thatcher'ın konuyla ilgili ilk ziyaretinden önce Çin, 1982'de Anayasanın 31.maddesi ile Hong Kong'un Özel İdari Bölgesi (Special Administrative Region – SAR) olma yolunu açmıştır. Thatcher'ın Temmuz 1983'teki diğer ziyaretinin sonrasında ise müzakereler yeniden hız kazanmıştır. Nihayetinde 1984'te İngiltere ile Çin arasında, “Çin-İngiliz Ortak Deklarasyonu” imzalanmış (UN Treaty Collection, 1984), 1985 tarihinde yürürlüğe girerek Hong Kong'un 1 Temmuz 1997'de Çin'e geri verilmesi kabul edilmiş ve Hong Kong'un Çin'in Özel İdari Bölgesi olacağı ilan edilmiştir. ÇHC, Hong Kong'a verdiği bu statü ile bölgedeki ekonomik sistemin, sosyal yapının ve yaşam tarzının değişmeden kalacağını bildirmiştir. Böylece, bölgede serbest limanlar ve para birimi gibi ekonomik unsurların değişmeyeceğine karar verilmiştir. Hong Kong'un özerkliğinin korunması amacıyla “küçük bir anayasa” hazırlanması planlanarak, Çin'in “tek devlet, iki sistem” politikası ile Hong Kong'daki kapitalist yapının anakaradaki komünist yapıdan ayrı bir özne olarak görüldüğü haliyle ikili ilişkilerin yürütülmesi öngörülmüştür. Deklarasyona göre, ekonomik, politik ve kültürel ilişkileri yürütme anlamında Hong Kong yüksek derecede özerk olacaktır. Bölgenin savunması anakaradaki silahlı kuvvetlere ait olmakla birlikte iç işlerinde kamu düzeninin korunmasından ve yerel düzenin sağlanmasından kendi silahlı kuvvetleri ve polisi sorumlu olacaktır. Bölge kurumlarını ve sosyal alışkanlıklarını devam ettirecektir. Anakaradan ayrı olarak kendi yasalarına ve mahkemelerine sahip olacaktır. ÇHC dış işleri dışında, Hong Kong'un kendi iç ilişkilerine müdahale etmeyecektir. Hükümetin, Hong Kong'un halkı tarafından seçimle ya da yerelde yapılacak istişarelerle seçilerek ÇHC tarafından bölgeye atanması yapılacak ve yine ÇHC tarafından bölge hükümetine müdahale edecek herhangi bir yetkili yollanmayacaktır. Bu bağlamda, Hong Kong'a yönelik verilen tüm bu kararlar “tek devlet, iki sistem” politikası çerçevesinde hayata geçirilirken, 1997'den sonra 50 yıl boyunca değiştirilemeyeceği konusunda bir uzlaşa sağlanmıştır (Chang, 1988: 190-206; So, 2011:104-105; The Basic Law, t.y.).

Hong Kong Adası, Kowloon Yarımadası ve Yeni Bölgeleri kapsamak suretiyle Hong Kong Özel İdari Bölgesi olarak 1997'den itibaren Çin anakarasına yani ÇHC egemenliğine geri dönmüştür. “Tek devlet, iki sistem” politikasının ilk uygulama alanı olarak Hong Kong'daki süreç, özellikle Tayvan adası ile ilgili sorunların çözümüne örnek teşkil etmesi bakımından da önemli olmuştur. Daha sonra Macau'da uygulanan politika olumlu sonuçlar verirken, Hong Kong'da sular

durulmamış, protestolar ve iç karışıklıklar zaman zaman şiddetlenerek devam etmiştir. Bir sonraki bölümde 1997'den günümüze Hong Kong'daki olaylar ve gelişmeler uluslararası hukuk bağlamında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

“Tek Devlet, İki Sistem” Politikası ve Hong Kong’un Statüsü

Hong Kong’un temelini oluşturan eşitsizlik anlaşmalarına ilişkin Çin Milliyetçi hükümetinin Dışişleri Bakanı Wang Zhengting 7 Temmuz 1928 tarihinde bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiriye göre, süresi dolmuş veya süresi henüz dolmamış olan tüm benzeri anlaşmaların yürürlükten kaldırılarak yeni anlaşmalarla değiştirilmesine yönelik adımların atılması zaruri görülmüştür (Fung, 2008: 808). Bu anlaşmalardan bazıları, kendi içinde barınan anlaşmanın feshi hükümlerince son bulurken, bazıları da yürürlükte olsalar dahi *rebus sic stantibus* yani söz konusu anlaşmanın koşullardaki temel değişimler nedeniyle uygulanamaz hale gelmesi bağlamında sona erdirilmesi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda yürürlükte olan diğer anlaşmalar için ise, yenilenmesine yönelik politikalar iler sürülmüştür. Ancak, 1842 ve 1876 tarihleri arasında imzalanan çoğu anlaşma, feshetme, yürürlükten kaldırma ve yenilenmesine yönelik bir hüküm içermemektedir (Fung, 2008: 808). Batılı devletlerin Doğu Asya ülkeleriyle, özelde ise Çin ile yapılan eşitsizlik anlaşmaları Çin tarihi açısından gerek siyasi gerekse de ulusal kimlik bağlamında oldukça etkili olmuştur. Bu anlaşmalar, eşitsizlik anlaşmaları olarak mevcudiyetini tarihsel bağlamda korurken, Hong Kong’un siyasi yapısını ve statüsünü şekillendirmesi nedeniyle günümüz açısından önemli olan temel belge 19 Aralık 1984 tarihinde imzalanan Çin-İngiliz Ortak Deklarasyonu’dur. 12 Haziran 1984 tarihinde BM’ye sunulan bu belge hukuken bağlayıcı uluslararası bir anlaşma olarak ortaya çıkmıştır.

“Tek Devlet, İki Sistem”: Çin-İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Temel Yasa

Hong Kong ve ÇHC’nin “tek devlet, iki sistem” politikası temelinde şekillenen statüsü söz konusu deklarasyon ve onun neticesinde ortaya çıkan Temel Yasa ile hukuki bir zemin kazanmıştır. “Tek devlet, iki sistem” politikası ÇHC tarafından Hong Kong’un Çin anakarasına “barışçıl” bir yeniden birleşme olarak görülürken, Hong Kong tarafından ise, hukukun üstünlüğü, temel özgürlükler, demokrasi, yargı bağımsızlığı ve özerkliğinin garantisi olarak görülmektedir (Chao, 1987; Scott, 2017). Bu çerçevede ÇHC ve İngiltere arasında yapılan anlaşmanın maddelerinin anlaşılması ve devamında kabul edilen Temel Anayasa, statünün temelini oluşturmaktadır.

Anlaşma metni incelendiğinde, giriş bölümünde yer alan 3.madde doğrudan Hong Kong ve ÇHC arasındaki karşılıklı ilişkiyi özetlemektedir (UN Treaty Collection, 1984). ÇHC kendi anayasasınının 31. maddesinde yer alan, devletin gerekli görmesi halinde bir il özel idaresi kurma hakkına dayanarak, Hong Kong’da Özel İdare kurmuş ve bölge ÇHC egemenliğine bırakılmıştır (md. 3/1).

Bu kapsamda dış ilişkiler ve savunma dışında, geniş bir egemenlik yetkisi kabul edilmiştir (md. 3/2). İç hukuk yapısının değiştirilmeden korunacağı hükme bağlanmıştır (md. 3/3). Hong Kong'un başkanının bölgesel seçim sonuçlarına göre Merkezi Halk Hükümeti tarafından atanması düzenlenirken, diplomatik görevlilerin de başkan tarafından seçilerek yine Merkezi Halk Hükümeti tarafından görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır (md. 3/4). Hong Kong'un sosyal ve ekonomik yapısı korunurken ifade özgürlüğü, özel mülkiyet ve yabancı yatırımlar da muhafaza edilecektir (md. 3/5). Anlaşmada Hong Kong'un açık liman statüsünün korunması ve anakaradan ayrı bir gümrük bölgesi olduğu ifade edilmiştir (md. 3/6). Bununla beraber, uluslararası finans merkezi statüsünün korunması, yabancı yatırımları, kapitalin serbest dolaşımı ve Hong Kong dolarının tahvili de piyasalarda varlığını devam ettirecektir (md. 3/7). Serbest finans sistemi korunurken, Merkezi Halk Hükümeti, Hong Kong'a vergi koymayacaktır (md. 3/8). Hong Kong diğer devletlerle karşılıklı ekonomik ilişkiler kurma konusunda özgürdür (md. 3/9). Bununla beraber, Hong Kong, "Hong Kong, Çin" ismini kullanarak, diğer devletler, bölgeler ve uluslararası örgütlerle kültürel ve ekonomik ilişkiler kurabilecektir (md. 3/10). Hong Kong'daki kamu düzeninden ise Hong Kong İl Özel İdari Bölgesi Hükümeti'nin sorumlu olduğu düzenlenmiştir (md. 3/11). Tüm bu sayılan kararların ise 50 yıl boyunca değiştirilmeyeceği taraflarca hükme bağlanmıştır (md. 3/12).

Dolayısıyla, Hong Kong Çin anakarasına topraksal anlamda bağlı özel bir bölge olarak yer alırken, iç siyasal, ekonomik ve kültürel yapısını koruma konusu Hong Kong'un kendi egemenliğine bırakılmış ve bu konularda herhangi bir müdahalenin yapılmayacağı en azından 50 yıllık bir zaman için taahhüt altına alınmıştır. Bu bağlamda Çin, Hong Kong'a yönelik bir uluslararası anlaşma ile hükme bağlanan bu haklara saygı gösterme yükümlülüğü altına girmiştir. Sadece saygı gösterme değil, hukuken bağlayıcı olan bu anlaşmaya uyma yükümlülüğüne de girmiştir. Anlaşmanın Ek-1 kısmında, yasama yetkisi Hong Kong Özel İdari Bölgesi Yasama Organına verilerek, Temel Yasa olarak tanımlanan anayasa ve diğer bazı hukuksal araçlarla yasamanın sürdürülmesi düzenlenmiştir. Kendi yetkisi dâhilinde yasa çıkarmaya egemen olan Hong Kong, tüm yasama sürecini Merkezi Halk Hükümeti'ne rapor ile bildirmelidir. Böylece Hong Kong İl Özel İdari Bölgesi'nin yasaları şu üç unsur etrafında şekillenmektedir: Temel Yasa, daha önce Hong Kong'da geçerli olan yasalar ve Hong Kong yasama organı tarafından çıkarılan yasalar (UN Treaty Collection, 1984).

Çin İngiliz Ortak Deklarasyonu'nda düzenlendiği üzere, 1985 tarihinde Hong Kong'un "küçük" veya "mini" anayasası olarak geçen Temel Yasa'nın hazırlanması için 58 üyesi olan bir Komite kurulmuştur. Bu Komite tarafından hazırlanan nihai metin Nisan 1991 tarihinde Çin hükümeti tarafından onaylanmıştır (Basic Law, IV/48). Tam ismiyle Hong Kong İl Özel İdari Bölgesi Temel Yasası, *de facto* bir anayasa olarak Hong Kong'daki özel yönetimin sınırlarını belirleyen bir belge halinde Çin İngiliz Ortak Deklarasyonu'nun bir sonucu olarak 1 Temmuz 1997'de

yürürlüğe girmiştir. Temel Yasa, ortak deklarasyonda belirlendiği şekliyle 50 yıl boyu, yani 2047 tarihine kadar yürürlükte kalacaktır (Basic Law, I/5).

Hong Kong Temel Yasası genel olarak temel hakların korunmasına ilişkin maddeleri içerirken, asil olarak Hong Kong topraklarındaki yönetim şeklini düzenlemekte ve Ortak Deklarasyonda yer alan maddeleri içermektedir. Buna göre Hong Kong, başkan ve resmi danışmanlardan oluşan Yürütme Konseyi tarafından idare edilmektedir (Basic Law, IV). Hong Kong açısından esas olan yürütücünün yani başkanın seçimidir. Hong Kong başkanı (Chief Executive), 1,200 kişilik Seçim Komitesi tarafından seçilmekte ve Merkezi Halk Hükümeti tarafından atanmaktadır (Basic Law, I-IV.) Yürütme Konseyi başkanı Temel Yasa'nın uygulanmasından sorumludur. Aynı zamanda yarı-temsili yasama konseyi, yargı ve belediye meclislerinden oluşan bir yönetim yapısı vardır (Basic Law, IV). Yasama Konseyi'nde toplam 70 koltuk vardır ve bu koltuklardan 35'i beş seçim bölgesindeki halk tarafından seçilmekte iken geriye kalan 30'u ise, işlevsel seçim bölgesi olarak isimlendirilen, özel işletmeleri, bankacılık, finans ve ticaret sektöründen seçilen üyeleri temsil etmektedir. Geriye kalan beş koltuk ise, her biri halk tarafından seçilen beş belediye meclisi temsilcisindir (Hong Kong Government Structure, t.y.).

Ortak Deklarasyon ve Temel Yasa doğrultusunda Hong Kong'a anakaradan ayrı bir sisteme sahip haklar verilmiştir. Bunlardan en önemlileri, ayrı bir ticaret merkezi, liman ve ekonomik yapısının olmasıdır. Bu durumda, uluslararası örgütlere katılma hakkıyla da ÇHC'den ayrı bir uluslararası kimliğe sahiptir. Bu doğrultuda, Hong Kong'un Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurucu üye statüsüne sahip olması önemli bir örnektir. Hong Kong, DTÖ'de kurucu üye statüsüne sahip iken, ÇHC bu örgüte ancak 2001 tarihinde katılabilmektedir. Aynı zamanda, Hong Kong'un APEC kurucu üyesi olup, 1997 tarihinden sonra da "Hong Kong, Çin" olarak ÇHC'den ayrı bir koltuğa sahip olması diğer bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır (Fung, 1998: 203-204). Bununla beraber, Hong Kong temel hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik çok önemli iki anlaşmayı da kabul etmiştir ve Temel Yasa'nın 39.maddesi de bu anlaşmaların yürürlükten kalacağını teyit etmektedir. Bunlar, 1966 tarihinde imzalanan ve 1976 tarihinde yürürlüğe giren, İkiz Sözleşmeler olarak da anılan Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakları Sözleşmesidir.

Deklarasyon ve Temel Yasa'da yer alan düzenlemeler teoride Hong Kong'a ÇHC'den ayrı bir siyasi ve ekonomik düzen tesis etse dahi, pratikte Hong Kong yönetimi Merkezi Halk Hükümetinin hukuki ve siyasi baskılarıyla karşı karşıya kalabilmektedir. Her ne kadar bu Temel Yasa yasama ve yürütmenin temel ölçüsü olarak yer alıyor olsa da kesin olmayan hüküm ve kullandığı dil itibarıyla, hukuki "boşlukların" doldurulmasına alan bırakır (Hsiung, 1998: 147-155). Nitekim bu Temel Yasa, ekonomik elitlerin, Çin yetkilileri ve otoriterlik yanlısı aktörlerin katılımıyla hazırlanmıştır (Dupré, 2019). Böylece belgede

yer alan boşluklar ÇHC tarafından kendi çıkarları doğrultusunda, Hong Kong'u daha fazla kontrol etme araçlarından biri olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda, siyasi gücü sağlamlaştırmak adına yasanın güçlünün çıkarları doğrultusunda yorumlanması, hukuk sisteminde değişikliğe gidilmesi veya kötüye kullanılması sonucu demokratik gerilemeye neden olan fenomen otoriter yasalılık³ olarak tanımlanmaktadır (Corrales, 2015; Scheppele, 2018). Bu doğrultuda, "tek devlet, iki sistem" politikasındaki "sistem" in otoriter yasalılıkla birlikte güçlü olanın, hâkim olanın veya daha da egemen olanın müdahaleleri sonucundan tek bir sisteme doğru evrilmesi mümkündür. Hong Kong'un statüsü üzerinde devam eden tartışmalardan biri de Hong Kong'daki Temel Yasa'ya yönelik Çin tarafından yapılan müdahaleler üzerinedir. Bu tartışmalar, anlaşmaların ihlali, demokrasi ve egemenlik ilkeleri etrafında şekillenirken, statü ile ilgili tartışmaların bir diğer ayağını ise Çin – İngiliz Ortak Deklarasyonu ve Temel Yasa'nın düzenlediği "tek devlet, iki sistem" politikasıyla Çin'in egemenliğine geçen Hong Kong'un self-determinasyon hakkı oluşturmaktadır. Böylece bir sonraki başlıkta Hong Kong halkının self-determinasyon hakkının sınırlarını tartışırken devamında bu hakkı sınırlandıran gelişmeleri otoriter yasalılık ve demokratik talepler çerçevesinde incelenecektir.

Self-determinasyon Hakkı Çerçevesinde Hong Kong'un Statüsü ve Hong Kong'un Ayrışan Kimliği

"Self-determinasyon hakkını ihlal eden, insan haklarını da ihlal etmektedir"
(Thornberry, 1989: 883)

Hong Kong'un self-determinasyon hakkının olup olmadığına ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Self-determinasyon hakkının normatif zeminini gerek BM çatısı altında gerekse de bölgesel örgütlenmeler düzeyinde kabul edilen belgeler oluşturmaktadır. BM Şartı'nın girişinde saygı duyulması gereken bir hak olarak geçen self-determinasyon hakkı, BM Genel Kurulu tarafından alınan 1960 tarihli Sömürge Yönetimi Altındaki Ülkelere ve Halklara Bağımsızlık Verilmesine İlişkin Bildiri ve 1970 tarihli Dostane İlişkiler Bildirisiyle⁴ teamül hukukun bir parçası olmuştur. İkiz Sözleşmeler self-determinasyon hakkını tekrardan onaylayarak, taraf olan devletlere bu hakka saygı duymaları için çaba gösterilmesi gerektiği yer almaktadır. Bunun dışında AGİT ve Afrika Birliği gibi örgütlerin çatısı altında kabul edilen belgelerde de self-determinasyon hakkına yer verilmiştir (Aral, 2010: 27-38). Sömürgeciliğin tasfiyesiyle birlikte yabancı hâkimiyetinden kurtuluşu sembolize eden self-determinasyon hakkı, Üçüncü Dünya ülkelerinde yeni-sömürgeciliğe karşı mücadeleyi temsil eden bir hak olarak savunulmuştur (Thornberry, 1989: 867; Cassese, 1995: 45-47). Bu belgeler ve literatürde hâkim olan görüşler incelendiğinde, self-determinasyon hakkının üç farklı boyutu ortaya çıkmaktadır. Bunlar bir ülkeden ayrılma, birleşme veya yeni bir devlet kurma anlamında dış self-determinasyon hakkı; bir halkın kendi belirlediği yönetici ve yönetim biçimini seçebilmesi anlamına gelen iç self-determinasyon

hakkı ve bir halkın kendi doğal kaynaklarını kendi rıza ve çıkarları doğrultusunda kullanılmasını ifade eden ekonomik self-determinasyondur (Özgür, 2018).

Sırasıyla incelendiğinde, Temel Yasa ile elde edilen özgürlükler ve yetkiler bir anlamda iç self-determinasyon hakkının bir örneğini teşkil etmektedir. Hong Kong'un her ne kadar ÇHC'nin egemenliği altında olsa dahi Çin anakarasından ayrı bir yapıya sahip olduğunu gerek tarihsel süreciyle gerekse de Temel Yasa'da ona verilen ayrıcalıklardan görmek mümkündür. Bu anlamda, Çin anakarasından ayrı bir ekonomik ve liberal düzene sahip olması bunu destekleyici bir unsurdur. Dış self-determinasyon hakkı bağlamında değerlendirildiğinde ise, Hong Kong adına bu hak Çin ve İngiltere Ortak Deklarasyonu ile ÇHC egemenliğine katılması ile kullanılmıştır.

Bu konuda geniş bir tartışma vardır. Sömürge olan Hong Kong'un self-determinasyon hakkı ihlal edilmiştir. Wong ve Ngo (2016), Hong Kong'un self-determinasyon hakkını kaybetmesini, BM Genel Kurulu tarafından Kendi Kendini Yönetemeyen ülkeler listesinden çıkarılarak, 1960 tarihli Sömürgelere Bağımsızlık Verilmesi Deklarasyonundan yararlanamamalarına bağlamaktadır. Diğer taraftan geleceğine karar verilen halkın bu konuda bir söz hakkının olmaması, yani bir referandum ya da Ortak Deklarasyon'da bir taraf olarak yer almaması tartışmanın bir başka ayağını oluşturmaktadır (Tsong-gan, 2017a). Sömürgecilik geçmişi olan Hong Kong, sömürgeciliğin tasfiyesi sürecinde uygulanan haklardan yoksun kalmıştır. Bu bağlamda Batı Sahra davasının Uluslararası Adalet Divanı tarafından istişari görüşünün verildiği oturumlarda Yargıç Negandra Sing'in beyannamesindeki şu ifadeler önemlidir:

Sömürgeciliğin tasfiyesinin sonlandırılması ile ilgili olan yöntemin birleşme, bütünleşme veya bağımsızlık olup olmadığına bakmaksızın, toprakların sömürsüzleştirilmesini bekleyen halkların bu sürece katılımı kaçınılmazdır... Bu davada olduğu gibi, bölgenin entegrasyonu, ilgili devlet tarafından talep edilmiş olsa bile, halkın özgürce ifade edilmiş talebi netleştirilmeden bu gerçekleştirilemez – bu, bütün sömürgeciliğin tasfiyesi süreci için mutlaka aranan bir şarttır. (UAD, 1975: 81)

Bununla beraber, Temel Yasa'nın siyasi ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda hazırlanmış olması Dupré'nin ifadesiyle “bazı temel hak ve özgürlükleri desteklerken, temel amacı otoriter, sömürgeci ve yağmacı rantçı kapitalist sistemi yerinde güçlendirmektir” (Dupré, 2019). Dolayısıyla, ÇHC'nin Temel Yasa üzerinden oldukça geniş bir yetkiyle yorumlamaya – kendi lehine olacak şekilde – sahip olması temelde iç self-determinasyon hakkının ihlali olarak ortaya çıkmaktadır.

Tsong-gan (2017a) Hong Kong'un self-determinasyon hakkını tarafı olduğu İkiz Sözleşmeler temelinde savunmaktadır. Bu bağlamda İkiz Sözleşmelerin her

birinin 1. maddesinde geçen self-determinasyon hakkı, self-determinasyon hakkının her üç boyutuyla da doğrudan ilgilidir. Buna göre 1. maddede “Bütün halklar kendi geleceklerini belirleme hakkına sahiptirler. Bu hak vasıtasıyla halklar kendi siyasal statülerini özgürce seçebilir ve ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerini serbestçe” sürdürebileceği düzenlenmiştir. Devamında ise bir halkın kendi çıkarları doğrultusunda kendi doğal zenginlik ve kaynaklarından faydalanmasına yani halkların ekonomik self-determinasyon hakkına vurgu yapmıştır.

Self-determinasyon hakkının bu üç boyutu Hong Kong örneğinde, halk unsurunun incelenmesiyle son derece yakından ilgilidir. Nitekim self-determinasyon hakkının öznesini halk oluşturmaktadır. Bu doğrultuda karşımıza şu soru çıkmaktadır: Hong Kong halkı, “halk” mıdır? Ancak uluslararası toplum tarafından uzlaşa sağlanmış tek bir halk tanımı yoktur. Özellikle self-determinasyon hakkı gibi bir devletten ayrılmayla sonuçlanabilecek bir hakka karşı devletler halkın kim olduğunu tanımlamada çekimser kalmışlardır. Bunun en önemli nedeni ise, her bir devletin içinde barındırdığı farklı etnik, dil veya dini grupların olmasıdır. Devletlerin bu homojen yapısı onları halk kavramının net bir şekilde tanımlanmasına karşı çekimser bırakmaktadır. BM tarafından hazırlanan raporda şu şekilde bir tanımda bulunulmuştur: “Halk” kelimesi kendi geleceğini belirleme hakkını kullanmaya vakıf, homojen bir kitle olarak belli bir bölgede yaşayan ve grup üyelerinin birbirine etnik ya da başka bağlarla bağlandığı tüm toplumsal gruplar şeklinde anlaşılmalıdır” (Aral, 2010: 39; Cristescu, 1981). Genel bir tanım yapmak gerekirse, halk, ortak bir mirasa, tarih, kültüre ve dile sahip olan; belirli bir toprak parçası üzerinde komşularından ayrı bir kimliğe sahip olan insan grubunu ifade etmektedir (Wong, 1998: 456). Bu doğrultuda “kimlik” önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak burada kastedilen kimlik, self-determinasyon hakkının kullanılmasında temel bir faktör olarak alınmaktan ziyade onu kuvvetlendiren bir unsurdur. Böylece burada bahsedilen Hong Kong kimliği, Çin kimliğinden siyasi, ekonomik ve kültürel farklılığı içinde barındıran bir kimliktir.

Yapılan halk tanımları etrafında değerlendirildiğinde, Hong Kong’un, ÇHC’nin kurulmasından önce İngiltere’nin sömürgesi olarak ayrı bir kimlik kazandığı ve buradaki toplulukların ortak yanları ve benzerlikler bulunsa da ÇHC’den ayrı bir şekilde kültürel ve sosyal yaşamlarını sürdürdüğüne dair görüşler mevcuttur. Wong’a göre (1998), antropolojik olarak Hong Konglular Çinli olsalar dahi, ayrı bir kimliğe sahip olarak kendilerini ÇHC’den, Çin topraklarından ayırmaktadırlar. Öyle ki bazı akademisyenlerin iddia ettiği üzere 1997’deki birleşmeden önce Hong Kong halkının anakara Çinlilerini “öteki” olarak tanımlaması söz konusuydu. Fakat birleşmeden sonra bu bakış açısının değiştiğine ve anakaraya yönelik olumlu duyguların oluştuğu da ayrıca belirtilmektedir. Yine de geçmişteki medya içerikleri ile ilgili araştırmalarda, Hong Kong medyasından Çin’e yönelik “medeniyetsiz” ve “otoriter” gibi ifadelerin bulunduğu ve böylece kültürel bir

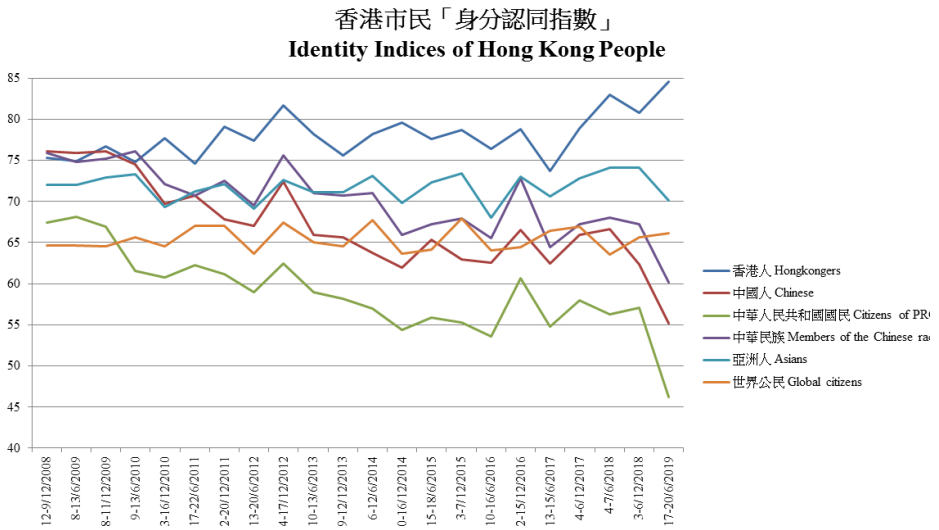
sınırın mevcudiyeti vurgulanmaktadır (Chan ve Lee, 2007). Bu doğrultuda zaman içinde Hong Kong topraklarında yaşayan halkın, Çin anakarasından ayrı bir tarih, kültür ve kimlik geliştirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda So (2011) birleşme siyasi ve yasal boyutu ifade ederken entegrasyonun ise ekonomik, sosyal ve kültürel boyutu tanımladığına dikkat çekmektedir. Böylece Çin ile birleşen Hong Kong, entegrasyonun bir parçası olmamıştır. Bunun en önemli nedeni ise 1949 yılında ÇHC'nin kurulmasıyla Çin ve Hong Kong kimliğinin ayrılmaya başlaması olmuştur. Böylece entegrasyonun belirleyicisi olan ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıklar Çin ve Hong Kong'u birbirinden ayıran bir süreci ifade etmektedir. Buna ek olarak, Ping ve Kin-ming'e göre (2014) Temel Yasa, Hong Kong'un korunması gereken temel değerlerine vurgu yaparak Çin'den ayrılan kimliğini kurumsallaştırarak kuvvetlendirmiştir.

Genel bir ifadeyle, Hong Konglular "ulusal kimlik" olarak Çinli değildir (Tsong-gan, 2017a). Tarihi ve toplumsal yapı olarak Çin'den, özellikle "komünist kimlikten" büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Böylece Çin komünist kimliği ile Hong Kong liberal kimliği eski Çin uygarlık tarihinde birleşiyor olsa dahi 1842 tarihli Nanjing Anlaşması'ndan beri Hong Kong aynı topraklar üzerinde farklı kimlikte gelişen bir halkı temsil etmektedir. Kimlik farklılıklarının belirginleşmesi, artması ve göz önüne çıkması her ne kadar 1949 ÇHC'nin ilânından sonra olsa da durumun kökleri 1842'den itibaren gelişen süreçte aranabilir. 1950'lilerden sonra bölgede köken bakımından kimlik farklılıkları da mevcuttur; batılı nüfus ve Çinli nüfus kolonyal sürecin büyük bir bölümünde birbirlerine yakın değillerdi. Fakat 1980'lere doğru yaşam standartlarının daha da yükselmesi ve gelişen Hong Kong halkı kimliği ile; belirtilen nüfuslar birbirlerini zımnen, dışlama ya dâhil etme olmaksızın belirli temel değerleri paylaşan Hong Konglular olarak kabul etmişlerdir (Ellis, 2018: 93-94). Tablo 1'de görüldüğü üzere, 2019 yılı verilerine göre halkın yaklaşık olarak %85'i kendisini "Hong Konglu" olarak tanımlamaktadır.

Hong Kong'un self determinasyon hakkı 1996 tarihinde Çin'in egemenliğe geçiş sürecinde sıklıkla anılırken, daha sonrasında ise, Hong Kong'un sahip olduğu geniş özerkliğine Çin tarafından saygı duyulmamasıyla birlikte tekrardan gündeme gelmiştir (Tsong-gan, 2017a). Bu anlamda günümüz Hong Kong'unun self-determinasyon hakkı bağlamında teorik ve pratik zeminde tartışılan iç self-determinasyon hakkıdır. İç self-determinasyon hakkı, siyasi idare ile bağlantılı olup bir halkın kendi iradesi doğrultusunda kendi dilediği yönetim biçimini ve yöneticisinin dış baskılar olmaksızın seçebilme özgürlüğüdür (Cardenas ve Canas, 2002: 102; Yücel, 2014: 94). Self-determinasyon hakkının bu yönü Hong Kong'da ortaya çıkan toplumsal hareketlerin nedenleriyle doğrudan ilgilidir. Bununla beraber iç self-determinasyon hakkı, halkın kimlik ve özgürlüklerinin korunduğu demokratik bir yönetim biçimi anlamına gelmektedir (Kranz, 2014: 208). Hong Kong ulusal kimliğini, ÇHC ulusal kimliğinden ayrı olarak kabul ettiğimizde Hong Kong'un demokrasi arayışları doğrudan iç self-determinasyonun hakkının hayata

geçirilmesine yönelik talepleri yansıtmaktadır. Aral'ın da vurguladığı üzere, bir devlet sınırları içinde yaşayan halkların insan hakları güvence altına alınmış olursa, self-determinasyon hakkı talepleri de ortaya çıkmayacaktır (2010: 69-73). Bu yorumdan hareketle, Hong Kong halkının temel hak ve özgürlüklerinin korunması ve halkın da dâhil olduğu demokratik bir yönetim biçiminin tesis edilmesinin self-determinasyon söylemini engelleyeceği gibi, daha barışçıl bir “tek devlet, iki sistem” politikasının sağlanmasına da katkı sağlayacaktır.

Tablo 1 Hong Kong Halkının Kimlik Endeksleri

Not: Hongkongers: Hong Konglu, Chinese: Çinli, Citizens of PRC: Çin Halk Cumhuriyeti vatandaşı, Members of the Chinese race: Çin ırkı üyesi, Asians: Asyalı, Global citizens: Dünya vatandaşı (The University of Hong Kong, 2019).

Otoriter Yasalcılık ve Hong Kong'un Demokrasi Mücadelesi

“Halkın iradesi kamu otoritesinin esasıdır; bu irade, gizli şekilde veya serbestliği sağlayacak muadil bir usul ile cereyan edecek, genel ve eşit oy verme yoluyla yapılacak olan devri ve dürüst seçimlerle ifade edilir” (BMİHEB, 1948, md.21).

Hong Kong'un hukuki statüsüne ilişkin çeşitli görüşler incelendiği üzere oldukça farklı yaklaşımlar mevcuttur. Ancak bu tartışmaların hangisinin tam anlamıyla Hong Kong'un statüsünü açıklayıp açıklamadığından ziyade, Hong Kong'un sahip olduğu hakları kullanıp kullanmadığının sorgulanması daha önemli ve

önceliklidir. Bağımsızlığa yönelik tartışmaların her daim olacağına farkında olarak, önemli olanın günümüz Hong Kong'unun ve Hong Kong halkının hukuki haklarının korunması olduğu düşünülmektedir. Tabiatıyla, Merkezi Halk Hükümeti tarafından yapılan sınırlandırma ve özerklik ihlalleri Hong Kong halkını demokrasi arayışına mecbur bırakmıştır. Kendi liberal kimliklerinin tarihsel süreç içinde Hong Kong'un temel dinamiklerini oluşturması nedeniyle bu liberal kimliğin komünist kimliğe dönüşmesini engellemek amacıyla çeşitli düzeylerde toplumsal hareketler başlamıştır. Bunlardan en önemlileri Hong Kong başkanının yani yürütmenin başının seçilme süreci, yasaların yorumlanması, evrensel oy hakkı talebi, demokrasi ve hukukun üstünlüğünün korunması ve Çin tarafından ilan edilen ulusal güvenlik yasasıdır.

Temel Yasaya göre Hong Kong mahkemeleri kendi özerkliklerinin izin verdiği çerçevede yasaların yorumlanmasında⁵ belirli bir egemenliğe sahip olsa dahi, geniş yetki Ulusal Halk Kongresi Daimî Komitesi (UHKDK)'nindir. Bu doğrultuda Merkezi Halk Hükümeti tarafından, yasaların yorumlanmasına ilişkin çeşitli dönemlerde girişimler olmuştur. Çin tarafından yapılan bu yasa yorumları, Hong Kong'un sahip olduğu özerkliğine müdahale olarak görülmüştür. Her ne kadar, Hong Kong'un günümüz statüsü 2047'ye kadar Çin egemenliğinde olduğu, gerekli hukuki belgelerle açık bir şekilde düzenlenmiş olsa da Hong Kong Temel Yasası'nda Çin tarafından yapılan tekrardan yorumlama müdahaleleri Temel Yasa'nın gerektiği şekilde uygulanmasını zorlaştırırken, Hong Kong'a verilen geniş özerkliğin sınırlarını da daraltmaktadır.

Çin anakarasından sahip olduğu liberal demokrasi ve kapitalizm sistemiyle keskin bir şekilde ayrılan Hong Kong için hukukun üstünlüğü, kimliğinin en önemli unsurlarındandır. Ancak Hong Kong yasama organının ÇHC tarafından kontrolü ve yasa yorumlama faaliyetlerinde bulunması teknik olarak hukukun üstünlüğü ilkesiyle çelişmektedir. Böylece Hong Kong halkı, "demokrasi olmadan hukukun üstünlüğü olmaz" anlayışı çerçevesinde hukukun üstünlüğünün sağlanması için çabalarırken, demokrasi mücadelesi vermektedir. Bununla beraber, iki ilke daha adaletin sağlanmasında ve otoritenin meşrulaştırılmasında önemlidir. Bunlardan ilki, siyasi amaçlarla kanunların yorumlanması ve yönlendirilmesinin engellenmesidir. İkinci olarak ise, kanun yapma sürecinin eşit, hukuka uygun ve adil olması gerekmektedir. Keyfi hukuk uygulamaları hukukun üstünlüğü ilkesinin takip edilmesini zorlaştırmaktadır (Dupré, 2019).

Temel Yasa'nın Çin hükümetinin lehine yorumlanması Hong Kong'da toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nihayetinde bu Hong Kong'a verilen özerkliğin yani bir anlamda egemenlik sınırlarının ihlali olarak görülmüştür. Böylece, merkezin artan müdahaleleriyle birlikte "anakaralaşma" (mainlandization) olarak tanımlanan süreç başlamıştır (Tsong-gan, 2017b; Dordevic, 2020; Zamecki, 2020). Bu süreç, Çin tarafından titizlikle müdahalede bulunan politikalarla Hong Kong'un özerkliğini ortadan kaldırma hedefi,

Dordevic (2020) tarafından “Hong Kong’un bağımsızlığının erozyonu” anlamında yorumlanmaktadır. Bu anakaralaşma, kendisine karşı Hong Kong halkının kendi ulusal kimliğini ve kültürel mirasını korumaya yönelik bir “yerelleşmeyi” de beraberinde getirmiştir (Kaeding, 2017).

Bu süreçte Hong Kong halkı açısından önemli olan başka bir durum ise, Hong Kong başkanın seçim şeklidir. 1,200 kişiden oluşan Seçim Komitesi tarafından dolaylı bir başkanlık seçim sürecine sahip olan Hong Kong’da bu komite üyelerinin çoğunluğunun Pekin’e yakın veya ona sempati duyan isimlerden oluşması nedeniyle halk tarafından “evrensel oy hakkı” talepleri ortaya çıkmıştır (Bush, 2014a). 2012 tarihinde Çin tarafından 2017 seçimleri için demokratik “evrensel oy hakkı” vaadi verilmiş ancak bu yerine kısmen getirilmiştir (Bush, 2014b). Çin, halkın seçmesi için aday gösterilecek adayların, aday belirleme komitesi tarafından onaylanmasını koşul olarak eklemiştir. Bu düzenleme de halk tarafından “sahte demokrasi” olarak görülerek, Pekin’e karşı protestoları kuvvetlendirmiştir (Dordevic, 2020). Seçimle ilgili diğer bir önemli husus ise, Hong Kong başkanının vatanseverliğinin Merkezi Halk Hükümeti tarafından yeterli görülmesi durumunda seçilmesinin düzenlenmesidir. Bununla beraber, Çin Komünist Partisi’ne sadakat gösterilmesi de “vatanseverliğin” belirlenmesinde önemli bir etken olarak Çin tarafından savunulmaktadır (*Hong Kong Free Press*, 2021). Bu da Hong Kong halkının Temel Yasa ile kazanılmış olan kendi geleceğini belirleme hakkının ihlali anlamına gelmektedir.

Anakaralaşmanın en önemli sonuçları ise ortaya çıkan demokratik halk hareketleri olmuştur. Hibrid bir rejime sahip olan Hong Kong’da 2014 yılına kadar şiddet veya polisin müdahil olduğu geniş kapsamlı hareketler olmamıştır. Genelde özgürlükleri savunan ve demokratik seçim sisteminin bağımsızlığını savunan hareketler barışçıl bir şekilde yürütülmüştür. Ancak 2010’ların sonlarına doğru anakaralaşmayla birlikte Pekin ve Hong Kong ilişkilerinin yakınlaşması daha radikal özgürlükçü hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Cheng, 2016: 383-406). Bu bağlamda 2014 tarihinde, Şemsiye Hareketi veya Şemsiye Devrimi, sivil bir yapıya sahip protesto grubu olarak ortaya çıkan, sosyo-politik değişimlerle ivme kazanan ve bu şekilde toplumsal bir harekete dönüşen bir demokrasi arayışını simgelemektedir (Lee, 2014). Bu hareket ulusal özerkliğin en önemli temsilcisi olarak başkanın halk tarafından doğrudan demokratik bir şekilde seçilmesini ve evrensel oy hakkını savunmaktadır (Kaiman, 2014; Chow, 2015). Şemsiye Hareketi, 1989 yılında gerçekleşen Tiananmen Hareketi’nden sonra Pekin’in karşı karşıya kaldığı, demokratik taleplerle gerçekleşen en önemli hareket olarak karşımıza çıkmaktadır (Çalışkan ve Aras, 2020).

Şemsiye hareketinin ortaya çıkışını Hong Kong halkının iç self-determinasyon hakkının ihlal edilmesinin bir sonucu olarak görmek mümkündür. Nitekim kendi siyasi yapılarına dışarıdan gelen bir baskı ve müdahale Hong Kong’da tesis edilen demokrasiye karşı alınmış bir darbe olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda

evrensel oy hakkına sahip olma talepleri ve taleplerinin şiddet unsurlarıyla bastırılması Hong Konglu aktivistler ve polis arasında bir çatışma yaşanmasına neden olmuştur. Şemsiye hareketi sürecinde Hong Kong'da göstericilere karşı saldırgan bir politika izlenmiştir. Bu gösteriler sırasında Şemsiye hareketi ile bağlantılı olan demokrasi yanlısı göstericiler, “kanuna aykırılık”, “polise karşı gelme” ve “mahkemeye itaatsizlik” gibi nedenlerle tutuklanmışlardır (*Human Rights Watch*, 2015; *Los Angeles Times*, 2019; Benito, 2019). Pekin'in karşı karşıya kaldığı bu demokrasi yanlısı protesto hareketine verdiği karşılık ise polis tarafından kullanılan biber gazı ve coplar olmuştur. Bu durum dünya gündemine büyük ölçüde “insan hakları ihlali” olarak yansımıştır (*Human Rights Watch*, 2014). Chan Kin-man (2015), Hong Kong'un demokratik taleplerine verilebilecek olumlu bir cevabı, Xi Jinping'in ÇHC'de uyguladığı politikayla çelişeceği şeklinde yorumlamıştır. Bu bağlamda, evrensel oy hakkının gerçekleştirilmesi ve halkı temsil edecek bir siyasi iradenin oluşması Hong Kong'a daha fazla meşruiyet verecektir (Çalışkan ve Aras, 2020). Bu da Pekin'in Hong Kong üzerindeki kontrolünü baltalayarak büyük ölçüde kazanım sağladığı ekonomik ve stratejik planlarını engelleyecektir.

Hong Kong'un seçim sürecine ve Pekin'in müdahalelerine karşı 2016 tarihinde, “Zamanımızın devrimi olan Hong Kong'u özgürleştirin” (Liberate Hong Kong, the revolution of our time) sloganıyla otoriter rejime karşı bir devrimi sembolize eden demokratik hareketler artmıştır (Chung, 2020: 58). Otoriter yasallaşmanın da bir sonucunu yansıtan bu demokratik hareketler Pekin tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Böylece anakaralaşma sürecinin bir parçası olarak Pekin tarafından Hong Kong'daki ayaklanmaların bastırılması amacıyla ulusal güvenlik yasası kabul edilmiştir (Hernández, 2020). Bu yasayla beraber, Hong Kong'da İngiliz temelli örf ve âdet hukukuna dayalı hukuk düzeninin nasıl korunacağı üzerine endişeler ortaya çıkmıştır (Clift, 2021). Bu ulusal güvenlik yasası her türlü ayrılma, ayrılıkçı ve yabancı devletlerle yapılan gizli anlaşmaları suç haline getirerek, polisin vatandaşları denetleme yetkisini de arttırmıştır (Dordevic, 2020). “Drakon kanunları” olarak anılan bu ulusal güvenlik yasasına karşı toplumsal hareketler daha da artmıştır. İnsan hakları ihlalini bir şekilde yasallaştıran bu yasa ile toplumun daha fazla denetlenmesi ve demokratik eylemlerinin engellenmesi öngörülmektedir. (Hoi-tsan, 2020). Ancak bu Temel Yasa ile kabul edilen temel hak ve özgürlüklerin de kısıtlanması anlamına gelmektedir.

Ulusal güvenlik yasasında yer alan bir diğer önemli nokta, yabancı devletler üzerinedir. Özellikle insan hakları aktivistleri ve sivil toplum kuruluşlarına odaklanmaktadır. Çin'e göre söz konusu özgürlük ve demokrasi hareketleri dış güçler tarafından desteklenmektedir. Özellikle Pekin dış güçleri vurgularken ABD'yi kastetmektedir. Bunun üzerine ABD eski Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, “Çin, Hong Kong'u otoriter ağız içinde yutarken, ABD boş durmayacaktır” ifadelerini kullanmıştır (Hernández, 2020). Bu doğrultuda küresel rekabet içinde

yer alan Çin ve ABD ilişkilerinin önemli bir ayağını Hong Kong oluşturmaktadır.

Kabul edilen ulusal güvenlik yasasıyla beraber halk daha da fazla kontrol edilmeye başlanmış ve özgürlük sloganları yasaklanmıştır. Buradaki asıl soru ise ulusal güvenlik yasasının sadece belirli bir gruba bu anlamda demokrasi talebinde bulunan topluluğa karşı oluşturulmuş olmasıdır (Ho, 2020). Bununla beraber bu ulusal güvenlik yasası, Pekin'in "kompleks" olarak gördüğü olaylara müdahale hakkına büyük ölçüde izin verirken, sanıkların Çin mahkemelerinde yargılanmalarının da önünü açmaktadır. Aynı zamanda Çin ankarasında uygulanan sert hükümlerin giderek Hong Kong topraklarında da uygulanacağı anlamına gelen bu ulusal güvenlik yasasının, liberal toplumsal düzene yönelik en büyük engellerden biri olduğunu söylemek mümkündür (Hernández, 2020). Jerome A. Cohen'in (2020) ifadesiyle, bu ulusal güvenlik yasası "Hong Kong'u kilitleyen bir anti-virüs yazılımı mı olacaktır?"

Sonuç

Hong Kong'un 1842 tarihli Nanking Antlaşmasıyla İngiltere'ye geçmesiyle birlikte Çin'den ayrı gelişen tarihi onun liberal düzen içinde yer almasıyla sonuçlanmıştır. Hong Kong mevcut konumuyla uluslararası bir liman özelliği kazanarak kapitalin akışının gerçekleştiği liberal ekonomik düzenin bir parçası olmuştur. Hong Kong, Çin ve Birleşik Krallık arasında ilan edilen Ortak Deklarasyonla beraber, 1997 tarihinde ÇHC'nin egemenliğine "Hong Kong İl Özel İdaresi" ismiyle geçerek mini anayasa olarak isimlendirilen Temel Yasa ile yönetilmeye başlanmıştır. Bu hukuki metinlerin nihai amacı Hong Kong'un sahip olduğu liberal düzenin bozulmaması ve gerekli ekonomik düzenin devam etmesi şeklinde olmuştur. Ancak, Temel Yasa'nın yorumlanmaya açık maddeleri "anakaralaşma" politikasının bir parçası olarak ÇHC tarafından kendi çıkarları doğrultusunda tekrardan yorumlanmaya başlanmıştır. Böylece merkezi hükümet tarafından artan müdahaleler Hong Kong halkının özgürlük taleplerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hong Kong halkı evrensel oy hakkı ve kendilerini temsil eden bağımsız bir siyasi iradenin oluşturulması için taleplerde bulunmaya başlamıştır. Ancak bu talepler Pekin tarafından polis gücüyle bastırılmaya çalışılmıştır. Demokratik taleplere karşı alınan önlemler daha da artırılarak "drakon yasaları" olarak ifade edilen ulusal güvenlik yasasıyla daha da sertleştirilmiştir. Böylece kontrol altına alınan Hong Kong'un Temel Yasa ile kazanmış olduğu özerkliği ihlal edilmiştir. Nitekim halkın iradesini yansıtan bir siyasi iradenin kurulması Hong Kong'u kuvvetlendirirken Pekin'in önünde büyük bir engel olarak ortaya çıkacaktır. Bu da Pekin'in uzun vadede gerek ekonomik gerekse de stratejik olarak kazanç sağladığı politikalarının baltalanması anlamına gelirken, küresel ve bölgesel ölçekte rekabet içinde olduğu ABD karşısında da güç kaybetmesine neden olabilecektir.

Demokratik hareketler Hong Kong'un statüsünü de etkilemektedir. Temel Yasa

ile uygulama alanı bulan “tek devlet, iki sistem” politikası teoride Hong Kong’un özerkliğini, liberal kimliğini, ekonomik düzenini ve temel haklarını korurken; pratikte Pekin’in uyguladığı güvenlik politikalarıyla engellenmektedir. ÇHC’nin komünist kimliğinden, sahip olduğu liberal kimlik ve hukuk düzeniyle ayrılan Hong Kong’un self-determinasyon hakkı, Hong Kong halkının kendi yöneticisini ve yönetim biçimini serbestçe seçebildiği; evrensel oy hakkının kullanıldığı bir seçim ve yönetim biçimini temsil etmektedir. Ancak bu Hong Kong’da otoriter yasalılık ve Temel Yasa’ya müdahaleler ile engellenmektedir. Dolayısıyla Hong Kong halkının kendi yönetim biçimini ve yöneticisini seçme hakkı anlamında iç self-determinasyon hakkı otoriter yasalılık ile sınırlandırılmaktadır. ÇHC’nin “tek devlet, iki sistem” politikası teorik anlamda iç self-determinasyon hakkının gözetilmesini yansıtırken, pratik anlamda “tek devlet, tek sisteme” doğru şekillenen bir süreç ortaya çıkmaktadır. Bu durum özellikle Çin’in rekabet içinde olduğu küresel aktörlerin varlığı ve Hong Kong’un stratejik önemiyle doğrudan ilgilidir.

Sonnotlar

- ¹ Hong Kong İl Özel İdari Bölgesi, makalede direk Hong Kong olarak kullanılacaktır.
- ² 1951’de başlayan Çin’e yönelik BM ambargosu Kore Savaşının bitimiyle sona erse de ABD’nin ticaret ambargosu 1972’ye kadar sürmüştür (Chen, 2006).
- ³ Otokratik yasalılık olarak da geçmektedir (Scheppele, 2018).
- ⁴ Tam ismiyle: Devletler Arasında Birleşmiş Milletler Şartı’na Uygun Şekilde Dostane Münasebetler Kurmaya ve İş Birliği Yapmaya Dair Uluslararası Hukuk İlkeleri Hakkında Bildiri.
- ⁵ Uygulamada söz konusu kanun hükmünün nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin kanun koyucu tarafından yapılan yorum anlamına gelmektedir.

Kaynakça

Aral B (2010). *Üçüncü Kuşak İnsan Hakları Olarak Kolektif Haklar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

BM İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi (10 Aralık 1948). Türkçe Metin, *OHCHR*. <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=trk>. Son erişim tarihi, 14/03/2021.

Benito V (2019). Holding An Umbrella for Human Rights and Democracy: The United States Response to Hong Kong’s Protests, *Cornell Policy Review*. <http://www.cornellpolicyreview.com/holding-an-umbrella-for-human-rights-and-democracy/>. Son

erişim tarihi, 30/06/2021.

Bush R C (2014a). China's Decision on Universal Suffrage in Hong Kong, *Brookings*. <https://www.brookings.edu/blog/up-front/2014/09/02/chinas-decision-on-universal-suffrage-in-hong-kong/>. Son erişim tarihi, 12/03/2021.

Bush R C (2014b). Why Beijing is courting trouble in Hong Kong, *CNN*. <https://edition.cnn.com/2014/08/31/opinion/china-hong-kong-democracy/index.html>. Son erişim tarihi, 12/03/2021.

Cabestan J P (2011). Taiwan's Political Development and U.S.-China Relations. İçinde: Cheng-yi Lin ve Denny Roy (der.) *The Future of United States, China, and Taiwan Relations*, New York: Palgrave Macmillan, 13-28.

Cardenas E J ve Canas M F (2002). The Limits of Self-Determination. İçinde: Wolfgang Danspeckgruber (der.) *The Self-Determination of Peoples: Community, Nation, and State in an Independent World*, London: Lynne Rienner Publishers, 101-118.

Cassese A (1995). *Self-determination of peoples: a legal reappraisal*. New York: Cambridge University Press.

Chan K (2015). Occupying Hong Kong. *SUR International Journal on Human Rights*, 12(21), 1-7.

Chan MJ ve Lee F L F (2007). Media and Politics in Hong Kong: A Decade after the Handover. *China Perspectives* (Online). <https://doi.org/10.4000/chinaperspectives.1673>

Chang D W (1988). China under Deng Xiaoping Political and Economic Reform. New York: Palgrave Macmillan.

Chao C M (1987). "One Country, Two Systems": A Theoretical Analysis. *Asian Affairs: An American Review*, 14(2), 107-124.

Chen A H Y (2009). The Theory, Constitution and Practice of Autonomy: The Case of Hong Kong. İçinde: J. C. Oliveira ve P. Cardinal (der.) *One Country, Two Systems, Three Legal Orders – Perspectives of Evolution*, Berlin: Springer, 751-767.

Chen A H Y (2018). The autonomy of Hong Kong under "One Country, Two Systems". İçinde: Tai-lok Lui, Stephen W. K. Chui ve Ray Rep (der.) *Routledge Handbook of Contemporary Hong Kong*, Abingdon: Routledge, 33-51.

Chen X J (2006). China and the US Trade Embargo, 1950-1972. *American Journal of Chinese Studies*, 13(2), 169-186.

Cheng E W (2016). Street Politics in a Hybrid Regime: The Diffusion of Political Activism in Post-colonial Hong Kong. *The China Quarterly*, 226, 2016, 383-406.

Cheng J Y S (1982). The Future of Hong Kong: A Hong Kong "Belonger's" View. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 58(3), 476-488.

Chesneaux J vd. (1999). *China from the Opium Wars to the 1911 Revolution*. Delhi: Khosia Publishing House.

Chou B (2013). Local Autonomy in Action: Beijing's Hong Kong and Macau Policies. *Journal of Current Chinese Affairs*, 29-54.

Chow P A (2015). Police-related statements during the Umbrella Movement in Hong Kong – “laying hands down” or an attempt at discursive formation. *Inter-Asia Cultural Studies*, 16(3), 470-487.

Chung H F (2020). Changing Repertoires of Contention in Hong Kong: A Case Study on the Anti-Extradition Bill Movement. *China Perspectives*, 3, 57-63.

Clark D (1989). A high degree of autonomy under the Basic Law: An analysis. İçinde: K. Cheek-Milby ve M. Mushkat (der.) *Hong Kong: The challenge of transformation*, Hong Kong: University of Hong Kong, 153-188.

Clift B (2021). Political repression and authoritarian legalism in Hong Kong. *East Asia Forum*. <https://www.eastasiaforum.org/2021/02/18/political-repression-and-authoritarian-legalism-in-hong-kong/>. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Cohen J A (2020). Will China's New National Security Law Be the 'Anti-Virus' Software That Locks Down Hong Kong? *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2020/06/will-chinas-new-national-security-law-be-the-anti-virus-software-that-locks-down-hong-kong/>. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Cooney S (1997). Why Taiwan Is Not Hong Kong: A Review of the PRC's "One Country Two Systems" Model for Reunification with Taiwan. *Pacific Rim Law & Policy Journal*, 6(3), 497-548.

Corrales J (2015). Autocratic Legalism in Venezuela. *Journal of Democracy*, 26(2), 37-51.

Craven M (2005). What Happened to Unequal Treaties? The Continuities of Informal Empire. *Nordic Journal of International Law*, 74, 335-382.

Cristescu A (1981). The Right to Self-Determination: Historical and Current Development on the Basis of United Nations Instruments. *UN Subcommission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities*, New York.

Çalık Ü (2011). Çin Ekonomisi (Mao ve Mao Sonrası Dönem). *Liberal Düşünce*, 16(64), 185-206.

Davis M C (2015). The Basic Law, universal suffrage and the rule of law in Hong Kong. *Hastings Int'l & Comp. L. Rev.*, 38(2), 275-298.

Detter I (1996). The Problem of Unequal Treaties. *The International and Comparative Law Quarterly*, 15(4), 1069-1089.

Dordevic I (2020). Hong Kong's Erosion of Independence. *Global Risk Insights*. <https://>

globalriskinsights.com/2020/10/hong-kongs-erosion-of-independence/. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Dupré J F (2019). Debunking Hong Kong's Rule of Law Myth: There is no rule of law without democracy. *Center on Constitutional Change*. <https://www.centreonconstitutionalchange.ac.uk/news-and-opinion/debunking-hong-kongs-rule-law-myth-there-no-rule-law-without-democracy>. Son erişim tarihi, 17/03/2021.

Ellis J W (2018). Hong Kong's Elusive Identity: Searching in the Past, Present, and Future. *Asian Culture and History*, (10)2, 90-107.

Fung D R (1998). Hong Kong's Unique Constitutional Odyssey and Its Implications for China. *Asian Affairs*, 24(4), 199-216.

Fung E S K (2008). The Chinese Nationalists and the Unequal Treaties 1924-1931. *Modern Asian Studies*, 21(4), 793-819.

Guotu Z (1993). Tea, Silver, Opium and War: From Commercial Expansion to Military Invasion. *Itinerario*, 17(2), 10-36.

Head J W (1997). Selling Hong Kong to China: What Happened to the Right of Self-Determination? *U. Kan. L. Rev.*, 46, 283-304.

Hernández J C (2020). Harsh Penalties, Vaguely Defined Crimes: Hong Kong's Security Law Explained. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/06/30/world/asia/hong-kong-security-law-explain.html>. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Hsiung J C (1998). Interpreting Basic Law with Chinese Studies. *American Journal of Chinese Studies*, 5(1), 147-155.

Ho K (2020). Slogan Criminalized as Gov't Claims 'Liberate Hong Kong; revolution of our time' is pro-independence, secessionist. *Hong Kong Free Press*. <https://hongkongfp.com/2020/07/02/breaking-slogan-criminalised-as-govt-claims-liberate-hong-kong-revolution-of-our-times-is-pro-independence-secessionist/>. Son erişim tarihi, 14/03/2021.

Hong Kong Government Structure (t.y.). <https://www.gov.hk/en/about/govdirectory/govstructure.htm>. Son erişim tarihi, 14/03/2021.

Hong Kong Free Press (9/3/2021). Hong Kong Patriotism Includes Party Loyalty, Chinese Official says. <https://hongkongfp.com/2021/03/09/hong-kong-patriotism-includes-party-loyalty-chinese-official-says/>. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Hoi-tsan M (25/08/2020). Human Rights Under Attack in Hong Kong Under New National Security Regime: Report, *Radio Free Asia*. <https://www.rfa.org/english/news/china/attack-08252020125309.html>. Son erişim tarihi, 30/06/2021.

Hughes R (1968). *Borrowed Place, Borrowed Time: Hong Kong And Its Many Faces*. London: Deutsch.

Human Rights Watch (30/09/2014). Hong Kong: Free Peaceful Protesters; Avoid Excessive Force. <https://www.hrw.org/news/2014/09/30/hong-kong-free-peaceful-protesters-avoid-excessive-force>. Son erişim tarihi, 30/06/2021.

Human Rights Watch (24/09/2015). Hong Kong: Investigate Handling of ‘Umbrella Movement’. <https://www.hrw.org/news/2015/09/24/hong-kong-investigate-handling-umbrella-movement>. Son erişim tarihi, 30/06/2021.

İkiz Sözleşmeler (1966). *Yearbook Of the UN*. https://legal.un.org/unjuridicalyearbook/pdfs/english/by_volume/1966/chpIV.pdf, Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Kaeding M P (2017). The Rise of “Localism” In Hong Kong. *Journal of Democracy*, 28, 157-171.

Kaiman J (2014). Hong Kong’s Umbrella Revolution. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2014/sep/30/-sp-hong-kong-umbrella-revolution-pro-democracy-protests>. Son erişim tarihi, 16/03/2021.

Kalıpcı M (2018). Economic Effects of the Opium Wars for Imperial China: The Downfall of an Empire. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), 291-304.

Ka-Ying Wong T (1998). Civic Awareness and National Identity in Hong Kong: A Survey of Popular Opinion, *The Journal of East Asian Affairs*, 12(2), 452-487.

Kranz J (2014). Imperialism, the Highest Stage of Sovereign Democracy: Some Remarks on the Annexation of Crimea by Russia. *Archiv des Völkerrechts*, 52(2), 205- 221.

Kwok R Y ve Ames R T (2015). A Framework for Exploring the Hong Kong-Guangdong Link. İçinde: Reginald Yin-Wang Kwok ve Alvin Y. So (der.) *The Hong Kong-Guangdong Link Partnership in Flux*, New York: Routledge, 3-30.

Kwok R Y ve So A (2015). *The Hong Kong-Guangdong Link Partnership in Flux*. New York: Routledge.

Lau E (2013). One Country, Two Systems: Human Rights in Hong Kong. *The Diplomat*. <https://thediplomat.com/2013/03/one-country-two-systems-human-rights-in-hong-kong/>. Son erişim tarihi, 03/03/2021.

Lee R (2014). Hong Kong’s Umbrella Movement. *Aljazeera Centre For Studies*. <https://studies.aljazeera.net/en/reports/2014/11/201411119524559672.html>. Son erişim tarihi, 12/03/2021.

Lo P Y (2014). *The judicial construction of Hong Kong’s Basic Law: Courts, politics, and society after 1997*, Hong Kong: Hong Kong University Press.

Li J (2007). Liberal Union: Integration of Hong Kong and China. *Harvard International Review*, 29(3), 8-9.

Man S W ve Wai C Y (1998). Whose rule of law? rethinking postcolonial legal culture

in Hong Kong. *Social & Legal Studies*, 7(2), 147-169.

Mapslan (t.y.). Detailed political map of Hong Kong – 1998. <https://www.mapslan.com/asia/hong-kong/detailed-political-map-of-hong-kong-1998>. Son erişim tarihi, 03/03/2021.

Mason A (2007). The Place of Comparative Law in Developing the Jurisprudence on the Rule of Law and Human Rights in Hong Kong. *Hong Kong LJ*, 37, 299-218.

Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China (t.y.). A Policy of "One Country, Two Systems" in Taiwan. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ziliao_665539/3602_665543/3604_665547/t18027.shtml. Son erişim tarihi, 18/02/2021.

Ngo T W (Der.) (1999). *Hong Kong's History: State and Society Under Colonial Rule*. London: Routledge.

Özgür M (2018). *Self-Determinasyon Hakkı Bağlamında SSCB Dönemi ve Sonrası Tataristan Cumhuriyeti*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

Ping Y C ve Kin-ming K (2014). Hong Kong Identity on the Rise. *Asian Survey*, 54(6), 1088-1112.

Rezvani D A (2012). Dead autonomy, a thousand cuts or partial independence? The autonomous status of Hong Kong, *Journal of Contemporary Asia*, 42, 93-122.

Scheppele K L (2018). Autocratic Legalism. *The University of Chicago Law Review*, 85, 545-583.

Scott I (2017). One Country, Two Systems: the End of a Legitimizing Ideology? *Asia Pacific Journal of Public Administration*, 39(2), 83-99.

So A Y (2011). "One Country, Two Systems" and Hong Kong-China National Integration: A Crisis-Transformation Perspective. *Journal of Contemporary Asia*, 41(1), 99-116.

Los Angeles Times (24/4/2019). Hong Kong sentences leaders of 2014 'Umbrella Movement' democracy protests to prison. <https://www.latimes.com/world/asia/la-fg-hong-kong-umbrella-protest-sentencing-20190424-story.html>. Son erişim tarihi, 30/06/2021.

The Basic Law (t.y.). https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/Hong_Kong_Basic_Law.pdf. Son erişim tarihi, 18/03/2021.

The University of Hong Kong (2019). Identity Indices of Hong Kong People. *HKU Public Opinion Programme*. <https://www.hkupop.hku.hk/english/>. Son erişim tarihi, 15/03/2021.

Thornberry P (1989). Self-Determination, Minorities, Human Rights: A Review of

International Instruments. *The International and Comparative Law Quarterly*, 38(4), 867-889.

Tiexun L (2011). On the Fundamental Characteristics of the 'One Country, Two Systems' Policy. *Academic Journal of "One Country, Two Systems"*, 1, 49-59.

Tsang S (2004). *A Modern History of Hong Kong*. Tin Wan/Hong Kong: Hong Kong University Press.

Tsang S (2007). *Governing Hong Kong: Administrative Officers from the Nineteenth Century to the Handover to China, 1862–1997*. London/New York: I.B.Tauris.

Tsung-gan K (2017a). Hong Kong's Right of Self-determination: The only way left? *Medium*. <https://kongtsunggan.medium.com/hong-kongs-right-of-self-determination-the-only-way-left-f942a99ed7d9>. Son erişim tarihi, 18/03/2021.

Tsung-gan K (2017b). Mainlandization: An overview of Communist Party attempts to control and assimilate Hong Kong. *Medium*. <https://kongtsunggan.medium.com/mainlandization-an-overview-of-communist-party-attempts-to-control-and-assimilate-hong-kong-93df16cbfe1e>. Son erişim tarihi, 18/03/2021.

UAD (Uluslararası Adalet Divanı) (1975). Batı Sahra Davası'nda Yargıç Nagendra Singh Beyannamesi. *UAD Raporu*. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/61/061-19751016-ADV-01-03-EN.pdf>, Son erişim tarihi, 18/03/2021.

UN Treaty Collection (19/12/1984). Joint Declaration on the Question of Hong Kong. UNTS Vol. Number: 1399. https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=08000002800d4d6e&clang=_en. Son erişim tarihi, 07/03/2021.

Vural Ç ve Aydın H (2019). Dolar Diplomasisi ve Borç Tuzağı Diplomasisi: ABD ve Çin Örneklerinin Karşılaştırılması. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 174-194.

Wan P K (2018). The Rise of Hong Kong Identity and Political Mobilisations vis-a-vis China, 1949-1997. (Basılmamış Doktora Tezi). St Lucia/Australia: The University of Queensland.

Wang D (2003). The Discourse of Unequal Treaties in Modern China. *Pacific Affairs*, 76(3), 399-425.

Weng B (1987). The Hong Kong Model of "One Country, Two Systems": Promises and Problems. *Asian Affairs*, 14(4), 193-209.

Whitfield A J (2001). *Hong Kong, Empire and the Anglo-American Alliance at War, 1941–45*. New York: Palgrave.

Wong J ve Ngo J (2016). "How China stripped Hong Kong of its right to self-determination in 1972 – and distorted history", *Hong Kong Free Press*. <https://hongkongfp.com/2016/11/08/china-stripped-hong-kong-right-self-determination-1972-distorted-history/>. Son erişim tarihi, 15/03/2021.

Yang C Y (1992). Mainland China's Policy Towards Reunification with Taiwan 1979-89. (Basılmamış Doktora Tezi). London: University of London.

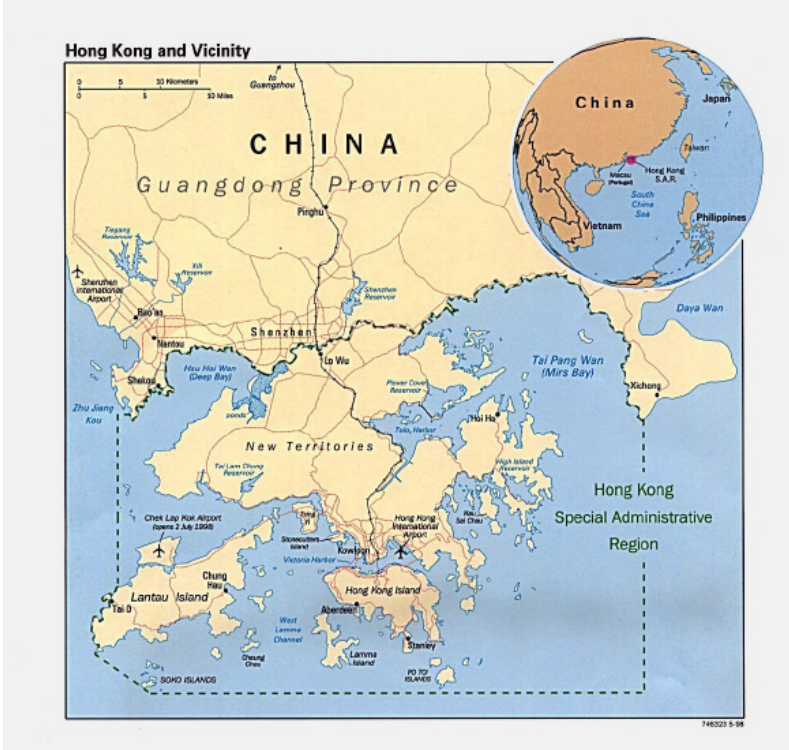
Yeung C (2018). Human Rights in Hong Kong: One Country Looms as Two Systems Fade. *Contemporary Chinese Political Economy and Strategic Relations: An International Journal*, 4(2), 431-449.

Young S N (2009). Fundamental Rights and The Basic Laws of the Hong Kong and Macau Special Administrative Regions. İçinde: J. C. Oliveira ve P. Cardinal (der.) *One Country, Two Systems, Three Legal Orders – Perspectives of Evolution*, Berlin: Springer, 681-693.

Yücel Ö (2014). Halkların Ekonomik (İktisadi) Self Determinasyon Hakkı ve Afrika'daki Halklar, *ADAM AKADEMİ*, 4(1), 89-100.

Zemecki L (2020). Mainlandization of Hong Kong. A Model of Influence, Resistance and Adjustment. *UNISCI Journal*, 18(53), 221-240.

Ek 1 Hong Kong Siyasi Haritası (Mapslan)

Özgür M ve Vural Ç (2021). "Tek Devlet, İki Sistem" Politikası Çerçevesinde Hong Kong'un Statüsünün Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 878-911.

Reel-politikle Yüzleşmek: Irak Kürtlerinin Bağımsızlık Arayışları¹

Muhammet Fatih Özkan, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

E-posta: m.f-ozkan@comu.edu.tr

Gürol Baba, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

E-posta: gurol.baba@asbu.edu.tr

Özet

Bu çalışma, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Iraklı Kürtlerin bağımsızlık arayışları sırasında karşılaştığı zorluklara odaklanmaktadır. Kürtlerin bu arayışları, Uluslararası ilişkilerde neden-sonuç odaklı analizlerde sıklıkla başvurulan anlatsal-açıklamacılık yöntemi kullanılarak dört ayrı dönemde incelenmiştir. Bunlardan ilki, Irak'ta İngiliz Manda yönetiminin egemen olduğu 1920'li yıllardan itibaren Baas rejimi hakimiyetinin konsolide edildiği 1970'li yılların sonuna kadar geçen dönem kapsamaktadır. Bu dönemde Kürtler ilk olarak, İngiltere'nin daha önceki desteğinin aksine bağımsızlık yolundaki engellemeleri ile karşılaşmışlardır. 1930'larda Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne üyelik sürecinde Bağdat, Kürtlerin haklarını tanıyacağı vaadinde bulunsa da kayda değer bir adım atmamıştır. 1950'li ve 1960'lı yıllarda ise muhalif gruplar, Irak'ta iktidari ele geçirince Kürtlerle aralarına mesafe koymuşlardır. Kürtler son olarak, İran'dan destek almış fakat Bağdat ve Tahran arasında yapılan bir antlaşmayla bu destek sona erince, Irak Kürt hareketi dağılma noktasına gelmiştir. İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşı'nın yaşandığı 1980'ler ve 1990'lar çalışmada ele alınan ikinci dönemdir. Kürtler, İran-İrak Savaşı sırasında Tahran'ın desteğiyle bazı bölgelerde kontrolü ele geçirseler de Bağdat'ın bu işbirliğine tepki olarak başlattığı operasyonlar ve uluslararası toplumun bu operasyonlara yeterli duyarlılığı göstermemesi sonucunda ciddi bir yıkım yaşamışlardır. Her seferinde reel-politikle acı bir şekilde yüzleşmenin yol açtığı hayal kırıklıkları devam ederken Körfez Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler, Iraklı Kürtlerin önüne fiili olarak özerk bir bölgeyi yönetme fırsatı çıkarmıştır. Ancak, yoğun Kürt nüfusa sahip bölge ülkelerinin reel-politik kaygıları ve Kürtlerin kendi içindeki rekabeti, daha güçlü bir statü elde etmeyi imkânsız kılmıştır. 2003'te Saddam Hüseyin'in devrilmesi sonrasında dönem, çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Irak Kürt bölgesinin anayasal bir nitelik kazandığı ve Kürt liderlerin başka ülkelerde diplomatik teamüllere uygun bir şekilde ağırlanmaya başladığı bu dönemde, merkezi hükümetle gelirlerin paylaşımı ve tartışmalı bölgelerin durumu konusunda yaşanan gerilimler, önemli bir sorun alanı olarak kalmıştır. Çalışmada son olarak 2014'teki DAEŞ saldırıları sonrası başlayan ve 2017'deki bağımsızlık referandumuyla sona eren sürece değinilmektedir. Uluslararası

toplumun desteğiyle bu tehdinin bertaraf edilmesi, Irak Kürtlerini bağımsızlık konusunda cesaretlendirse de Bağdat ve bölgede etkin olan diğer güçlerin söz konusu referandumla karđı çıkmaları bu süreci akamete uğratmıştır. Tüm bu süreçler, bölge içi ve bölge dışı aktörlerin reel-politik yaklaşımlarının, Kürtlerin bağımsızlık taleplerinin gerçekleşmesinin önündeki en önemli engel olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Reel-politik, Bölgesel aktörler, Küresel güçler, Iraklı Kürtler, Bağımsızlık.

Facing the Realpolitik: Iraqi Kurds' Seeking Independence

Abstract

This study focuses on the difficulties faced by Iraqi Kurds in seeking independence after the First World War under four periodical titles by using the narrative-explanation method. The first period covers the era from the 1920s under the British Mandate in Iraq to the end of the 1970s. In this period, the Kurds firstly encountered obstacles by Britain, which was their previous supporter. In the 1930s, although Baghdad had promised to recognize the rights of the Kurds, during Iraq's membership process to the League of Nations, it did not take any significant steps. When the opposition groups took power in Iraq, they distanced themselves from the Kurds throughout the 1950s and 1960s. The Kurds finally took support from Iran, which was short-lived and was ended by an agreement between Baghdad and Tehran. The second period covers the 1980s and 1990s -the Iran-Iraq and Gulf War experiences. Although the Kurds gained control in some regions with the support of Tehran during the Iran-Iraq War, they also suffered from a serious destruction because of Baghdad's operations responding to this cooperation and the international community's insufficient sensitivity to these operations. Under the influence of the bitter experiences of realpolitik, the Iraqi Kurds had the opportunity to govern a de facto autonomous region after the Gulf War. However, the realpolitik concerns of regional countries with dense Kurdish populations and the competition among the Kurds made it almost impossible for the Iraqi Kurds to over- power their status. The period after the overthrow of Saddam Hussein in 2003 is the third period, during which the Iraqi Kurdish region gained a constitutional character but their tensions with the central government over the distribution of revenues and the status of disputed territories remained as a major problem. Finally, the study analyses the process that started after ISIS attacks in 2014 and ended with the independence referendum in 2017. Even though the elimination of the ISIS threat with the support of the international community encouraged the Iraqi Kurds for their independence, the opposition of Baghdad and other powers in the region to the referendum disrupted this process. The analysis of these periods supports the argument that the realpolitik approaches of intra and extra regional actors' towards the region have been the main hindrance for the achievement of the Kurds' demands for independence.

Key Words: Realpolitik, Regional actors, Global powers, Iraqi Kurds, Independence.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkmasıyla, Kürtlerin yaşadığı topraklar, farklı devletlerin egemenlikleri altına girmiş ve bu parçalanma, bölgedeki en önemli meselelerden birinin ortaya çıkmasının başlıca sebebi olmuştur (Ünver, 2016: 70). Bu 'mesele', sıradan Kürtler için vergiden ve zorunlu askerlik hizmetinden kaçınma gibi davranış kalıplarını içerirken, Kürt liderler ve aydınlar için mümkünse bağımsızlık, değilse resmi bir özerklik kazanma hedefleriyle ilişkilendirilmektedir (Bayat, 2008: 29). Tarihsel olarak Kürtlerin özerklik yönünde attığı her türlü adım; Türkiye, İran, Suriye ve Irak'ın ulus inşası tasavvurlarına ve toprak bütünlüklerine bir tehdit olarak algılanmıştır. Ancak bu ülkelerin belli dönemlerde, komşularının menfaatlerine uymayan Kürt faaliyetlerini, kendi siyasi hedeflerine ve ekonomik kazançlarına uyduğu ölçüde destekledikleri de olmuştur. Buna rağmen her biri, bağımsız bir Kürt devletine karşı olduklarını vurgulamaktan da geri durmamıştır (Bishku, 2013: 86).

Çeşitli dönemlerde Kürtlerin bölgede önünü açan küresel güçlerin de konu bağımsızlık olduğu zaman farklı bir tutum takındığı görülmüştür. Bu çalışma da Irak Kürtleri örneği üzerinden Eylül 2017'de yapılan bağımsızlık referandumuna kadar geçen süreçte, Kürtlerin bağımsızlık yönünde veya daha farklı statü kazanımı için attıkları adımların reel-politikle ne şekilde yüzleşmek durumunda kaldığını ele alacaktır. Reel-politiğe göre şekillenen yaklaşımlar, bazı dönemlerde Iraklı Kürtlerin çok ciddi kazanımlar da elde etmesini sağladığı için bu süreçlere de çalışmada yer verilmiştir. Burada, reel-politik kavramıyla devletlerin veya ilgili aktörlerin daha çok kendi menfaatlerini ön plana çıkardığı durumlara referans verilmekle birlikte kavramın kullanımıyla ilgili yaklaşım farkları da kısaca ele alınmıştır.

Reel-politik kavramı ilk kez 1853 yılında Alman düşünür August Ludwig von Rochau tarafından *Grundsätze der Realpolitik* (Reel-Politiğin İlkeleri) kitabında kullanılmıştır. Emery (1915: 449), bu kavramla siyasi meselelerin ahlaki ilkeler dikkate alınmadan değerlendirildiği bir düzleme işaret edildiğini ve böylece güçlü olanın gücünü daha da artırmak için yapması gerekeni -zayıfı ezmek pahasına- yapmasının meşrulaştırıldığını savunur. Kavramın ulusal çıkarlarla da ilişkilendirildiğini ve bu haliyle realist kuramla özdeşleştirildiğini belirten Bew (2014: 49-52) ise reel-politiği, -Rochau'ya referansla- devletin siyasi hedeflerine ulaşma sanatı olarak tanımlar. Bu bakış açısına göre, reel-politik çerçevede hareket ettiği düşünülen devlet adamlarının ahlaki normları kesin olarak ihlal ettiğini varsaymak mümkün değildir. Daha genel bakıldığında bir dış politika teorisi olarak realizmin, liderlerin rasyonel olarak düşündükleri ve çıkarlarını bencilce tanımladıklarını varsaydığı görülür. Sistemik güçler mevcut olsa bile, yalnızca rasyonel, nesnel ve müzakereci liderler, devletlerinin karşılaştığı yapısal kısıtlamaları dikkate alarak hareket ederler. Zira objektifliğe ve müzakereye dayalı rasyonel düşünce, reel-politik için gerekli bir koşuldur (Rathbun, 2018: 53).

Alman siyaset teorisinden aktarılan bir kavram olarak reel-politiğin realist kuramla özdeşleşmesinde, 1930'larda Nazi yönetiminden kaçarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ne göç eden düşünürlerin önemli bir katkısı olmuştur. Özellikle klasik realizmin öncüsü Hans J. Morgenthau, Alman akademisindeki reel-politik öğretileri, devletler arası güç ilişkilerine dair Amerikan siyasal geleneğine politik realizm başlığı ile uyarlamıştır (Dias, 2020: 406-418). Yine Alman göçmeni bir diğer önemli realist isim Henry Kissinger (2014: 95) da yaptığı analizlerde reel-politiğin *raison d'etat* kavramının yerine kullanıldığını dile getirmektedir. Devlet akli veya hikmet-i hükümet anlamında kullanılan bu ifadeyle, liderlere ülkelerinin çıkarlarını ilgilendiren durumlarda kendilerini belirsiz bir etik anlayışıyla kısıtlamamaları gerektiği mesajı verilir (Dunne ve Schmidt, 2021: 180-181). Nitekim dış politikasını reel-politik bir çerçevede yürüten bir aktörün hedeflerine ulaşmak için gerekirse daha önceki tüm yükümlülüklerini bir kenara bırakması ve işine yarar tüm araçları çekinmeden kullanması beklenir (Tocci, 2007: 7-8).

Tüm bu yaklaşımlar dikkate alınarak bu çalışmada, realist bir perspektiften, ulusal çıkarların zeminini oluşturduğu reel-politiğin, Kürtlerin talep ve beklentilerinin pratiğe geçirilmesini son yüzyıl içinde ne derece etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, özellikle bölgede ulusal çıkarları olan devletlerin birbirleriyle ve Kürtlerle çıkarlarının neden uyumsuzlaştığı tasvir edilmeye çalışılmıştır. Irak Kürtlerinin bağımsızlık arayışlarında karşılaştığı reel-politik unsurlar ele alınırken de ilk olarak, Irak devletinin kuruluş yıllarından başlanarak, Kürt hareketi içinde öne çıkan isimlere ve özellikle de Molla Mustafa Barzani'nin faaliyetlerine odaklanılacaktır. İkinci alt başlıkta, İran-İrak Savaşı ile Körfez Savaşı öncesi ve sonrasında yaşanan ve Kürtleri doğrudan ilgilendiren gelişmelere temas edilecektir. Son olarak, Amerikan işgalinden sonra Kürt bölgesinin yeni statüsüne ve başta DAESH (Irak Şam İslam Devleti) saldırıları olmak üzere 2011 sonrası yaşanan gelişmeler doğrultusunda bağımsızlık referandumuna giden sürece değinilecektir.

Bu değerlendirmede Kürtlerin hem kendi içlerindeki hem de bölgedeki diğer aktörlerle ilişkileri siyasi tarihsel bir analizle verilmiştir. Dolayısıyla, yöntem olarak uluslararası ilişkilerde aktörler arası etkileşimleri neden-sonuç çerçevesinde ilintilendiren anlatsal-açıklamacılık kullanılmıştır (Aydınlı, Kurubaş ve Özdemir, 2015: 95-96). Analiz düzeyi olarak uluslararası politikadaki temel ayırım olan birey/grup, devlet ve sistem üçlüsünden (Sönmezoğlu, 2005: 77-78) ilk ikisine odaklanılmış, ulus-devletlerin yanı sıra bir etnik topluluğun üyelerinin reel-politik tercihlerinin beraberinde getirdiği kazanım ve kayıplar incelenmiştir. Son olarak, çalışmada materyal olarak temel referans kaynakların yanı sıra arşiv belgelerinden de faydalanılmıştır. Bu anlamda, 2015 yılında on üç cilt halinde ve yaklaşık sekiz bin sayfalık bir metin olarak Cambridge Üniversitesi tarafından basılan *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979* isimli yayın oldukça dikkat çekicidir. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde görev yapan İngiliz diplomatların yazışmalarına konu olan olayları, gazete haberlerini,

istihbarat raporlarını ve askeri brifingleri içeren bu eser, aktardığı anekdotlarla çalışmaya birincil kaynak anlamında önemli bir katkı sağlamıştır.

Irak'ın Kuruluşundan Barzani'nin Liderliğine Kürt Siyasi Hareketi

İngiltere ve Fransa arasında 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'na göre Irak, İngiltere egemenliğine bırakılacaktır (Sander, 2007: 382). Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Kürt nüfusun yoğunlaştığı Musul vilayetinde, İngilizlerin Hristiyanlar aracılığıyla Kürtler üzerinde tahakküm kuracakları, onların gelenek ve göreneklerine aykırı ve adil olmayan bir yönetim yapısı oluşturacakları yönündeki Türkiye kaynaklı propaganda, bölgeye askeri birlikleriyle girmiş bulunan İngiltere'yi fazlasıyla zorlamıştır (Jwaideh, 2004: 281). Bunun üzerine İngilizler de karşı bir hamle yaparak 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda Kürtlere bağımsızlık sözü vermiştir. Buradaki asıl gaye, bugünkü Irak Kürt bölgesinin önemli bir kısmını içine alan Musul vilayetinin zengin petrol rezervlerinden faydalanmak için bölge insanının desteğini sağlamaktır (Manafy, 2005: 29). Türkiye halkının verdiği kurtuluş mücadelesi, Sevr'i boşa çıkarınca, Türkiye'nin de üzerinde hak iddia ettiği Musul konusu Lozan'daki görüşmelere kalacaktır.

Bu arada İngiltere ve Fransa'nın girişimiyle Milletler Cemiyeti'nde (MC) kabul ettirilen manda rejimi kurma yetkisi, Irak ve Filistin'de, 1 Mayıs 1920 itibariyle İngilizlere bırakılmıştır. Fransızlar tarafından Suriye'den çıkarılan Faysal bin Hüseyin, İngilizlerin desteğiyle Irak krallığına getirilmiş ve ülkede Ağustos 1921 itibariyle Haşimi hanedanlığı hüküm sürmeye başlamıştır. İngilizler, Bağdat'ta kendilerine yakın bir iktidarı güçlendirmek için daha önce verilen sözlere rağmen Kürtlerin özerkliğiyle ilgili konuların üzerini örtmeye çalışmışlardır (Entessar, 2010: 69). Böylece Iraklı Kürtler, savaş sonrası dönemde reel-politik ile ilk karşılaşmalarını yaşamışlardır. Reel-politiğin bu tarz etkileşimleri sonraki pek çok olayda da karşımıza çıkacaktır.

1921'in sonlarından itibaren Türkiye'nin Musul üzerindeki iddialarını yeniden gündeme getirmeye başlamasıyla birlikte² Kürtlerin Irak devletiyle bütünleşme konusu İngilizler için daha da önemli bir hale gelmeye başlamıştır. Bunun için ilk olarak, Kürt bölgelerinin Irak devletine dâhil edilmesi ve Kürtlerin ulusal meclise katılmalarının gerekliliği üzerinde durulmuştur. İngilizlerin bir diğer hamlesi, Kürtlerin Irak sınırları içinde hükümet kurma haklarının tanındığına dair Londra-Bağdat ortak deklarasyonunun Milletler Cemiyeti'ne (MC) sunulması olmuştur (Yıldız, 2012: 9). İngilizler, Musul'da yerel bir lider aracılığıyla etkinlik sağlamak için daha önce de görüştükleri Süleymaniyeli Şeyh Mahmud Berzenci'den Eylül 1922'de Musul vilayetinin yönetimini üstlenmesini istemişlerdir. Berzenci ise kısa sürede kendini "Kürdistan Kralı" ilan ederek İngilizlere karşı ayaklanmış ve Türklerle gizli görüşmeler³ yapmıştır. Ancak Berzenci'ye bağlı gruplar, İngiliz hava kuvvetlerinin yoğun saldırılarına maruz kalarak güçsüz duruma düşmüş ve Bağdat tarafından mağlup edilmişlerdir (Gunter, 2011: 13-14).

Aynı dönemde Irak'ta Şeyh Ahmed Barzani⁴ liderliğinde başka bir etkili Kürt muhalif hareket daha ortaya çıkmıştır. Şeyh Ahmed'in büyük dedesi, Erbil'in yakınlarındaki bir köyden Irak'ın kuzey doğusundaki bir bölgeye yerleşmiştir. Bu bölgenin daha sonraları *Bar Zan* olarak adlandırılmasıyla birlikte Şeyh Ahmed'in ailesi de Barzani aşireti olarak tanınacaktır. Diğer yandan Musul üzerinde hangi ülkenin egemen olacağı meselesi nihayet Lozan'daki görüşmelerde masaya gelmiş⁵ fakat antlaşmanın imzalandığı 24 Temmuz 1923'te henüz çözüme kavuşmuş değildir. Musul'un statüsüyle ilgili nihai karar, Irak'ta manda yönetimini üstlenen ülke sıfatıyla İngiltere ve Türkiye arasında yapılacak müzakerelere bırakılmış, buradan da bir sonuç çıkmayınca MC'ye devredilmiştir. Aralık 1925'te kararını açıklayan MC Konseyi, Kürtlerin azınlık haklarını koruması kaydıyla Musul'un Irak'a bağlanmasına hükmetmiştir (Entessar, 2010: 69).

Iraklı otoriteler, MC'den gelen baskılar doğrultusunda Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, Kürtçe eğitime izin verileceğini duyurmuştur. Ancak, 1926'da -daha önce Musul vilayetine bağlı- Kürt şehirlerin ve ayrı bir şehir olarak Musul'un Irak'a katılmasından sonra Faysal, Kürtlere verdiği sözleri bir kenara bırakmış, bu durum karşısında ayaklananları ise İngiltere desteğiyle bastırmıştır (Voller, 2014: 43-44). 1932 yılında İngiliz manda rejiminin sona ermesiyle bağımsızlığını kazanan Irak'tan bu kez MC'ye üyelik için Kürtlerin medeni ve siyasi haklarını korumaya yönelik uluslararası yükümlülükleri ve bir azınlık grubu olarak Kürtlerin haklarını kabul etmesi istenmiştir. Ayrıca bu hükümlerin Irak yasalarının bir parçası haline gelmesi, daha sonra çıkarılacak kanun, yönetmelik ve hükümet eylemleriyle ortadan kaldırılamaması ve uluslararası denetime tabi tutulması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Ancak, yapılan düzenlemelerin uygulamada karşılığını görmek pek mümkün değildir. Kral Faysal'ın 1933'teki ölümüyle Kürtler, içinde buldukları şartların iyileşebileceği umuduna kapılmışlardır. Faysal sonrası farklı hizipler arası güç mücadelesinin merkezi hükümeti zayıflatmasıyla da 1935 yılından itibaren Kürt bölgelerinde yeni ayaklanmalar ortaya çıkmıştır (Yıldız, 2012: 11-12).

Aynı yıllarda Irak siyaseti de oldukça istikrarsız dönemler geçirmiştir. 1937'den 1941'in ilkbaharına kadar geçen dört yılda askerlerin siyasete sürekli müdahil olmaları sebebiyle yenilenen hükümet krizleri yaşanmıştır. Nisan 1939'da Kral Gazi'nin ölümü üzerine dört yaşındaki oğlu Faysal tahta oturtulmuş, İngilizlere yakın kuzeni Abdülilah kral naibi ilan edilmiştir (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 16). Irak'ın geneline yayılan tüm bu siyasi çalkantılar esnasında, yeni bir isim ön plana çıkararak Bağdat'ın MC'ye Kürtlerle ilgili verdiği taahhütleri yerine getirmesini istemiştir. Bu kişi Şeyh Ahmed'in kardeşi Molla Mustafa Barzani⁶ olup, Kürt bağımsızlık hareketini Sovyetler ve İran'daki Mahabad Kürtleriyle ilişkilendirerek konsolide etmenin yollarını aramıştır (Dahlman, 2002: 286).

Bir kez daha Haşimi hanedanlığının kurtarıcısı rolüne soyunan İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri, Ağustos ayında bu sefer Molla Mustafa ve arkadaşlarını yönelik bir operasyon yürütmüş ve bu grubu İran'a geçmek zorunda bırakmıştır.

Bundan sonraki süreçte, Irak Kürtleri daha ziyade gizli faaliyetler yürütmekle birlikte Ağustos 1946'da Kürdistan Demokratik Partisi'ni (KDP) de kurmuşlardır (Bois, 1966: 152-153). KDP'nin 1954 yılında katıldığı Ulusal Birlik Cephesi, 1957 yılı itibarıyla aralarında Kürtlerin de olduğu üst düzey subayları bir araya getirmiş ve Temmuz 1958'de Irak'ta Haşimi hanedanlığına son veren askeri bir darbe Abdülkerim Kasım liderliğinde gerçekleştirilmiştir. Molla Mustafa Barzani de Mahabad'daki başarısız deneyimden sonra sığındığı Sovyetler Birliği'nden Kasım'ın davetiyle Irak'a geri dönmüştür (Talhami, 2013: 25).

Kürtlerin içinde bulunduğu şartları düzeltme vaadinde bulunan yeni rejim, geçici anayasada ilk kez Kürtleri ulusal haklara sahip bir etnik grup olarak kabul etmiştir. Barzani, Kasım'la kurduğu ittifaktan faydalanarak diğer Kürt aşiretler karşısında belli bir siyasi üstünlük kazanmış ve sürgün yıllarında KDP içinde kaybettiği kontrolü yeniden ele geçirmeye başlamıştır. Ancak Barzani'nin Kürt siyasi hareketi içindeki nüfuzu arttıkça, Kasım'la ilişkileri bozulmuştur. Kasım, Barzani'nin Kürt bölgeleri için gerçek bir özerklik talebini kabul edilemez bulunca, Irak güçleriyle Barzani'nin Peşmergeleri arasında 1961 sonbaharında silahlı bir çatışma patlak vermiş ve Ocak 1963'te imzalanan bir ateşkese kadar sürmüştür. Bu ateşkesten bir ay sonra Abdülkerim Kasım bir Baas darbesine maruz kalmış, 1963'ün sonlarına doğru yeni devlet başkanı Abdüsselam Arif olmuştur (Entessar, 1984: 917).

Arif, yeni bir hükümet darbesiyle bu sefer başta Başbakan Ahmet Hasan el-Bekri olmak üzere Baasçıları yönetim kademelerinden uzaklaştırmıştır. Arif ile Barzani arasında yapılan ateşkesle, rejim ve Kürtler arasında sükûnet sağlanmışsa da bu dönemde Kürt hareketi içinde ciddi bir bölünme yaşanmıştır (Muhammad, 2013: 101). Bu bölünmenin temelinde KDP politbüro'nun entelektüel karakteri ile Barzani'nin geleneksel yaklaşımları vardır. KDP'li aydınlar, ulusal kurtuluş mücadelesinin ideolojik boyutunu ön plana çıkarırken Barzani, din ve aşiret temelli güçlere yaslanarak yol alınması gerektiğine inanmıştır (Manafy, 2005: 84). Her iki taraf da Irak Kürt bölgelerinin belli kısımlarında etkinlik alanları kurmuşlardır. KDP politbürosu güneyde İran sınırındaki Süleymaniye'de üstlenmişken, Barzani ve destekçileri kuzeyde Duhok ve Erbil'de yoğun bir varlık göstermişlerdir (Voller, 2014: 52).

Kürtler arasında bu tür ayrışmalar yaşanırken merkezi hükümetle sağlanan ateşkes ve konuşulmaya başlanan özerklik meselesi, Kürtlerin Musul ve Kerkük'ü de kapsayan bir yönetim talebi dolayısıyla çıkmaza girmiştir. Abdüsselam Arif, Nisan 1966'da ölmüş, yerine kardeşi Abdurrahman Arif geçmiştir. Bu dönemde başbakanlık yapan Abdurrahman el-Bezzaz ülke bütünlüğüne zarar vermeyecek bir bölgesel özerkliği ima eden bir deklarasyon yayınlamış fakat Irak rejiminin diğer unsurları plana destek vermemiştir (Yıldız, 2012: 14). Abdurrahman Arif, 1967 Arap-İsrail Savaşında alınan mağlubiyetten sonra ciddi bir prestij kaybı yaşayınca Temmuz 1968'de yeni bir Baas darbesine maruz kalmıştır (Marr, 2012: 130-135).

Darbe sonrasında cumhurbaşkanı olan Hasan el-Bekir, göreve başladığında oluşturduğu kabinede ikisi Barzani'ye biri Talabani'ye yakın olmak üzere üç Kürt bakana yer vermiştir. Böylece yeni rejim hem Kürtlerle diyalog kanalını açmış hem de iki ayrı fraksiyonun birbirine karşı bir denge unsuru olmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak, bir ay içinde Barzani'nin kabinedeki temsilcileri istifa etmiş ve taraflar arasında yeni bir gerginlik ortaya çıkmıştır. 1969 yılının başlarında gerçekleştirilen Baas Partisi Kongresi'nde, 1966 tarihli el-Bezzaz'ın özerklik deklarasyonuna geri dönüş sözü verilse de Barzani bu tavizden cesaret bularak gerilimi tırmandırmıştır. Irak ve İran'ın sorunlu ilişkilerinden faydalanarak Tahran'a yaklaşan Barzani, Mart 1969'da Kerkük'te gerçekleştirdiği bir saldırıyla, Irak petrol üretimin yarısından fazlasının birkaç günlüğüne durmasına neden olmuştur. Rejim de misilleme olarak 1969'un yaz aylarında yoğun bir askeri taarruz gerçekleştirmiştir. Çatışmalar devam ettiği dönemde iki taraf arasında gizli görüşmeler⁷ de yapılmaya başlanmıştır (Trip, 2008: 192-193).

Molla Mustafa Barzani ile Irak rejimi adına müzakereleri yürüten Saddam Hüseyin arasında Mart 1970'te varılan anlaşmaya göre, Kürt bölgesi dört yıl içinde özerkliğe kavuşacaktır (Zeidel, 2011: 21). Mart Manifestosu olarak adlandırılan bu antlaşmanın, üst düzey ulusal ve bölgesel idari makamlara Kürtlerin atanması gibi bazı yükümlülükleri yerine getirilmiştir. Mart Manifestosunun en sorunlu meselesi ise özerk olarak tanımlanacak bölgenin hangi sınırları kapsayacağı konusudur. Antlaşma'nın 14. maddesi, bu sınırların bir nüfus sayımı doğrultusunda belirleneceğini işaret etse de Barzani, özellikle Kerkük'teki sayımın, nüfus değişimleri sebebiyle Kürtlerin gerçek varlığını yansıtmayacağını savunmuştur. Bağdat, Kürt nüfus oranlarının resmi bir sayım yoluyla belirlenmesinde ısrarcı olunca da ciddi bir kilitlenme yaşanmıştır (Entessar, 2010: 91-92).

Sorunlu meseleler çözülmeden 1974'te hükümetin Musul ve Kerkük gibi petrol sahalarını Kürtlerin kontrol alanı dışında tutan tek taraflı özerklik deklarasyonu, Barzani'yi hedef alan suikast girişimleri ve Arap ailelerin şehre transferiyle Kerkük'ün kasıtlı olarak değiştirilen etnik kompozisyonu, Kürt tarafında rejime karşı bir güven bunalımı yaratmıştır (Yesiltas, 2014: 50). Bu dönemde dış yardım arayışına giren Barzani, Sovyetler Birliği ve Irak arasında 1972'de imzalanan Dostluk Antlaşması'ndan rahatsız olan ABD'nin yanı sıra onun müttefikleri İsrail ve İran'la da temas kurmaya başlamıştır (Dahlman, 2002: 286-287).

Bağdat'ın kendi belirlediği standartlardaki özerklik teklifine karşı çıkan Barzani, Kürt bölgesinde bağımsız bir yönetim kurmuş ve eğitim, sağlık, finans, tarım ve adalet gibi alanlarda sekiz ayrı bakan atamıştır. Bir anlamda savaş ilanı olan bu açıklamadan kısa bir süre sonra taraflar arasında ciddi bir silahlı çatışma başlamıştır. Ancak Mart 1975 yılı itibarıyla Peşmerge'nin sahadaki göreceli üstünlüğü, Irak Kürtlerinin en büyük destekçisi İran Şahı'nın Irak yönetimiyle anlaşması üzerine sona ermiştir. Cezayir'de toplanan OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) toplantısında bir araya gelen iki ülke yetkilileri, Cezayir

Antlaşması'na imza atmışlardır. Buna göre, Irak Şatt-ül Arap suyu üzerindeki iddialarından vazgeçecek, İran ise hem kendisinin hem de İsrail ve ABD'den alarak Kürtlere ulaştırdığı silah yardımlarına⁸ son verecektir. Böylesi bir dış desteği kaybeden Barzani ise takipçileriyle birlikte ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır (Voller, 2014: 57). İran'ın asli çıkarlarından birine ulaştığında ittifak kurduğu bir aktörü yarı yolda bırakması, Irak Kürtlerinin reel-politikle yüzleştiği en dikkat çekici olaylardan biri olarak tarihe geçmiştir.

Irak hükümeti, bu olaylardan sonraki bir yıl içerisinde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı petrol zengini kentlerde yeni bir Araplaştırma politikasını başlatmıştır (Chailand, 1993: 7). Ayrıca rejim karşısında alınan mağlubiyet sonrasında, Barzani'nin kendi partisi KDP içinde farklı fraksiyonlar ortaya çıkmıştır. Molla Mustafa'nın partideki gücünü kaybetmesiyle oğulları İdris ve Mesud, Kasım 1975'te İran'da, babalarının eski yardımcısı Sami ismiyle tanınan Muhammed Abdurrahman'ın KDP Geçici Liderliği adını verdiği partiye katılarak kısa sürede partinin yönetimini ele geçirmişlerdir. Aralık 1979'da toplanan kongrede ise partinin KDP adıyla yoluna devam etmesi kararı alınmıştır (Gunter, 1996: 229).

Barzani kardeşler, Irak rejimiyle belli aralıklarla çatışmaya devam ederken, Molla Mustafa'nın daha önceki müttefik ve yardımcıları rejimin otoritesini büyük ölçüde kabullenmişlerdir. Celal Talabani öncülüğündeki grup ise Haziran 1975'te KYB'yi (Kürdistan Yurtseverler Birliği) kurmuştur (Entessar, 1984: 922). KDP'nin farklı fraksiyonlar arasında bölünmesi ve sağlık sorunları yaşayan Molla Mustafa Barzani'nin Mart 1979'da Washington'da hayatını kaybetmesinden sonra Körfez'de Irak Kürtlerinin siyasal serüvenini de doğrudan etkileyen iki önemli savaş yaşanmıştır.

İki Savaş Arasında Irak Kürtleri ve Bölgesel Yönetimin Kurulması

1975 Cezayir Antlaşması'ndan sonra Irak rejimi, sosyalist ülkelerle bağlarını gevşetirken küresel düzeyde Batı yörüngesinde, bölgesel düzeyde de ılımlı Arap devletleri arasında yerini almaya başlamıştır. Bu dönemde ön plana çıkan bir diğer gelişme de Hasan el-Bekir'in Haziran 1979'da devlet başkanlığını Saddam Hüseyin'e bırakması olmuştur (Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001: 178-179). Bundan kısa bir süre önce de İran'da, İslami bir devrim gerçekleşmiş ve Ayetullah Humeyni'nin dini liderliğini üstlendiği İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Humeyni'nin bölge ülkelerindeki rejimleri hedef alan söylemleri ve İran'ın Iraklı Şiiiler üzerinde nüfuz edinme çabaları karşısında Saddam da İran'ın petrol merkezi olan Huzistan bölgesindeki Arapları Tahran'a karşı kıskırtmıştır. Bu süreç zamanla iki ülke arasında bir savaşa dönüşmüştür (Saray, 1999: 152-154).

22 Eylül 1980'de başlayan savaşın ilk yıllarında, Irak tüm askeri gücüyle İran'a saldırmaya başladığından Kürt bölgelerindeki rejim kontrolü zayıflamıştır. KDP ve KYB Peşmergeleri, İran ve Suriye'nin desteğiyle kurtarılmış bölgeler adını verdikleri alanlarda kontrolü sağlarken, Türkiye sınırında daha önce rejim

tarafından boşaltılmış bölgelere yeniden yerleştirilen köylülerin güvenliğini de üstlenmişlerdir. Peşmergeler eylemlerini İran hava kuvvetleriyle koordinasyon halinde gerçekleştirdiğinden rejimin öfkesini her geçen gün üzerlerine daha fazla çekmeye başlamışlardır (Bruneissen, 2015: 72-73).

Birbirinden ayrı Peşmerge yapılanmasına sahip olsalar da KDP ve KYB, 1982 yılı itibariyle rejim karşısında birleşmişlerdir (Dahlman, 2002: 288). Ancak o dönem, Tahran'la çatışma halinde bulunan ve Bağdat'ın yardımlarına bağımlılığı devam eden İ-KDP (İran Kürdistanı Demokrat Partisi) lideri Kasimlo, Talabani'yi Saddam'la bir ateşkese ikna etmiştir. Talabani de böyle bir anlaşmayla, rejim tarafından bölgeyi İran'dan koruması için kendine verilecek silahlarla güçleneceğini, ayrıca 1974 tarihli özerklik yasasında bazı iyileştirmeler yapılmasını sağlayarak Kürt halkının gerçek temsilcisi durumuna gelebileceğini düşünmüştür (McDowall, 2004: 465-466).

Bu ateşkesten kısa bir süre sonra iki taraf arasında müzakereler başlamıştır. KYB heyetinin özerk bölgenin genişletilmesi, bölgedeki Araplaştırmanın durdurulması ve 20.000 kişilik Bağdat yanlısı Kürt birliğin lağvedilmesi gibi talepleri hemen kabul görmemiştir. Bu sırada Irak'a gelen ABD'li bir temsilcinin, Washington'un Bağdat'a askeri yardımda bulunacağı vaadi, Saddam'ı Talabani'ye eskisi kadar ihtiyaç duymayacağı şeklinde bir düşünceye sevk etmiştir. Rejimin müzakereleri sürekli ertelemesi ve Kürtlere yönelik acımasız uygulamaları karşısında zor duruma düşen KYB yetkilileri de 1985 yılının başında rejimle artık hiçbir ilişkisinin kalmadığını duyurmuştur (Attar, 2004: 185-190). KYB lideri Talabani'yi bu noktaya getiren de Bağdat'ın verdiği sözlere rağmen reel-politik temelli planlarını yeniden gözden geçirerek yaptığı değerlendirmedir.

Bu süreçte KDP ve KYB ilişkileri oldukça sorunlu bir seyir izlemişse de bu rekabetin Bağdat karşısında iki taraf için de zararlı olacağı kanaati pekişmiştir. KYB, 1986 yılı itibariyle rejim muhalifi saflara geri dönmeyi kabul etmiş, Irak Kürdistan Cephesi adıyla 1987'nin başlarında kurulan hareketin içinde KDP ve üç küçük partiyle birlikte yer almıştır. Beraber hareket etmenin faydasını gören Kürtler, kısa süre içinde çok sayıda Kürt yerleşim yerini ele geçirmiştir (McDowall, 1992: 23). Kürtlerin bu ilerlemeleri karşısında Saddam, geniş yetkilerle bölgeye Ali Hasan el-Mecid'i atayarak, Kürt bölgesi üzerinde demografik, ekonomik ve psikolojik etkiler doğuracak olan ve acımasızca gerçekleştirilen "Enfal" adlı operasyonları başlatmıştır. Bu operasyonlarda Peşmerge unsurlarının yanı sıra sivil köylüler hedef alınmış kadın, çocuk ve yaşlılar kötü koşullardaki kamplarda toplanırken, erkeklerin çoğu ayırım gözetmeksizin vurulup toplu mezarlara gömülmüştür (Marr, 2012: 198-199).

Irak rejiminin İran'la savaştaki tutumlarından dolayı Kürtlere karşı bir anlamda cezalandırma olarak gördüğü Enfal kapsamındaki bu sekiz ayrı büyük operasyon, Kürtlerin daha fazla özerklik ve bağımsızlık kazanma arzularına ağır bir darbe vurmuştur (Hilterman: 2008). Enfal Operasyonları esnasında el-Mecid'e bağlı ordu birlikleri üç ayrı saldırıda kimyasal silah kullanmıştır. Dünya kamuoyunun

rejimin bu eylemlerine çok az ilgi gösterdiği bir süreçte, İran sınırındaki Halepçe'ye yapılan kimyasal saldırı ise fazlasıyla ses getirmiştir. Savaş sırasında kısa bir süre İran'ın kontrolüne giren bu küçük şehir, intikam amacıyla el-Mecid'e bağlı güçler tarafından kimyasal bombalar atılmış ve çok sayıda sivil, bu saldırıda korkunç şekilde can vermiştir. Saddam üzerinde gerekli baskının oluşturulamaması, Ağustos 1988'de yeni bir kimyasal bombalamayla çok sayıda Kürt yerleşim yerinin harap olmasına, birçok sivilin ölmesine ve yüz binlercesinin de Türkiye ve İran sınırlarına yığılmasına yol açmıştır (Koochi-Kamali, 2003: 215).

20 Ağustos 1988'de Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin bir yıl önce aldığı ateşkes kararını tarafların imzalamasıyla son bulan İran-İrak Savaşı, her iki ülkenin ekonomilerinde telafisi imkânsız hasarlara yol açmıştır. Saddam, oluşan bütçe açığını, Irak'ın tarihsel olarak üzerinde hak iddia ettiği petrol zengini Kuveyt'i, ülkesine katarak kapatmak istemiştir (Cleveland ve Burton, 2009: 420). Ancak uluslararası toplum Kuveyt'in işgaline karşı çıkmıştır. Saddam'a yapılan uyarılar sonuç vermeyince ABD öncülüğünde kurulan koalisyon, 1991'in başlarında Irak'ı Kuveyt'ten çekilmek zorunda bırakacak saldırıları başlatmıştır. Bu süreçte, Batılı ülkelerin kendilerini Irak ordusundan koruyacağını düşünen Kürtler ve Şiiler yeniden ayaklanmışlardır (Ahmed, 2012: 7).

Körfez Savaşı'nda Irak'ın askeri kapasitesinin ciddi zarar görmesi, Kürtlerin ilk başta birtakım başarılar elde etmesine yol açmışsa da rejim, zamanla kendisine sadık güçleri yeniden mobilize etmiş, isyancıların hafif silahlarına karşı helikopter ve ağır silahlar vasıtasıyla yeniden üstünlük sağlamıştır. Kürtler kâbusu yeniden yaşamaya başlamış ve bir milyondan fazla insan Saddam teröründen kaçarak yeniden Türkiye'ye ve İran'a yönelmiştir. Uluslararası kamuoyu yaşanan trajediye kayıtsız kalmayarak insani yardım konusunda harekete geçerken, Avrupalı ülkeler de BM'yi devreye sokma planı yapmışlardır (Zubaida, 1992: 2). Nitekim BM Güvenlik Konseyi, 5 Nisan 1991'de aldığı 688 sayılı kararla sonuçları uluslararası barış ve güvenliği tehdit edebilecek olan sivillere yönelik rejim baskısını kınamış ve insani yardımların geçişine izin vermesini talep etmiştir (UNSC, 1991).

688 sayılı bu kararda Irak topraklarına herhangi bir müdahaleden söz edilmemiştir. Ancak, sığınmacı sorunuyla baş etmek zorunda olan Türkiye, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın girişimiyle farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Buna göre, sığınmacılara Irak toprakları içinde Bağdat'ın saldırılarına karşı BM tarafından korunan bir alanda hizmet verilmesi daha uygun olacaktır. Nitekim bu süreçte ilk olarak, Türkiye-İrak sınırındaki sığınmacılara havadan temel ihtiyaç malzemelerinin atılması şeklinde Huzur Operasyonu adıyla bir uluslararası yardım faaliyeti başlatılmıştır. Bu girişimin geçici bir çözüm olduğu anlaşılınca, ABD Başkanı George H. W. Bush inisiyatif almış ve 10 Nisan 1991'de Irak'a, 36. enlemin kuzeyindeki tüm askeri faaliyetlerin ve uçuşların yasaklandığı bildirilmiştir (Oran, 1998: 55-61).

Türkiye sınırındaki Zaho'dan başlayarak İran sınırına Duhok, Erbil ve

Süleymaniye'yi de içine alacak şekilde belirlenen sınır çizgisi, rejimin müdahalesine kapalı hale getirilmiş ve güvenli bölge olarak belirlenmiştir. Bu sınırlar, 1970'lerde belirlenen fiili Kürt özerk bölgesini kapsamakta olup, Kerkük gibi tartışmalı yerleşim birimleri kapsam dışında bırakılmıştır (Albert, 2013: 225). Bu kez reel-politik Kürtlerin lehine işlemiş, Iraklı Kürtlere arzu ettiklerinin tamamı olmasa da ilk defa Irak'ın merkezi otoritesine çok da bağlı olmadan belli bir alanı yönetme imkânı vermiştir (Marr, 2012: 233). Buna Kürt grupların bir süredir, tek bir siyasi otorite etrafında toplanılması, günlük işlerin yönetim konseyi tarafından yürütülmesi, ortak bir bilgi merkezi kurulması, ortak bir gazete çıkarılması ve yurt dışı ofislerinin de bu doğrultuda ortaya koydukları iradeyi de eklemek gerekir (Karadaghi, 1993: 227).

Bu noktada reel-politiğin küresel boyutuna bakıldığında, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Kürt meselesinin güç rekabetinden ziyade kendi bağlamında değerlendirilmeye başlandığı görülür. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve komünizmin etkisini kaybetmesiyle uluslararası toplum daha çoğulcu siyasi sistemleri desteklemeye, totaliter yönetime tabi halklar için ulusların kendi kaderini tayin hakkına daha fazla sempati duymaya ve ağır insan hakları ihlallerine daha fazla ilgi göstermeye başlamıştır. Bu dönemde Kürtler, yurtdışı seyahatlerini artırmış, farklı ülkelerde yaşayan soydaşlarıyla etkileşimlerini artırmış ve etnik kimliklerine dair ortak duyguyu güçlendirme imkânı bulmuşlardır. Nitekim 1989 yılında Paris'te ve 1991'de Stockholm'de yapılan uluslararası konferanslar farklı Kürt grupları bir araya getirirken uluslararası ilginin de onlar üzerinde toplanmasını sağlamıştır (Fuller, 1993: 111-112). Bu süreçte uluslararası bağlantıları kuvvetlendirme adına Mart 1992'de Londra'ya giden KDP lideri Mesud Barzani, burada basının yoğun ilgisiyle karşılaşmış, aralarında Başbakan John Major ve muhalefet liderlerinden Beil Kinnock'un da olduğu isimlerle toplantılar yapmıştır. Barzani'nin 1989'daki ziyaretinde İngiliz dışişlerinden alt düzey bir görevli tarafından misafir edildiği ve toplantının bir restoran ortamında yapıldığı hesaba katıldığında gelinen nokta dikkat çekicidir (Karadaghi, 1993: 227).

Irak Kürtleri bir yandan yeni konjonktürün bu tür imkânlarından yararlanmaya çalışırken bir yandan da Saddam Hüseyin'in kendilerine karşı attığı adımlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Nitekim Bağdat, Ekim 1991'den itibaren bölgeye dönük ciddi bir ekonomik ambargo uygulamaya başlamış ve buradaki devlet görevlilerini bölgeden çekmiştir. Saddam'ın uyguladığı bu idari ve ekonomik yaptırımlar, Irak'ın kuzeyinde tam bir kaosa yol açmıştır. Kürt liderlerin farklı başkentlerde yaptığı görüşmeler neticesinde, bu kaostan çıkış yolunun; yapılacak bir genel seçimle yeni bir bölgesel yönetim biriminin inşa edilmesi olduğu kanaatine varılmış ve çeşitli ertelemeler sonrasında 19 Mayıs 1992'de seçimler gerçekleştirilmiştir (Muhammad, 2013: 108).

Mecliste yüz beş koltuktan en az birini kazanmak için yüzde yedi barajını geçme gerekliliği, KDP ve KYB dışındaki grupları parlamento dışında bırakmıştır. Bu

seçimlerde Kürt bölgesinin başkanlık makamına seçilmek isteyen kişiye ise oyların yüzde 51'ini alma zorunluluğu getirilmiştir. KDP lideri Mesud Barzani ve KYB lideri Celal Talabani'nin yanı sıra iki adayın daha katıldığı seçimlerde hiç kimse mutlak çoğunluğu sağlayamadığı için seçim ikinci tura kalmış fakat böyle bir tur hiçbir zaman yapılmamıştır. Meclisteki yüz beş koltuktan beş tanesi Hristiyan azınlıklar için ayrılırken, KDP ve KYB kalan koltukları eşit sayıda paylaşmışlardır. Bağdat'ın seçimlerin Irak'ın toprak bütünlüğünü hedef aldığı suçlamasına ise her iki Kürt lider de ayrı bir bağımsız devlet kurmak istemedikleri yönündeki açıklamalarıyla cevap vermiştir (Gunter, 1993: 298-300).

Diğer yandan Irak'ın kuzeyindeki gelişmelerden kaygılı olan ve bu açıklamalarla yetinmeyen İran ve Türkiye, Irak'la birlikte 15 Eylül 1993'te yasadışı sınır geçişlerini engellemeye yönelik bir antlaşmaya imza atarken, Suriye ile de 1992 Kasım ayı itibarıyla üçlü toplantılar serisi başlatmıştır. Kendi ülkelerindeki Kürt gruplar için olumsuz bir örnek teşkil edeceğini düşündükleri Irak'ın kuzeyinde bağımsız bir Kürt devleti kurulma olasılığının önüne geçmek isteyen bu üç ülke söz konusu toplantıları 1990'lı yılların ortalarına kadar sürdürmüşlerdir (Gunter, 1998).

Bu arada yeni Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nde (IKBY) başkanlık makamı boş bırakılarak, Temmuz 1992'de Fuad Masum'un başbakanlığında farklı bir yönetim mekanizması kurulmuştur. Ancak Türkiye, Suriye ve İran'ın baskıları, ciddi boyutlara varan ekonomik sorunlar, karar verme süreçlerinde iki parti arasındaki eşit yetki paylaşımının neden olduğu krizler ve yönetim kademelerinde yer almayan Barzani ve Talabani'nin kendi bölgelerindeki nüfuzlarını pekiştirme çabalarının yol açtığı sorunlar etkin bir mekanizmanın ortaya çıkışını engellemiştir. Özellikle iki parti arasındaki gerilim, Mayıs 1994'te yaklaşık 3000 kişinin hayatını kaybettiği bir çatışma yaşanmasına ve ciddi bir yıkıma sebebiyet vermiştir (Gunter, 2014: 168). Tüm bu sorunlar, IKBY'nin bir anlamda çökmesine ve 1996'da Erbil ve Süleymaniye'de ayrı ayrı hükümetler kurulmasına neden olmuştur (Gunter, 1998). Görüldüğü üzere, Irak Kürtleri bu süreçte hem kendi aralarındaki reel-politik hesaplarla hem de bölge ülkelerinin kendi güvenliklerini ön plana çıkaran yaklaşımlarıyla yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

Aynı yıl içinde İ-KDP militanlarını takip amacıyla İran'ın KYB kontrolündeki topraklara girmesi üzerine KDP, Talabani'yi İran'dan askeri yardım almakla suçlamış ve Bağdat'tan destek istemiştir. 30.000 kişilik bir askeri birliğin Barzani'ye yardım için Kürt bölgesine girmesiyle, bir süredir KYB kuşatması altında bulunan Erbil'de yeniden KDP kontrolü sağlanmıştır (Trip, 2008: 256). Kürt bölgesinin yeniden rejim etkisine ve İran müdahalesine açık hale gelmeye başlamasıyla ABD harekete geçerek Eylül 1998'de Barzani ve Talabani'ye Washington Sözleşmesi'ni imzalatmıştır. Böylece taraflar arasındaki çatışma sona ermiş fakat öngörülen seçimler yapılamadığı gibi iki ayrı bölgesel yönetim varlığını sürdürmüştür. 2002 yılında ABD başkanı George W. Bush'un Saddam

Hüseyin'i devirmek istediği anlaşılınca her iki parti de kendisinin ne kadar değerli bir müttefik olduklarını göstermeye çalışmıştır (Trip, 2008: 256-258).

ABD'nin Irak İşgalinden DAEŞ Saldırılarına Kürt Bölgesi

ABD'nin Irak'a askeri bir müdahale için hazırlandığı süreçte, Kürt grupların yürüttüğü faaliyetler oldukça dikkat çekicidir. Nitekim KYB, henüz 11 Eylül saldırıları yaşanmamışken 2001'de Beyaz Saray'a, Kürt bölgesinde faaliyet gösteren ve daha sonra yeni bir ittifakla Ensar el-İslam adını alacak olan Cund el-İslam örgütünün Afganistan'daki El-Kaide militanlarıyla bağlantılarını gösteren bir rapor sunmuştur. Diğer yandan Mart 2002'de Barzani ve Talabani, Virginia'da CIA (Merkezi İstihbarat Teşkilatı) Başkanı Goerge Tenet'ten Amerikan müdahalesine hazırlıklı olmaları konusunda brifing alırken, Kürt partilerin de aralarında olduğu rejim muhalifi Iraklı gruplar, Aralık 2002'de Londra'da bir araya gelmiştir. ABD'nin 18 Mart 2003'te Irak'a fırlattığı ilk bomba da CIA'in Kürt bölgesinde topladığı istihbarat doğrultusunda atılmıştır (Lawrance, 2008: 328-329).

Kürtler, Saddam'ın devrilmesinden sonraki anayasa yapım ve ulusal meclis seçimleri gibi siyasal süreçlere de aktif bir katılım göstermelerinin karşılığı olarak, yeni Irak hükümetinin bir parçası olmuşlardır. Örneğin KDP'li Hoşyar Zebari, Irak Geçici Hükümeti tarafından dışişleri bakanlığı görevine atanırken, KYB'li Berham Salih 2004 yılının yaz aylarından itibaren başbakan yardımcılığı için belirlenen iki koltuktan birine oturmuştur. KYB kurucusu ve genel sekreteri Celal Talabani ise yeni dönemde sembolik bir makam olarak tasarlanmış da olsa 2006'da Irak Cumhuriyeti devlet başkanlığını üstlenmiştir (Bahcheli ve Fragiskatos, 2008: 67-68).

Kürtlerin anayasa yazım sürecindeki çabaları da karşılığını bulmuş ve çeşitli konularda istedikleri kazanımları elde etmişlerdir. Nitekim anayasanın birinci maddesinde Irak'ın federal bir Cumhuriyet olduğu belirtilirken, dördüncü maddenin birinci fıkrasında Kürtçenin ülkedeki iki resmi dilden biri olduğu ifade edilmiştir (SSFD, 2005: 36-37). 15 Ekim 2005 tarihinde yapılan referandum sonucu kabul edilen anayasanın bölgelerle ilgili kısmında, Kürdistan bölgesinin ve oradaki mevcut iktidarın federal bir bölge olarak tanınacağı (Md. 117/1) ve her bölgenin kendi anayasasını yazabileceği (Md. 120) belirtilmiştir. Yine bölgesel yönetimlerin federal anayasayla uyumlu bir biçimde kendi yasama, yürütme ve yargı organlarını dizayn edebileceği (Md. 121/1), büyükelçilik ve diplomatik misyonlarda kültürel, sosyal ve kalkınmayla ilgili ofisler açabileceği (Md. 121/4) ve bölgesel hükümetlerin kendi iç güvenlik birimlerini kurabileceği (Md. 121/5) dile getirilmiştir (*Constitute Project*, 2020).

Kürtler için en önemli meselelerden biri olan Kerkük'ün ve diğer tartışmalı yerlerin nihai statüsünün belirlenmesi konusu ise belli bir normalleşme sürecinin ardından bir nüfus sayımı ve Aralık 2007'yi geçmeyecek şekilde yapılacak bir

referandumun sonucuna bırakılmıştır (Md. 140/2) (*Constitute Project*, 2020). 2007 yılı Kerkük'te bir referandum gerçekleştirilemeden geçirilmiş fakat il meclisindeki koltukların çoğunluğunda ve üst düzey idari makamlarda Kürt temsilciler yer almıştır (Entessar, 2010: 101-102). Kürtlerle ilgili bir diğer önemli anayasa maddesine göre (*Constitute Project*, 2020), 1992'den beri IKBY tarafından çıkarılan kanunlar ve bölgedeki mahkemelerden çıkan kararlar anayasaya aykırı olmadığı sürece geçerli kabul edilecektir (Md. 141).

Irak'ta Ocak 2005'teki geçici hükümet ve geçici parlamento için yapılan seçimlerden sonra aynı yılın Aralık ayında da kalıcı parlamento için seçimler yapılmış, hükümet kurmak için gereken üçte ikilik meclis çoğunluğu şartı, Şii partileri Kürtlerin taleplerine duyarlı hale getirmiştir. Bu doğrultuda uzun pazarlıklar sonucu kurulan hükümette başbakanlık koltuğuna Mayıs 2006 itibariyle Nuri el-Maliki oturmuştur. IKBY'deki başkanlık makamına Mesud Barzani gelirken başbakanlık görevini ise yeğeni Neçirvan Barzani üstlenmiştir. Bakanlıkların bölüştürülmesi yeni birleşik IKBY için önemli bir sorun olmakla birlikte merkezi hükümetle yaşanan ilişkilerde daha büyük sorunlar görülmüştür (Gunter, 2008: 16-18).

Bağdat ve Erbil arasındaki sorunların başında doğal kaynakların kime ait olduğu, oradan gelen gelirlerin paylaşımı, Peşmerge'nin durumu ve Kerkük'ün yanı sıra Sincar, Mahmur gibi diğer tartışmalı bölgelerin statüsü bulunmaktadır (Gunter, 2011: 1625-1626). İki taraf arasında daha çok siyasi retorik düzeyinde devam eden çekişmeler, 2008'in ikinci yarısında merkezi yönetime bağlı Diyala vilayeti sınırları içinde bulunan fakat aynı zamanda 140. maddedeki tartışmalı bölgelerden biri olarak kabul edilen Hanekin'de tehlikeli bir düzeye ulaşmıştır. Zira Irak Başbakanı Nuri el-Maliki ile IKBY Başkanı Mesud Barzani'nin karşılıklı demeçleri Irak güvenlik güçleriyle Peşmerge'yi bu kentte karşı karşıya getirmiştir (Stansfield ve Anderson, 2009: 136). Şiiler ve Kürtler, ABD'nin savaş sonrası Irak'ta inşa ettiği yeni siyasal sistemin en kazançlı grupları olmalarına rağmen, reel-politik yaklaşımlar, Bağdat ve Erbil arasında tam anlamıyla bir uzlaşma sağlanmasının önündeki en büyük engel olmuştur.

Tüm bu sorunlara rağmen birçok Arap şehri şiddet, istikrarsızlık ve kötü ekonomik koşullarla mücadele etmeye çalışırken Kürt bölgesinde görece bir istikrar ve dikkat çeken bir ekonomik canlanma yaşanmıştır. Geçmişteki çatışma ortamına rağmen KDP ve KYB, Saddam sonrası dönemde ortak hedeflere ulaşmak için önemli bir işbirliği gerçekleştirmiş, her iki partiye bağlı Peşmerge güçleri, Kürt bölgesinin güvenliğini sağlamıştır (Bahcheli ve Fragiskatos, 2008: 68). IKBY, diğer yandan diplomatik kanalları aktif bir şekilde kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte Mesud Barzani, aralarında Rusya ve ABD'nin de olduğu farklı ülkelere gerçekleştirdiği ziyaretlerde bir devlet başkanı gibi ağırlandı. Aynı şekilde diğer Kürt yetkililer de farklı başkentlerde diplomatik protokollere uygun bir biçimde karşılanmışlardır. Birçok ülke ve uluslararası şirket de Bağdat yerine daha istikrarlı ve daha güvenli buldukları Erbil ile antlaşma yapma eğiliminde

olmuştur. Şii ağırlıklı bir Irak hükümetinin varlığı bölgedeki Sünni Arap ülkeleri de IKBY ile daha yakından çalışma noktasına getirmiştir (Bengio, 2014: 272). Ayrıca IKBY, Bulgaristan gibi dış kaynaklardan doğrudan silah satın almaya ve bazı ülkelerde diplomatik temsilcilikler açmaya başlamıştır (Talhami, 2013: 34).

Irak Kürt bölgesi, bağımsız bir devletin sahip olduğu birçok niteliği aynı anda bünyesinde barındırmıştır. Bunların başında kendi başkanı, başbakanı, parlamentosu, kendi bayrağı ve ulusal marşı, kendi silahlı kuvvetlerine sahip olma gibi unsurlar vardır. Kendi önceliklerine göre belirlenen bir eğitim sistemi, uluslararası havalimanları ve gelen ziyaretçilerin pasaportlarına vurulan IKBY damgaları da bağımsız bir devleti andıran uygulamaların başında gelir. Ancak Arap Baharı'nın Ortadoğu'yu etkisi altına almaya başladığı dönemlerde Kürt bölgesi de Şubat 2011'de başlayan gösterilerle kendi baharını yaşamıştır (Gunter, 2014: 170).

Bu gösterilerin öne hızlı bir şekilde alınsa da sürecin etkileri 2013 yılının Eylül ayında yapılan IKBY parlamento seçimlerinde hissedilmiştir. Nitekim KDP, yüzde 37.79 oy oranıyla meclisteki 111 sandalyenin 38'ini, KYB 18'ini yeni bir siyasi aktör olan Goran Partisi ise 24'ünü kazanmıştır. Goran, 2009 yılında Talabani'nin oldukça yakınındaki bir isim olan Noşirvan Mustafa tarafından kurulmuş, aynı yıl yapılan KDP ve KYB'nin ortak liste ile girdiği seçimlerde 25 sandalye kazanarak 29 sandalye kazanan KYB'nin hemen arkasında yer almıştı (*Al Jazeera*: 2013; *Dünya Bülteni*: 2013). Kürt bölgesindeki bir sonraki seçim 30 Nisan 2014'te yapılan Vilayet Seçimleri olmuş burada KYB az bir farkla Goran'ı geride bırakarak ikinci sıraya yerleşmiştir (Öğür, Baykal ve Balcı, 2014: 51).

Kürt bölgesini derinden etkileyen en önemli olaylardan biri de Arap Baharı sonrasında etkin bir silahlı güç olarak ortaya çıkan DAES'in 6 Haziran 2014'te Musul'u kuşatması olmuştur. 9 Haziran itibariyle şehri korumakla yükümlü Irak güvenlik güçleri burayı terk edince DAES, üç milyon nüfuslu şehrin merkezine hareket ederek kamu binalarını ve önemli stratejik noktaları ele geçirmiştir. Hızlı bir şekilde bölgenin doğusuna yönelen örgüt militanları, Kerkük'ün Havice gibi Arap yoğunluklu yerleşim yerlerini ele geçince, IKBY liderliği Kerkük'ün Kürt yoğunluklu kasabalarına Peşmerge'yi konuşlandırmıştır (Stansfield, 2014: 1334). IKBY'nin özerkliğini pekiştirdiği ve bağımsız bir aktör gibi davrandığı bir dönem sonunda Erbil, DAES tehdidiyle yüz yüze gelmiş fakat bu durum Barzani'nin önüne farklı imkânlar çıkarmıştır.

Bağımsızlık Referandumuna Giden Süreç

DAES'in Irak topraklarına saldırmasından sonra merkezi ordunun özellikle IKBY ile Bağdat arasındaki tartışmalı bölgelerden çekilmesiyle oluşan güç boşluğunu iyi değerlendiren Barzani, bu durumun verdiği özgüvenle, dikkat çeken açıklamalar yapmıştır (Tanchum, 2014: 67). 30 Haziran 2014'te BBC'ye verdiği röportajda, ülkenin zaten fiilen bölünmüş durumda olduğunu ve oldukça trajik

bir hal içinde bulunduğunu ifade eden Barzani, Kürtlerin artık bağımsız olması gerektiğini, bundan sonra bu hedefe açık bir biçimde yürüyeceklerini ve en kısa sürede bir bağımsızlık referandumu gerçekleştireceklerini belirtmiştir (BBC, 2014).

Bu açıklamalardan kısa bir süre sonra DAES saldırıları, Kürtlerin yeni kontrol sağladığı tartışmalı bölgelere doğru yoğunlaşınca, bağımsızlık referandumu konusu ikinci plana itilmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen söz konusu saldırılar, Barzani'ye yeni bir manevra alanı sağlamış ve Erbil, Batı ülkelerinin başkentleriyle Bağdat'tan bağımsız ilişkiler geliştirerek DAES karşıtlığında askeri işbirliğine gitmiştir (Tanchum, 2015). Bu işbirliği neticesinde DAES'in ilerleyişi durdurulunca, Barzani bağımsızlık meselesini yeniden gündeme getirmiş ve örgütün referandum sürecini baltalamak için Kürtlere saldırdığını, IKBY olarak bundan sonra kendilerine yönelik bir saldırı olmadığı sürece DAES'le çatışmaya girmeyeceklerini ve bağımsızlık sözüne sadık olduklarını belirtmiştir (Hürriyet, 2014).

Barzani, bağımsızlık konusunda ısrarcı olsa da bölgede farklı sesler de yükselmiştir. KYB'nin önde gelen isimlerinden Kerkük Valisi Necmettin Kerim, partisinin Kürtlerin kendi kaderini tayin hakkı için mücadele ettiğini fakat Kerkük'te yapılacak referandum da dâhil tüm bu süreçlerin Bağdat'la koordineli bir şekilde yürütülmesi gerektiğini savunmuştur. Goran Hareketi lideri Noşirvan Mustafa, bağımsızlığın Kürtlerin hakkı olduğunu fakat bundan önce IKBY'nin bağımsız bir devlet için gereken kurumları oluşturması ve yönetim anlayışında demokrasi, hesap verilebilirlik ve şeffaflığı tesis etmesi gerektiğini ifade etmiştir. IKBY parlamentosunda toplamda 16 sandalye sahibi olan Kürdistan İslami Birlik Partisi (Yekgirtu) ve Kürdistan İslami Grubu (Komela İslami) gibi partiler de Kürt bölgesinin bağımsızlığını desteklemekle birlikte mevcut yönetimdeki reform gereksinimine ve demokrasi açığına dikkat çekmişlerdir (Chomani, 2014).

KYB ile arasındaki rekabetin Goran'ı KDP'ye yaklaşmak durumunda bırakması ve Nisan 2014'te kurulan hükümette Goran'ın da yer alması, partiyi bağımsızlık konusunda Barzani ile benzer bir çizgiye getirmiştir (Chomani, 2014). Ancak Ekim 2015 itibariyle KDP ile Goran arasındaki bu işbirliği, dört Goran'lı bakanın IKBY Başbakanı Neçirvan Barzani tarafından kabine dışında bırakılmasıyla sona ermiştir. Böyle bir adım atılmasının gerisinde -hakkında görev süresinin uzatılmasıyla ilgili tartışmalar yapılan- Mesud Barzani'ye karşı Süleymaniye'de düzenlenen gösterilerin Goran tarafından organize edildiği düşüncesi vardır (Wali, 2015). 2016 yılı merkezi hükümetle ikili ilişkilerdeki gerilimler, finansal krizler (Frantzman, 2016) ve Kürt grupların kendi aralarındaki sorunlarla geçilirken yeni yılın ilk aylarından itibaren Irak Kürt bölgesinin en önemli gündemi yeniden bağımsızlık konusu olmuştur.

İlk olarak Ocak ayında Mesud Barzani, merkezi yönetimle iyi bir ortaklık kuramadıklarını dolayısıyla iyi komşu olmanın en iyi seçenek olduğunu dile getirmiştir (NTV, 2017a). Daha sonra Mart ayında Neçirvan Barzani, artık birleşik

bir Irak'tan bahsetmenin mümkün olmadığını ve 2017 yılı içerisinde Kürtlerin bağımsızlık için irade beyanında bulunacakları bir referandum yapılacağını açıklamıştır (NTV, 2017b). Bir sonraki adım, 7 Haziran'da Mesud Barzani'nin Goran ve Komela İslami dışındaki Kürt siyasi partilerin temsilcileriyle yaptığı bir toplantı sonrasındaki açıklamayla atılmıştır. Nitekim burada Kürdistan ve tartışmalı bölgelerde 25 Eylül tarihinde bir referandum yapılması, o tarihe kadar milli birliğin tesis edilmesi, iç meselelerin çözüme kavuşturulması ve meclisin çalışır hale getirilmesi kararlaştırılmıştır (Rudaw, 2017a).

Kürt bölgesinin geleceği ile ilgili alınan bu karara Bağdat yönetiminin ilk tepkisi, İKBY'nin bağımsızlık doğrultusunda yapacağı tüm işlemlerin reddedileceği şeklinde olmuştur. Hükümet sözcüsü tarafından yapılan açıklamada, Irak'ta hiçbir aktörün tek başına ülkenin geleceğini doğrudan etkileyecek bir konuda karar verme hakkı olmadığına ve atılacak adımların anayasaya uygun olması gerektiğine dikkat çekilmiştir (BBC, 2017a). Ankara, karara tepkisini ilk etapta dışişleri bakanlığı seviyesinde göstermiş ve kararın Irak'ın çıkarına olmayacağını, Türkiye açısından da Irak'ın toprak bütünlüğü ve siyasi birliğinin Türkiye'nin Irak politikasının temel ilkelerinden biri olduğu vurgusunu yapmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2017). Tahran'ın konuya yaklaşımı dini lider Ayetullah Ali Hamaney'in Irak Başbakanı Haydar el-İbadi ile 20 Haziran'da yaptığı görüşmede netlik kazanmış, Hamaney el-İbadi'ye İran'ın komşusu Irak'ın kimliğine ve bağımsızlığına zarar verecek bir referanduma karşı olduğunu ifade etmiştir (Rudaw, 2017b).

ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsüne de 8 Haziran'da bu mesele hakkında soru sorulmuş, cevap olarak Washington'un birleşik, istikrarlı, demokratik ve federal bir Irak'tan yana olduğunu daha önce de vurgulandığı hatırlatılmıştır (US Department of State, 2017). Irak'ın kuzeyinde Kürt bölgesinin geleceğiyle ilgili bağımsızlık referandumu yapılmasına destek veren tek devlet İsrail olmuştur. 2017 yazındaki tartışmalar sırasında Başbakan Benjamin Netanyahu'nun ofisinden yapılan açıklamada, İsrail'in Kürtlerin devlet kurma çabalarını dolayısıyla Eylül ayında yapılacak referandumu desteklediği belirtilmiştir (Amerika'nın Sesi, 2017a).

Genel olarak Kürtlerin meseleye yaklaşımına gelince, daha önce olası bir referanduma mesafeli bir tutum takılan Kerkük Valisi KYB'li Necmettin Kerim, bu kez bağımsızlık referandumunun Kürtler açısından bir dönüm noktası olduğunu belirterek destek vermiştir (Kurdistan24, 2017). Goran ve Komela İslami daha önce karşı çıktıkları referanduma, oylamanın bir gün öncesinde destek verme yönünde karar almışlardır (Sputnik Türkiye, 2017). Bazı siyasiler ve iş adamları, mevcut siyasi konjonktür ve ekonomik koşulların böyle bir referandum düzenlemesi için uygun olmadığını düşünerek referanduma karşı çıkarken, bir kısmı da bölgede şiddetin giderek artmasından endişe duydukları için destek vermemiştir. Kerkük'teki Arap ve Türkmenler ile Şengal ve Ninova'daki Ezidiler de sandığa gitmeme yönünde karar almışlardır (BBC, 2017b).

2017 yılının yaz ayları, Kürt bölgesinde alınan bu karar hakkında Irak ve bölge genelindeki aktörlerin karşılıklı açıklamalarıyla geride bırakılırken bağımsızlık referandumu 25 Eylül 2017 tarihinde gerçekleştirilmiştir. IKBY'deki seçimlerden sorumlu yetkili organ tarafından yapılan açıklamaya göre, 3.3 milyon kişinin oy kullandığı referanduma katılım oranı yüzde 72.61 olmuş ve seçmenlerin yüzde 92.7'si bağımsızlığa "evet" yönünde oy kullanmıştır. Irak Başbakanı Haydar el-İbadi, referandumun meşru olmadığını ifade ederek sonuçların iptalini isterken (BBC, 2017c) Ankara ve Tahran, Bağdat'ın Erbil'e yönelik aldığı yaptırım kararlarına destek vermiş ve koordineli bir biçimde IKBY'yi geri adım atmaya zorlamışlardır (Şemsâbâdî, 2018: 82).

Irak merkezi hükümeti, referandumdan hemen dört gün sonra Kürt bölgesine uluslararası uçuş yasağı koymuş ve sınır kapılarının kontrolünü geri istemiştir. Diğer yandan, Başbakan el-İbadi, IKBY sınırları dışında kalan ve Peşmerge tarafından korunan tartışmalı bölgelere asker konuşlandırmayı öngören bir plan için parlamentodan onay almıştır. Türkiye, Erbil ve Süleymaniye'den yapılan karşılıklı uçuşları kaldırmış, IKBY'ye yakın Rudaw, K24 ve Waar gibi kanalları TÜRK-SAT uydusundan çıkarmıştır. İran da Irak hükümetinin talebi üzerine IKBY ile sınır kapılarını kapatmış, Kürdistan24 Tahran bürosunun faaliyetlerine son vermiş, Kürt bölgesinden kalkan uçakların İran hava sahasını kullanmasını yasaklamış ve sınırda askeri bir tatbikat düzenlemiştir (Amerika'nın Sesi, 2017b; Hürriyet, 2017a).

Kürtler için bağımsızlık sonrası en ağır travma, başta Kerkük olmak üzere tartışmalı bölgelerin kontrolünün Peşmerge'nin Irak ordusu ve Haşdi Şabi karşısında ciddi bir direnç göstermemesi nedeniyle merkezi yönetime geçişinden sonra yaşanmıştır. IKBY, DAESH saldırılarından sonra kontrolü ele aldığı bu topraklarla birlikte mevcut Kürt bölgesinin yaklaşık yüzde 40'ı kadar bir alanı fiili olarak yönetmişti (Habertürk, 2017). Tüm kazanımlarını kısa sürede kaybeden IKBY liderliği, çatışmaların daha da şiddetlenmesinden çekinerek, Irak hükümetine 25 Eylül referandum sonuçlarının dondurulması karşılığında ateşkesin sağlanması, Kürt bölgesindeki askeri operasyonların durdurulması ve Irak Anayasası temelinde diyalog kurulması çağrısında bulunmuştur (Hürriyet, 2017b).

Muhalliflerce referandum sonrası yaşanan gelişmelerden sorumlu tutulan Mesud Barzani, Ekim ayının sonlarında IKBY parlamentosuna yazdığı mektupta 1 Kasım'da dolan başkanlık görevinin süresini uzatmak istemediğini duyurmuş ve yetkilerinin meclise ve başbakanlığa devredilmesini istemiştir (NTV, 2017c; Cumhuriyet, 2017). Irak Kürtlerinin Barzani liderliğinde gerçekleşen ve bağımsızlık yönündeki en somut adımları da Irak merkezi hükümetinin yanı sıra diğer komşu ülkelerin kendi ulusal çıkarları doğrultusunda şekillenen reel-politikle karşılaşmıştır. Bu ülkelerin tavrını yumuşatması ise ancak Barzani'nin arka plana çekilmesi ve IKBY'nin bölgede karşılaştığı izolasyon sonucu geri adım atmaya başlaması ile mümkün olmuştur (Kekilli, 2018: 1-2).

Sonuç

Irak Kürtleri, I. Dünya Savaşı sonrasında ve İngiliz manda yönetiminin hüküm sürdüğü yıllardan itibaren bir statü arayışında olmuştur. Irak'ın bir devlet olarak kuruluş döneminden 1990'lı yıllara kadar merkezi hükümetle ilişkilerinde bu konuyu çözebilmek için müzakereden silahlı çatışmaya kadar pek çok yöntemi denemişlerdir. Körfez Savaşı'ndan sonra, BM tarafından Irak'ın kuzeyinde uçuşa yasak bir bölge ilan edilmesiyle Kürtler, fiili olarak özerk bir yönetime kavuşmuşlardır. 2005 yılında kabul edilen yeni Irak Anayasası'nda da "Kürdistan" federal bir bölge olarak tanınmıştır. 2017 yılında düzenlenen referandumla nihai hedefin bağımsızlık olduğu görülmüştür. Ancak, Irak Kürtleri tüm bu uğraşlarında bölgenin reel-politik gerçekleriyle yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

Bu çalışmada, yukarıda da belirtildiği üzere reel-politik kavramıyla, devletlerin kendi menfaatlerini rasyonel bir bakış açısıyla değerlendirdiği, daha önceki taahhütlerini kolaylıkla göz ardı edebildiği ve gayelerine ulaşmak için her türlü olanaktan yararlandığı durumlara referans verilmiştir (Emery, 1915; Tocci, 2007; Kissinger, 2014; Rathbun, 2018; Dunne ve Schmidt, 2021). Nitekim Irak Kürtleri İngilizlerin manda yönetimi esnasında bu durumla ilk kez bu kadar net bir biçimde karşılaşmışlardır. Sevr'de Kürtlere verdikleri bağımsızlık sözüne rağmen kısa bir süre içinde bunun aksi yönünde adımlar atmaya başlayan İngilizler, Kürt ayaklanmalarının Bağdat tarafından bastırılmasında da önemli katkılar vermişlerdir. Diğer yandan, İngiliz manda yönetiminin sona erdiği 1932 yılında, Irak'ın MC'ye üyeliği için şart koşulan, Kürtlerin siyasi haklarını korumaya yönelik yükümlülüklerini tam anlamıyla yerine getirmemesi de uluslararası toplum nezdinde ciddi bir sorun teşkil etmemiştir.

Irak'ta monarşiyi sona erdiren 1958 darbesinden sonra da Kürtler reel-politiğin ulusal ve bölgesel boyutlarıyla karşı karşıya kalmaya devam etmiştir. Yeni devlet başkanı Abdülkerim Kasım'ın davetiyle sürgünden ülkesine dönen Molla Mustafa Barzani'yle kurulan diyalog, Kürtlerin somut talepleri gündeme gelince, sona ererek silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Irak Kürtleri için en dramatik gelişme ise Bağdat'la rekabet halinde bulunan Tahran'dan aldıkları desteğin iki başkent arasında 1975 yılında yapılan bir antlaşmayla sona ermesi ve Kürt hareketinin ağır bir darbe almasıyla yaşanmıştır. 1980'de başlayan İran-İrak Savaşı sırasında yaşanan bazı gelişmeler de reel-politiğin kaygan ve değişken ulusal çıkarlar üzerinden yürüdüğünü Kürtlere göstermiştir.

Savaş sırasında İran'ın desteğini alarak çeşitli kazanımlar elde etmek isteyen ve diğer Kürt grupların karşı çıkmasına rağmen Saddam Hüseyin'le ateşkes yapan Celal Talabani, Saddam'ın kendisine ihtiyacı sona erince, daha önce verdiği sözleri bir kenara bırakmasıyla oldukça zor bir duruma düşmüştür. İran'a karşı Batılı ülkelerle dirsek teması halindeki Irak'ın, İran'la işbirliği halinde olduğunu iddia ettiği Kürtlere yönelik başlattığı Enfal operasyonlarına -Halepçe'deki kimyasal saldırıya kadar- uluslararası kamuoyundan beklenen tepkinin

gelmemesi de Kürtler için bir başka hayal kırıklığı olmuştur. 1990'lı yıllarda oluşan fiili özerk bölgeye rağmen Kürtlerin bağımsızlık yönündeki en önemli engeller ise yoğun Kürt nüfusa sahip bölge ülkelerinin sahip olduğu reel-politik çekinceler ve Kürtlerin kendi içinde yaşadığı rekabet olmuştur.

2003 yılında gerçekleşen ABD işgali sonrasında Irak Kürtleri, Saddam'ın devrilmesinden sonra kurulan yeni yönetim mekanizmasında önemli koltuklar elde etmişler, Kürt dili ve Kürt bölgesi anayasal bir statü kazanmış, IKBY yetkilileri farklı ülkelerde diplomatik teamüllere uygun bir biçimde karşılanmış ve Irak'ın kuzeyi yabancı yatırımcılar için istikrarlı bir yer olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak, Bağdat'la Erbil arasındaki uzlaşuya dayalı bir şekilde ortaya çıkan bu tablo, enerji kaynaklarından elde gelirlerin paylaşımı ve tartışmalı bölgelerin nihai durumunun netleştirilememesi dolayısıyla zamanla bozulmuştur. Arap Baharı'nın Irak Kürt bölgesine yansımalarının bir sonucu olarak Kürt bölgesinde çeşitli gösterilerin düzenlenmesi ve yeni siyasi aktörlerin ön plana çıkması, bağımsızlık konusunda 2014 yılında atılan ilk adımların Kürtler arasında dahi beklenen karşılığı bulmasının önüne geçmiştir. DAES'in Musul'a saldırısı sonrasında Irak ordusunun bölgeyi büyük ölçüde terk etmesiyle IKBY bu tehditle doğrudan muhatap olmak zorunda kalmıştır.

DAES'le mücadele esnasında merkezi hükümetin zayıflığı, Batı'dan askeri destek alınması ve Kürtler arasında dayanışmanın sağlanması, IKBY Başkanı Mesud Barzani'ye bağımsızlık konusunda yeni bir adım atma cesareti vermiştir. Ancak 2017 yılının Eylül ayında yapılacak olan referanduma giden süreçte Kürtler kendi içlerinde bir birliktelik sağlasa da ABD başta olmak üzere uluslararası toplumun desteğini alamamışlardır. Merkezi hükümet ve diğer önemli komşu ülkeler Türkiye ile İran da bu tür bir girişime en başından beri karşı çıkmış, referandum sonrasında da ortak yaptırımlar yoluyla IKBY'yi geri adım atmaya zorlamışlardır. Bu üç ülkenin bölgesel dengeler ve kendi iç bütünlükleriyle ilgili, ABD'nin ise bu hamlenin zamanlaması ve Irak'ın istikrarına yönelik reel-politik kaygıları, Irak Kürtlerinin bu son girişimini de akamete uğratmıştır.

Sonuç olarak, bu araştırma reel-politiğin teori ve pratik ayrımını göstermeye çalışmıştır. 1920'den itibaren farklı uluslararası güçler, Irak Kürtlerinin talep ve beklentilerini tanımış ve hatta bunların gerçekleştirilmesine önem vermişlerdir. Ancak bu yaklaşımlar teoride yani bir nevi 'kağıt üzerinde' kalmıştır. Nitekim bunlar pratiğe geçirilmeye çalışılırken ne Kürtler ne de Kürtlerin beklentilerini destekleyen güçler, bölgedeki etkin aktörlerin ulusal çıkarlarını uyumlaştırabilmişlerdir. Hatta bazı dönemlerde bizzat kendileri Kürtlerin daha etkin bir statü elde etmesini engellemişlerdir. Bölgesel ve küresel anlamda söz konusu aktörlerin bundan sonraki süreçte de Kürtler tarafından bu yönde atılacak yeni adımları, benzer bir reel-politik çerçeveden değerlendireceğini öngörmek mümkündür.

Sonnotlar

¹ Bu makale, Muhammet Fatih Özkan'ın Doç. Dr. Gürol Baba danışmalığında tamamladığı "İran'ın Dengeleme Motivasyonları ve Stratejileri Çerçevesinde Irak Kürtleriyle İlişkileri" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

² Irak Yüksek Komiserinin Kolonilerden Sorumlu İngiliz bakana, Türkler tarafından desteklenen Kürt isyanlarını bastırmak için yapılan hazırlıklardan söz ettiği 25 Ağustos 1921 tarihli telgraflar için bkz. (Burdett, 2015b: 37-38).

³ Berzenci ayaklanmasının Türkiye tarafından desteklendiğini ve İngilizlerin yardımıyla bastırıldığı bilgisini geçen ve 1923 yılı Irak'ta siyasi durum başlığıyla gönderilen 10 Ocak 1924 tarihli memorandum için bkz. (Burdett, 2015b: 339-344).

⁴ "Barzan Şeyhi" olarak tanınan Ahmed'in en etkili Kürt liderlerden biri olduğunu yazan 13 Mart tarihli bilgilendirme notu için bkz. (Burdett, 2015a: 585-589); Şeyh Ahmed'in Türkiye'den yardım aldığına dair 8 ve 12 Ağustos tarihli İngiliz istihbarat raporları için bkz. (Burdett, 2015b: 349-352).

⁵ Musul meselesiyle ilgili, Lozan müzakerelerinde Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı İsmet İnönü ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon arasında 14 Aralık'tan 31 Aralık'a kadar süren karşılıklı mektuplar için bkz. (Burdett, 2015b: 218-238).

⁶ İngiliz Yarbay W.A. Lyon'un Barzani kardeşlerin faaliyetleriyle ilgili İngiltere İçişleri Bakanlığı Danışmanı C.J. Edmonds'a gönderdiği 5 Mayıs 1942 tarihli bilgi notu için bkz. (Burdett, 2015c: 341-343).

⁷ Kürtler ve Irak hükümeti arasında yapılan görüşmelerle ilgili İngiliz diplomatların bilgi notları için bkz. (Burdett, 2015d: 261-270).

⁸ Irak Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı'nın Kürtlerin kullandığı Amerikan ve İsrail menşeli silahlarla ilgili İngiliz Büyükelçiye 6 Kasım 1974'te verdiği liste için bkz. (Burdett, 2015d: 432-433).

Kaynakça

Ahmed M M A (2012). *Iraqi Kurds and Nation-Building*. New York: Palgrave Macmillan.

Albert C D (2013). A History of Violence: Ethnic Group Identity and the Iraqi Kurds. *Iran and the Caucasus*, 17(2), 215-234.

Al Jazeera (2013). Irak Kürt bölgesinde kaybeden KYB. <http://www.aljazeera.com.tr/haber/irak-kurt-bolgesinde-kaybeden-kyb>. Son erişim tarihi, 05/01/2019.

Amerika'nın Sesi (2017a). İsrail: 'Kürt referandumunu destekliyoruz'. <https://www.amerikaninsesi.com/a/israil-kurt-referandumunu-destekliyoruz/4027644.html>. Son erişim tarihi, 08/01/2019.

Amerika'nın Sesi (2017b). IKBY Referandumuna İran'la Irak ve Türkiye'nin Tepkisi Ne

Oldu?. <https://www.amerikaninsesi.com/a/ikby-referandumuna-iran-irak-ve-turkiye-nin-tepkisi-ne-oldu/4047012.html>. Son erişim tarihi, 09/01/2019.

Attar A R Ş (2004). *Kürtler: Bölgesel ve Bölge Dışı Güçler*. 2. Basım. Çev. A Dursunoğlu, İstanbul: Ağaç Kitabevi.

Aydınlı E vd. (2015). *Yöntem Kuram Komplo: Türk Uluslararası İlişkilerinde Vizyon Arayışları*. İstanbul: Küre Yayınları.

Bahcheli T ve Fragiskatos P (2008). İraçî Kurdistan: Fendig off uneasy neighbours. *International Journal of Contemporary İraçî Studies*, 2(1), 67-82.

Bayat K (2008). Iran and the “Kurdish Question”. *Middle East Report*, 47, 28-35.

BBC (2014). Barzani: Bağımsızlık referandumuna gideceğiz. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140701_barzani_bagimsizlik. Son erişim tarihi, 30/12/2018.

BBC (2017a). Ankara ve Bağdat’tan İraklı Kürtlerin bağımsızlık referandumu kararına tepki. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40219757>. Son erişim tarihi, 02/01/2019.

BBC (2017b). İraklı Kürtlerin bağımsızlık referandumu hakkında bilinmesi gerekenler. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41363443>. Son erişim tarihi, 06/01/2019.

BBC (2017c). İraklı Kürtlerin referandumunda bağımsızlığa destek yüzde 92 çıktı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41417088>. Son erişim tarihi, 07/01/2019.

Bengio O (2014). Ankara, Erbil, Baghdad: Relations Fraught with Dilemmas. İçinde: D Romano ve M Gurses (der), *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq, and Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 267-282.

Bew J (2014). The Real Origins of Realpolitik. *The National Interest*, (130), 40-52.

Bishku M B (2013). The Kurdish Spring and Changing Geopolitics of the Middle East. İçinde: M M A Ahmed ve M M Gunter (der.), *The Kurdish Spring: Geopolitical Changes and Kurds*. California: Mazda Publishers, 73-92.

Bois T (1966). *The Kurds*. Trans. M W M Elland, Beirut: Khayat Book & Publishing Company.

Bruneissen M V (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*. 9. Baskı. Çev. S B Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Burdett A L P (der) (2015a). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979*. British Documentary Resources, Cilt 4: 1900-1914. Cambridge: University Press.

Burdett A L P (der) (2015b). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979*. British Documentary Resources, Cilt 6: 1921-1927. Cambridge: Cambridge University Press.

Burdett A L P (der) (2015c). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979*. British Documentary Resources, Cilt 9: 1941-1944. Cambridge: University

Press.

Burdett A L P (der) (2015d). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979*. British Documentary Resources, Cilt 12: 1966-1979. Cambridge: University Press.

Chaliand G (der) (1993). *A People Without A Country: The Kurds and Kurdistan*. New York: Olive Branch Press.

Chomani K (2014). Push for Kurdish Independence divides Iraqi Kurds. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/07/iraq-kurdistan-barzani-puk-division-independence-iran-turkey.html>. Son erişim tarihi, 05/01/2019.

Cleveland W L ve Burton, M (2009). *A History of the Modern Middle East*. 4th Edition, Boulder: Westview Press.

Constitute Project (2020). Iraq's Constitution of 2005. https://www.constituteproject.org/constitution/Iraq_2005.pdf?lang=en. Son erişim tarihi, 23/08/2020.

Cumhuriyet (2017). Barzani istifa etti, yetkileri IKBY Parlamentosu'na devredildi. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/dunya/855416/Barzani_istifa_etti__yetkileri_IKBY_Parlamentosu_na_devredildi.html. Son erişim tarihi, 07/01/2019.

Dahlman C (2002). The Political Geography of Kurdistan. *Eurasian Geography and Economics*, 43(4), 271-299.

Dias F S (2020). From Realpolitik to realism: the American reception of a German conception of politics. *History of European Ideas*, 46(4), 405-419.

Dunne T ve Schmidt B. C. (2021). Realizm. İçinde: J Baylis, S Smith ve P Owens (der.), *Küreselleşen Dünya Siyaseti: Uluslararası İlişkilere Giriş*. Çev. H B Yalçın vd., İstanbul: Küre Yayınları.

Dünya Bülteni (2013). Kuzey Irak'ta seçim sonuçları açıklandı. <https://www.dunyabulteni.net/irak/kuzey-irakta-secim-sonuclari-aciklandi-h276182.html>. Son erişim tarihi, 06/01/2020.

Emery H C (1915). What is Realpolitik?. *International Journal of Ethics*, 25(4), 448-468.

Entessar N (1984). The Kurds in Post-Revolutionary Iran and Iraq. *Third World Quarterly*, 6(4), 911-933.

Entessar N (2010). *The Kurdish Politics in the Middle East*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.

Farouk-Sluglett M ve Sluglett P (2001). *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship*. New York: I.B. Tauris Publishers.

Frantzman S J (2016). With this latest referendum Kurds could stand on their own. <http://nationalinterest.org/feature/2016-the-year-kurdistan-finally-breaks-iraq-15321>. Son erişim tarihi, 06/01/2020.

Fuller G E (1993). The Fate of Kurds. *Foreign Affairs*, 72(2), 108-121.

Gunter M M (1993). A *de facto* Kurdish state in Northern Iraq. *Third World Quarterly*, 14(2), 295-319.

Gunter, M M (1996). The KDP-PUK Conflict in Northern Iraq. *Middle East Journal*, 2(2), 224-241.

Gunter M M (1998). *Turkey and Iran Face off in Kurdistan*. <https://www.meforum.org/articles/other/turkey-and-iran-face-off-in-kurdistan>. Son erişim tarihi, 25/11/2018.

Gunter M M (2008). *The Kurds Ascending: The Evolving Solution to the Kurdish Problem in Iraq and Turkey*. New York: Palgrave Macmillan.

Gunter M M (2011a). *Historical Dictionary of the Kurds*. Second Edition, Maryland: The Scarecrow Press.

Gunter M M (2011b). Arab-Kurdish Relations and the future of Iraq. *Third World Quarterly*, 32(9), 1623-1635.

Gunter M M (2014). Unrecognized De Facto States in World Politics: The Kurds. *The Brown Journal of World Affairs*, 20(11), 161-178.

Habertürk (2017). Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Kerkük'ü 13 saatte Irak Ordusu'na çatışmasız teslim etti. <https://www.haberturk.com/irak-kurt-bolgesel-yonetimi-kerkuk-u-13-saatte-irak-ordusuna-catismasiz-teslim-etti-1679487#>. Son erişim tarihi, 08/01/2019.

Hilterman J R (2008). The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/1988-anfal-campaign-iraqi-kurdistan.html>. Son erişim tarihi, 03/11/2018.

Hürriyet (2014). 'Bin IŞİD de gelse bağımsızlıktan vazgeçmeyiz'. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/bin-isis-de-gelse-bagimsizliktan-vazgecmeyiz-27749742>. Son erişim tarihi, 05/01/2019.

Hürriyet (2017a). Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan flaş referandum mesajları. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-flas-referandum-mesajlari-40590773>. Son erişim tarihi, 09/01/2019.

Hürriyet (2017b). Barzani'den geri adım: Referandum sonucu askıya alındı. <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/barzaniden-geri-adim-referandum-sonucu-askiya-alindi-40621676>. Son erişim tarihi, 10/01/2019.

SSFD (Serbesti Siyasi Fikir Dergisi) (2005). Irak Anayasası (Taslak Metin). 22, 36-51.

Jwaideh W (2004). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*. 3. Baskı. Çev. İ Çeken ve A Duman, İstanbul: İletişim Yayınları.

Karadaghi K (1993). The Two Gulf Wars: The Kurds on the World Stage, 1979-1992. İçinde: Gerard Chaliand (der.), A People Without A Country: The Kurds and Kurdistan. New York: Olive Branch Press, 2114-240.

Kekilli E (2018). Türkiye-İKBY İlişkilerinin Geleceği: Geçmişin Gölgesinde Geleceği İnşa Etmek. *SETA Perspektif*, 209.

Kissinger H (2014). *Diplomasi*. 13. Baskı. Çev. İ H Kurt, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Koohi-Kamali F (2003). *The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan.

Kurdistan24 (2017). Necmettin Kerim: Referandum Kürtler için bir dönüm noktası. <http://www.kurdistan24.net/tr/news/6ff4ec8c-4ebb-4edb-a968-146df3c243ad>. Son erişim tarihi, 10/01/2020.

Lawrence Q (2008). *Invisible Nation: How the Kurds' Quest for Statehood Is Shaping Iraq and the Middle East*. New York: Walker & Company.

Manafy A (2005). *The Kurdish Political Struggles in Iran, Iraq, and Turkey: A Critical Analysis*. Lanham: University Press of America.

Mansfield S (2014). *The Miracle of the Kurds: A Remarkable Story of Hope Reborn in Northern Iraq*. Tennessee: Worthy Publishing.

Marr P (2012). *The Modern History of Iraq*. Third Edition, Boulder: Westview Press.

McDowall D (1992). The Kurdish question: a historical review. İçinde: P G Kroyenbroek ve S Sperl (der.), *The Kurds: A Contemporary Overview*. New York: Routledge.

McDowall D (2004). *Modern Kürt Tarihi*. Çev. Neşenur Domaniç. Ankara: Doruk Yayıncılık.

Muhammad A H (2013). Iraklı Kürtlerin Özerklikten De Facto Federalizme Geçiş Aşamaları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 91-129.

NTV (2017a). Barzani'den bağımsızlık açıklaması. <https://www.ntv.com.tr/dunya/barzaniden-bagimsizlik-aciklamasi,jeRfqxDJDEWBvSIE6aMMsQ>. Son erişim tarihi, 04/01/2019.

NTV (2017b). Irak'ta Kürtler 2017'de bağımsızlık referandumu yapacak. <https://www.ntv.com.tr/dunya/irakta-kurtler-2017de-bagimsizlik-referandumu-yapacak,JdKJXwNvdEq6ZWp2BA8IHg>. Son erişim tarihi, 04/01/2019.

NTV (2017c). Barzani görevi bırakıyor. <https://www.ntv.com.tr/dunya/barzani-gorevi-birakiyor,TmQIH061XU6TcCROGw2y1Q>. Son erişim tarihi, 05/01/2019.

Oran B (1998). *"Kalkık Horoz": Çekiç Güç ve Kürt Devleti*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Öğür B vd. (2014). Kuzey Irak-Türkiye ilişkileri: PKK, Güvenlik ve İşbirliği. *ORMER Rapor*, 1.

Rathbun B (2018). The Rarity of Realpolitik: What Bismarck's Rationality Reveals about International Politics. *International Security*, 43(1), 7-55.

Rudaw (2017a). Kürdistan 25 Eylül'de referanduma gidiyor!, <http://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/070620173>. Son erişim tarihi, 02/01/2018.

Rudaw (2017b). Iran Supreme Leader to Iraqi PM: We are opposed to a Kurdish referendum. <http://www.rudaw.net/english/middleeast/iran/20062017>. Son erişim tarihi, 04/01/2019.

- Sander O (2007). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. 16. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- Saray M (1999). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Sönmezoğlu F (2005). *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*. 4. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Sputnik Türkiye* (2017). İKBY muhalefetinden Goran referandumuna desteğini açıkladı. (<https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201709241030287713-goran-hareketi-destek-verecek/>). Son erişim tarihi, 08/01/2019.
- Stansfield G ve Anderson L (2009). Kurds in Iraq: The Struggle between Baghdad and Arbil. *Middle East Policy*, 16(1), 134-145.
- Stansfield G (2014). The Islamic State, the Kurdistan Region, and the future of Iraq: an assessing UK policy options. *International Affairs*, 90(6), 1329-1350.
- Şemsâbâdî A (2018). Evâmele Nâkâmiye Cedâêye Êqlîme Kôrdêstâne 'Irâq. *Jeôpolitik*, 14(51), 63-94. http://journal.iag.ir/article_69797_02fa760a65c7bcbf3ddc474a049d825e.pdf.
- Talhami G H (2013). Diplomacy of the Kurdish Territorial Nation. *International Journal of Iraqi Studies*, 7(1), 21-42.
- Tanchum M (2014). Between Ankara and Tehran: How the Scramble for Kurdistan Can Reshape Regional Relations. *Strategic Assessment*, 17(3), 67-80.
- Tanchum M (2015). *The Kurds' Big Year: The Political Conditions that Favor Kurdish Independence in Iraq*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2015-01-12/kurds-big-year>. Son erişim tarihi, 03/01/2019.
- Tocci N (2007). Profiling Normative Foreign Policy: The European Union and its Global Partners. *CEPS Working Document*, 279.
- T.C. (Türkiye Cumhuriyeti) Dışişleri Bakanlığı (2017). İKBY'de 25 Eylül 2017 Tarihinde Bağımsızlık Konusunda Bir Referandum Düzenlenmesi Yönündeki Karar Hk. http://www.mfa.gov.tr/no_181_ikby_de-25-eylul-2017-tarihinde-bagimsizlik-konusunda-bir-referandum-duzenlenmesi-yonundeki-karar-hk_tr.mfa. Son erişim tarihi, 02/01/2019.
- US (United States) Department of State (2017). *Department Press Briefing*. <https://www.state.gov/briefings/department-press-briefing-june-8-2017/>. Son erişim tarihi, 03/01/2019.
- Tripp C (2008). *A History of Iraq*. Third Edition, New York: Cambridge University Press.
- UNSC (United Nations Security Council) (1991). Resolution 688. <http://unscr.com/en/resolutions/688>. Son erişim tarihi, 14/12/2018.
- Ünver H A (2016). Schröndiger's Kurds: Transnational Kurdish Geopolitics in the Age of Shifting Borders. *Journal of International Affairs*, 69(2), 65-98.
- Voller Y (2014). *The Kurdish Liberation Movement in Iraq: From Insurgency to Statehood*.

New York: Routledge.

Wali Z Z (2015). Gorran positions in KRG cabinet filled by new ministers. <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/271020154>. Son erişim tarihi, 14/10/2018.

Yesiltas O (2014). Iraq, Arab Nationalism, and Obstacles to Democratic Transition. İçinde: D Romano ve M Gurses (der), *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq, and Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 41-57.

Yıldız K (2012). *The Future of Kurdistan: The Iraqi Dilemma*. London: Pluto Press.

Zeidel R (2011). The Iraqi Novel and the Kurds. *Review of Middle East Studies*, 45(1), 19-34.

Zubaida S (1992). Introduction. İçinde: P G Kroyenbroek ve S Sperl (der.), *The Kurds: A Contemporary Overview*. New York: Routledge, 1-7.

İttihatçı Tek-Parti Rejimi Kurulurken Hizipler, Seçimler, Boykot

Erol Ülker, Işık Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4074-7806>
E-posta: eulker3@gmail.com

Özet

1908 Anayasa Devrimi'nin en önemli siyasi aktörü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), ikinci Meşrutiyet Döneminin ilk yıllarında mevcut hükümetler üzerinde hâkimiyet kurma çabası içinde olmuş, Ocak 1913'te gerçekleşen Bâbiâli baskınından sonra ise hükümetin kontrolünü doğrudan ele alarak bir tek-parti iktidarının kuruluş sürecini başlatmıştır. Bu yazı, İTC'nin 1908 – 1913 dönemindeki denetleme iktidarından 1913–1918 dönemindeki doğrudan tek-parti yönetimine geçiş sürecini ele almaktadır. Yazının amacı, İttihatçı tek-parti rejiminin kuruluş dinamiklerini incelemek, İTC içindeki iç mücadelelere odaklanarak bu rejimin hangi koşullar altında ve nasıl ortaya çıktığını tartışmaktır. Bunun için İttihatçı hareket içinde belirleyici bir dinamik olarak görülen asker – sivil ayrımı eleştirel bir çerçevede değerlendirilecek, söz konusu ayrımın İTC içindeki güç ilişkilerinin analizi için yeterince açıklayıcı bir çerçeve sunmadığı ileri sürülecektir. Yazının odaklandığı temel mesele 1912 yılının ikinci yarısında ortaya çıkan bir siyasal strateji tartışmasıdır. İTC'nin muhalefete itildiği ve İttihatçıların hâkim olduğu Osmanlı Mebusan Meclisi'nin feshedildiği kritik bir dönemde gündeme gelen söz konusu tartışmanın odağında, yeni bir meclisin oluşumu için düzenlenmesi öngörülen seçimler karşısında alınması gereken siyasal tutum yer almıştır. Genel olarak ihtilalci bir yönelimi temsil eden boykot önerisi, İttihatçı kadrolar arasında asker – sivil hizipleşmesiyle açıklanamayacak bir kutuplaşmaya neden olmuş ve İTC'nin 1912 Kongresi bu gerilimin gölgesinde toplanmıştır. Yazının başlıca iddiası, İttihatçı tek-parti iktidarının 1912 Kongresinde ortaya çıkan bölünmenin tarafları arasındaki bir güçler dengesine dayandığı ve aslında bu dengeyi kurumsallaştırdığıdır. İttihatçı hareket içinde 1912 yılının ikinci yarısında ortaya çıkan bölünme, Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında ordu, hükümet, yasama organları, esnaf cemiyetleri ve kooperatifleri de içeren, İTC'nin ve özellikle onun en yüksek karar mercii olan Meclis-i Umumi'nin merkezinde olduğu bir siyasal mekanizmanın oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Tek-parti iktidarının yaslanacağı kurumsal zemin İTC'nin 1913 Kongresi'nde ortaya çıkmıştır. Büyük ölçüde 1913 Kongresi'nde oluşturulan kurumsal altyapı adeta 1912 Kongresi'nde görünür hale gelen ilişki ağlarını yansıtmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, İTC, devlet ve hükümet arasındaki sınırların giderek belirsizleştiği bu siyasal bağlamda Cihan Harbi'ne dâhil olmuş ve İttihatçı tek-parti rejimi savaşın sonuna dek iktidarda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, İkinci Meşrutiyet, Osmanlı Mebusan Meclisi, Seçimler, Tek-Parti İktidarı

Factions, Elections, Boycott during the Establishment of the Unionist Single-Party Regime

Abstract

The Committee of Union and Progress (CUP) was the most important political actor of the Constitutional Revolution of 1908. This organization attempted to dominate the existing governments during the initial years of the Second Constitutional Period. After the coup of January 1913, however, the CUP seized direct control of power and engaged in the establishment of a single-party government. This essay deals with the transition from the CUP's indirect rule in the period of 1908 – 1913 to the single-party regime in the period of 1913 – 1918. It focuses on the CUP's internal struggles to discuss under what conditions and how this single-party regime emerged. To this end, the paper critically evaluates the military – civilian distinction that is seen as an important dynamic in the Unionist movement. It is argued that this distinction does not provide an adequate analytical framework for the analysis of power relations in the CUP. The main issue on which the article focuses is a debate about a political strategy, which emerged in the second half of 1912, when the CUP was pushed into opposition and the Ottoman Parliament dominated by the Unionist deputies was dissolved. In this context the Unionists discussed their position about the elections to be held for the new parliament. Representing a revolutionary tendency, the proposal of boycotting the elections caused a polarization among the Unionist cadres, which cannot be explained based on a schism between the military and civilian factions. The CUP Congress of 1912 convened in the shadow of this polarization. The main argument of the article is that the Unionist single-party regime relied on, in fact institutionalized, a balance of power between the two sides that represented the opposite views in the Congress of 1912. The split that appeared in the Unionist movement in the second half of 1912 played a decisive role in the formation of a political mechanism after the assassination of Mahmut Şevket Paşa. At the center of this mechanism was the CUP and its highest decision-making body, the General Council. The single-party rule rested on the institutional infrastructure created in the CUP Congress of 1913. It involved the army, the government, legislative bodies, guild associations, cooperatives as well. This infrastructure almost reflected the networks of relations that became visible in the Congress of 1912. The Ottoman Empire entered the Great War in this political context where the lines separating the CUP, the state, and the government were getting blurred. The Unionist single-party regime stayed in power till the end of the war.

Keywords: Union and Progress, Second Constitutional Period, Ottoman Parliament, Elections, Single-Party Rule

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 1908 Anayasa Devrimi'nin kuşkusuz en önemli siyasal aktörüdür. Buna rağmen İTC'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde mutlak bir siyasal otorite kurması zaman almıştır. Mevcut literatürde Anayasa Devrimi'nden

1913 yılı başında gerçekleşen Bâbîâli baskınına kadar uzanan dönem,1913–1918 döneminden oldukça farklı bir bağlam olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Sina Akşin (2001) genel olarak 1908 – 1913 dönemini İTC'nin denetleme iktidarıyla özdeşleştirir ve Tarık Zafer Tunaya (2011: 29) bu dönemde İTC'nin “egemen parti” konumunda olduğunu vurgular. İttihatçılar bu dönemde siyasal iktidara doğrudan el koymak yerine sahne gerisinde kalarak mevcut hükümetler üzerinde hâkimiyet kurmaya gayret eder. İkinci dönemde ise İTC, hükümetin kontrolünü doğrudan ele almıştır. Yani bu iki dönem arasında, dolaylı bir denetleme iktidarından doğrudan bir tek-parti yönetimine geçiş söz konusudur. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu İttihatçı tek-parti rejiminin yönetimi altında Almanya ve Avusturya – Macaristan ile ittifak halinde Cihan Harbine katılmıştır (Aksakal, 2008). İttihat ve Terakki hakkında önemli çalışmalara imza atmış olan Eric Jan Zürcher (2019) yakın zamanda yayınlanan bir makalesinde bu rejimin temel karakteristiklerini analiz eder.

Söz konusu çalışma, Cihan Harbi dönemindeki Jön Türk iktidarını Enver – Talat – Cemal diktatörlüğü ile özdeşleştiren geleneksel yaklaşımın ötesine geçmektedir. Zürcher İttihatçıların son derece karmaşık bir kurumsal yapıyı temel alarak imparatorluğu yönetmek durumunda olduğunu gösterir. İktidar mekanizmasına yön veren, başta İTC'nin kendisi olmak üzere, Saray, Meclis, Senato, ordu ve hükümet gibi kurumları ve bunlar arasındaki ilişkileri mercek altına alır. Yalnızca yönetim aygıtının formel olarak nasıl şekillendiğini değil, askerî sıkıyönetim koşulları altında karar alma süreçlerinin ve mekanizmalarının fiilen nasıl işlediğini tartışır. Zürcher'e (2019: 908-911) göre İTC'nin çekirdek grubunu oluşturan dar bir zümre, 1913'te sahneye konan hükümet darbesi ya da 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nun Cihan Harbine katılması gibi kritik kararların alınmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu dar kadro, sivil ve asker kökenli bir grup İttihatçı liderlerden oluşmaktadır; bunların kilit kararlarda merkezi bir rol oynayabilmek için mutlaka İTC Heyet-i Merkeziyesi ya da kabine gibi formel olarak merkezî bir konumda yer alıyor olması gerekmez. Zürcher (2019: 911), kritik karar alma süreçlerindeki belirleyici unsurun, Enver liderliğindeki askerî kanat ve Talat liderliğindeki sivil kanat arasında oluşacak konsensüs olduğunu vurgular.

Zürcher İttihatçı tek-parti rejiminin kurumsal yapısını tartışarak tarih yazımına önemli bir katkıda bulunmuştur şüphesiz. Bu kurumsal çerçevenin gerisindeki enformel ilişkiler ağını tarif etmek için kullanılan asker – sivil ayrımının mevcut literatürde oldukça yaygın olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin Feroz Ahmad (1995: 13) 1914'ten itibaren öne çıkan Enver, Talat ve Cemal üçlüsünden her birinin İTC içindeki başlıca hizipleri temsil ettiğini iddia eder. Sina Akşin (2011) daha spesifik olarak Enver ve Talat tarafından temsil edilen sivil ve asker kanatları arasındaki ilişkilere ve çekişmelere sıklıkla atıfta bulunur. Tarık Zafer Tunaya (2011: 276-278) İttihatçı örgütü elinde tutan Talat Paşa'nın en önemli rakiplerinin asker olduğunu vurgular ki bunlar Enver Paşa ve Cemal Paşa'dır. M. Talha Çiçek (2015) yakın zamanda yayınlanan bir çalışmasında İTC'nin Enver,

Talat ve Cemal üçlüsünden oluşan uyumlu bir liderliğe sahip olduğu görüşünü eleştirirken asker ve sivil kanatlar arasındaki hizip mücadelelerine odaklanır, Cemal Paşa'nın hem asker hem sivil unsurları içeren üçüncü bir hizbin lideri olarak yükseldiğini iddia eder.

Burada mevzubahis olan askerî kanat – sivil kanat ayırımı genel olarak Osmanlı ordusunda görevli İttihatçı subaylar ve İTC'ye mensup siviller arasındaki ilişkilere işaret etmektedir ve bu iki kesim arasındaki gerilimleri karakterize edebildiği ölçüde de anlamlı bir kavramsallaştırmadır hiç kuşkusuz (Zürcher, 2010: 84-86). M. Talha Çiçek (2015: 12-14) tarafından vurgulandığı gibi İttihatçı subaylar, 31 Mart Vakası gibi dönüm noktalarında siyasal etkilerini artırabilmiştir. Enver'in 1914 yılı başında Harbiye Nazırı olarak atanmasıyla, söz konusu ayırım daha belirgin bir hale gelir. Enver ve onun etrafındaki İttihatçı subaylar Osmanlı ordusuyla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'yı ve bir grup paramiliter örgütlenmeyi kontrol eden önemli bir güç odağı oluşturmuştur (Akmeşe, 2005: 157-172). Buna karşılık Talat, İTC Heyet-i Merkeziyesi ve hükûmet üzerindeki nüfuzunu Cihan Harbi'nin sonuna değin sürdürebilmiştir.

Ancak literatürde askerî kanat – sivil kanat ayırımı, yalnızca İttihatçı subaylar ve İTC örgütü arasındaki gerilimle ya da İttihatçı subayların kontrolündeki ordu ile İTC'nin egemen olduğu hükûmet aygıtı arasındaki ilişkilerle sınırlandırılmamaktadır. Ne de bu ayırım yalnızca tek-parti rejiminin kurumsallaştığı 1913 – 1918 dönemine atfedilmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı gibi, mevcut tarihsel anlatılar asker ve sivil eğilimler arasındaki mücadelenin bizzat İTC örgütü içinde de cereyan ettiğine işaret etmektedir (Şakir, 1944; Vardar, 2003; Esatlı, 20004). İlginç bir şekilde bu gerilimin ilk kez olarak 1912 yılında toplanan İttihat ve Terakki Kongre'sinde açığa çıktığı öne sürülür. Bilindiği gibi 1912 yılının ikinci yarısı İTC için denetleme iktidarından tek-parti rejimine geçişte bir ara dönem teşkil eder. İTC bu yılın temmuz ayında rakipleri tarafından iktidardan uzaklaştırılmış, art arda kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa kabinelerince muhalefete itilmiştir (Kansu, 2000: 377:441). O halde, yalnızca ordunun değil hükûmetin de İttihatçıların denetiminde olmadığı böyle bir süreçte İTC Kongresi nasıl bir asker–sivil mücadelesine sahne olmuştur?

Genel olarak bu yazının amacı, Cihan Harbi öncesi döneme odaklanarak İttihatçı tek-parti rejiminin hangi koşullar altında ve nasıl kurulduğu sorularına eğilmektir. Elbette bu soruları bütünlüklü olarak yanıtlayabilmek için Kânûn-ı Esâsî'nin temel siyasî prensiplerinden İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yıllarında ortaya çıkan siyasal sisteme, Mebusan Meclisi'nin ve Sultan'ın bu sistem içindeki rolünden Osmanlı idari yapısının işleyişine kadar birçok mesele ayrıntılı bir şekilde incelenmelidir. Bu çalışma ise böylesi bir kapsamlı analizden ziyade daha mütevazı bir tartışmaya odaklanarak İttihatçı tek-parti rejiminin oluşumunda İTC içinde cereyan eden iç mücadelelerin rolünü ele almayı hedeflemektedir.

İncelenen dönemde ortaya çıkan, örneğin 31 Mart Vakası ve Bâbîâlî baskını gibi gelişmelere, İTC ve hükûmete karşı Meclis'te ve Meclis dışında gündeme gelen muhalefet hareketlerine, Arnavutluk krizi ve Balkan Savaşları gibi önemli süreçlere bu temel sorunsal çerçevesinde değinilecektir.

Aşağıda ilk olarak İttihatçı hareket içinde belirleyici bir dinamik olarak görülen asker – sivil ayrımının 1908 Devrimi sonrasında nasıl ortaya çıktığını ele alacağım. Daha sonra İTC'nin 1912 yılında muhalefete itildiği döneme eğilerek, söz konusu ayrımın İttihatçı hareket içindeki dinamikleri açıklamakta yetersiz kaldığını göstermeye çalışacağım. Bunu yaparken İttihatçılar arasında bu kritik dönemde cereyan eden bir siyasal strateji tartışmasına işaret edeceğim. Söz konusu tartışma, İttihatçıların hâkim olduğu Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Temmuz 1912'de feshinden sonra, düzenlenmesi öngörülen seçimlere katılım katılmama konusuna odaklanmıştır. Genel olarak ihtilalci bir yönelimi temsil eden boykot stratejisi askerî kanatla ve seçimlere katılma yönündeki strateji Talat'ın önderlik ettiği sivil kanatla özdeşleştirilmektedir. Ancak ben bu siyasal strateji tartışmasının İttihatçı hareket içinde yalnızca asker – sivil hizipleşmesiyle açıklanamayacak daha yaygın bir kutuplaşmaya neden olduğunu öne süreceğim. Yazının son bölümünde, tek-parti iktidarının, bu bölünmenin tarafları arasındaki bir güçler dengesine dayandığını ve aslında bu dengeyi kurumsallaştırdığını iddia edeceğim.

Cemiyet, Fırka ve Subaylar

İTC'nin tarihi 1889 yılında bir grup Askerî Tıbbiye öğrencisi tarafından İstanbul'da kurulan İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti ile başlatılabilir (Hanioglu, 1985: 173-174; Ramsaur, 1972: 30-37). Sonraki yıllarda İttihat ve Terakki ismini alacak olan bu örgüt Osmanlı devletinin müdahaleleri ve iç bölünmeler nedeniyle giderek işlevsizleşmiştir. 1908 Anayasa Devrimi öncesinde Paris merkezli Terakki ve İttihat Cemiyeti'yle Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesiyle Cemiyet neredeyse yeniden kurulmuş (Hanioglu, 2001: 87-94), birleşme protokolünde Terakki ve İttihat olarak nitelendirilen Cemiyet ancak Devrim'den sonra İttihat ve Terakki olarak anılmaya başlanmıştır (Karabekir, 1993: 131). 1908 Temmuz'unda Anayasa Devrimi'nin itici gücünü, başta Selanik ve Manastır olmak üzere Osmanlı Makedonya'sında örgütlenen subaylar oluşturmuştur (Kansu, 1997). Kânûn-ı Esâsî bu tarihte yeniden yürürlüğe konulduktan sonra İTC siyasal bir program ilan ederek seçimlere katılmış, ilk kez Aralık 1908'de toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde çoğunluğu elde etmiştir (Akşin, 2011: 159-162). Ekim – Kasım 1908'de Selanik'te toplanan İTC kongresinde, Cemiyet adayı olarak seçilen mebusların parlamentoda İttihat ve Terakki Fırkası adı altında faaliyet göstermesi karara bağlanır. Bu karar Fırka – Cemiyet ikileminin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar.

Nisan 1909'da İstanbul'da patlak veren karşı devrimci ayaklanma gerek İTC

için gerek Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktasıdır (Kansu, 2000: 77-125). Karşı devrim kısa süre içinde Makedonya'dan yola çıkan Hareket Ordusu tarafından bastırılmıştır. Bundan sonra, Hareket Ordusu'na komuta eden Mahmut Şevket Paşa dönemin en güçlü siyasal aktörü haline gelir. Ayaklanma bastırıldıktan sonra ilan edilen sıkıyönetim yaklaşık üç yıldan uzun bir süre boyunca, Temmuz 1912'ye kadar yürürlükte kalmıştır (Akşin, 2011: 210-211). Bu süreçte Mahmut Şevket Paşa geniş yetkiler elde eder. Mayıs 1909'da İstanbul ve Balkanlar'da üç ayrı ordu biriminin genel müfettişi olarak atanır. Yaklaşık bir yıl sonra Hakkı Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olarak görev alacaktır (Akmeşe, 2005: 94). Mahmut Şevket Paşa'nın fiilen askerî bir diktatör haline geldiği sırada toplanan İTC'nin 1909 Kongresi'nde İttihat ve Terakki Fırkası ve İttihat ve Terakki Cemiyeti kendi tüzük ve programlarına sahip iki örgütlenme olarak tanımlanır (Tunaya, 2011: 285-286). Cemiyet, Osmanlı dilini ve kültürünü geliştirmeyi, imparatorluğu oluşturan dinî ve ulusal toplulukları Osmanlılık temelinde birleştirmeyi amaçlayan kültürel bir kuruluş olarak nitelendirilir,¹ bu amaçla okullar açılması ve gece dersleri verilmesi karara bağlanır (*Tasvir-i Efkar*, 24.10.1909: 7). Öte yandan Fırka, İTC'yi yasama organlarında temsil eden siyasal bir örgütlenmedir. Fırka ve Cemiyet arasında biçimsel olarak tanımlanan bu iş bölümünün pratik olarak siyasal hayata etkileri sınırlı kalır. Cemiyet her zaman iç çatışmalar ve bölünmelere sahne olan Fırka'dan daha üstün bir konuma sahiptir (Tunaya, 2011: 253). Fırka – Cemiyet ayrımının belirginleştiği 1909 Kongre'sinden sonra dahi Cemiyet apolitik bir kültürel yapılanma olarak değil, Anayasal düzenin yerleşmesini, bunun için gerekli reformların uygulanmasını amaçlayan bir örgütlenme olarak görülmüştür.² Cemiyet bu amaçlara ulaşmak için hükümetin faaliyetlerini denetleyecek, yasama organında yer alan üyeler vasıtasıyla onunla temasa geçecek ve doğru politikalar izlemesi için onu yönlendirecektir.

İttihatçı hareket içindeki bir diğer ayırım subaylar ve siviller arasında ortaya çıkmıştır. Bu ayırım yine 1909 Kongresi'nde açığa çıkar (*Le Moniteur Oriental*, 28.10.1909: 1). Söz konusu kongrede alınan önemli bir karara göre İttihatçı subayların İTC'yle ilişkileri kesilecektir.³ Bu karar, Mahmut Şevket Paşa'nın ordunun ve özellikle İttihatçı subayların siyaset dışı kalması konusundaki ısrarıyla uyumludur.⁴ Kimi kaynaklara göre İttihat ve Terakki içinde bu görüşün önemli bir savunucusu Enver'le problemleri olan Mustafa Kemal olmuştur (Nitekim Enver 1909'da İTC'nin merkez kurullarında yer alamamıştı) (Zürcher, 2010: 85-86; Akşin 2011: 219-220). Ancak ordu mensuplarının İTC'de yer alamayacağına ilişkin 1909 Kongresi'nde alınan bu kararın ne dereceye kadar uygulandığı konusunda temkinli olmalıyız. 1910 yılında İTC'nin taşradaki yerel birimleri olan kulüpleri ziyaret eden *Le Temps* gazetesi yazarı Jean Rodes, Suriye ve Anadolu'daki gözlemlerine dayanarak ordu ve İTC arasındaki ayrımın gerçekte uygulanmadığını rapor etmiştir (*Le Moniteur Oriental*, 19.02.1910: 1). Rodes'a göre subaylar resmi olarak olmasa da fiilen taşradaki İTC kulüpleriyle bağlarını sürdürmekte ve âdeta birer üye gibi davranmaktadır.

Yine de söz konusu kararın önemli bir yapısal değişim yarattığı anlaşılıyor. Enver, Mustafa Kemal, Ali Fethi, Hafız Hakkı ve İsmail Hakkı gibi önde gelen İttihatçı bir subaylar grubu, askerî kariyerlerini devam ettirmeyi seçerler. Bu İttihatçı subaylar grubunun en azından bir süre için Mahmut Şevket Paşa'nın ordu hiyerarşisi üzerindeki etkisini olumlu karşıladığı söylenebilir. Bu uyum sürpriz değil çünkü Mahmut Şevket İttihatçı subaylara, diğer subaylar üzerinde ve hatta üstlerine karşı önemli bir ağırlık kazandırmaktadır. Mahmut Şevket Paşa gibi güçlü bir şahsiyetin varlığı farklı İttihatçı klikler arasında liderlik mücadelelerini engelleyen önemli bir faktördür aynı zamanda (Akşin, 2011: 210). Diğer yandan İTC içinde görev alabilmek için ordudan ayrılan İttihatçı subaylar da olmuştur. Örneğin İttihatçı subaylar arasında önemli bir yere sahip olan Eyüp Sabri 1910 yılında İTC merkez heyetinde yer alabilmek için ordudan istifa etmiştir (*Le Moniteur Oriental*, 16.03.1910: 1).

Döneme ilişkin anlatılar İttihat ve Terakki'nin askerî çekirdeğine dâhil olduğu halde ordudan istifa eden bir subaylar grubunun İTC içinde etkin bir zümre oluşturduğuna işaret etmektedir. Subay kökenli bu İttihatçı çevrenin genel olarak fedai olarak adlandırılan ve cemiyetin hukuk dışı operasyonlarında görev alan silahşorlardan oluştuğu iddia edilmektedir. Bu kategoride ismi geçenler arasında Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, Hüsrev Sami, Süleyman Askeri, İzmitli Mümtaz, Nail, (Topçu) İhsan ve Atıf (Kamçıl) bulunmaktadır (Şakir, 1944: 48; Vardar, 2003: 279-281, 293; Esatlı, 2004: 36-40). Zürcher (2019: 905) bu isimlerin, Enver, Ali Fethi, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir gibi önde gelen İttihatçı subaylardan farklı olarak kurmay sınıfına dahil olmadığını ve büyük oranda Kafkaslar kökenli olduklarını vurgular. Döneme ilişkin elimizdeki en güvenilir kaynaklardan biri olan Galip Vardar'ın anlatısına göre askerî geçmişe sahip bu kadrolar da Mahmut Şevket Paşa'ya bağlılıklarını sürdürmekteydiler (Vardar, 2003: 295).⁵ Fedailer olarak adlandırılan bu grup ile İttihatçı subaylar arasındaki sınırların kalın bir şekilde çizilmediğini söylemek de mümkün. Örneğin 1911 yılında İttihatçı subayların ve fedailerin birçoğu Trablusgarp'ta İtalyan işgaline karşı örgütlenen direniş hareketine katılırlar, 1913 darbesinin vurucu gücünü oluştururlar, İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin kurtarılması için düzenlenen askeri operasyonda yer alırlar.

Mustafa Ragıp Esatlı'nın *İttihat ve Terakki Tarihinin Esrar Perdesi* üst-başlıklı anlatısı, fedailer olarak anılan bu İttihatçı çevreye en fazla önem veren kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkar.⁶ Sina Akşin (2011: 306), eleştirel bir bakış açısıyla dahi olsa Mustafa Ragıp'ın anlatısına sıklıkla atıfta bulunur ve söz konusu çevreyi İttihat ve Terakki'nin "asker kanadı" olarak nitelendirir. Mustafa Ragıp Esatlı dışında Galip Vardar ve Ziya Şakir de kendi anlatılarında aynı çevreden farklı şekillerde bahsetmektedir. Bu kaynaklarda benzer olan temel bir argüman, Sina Akşin'e göre İTC'nin asker kanadını oluşturan subay kökenli fedailer grubunun taşra örgütlerini denetlemekten sorumlu müfettişler

ve kâtib-i mesuller olarak Cemiyet'in merkez kadroları arasında yer almış olmasıdır (Şakir, 1944: 42-44). Bir başka deyişle bunlar İTC'nin taşra örgütünü kontrol eden merkezî kadroları arasındadır. Yukarıda bahsedildiği gibi subayların taşradaki kulüplerde etkin olduğunu düşünürsek bu argümanın çok da şaşırtıcı olmadığını farz edebiliriz.

İTC içindeki iktidar mücadeleleri söz konusu olduğunda mevcut literatürde en çok atıf yapılan meselelerden biri, önce Mahmut Şevket Paşa sonra da Enver'i destekleyen bu subay kökenli grupla, Talat Bey'in liderliği etrafında toplanan sivil kanat arasındaki gerilimdir. Gerek Galip Vardar (2003: 98-108) gerek Mustafa Ragıp (2004: 252) bu iki eğilim arasındaki çatışmanın, özellikle 1912 Kongresi'nde açığa çıktığını vurgular. İTC'nin iktidardan uzaklaştırıldığı kritik bir süreçte toplanan 1912 Kongresi sırasında Cemiyet'in taşra teşkilatını denetleyen subay kökenli müfettişler ve kâtib-i mesuller grubunun sözcülüğünü Sapancalı Hakkı yapmaktadır. Bunlar, İTC'nin meclis grubu ve Kara Kemal riyasetindeki İstanbul Heyet-i Merkeziyesi tarafından desteklen Talat liderliğindeki sivil zümreye karşı açık bir muhalefet yürütür. Örneğin Tarık Zafer Tunaya (2011: 289-292), 1912 Kongresi'ne ilişkin bu anlatıyı benimseyerek Sapancalı Hakkı ve destekçilerinin esasen İTC içindeki Enver Paşa hizbini temsil ettiğini ileri sürer. Öte yandan Sina Akşin (2011: 306-307), 1912 Kongresi'ndeki gerilimi, İTC'nin asker ve sivil kanatları arasındaki bir mücadele olarak tarif eder.

Bu argümanın bir doğruluk payı olsa da yazının giriş kısmında vurgulandığı gibi askerî kanat – sivil kanat ayrımı 1912 Kongresi'nde açığa çıkan gerilimi ancak kısmen açıklayabilmektedir. 1912 Kongresi öncesinde ve kongre esnasında böylesi bir hizip mücadelesinden çok, tüm İTC teşkilatını bölen bir tartışma yaşanmıştır. Söz konusu tartışmanın niteliğini ve boyutlarını kavrayabilmek için, İttihatçı tek-parti rejiminin kuruluş sürecinde önemli bir dönüm noktası teşkil eden 1912 Kongresi'nin tarihsel bağlamına değinmek gerekir.

Siyasal Kriz

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İTC ile Mahmut Şevket Paşa arasındaki ilişkiler oldukça girift bir niteliğe sahiptir (Ahmad, 1995: 69-8; Tunaya 2011: 156-189). Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki İttihatçı çoğunluğun bölünmelerle ve iç tartışmalarla sarsıldığı, güçlü bir siyasal muhalefetin varlığını sürdürdüğü bir bağlamda İTC'nin iktidarda kalması Mahmut Şevket'in komuta ettiği ordunun desteğine bağlıdır. Öte yandan sıkıyönetim koşulları altında geniş yetkilere sahip olan Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki'nin siyasal etkisini önemli ölçüde sınırlandırmaktadır. Meclisteki İttihatçı grup Dâhiliye, Maliye, Evkaf ve Maarif bakanlıklarını elde ederek Hakkı Paşa kabinesi üzerinde çok ciddi bir etki kazanmış olsa da Mahmut Şevket Paşa ağırlığını sürdürmektedir; özellikle ekonomik ve finansal yönleri de dahil olmak üzere asker – sivil ilişkilerinde hükümet üzerinde tayin edici bir nüfuzla sahiptir. Örneğin Haziran 1910'da

İttihatçı Maliye Nazırı Cavid Bey ile Mahmut Şevket Paşa arasında ordunun bütçedeki payı üzerine bir anlaşmazlık çıkar. Cavid Bey'in ısrarlı muhalefetine rağmen Mahmut Şevket'in talebi kabul edilir ve zaten orduya ayrılmış oldukça yüklü bütçeye ek bir kaynak aktarılır (Ahmad, 1995: 98-100).

İttihat ve Terakki Fırkası ile Mahmut Şevket Paşa arasındaki gerilimin dış politikaya ilişkin bir boyutunun da olduğu vurgulanmalıdır. Bilindiği gibi II. Abdülhamid döneminde Alman sermayesi Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli yatırımlarda bulunmuş, Almanya'nın Osmanlı üzerinde artan ekonomik nüfuzuna paralel olarak bu iki imparatorluk arasındaki askerî, diplomatik ve siyasî ilişkiler önemli bir gelişme göstermiştir (Ortaylı, 2003). Bu nedenle İkinci Meşrutiyet Döneminin ilk yıllarında II. Abdülhamid'in Almanya eksenli dış politikasına tepki olarak İttihat ve Terakki'nin sivil kadrolarını da etkileyen İngiliz yanlısı bir eğilim ortaya çıkmıştır (Akşin, 2011: 200-204). Goltz Paşa olarak bilinen Alman komutan Colmar Baron von der Goltz tarafından yerleştirilen askerî sistemde yetişen, bir kısmı onunla ilişkilerini koruyan ve Almanya'da eğitim gören subaylar açısından ise durum daha farklıdır. Mahmut Şevket Paşa, Almanya'ya ve Almanya'nın Şark politikasında önemli bir rol oynayan Goltz Paşa'ya yakınlığıyla bilinmekteydi (Akşin, 2011: 256-258; Tunaya, 2011: 323-327). Bu nedenle kimi sivil İttihatçı liderler, Almanya yanlısı olduğu düşünülen Mahmut Şevket Paşa ve ona yakın subayları dengeleyebilmek için İngiliz yanlısı bir tutum almış, daha sonra İTC'nin önde gelen muhaliflerinden biri olacak İngiliz yanlısı Kâmil Paşa'yla dahi bu sebeple ilişkiye geçmiştir (Akşin, 2011: 256-257).

Yukarıda özetlemeye çalıştığım siyasal bağlam 1911 yılı sonlarına doğru değişmeye başlar. Kasım ayında muhalefetin önemli bir bölümü Hürriyet ve İtilaf Fırkası çatısı altında birleşir (Tunaya, 1998: 294-215; Hocoğlu, 2010: 194-196). Bu muhalefet partisi kuruluşundan çok kısa bir süre sonra İstanbul'da gerçekleşen ara seçimlerde İttihat ve Terakki'yi yenilgiye uğratarak ne denli etkili olabileceğini gösterir (Ahmad, 1995: 128; Hocoğlu, 2010: 202-205). Bunun üzerine İttihatçılar, muhalefet iyice güçlenmeden genel seçimleri yenileme kararı alır. Sopalı seçimler olarak da bilinen genel seçimler neticesinde İttihat ve Terakki, Nisan 1912'de açılan Mebusan Meclisi'nde mutlak çoğunluğu elde eder. Meclisteki İttihat ve Terakki grubu bir önceki döneme göre çok daha homojen ve iç çatışmalardan uzak bir görünüm sergilemektedir. Ancak Mayıs 1912'de Arnavutluk'ta bir isyan hareketi patlak verir, bunu takiben İttihatçılara karşı bir grup subay Manastır'da ayaklanır ve Halaskâr Zabitan ismini alan bir subaylar grubu muhalefete geçer (Akşin, 2011: 297-298). Muhalif subaylardan oluşan Halaskâr Zabitan isimli örgütlenmenin amacı İTC'yi iktidardan düşürmek ve ordunun siyasetle ilişkisini tamamen kesmektir. Bu gelişmeler üzerine Mahmut Şevket Paşa ordu içinde ve subaylar arasında siyaset yapılmasını tamamen yasaklayan bir kanun teklifini gündeme getirir. Ordu mensuplarının her tür siyasal gösteri ve toplantıya katılımını yasaklayan bu teklif temmuz ayı başında kabul edilir (Kansu, 2000: 385-386).

Bu gergin siyasal atmosferde Meclis'teki İttihatçı grup Mahmut Şevket Paşa'yı kabineden dışlamak yönünde kritik ve riskli bir karar alır (Hocaoğlu, 2010: 241-251). Böylece hem İttihatçıların hükümet üzerindeki kontrolünü güçlendirmek hem de muhalif subayları yatıştırmak hedeflenmiştir. Görünen o ki, Mahmut Şevket Paşa'nın 9 Temmuz 1912'de hükümetten istifa etmesi (*Le Moniteur Oriental*, 10.07.1912: 1), Meclis'teki İttihatçı grubun lideri Talat Bey'in yönettiği bir siyasî operasyonun sonucudur. Galip Vardar'a (2003: 94) göre bu operasyon İttihatçı vekiller Emanuel Karasu ve İsmail Canbolat'ın Harbiye Dairesi Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzlukları konusunda Fırka grubuna verdiği müşterek takrirle başlar. İsmail Hakkı Paşa'ya istinat edilen suçlamalar kanıtlandığı takdirde Mahmut Şevket Paşa'nın zor bir duruma düşmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle Mahmut Şevket Paşa mesele Meclis'e intikal etmeden istifa ettiğini açıklar (Akşin, 2011: 299-300). Mahmut Şevket Paşa, haziran ayı sonunda tayin edildiği Âyan Meclisi üyeliğine devam edecektir (*Meclis-i Âyan 2. Dönem Tutanak Dergisi*, 1912: 287).

Mahmut Şevket Paşa istifasına yönelik olarak yaptığı açıklamada, ordunun ve subayların siyasetten men edilmesi hakkındaki kanunun başka biri tarafından uygulanmasının daha uygun olacağını söyler (Kansu, 2000: 388). Onun istifası İttihatçıları, rakiplerinin siyasal manevralarına karşı savunmasız bırakır. Yeni bir Harbiye Nazırı bulmaya ilişkin çeşitli girişimler başarısızlığa uğrayınca İttihatçıların desteklediği Sait Paşa kabinesi 17 Temmuz'da istifa eder (Ahmad, 1995: 136). Mahmut Şevket Paşa'nın Temmuz 1912'de muhalefetin baskısı altında Harbiye Nazırlığından istifa ettirilmesiyle başlayan hükümet krizi, İTC'nin muhalefete itilmesi anlamına gelen Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin kurulmasına yol açar. İttihatçıların en önde gelen muhaliflerinden biri olan Kâmil Paşa bu hükümette Şurayı Devlet Reisi olarak görev almıştır. Çok geçmeden hükümet süregiden Arnavutluk krizini ve İTC karşıtı subayların muhalefetini sebep göstererek Senato'yu, 1912 seçimlerinden beri neredeyse tamamen İttihatçıların kontrolünde olan Osmanlı Mebusan Meclisini dağıtmaya ikna eder (Kansu, 2000: 405-406).

Ancak Parlamentodaki İttihatçı çoğunluk bu kararın gayrimeşru olduğunu açıklayarak hükümete karşı tutum alır. İttihat ve Terakki grubu Meclis-i Mebusan'ı toplar ve Mehmet Cavid Bey burada oldukça uzun ve ateşli bir nutuk verir (*Meclis-i Mebusan 2. Dönem Tutanak Dergisi*, 1912: 647-653). İTC'nin ülke için yaptığı fedakârlıkları, anayasal bir rejimin yerleşmesi için gösterdiği çabaları vurgular. 31 Mart ayaklanmasından sonra başlayan örfi idare gündelik yaşamı etkilemediği halde örfi idareyi kaldırmaya niyetlenen mevcut hükümetin daha şiddetli bir askerî idare tesis ederek İttihatçıları haksız bir şekilde baskı altına aldığı iddia eder. İttihat ve Terakki'nin en büyük kabahati suçları ve katilleri yeterince şiddetli bir şekilde cezalandırmamasıdır ve bunun bedelini ödemektedir. Parlatonun ilgası kararına itiraz eden Mahmut Şevket Paşa

dışında Senato üyelerinin büyük bir kısmı Kânûn-ı Esâsî'yi hiçe sayan hükûmet tarafından kandırılmıştır. Cavid özellikle Meşrutiyet'in ilan edilmesinde büyük bir rol oynayan Osmanlı ordusuna seslenir. Ordu mensuplarına duyduğu tepkiyi ve mevcut hükûmetin, onların himayesi ve desteğiyle iktidara geldiği iddiasına karşı öfkesini gizlemeye gerek duymaz: “10 Temmuz'dan evvel beslediğiniz gaye-i emel bu muydu? Bütün milletin sizden bütün muntazaratı bu muydu? Mukadderatı Meşrutiyeti daima müstahkem bir kale gibi kendisine istinat eden Orduya atfedilecek bütan ve iftiralar bu mu olmalıydı?” (*Meclis-i Mebusan 2. Dönem Tutanak Dergisi*, 1912: 653). Cavid ordunun şu ya da bu fırkanın ordusu değil Osmanlı milletinin ordusu olması gerektiğini ve bu vasıfla Meşrutiyet'in hakikî muhafız ve halaskârları olabileceğini ekler.

İhtilal ve Meşruiyet

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İTC, muhalifleri tarafından sıklıkla meşru olmayan yöntemlere dayanarak iktidarda kalmakla itham edilmiştir. Cemiyet siyasî sorumluluk almadan güç kullanabilmekte, Meclis, hükûmet ve muhalefet üzerinde baskı uygulayabilmektedir. Muhaliflerin gözünde Mahmut Şevket Paşa'nın hakimiyetindeki ordu İTC'nin en önemli dayanağıdır. Ancak İttihat ve Terakki'nin muhalefete itilmesiyle birlikte meşruiyet meselesine ilişkin olarak roller değişmiş, bu defa İttihatçılar rakiplerini gayrimeşru bir şekilde Meclis'i dağıtmak ve kendilerini haksız bir şekilde baskı altına almakla itham etmiştir. Cavid Bey'in yukarıda özetlenen söylevi bu tutumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu söylevden sonra “Cavid Beyefendi, az müddet zarfında cereyan eden vakayii hülasa ederek Hükümetin hareketini Kanunu Esasiye vurulmuş bir darbe telakki ile Hükümete ademi itimat beyan edilmesini ve meşru bir Hükümet teşkilinde küşad olunmak üzere tarafı Riyasetten davet vukuuna kadar Meclisin tatil olmasını teklif etmiş ve bu teklif reye konularak birkaç kişi müstesna olarak Heyeti Umumiyye ekseriyeti azime ve kesire ile kabul edilmiştir.” (*Meclis-i Mebusan 2. Dönem Tutanak Dergisi*, 1912: 655).

Neticede Mebusan Meclisi'ndeki İttihatçı çoğunluk hükûmete karşı güvensizlik oyu vermiştir. Meclis'in dağıtılması kararı yasadışı ilan edilerek tanınmaz ancak mevcut hükûmet dağılana kadar Meclis'in “şimdilik” tatil edilmesi kararı alınır. Evlerine dönen İttihatçı vekiller yol harcırahlarını almazlar ve tren garlarında isimlerini sabık mebus değil, mebus olarak yazdırırlar (*İkdam*, 09.09.1912: 1). İttihatçıların kamuoyundan gizlemeksizin takip ettiği siyasal strateji oldukça açıktır: Meclis meşru bir şekilde varlığını sürdürmektedir, ancak İttihatçı çoğunluğun aldığı güvensizlik kararı hükûmeti gayrimeşru duruma düşürmüştür. Burada söz konusu olan karar, hükûmetin devrilmesini meşru hale getiren açıkça ihtilâlci bir stratejidir ve gerek kamuoyunda gerek İttihatçı çevrelerde bu çerçevede tartışılmaktadır. Cavid Bey'in (2014: 451) kendisi de Meclis'te yaptığı konuşmadan sonra Cemiyet'in “ihtilal vaziyetini aldığı” fikrindedir.

Eylül 1912’de toplanan İTC Kongresi’nin en önemli gündemi, yeni parlamento için yapılacak seçimler konusunda alınacak tutum olmuştur. Bu konuda iki karşıt görüş ortaya çıkar. Bir taraf seçimlere katılarak meşru yöntemlerle iktidara geri dönmeyi savunmaktadır. Diğer taraf ise Mebusan Meclisi’nin dağılması sırasında takınılan ihtilalci tutumu devam ettirmek niyetindedir. Bu ikinci eğilim, yeni bir Meclis oluşturmak amacıyla yapılacak seçimlerin boykot edilmesi gerektiğini öne sürer. Aksi bir karar gayrimeşru bir hükûmetin aldığı seçim kararını, dolayısıyla bu hükûmetin kendisini meşrulaştırmış olacaktır (*İkdam*, 09.09.1912: 1). Yukarıda belirtildiği gibi mevcut literatürde birinci görüş Talat Bey liderliğindeki sivil kanatla özdeşleştirilmektedir. Sapançalı Hakkı’nın sözcülük ettiği ve İTC’nin taşra örgütüne hâkim müfettiş ve kâtib-i mesuller hizbinin, Sina Akşin’in değişiyse Cemiyet’in asker kanadının boykot stratejisini savunduğu ileri sürülmektedir. Dolayısıyla mesele İTC içinde Talat’ın başını çektiği sivil kanat ve asker kökenli İttihatçı kadrolar arasında bir hizip çekişmesi olarak resmedilir.

Oysa bir doğruluk payı olsa da bu ayırım 1912 kongresinde ve öncesinde açığa çıkan gerilimi açıklamakta yetersiz kalmaktadır. İTC içinde seçimlere ve boykot stratejisine yönelik fikir ayrılığının nispeten dar bir yönetici kadro içindeki bölünmeyle sınırlı kalmadığını da vurgulamak gerekir. Kongre sürecinde böylesi bir hizip mücadelesini aşan, tüm İTC teşkilatını ikiye bölen bir boykot tartışması yaşanmıştır. Boykot fikrini kamuoyunda en kararlı şekilde savunan, parlamentonun kapatıldığı gün yukarıda atıf yapılan ateşli konuşmayı da yapmış olan İttihatçı lider Cavid Bey’dir (*Le Moniteur Oriental*, 29.08.1912: 1; 05.09.1912: 1). Boykotun risklerine dikkat çeken, bu stratejinin hükûmete İTC’yi yasadışı ilan etmek için gerekli bahaneyi vereceğini vurgulayan Talat Bey’in aksine Cavid seçimlere katılmanın İttihatçıların çoğunluğu oluşturduğu parlamentonun dağıtılmasını meşrulaştıracağını vurgulamaktadır. Cavid Bey’in İTC içindeki bu önemli yarılımda daha radikal ve ihtilâlci bir pozisyonun önderliğini yapması oldukça dikkat çekici. Bilindiği gibi Cavid Bey liberal iktisadi politikaların tutarlı bir savunucusudur ve İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca altı yılın üzerinde Maliye Nazırı olarak görev yapmıştır (İlkin, 1993; Eroğlu, 2008; Tunaya, 2011: 404-408). 1912 yılında ise İTC içindeki askerî kanatla birlikte hareket ederek Talat Bey’in meşru temelde iktidara dönme stratejisine muhalif bir tutum takınır. Cavid Bey (2014: 451) günlüklerinde kendisiyle birlikte Doktor Nazım’ın ve Midhat Bey’in (İTC genel sekreteri Midhat (Bleda) Bey olmalı) seçimler konusunda adem-i iştirak görüşünü savunduğunu belirtir (Cavid Bey, 2014: 451).

Sabah (30.08.1912: 3) gazetesinde ağustos ayı sonunda çıkan bir haber Cavid Bey, Dr. Nazım Bey ve diğer İttihat ve Terakki rüesasının yakında İTC Kongresi’ne katılmak için Selanik’ten İstanbul’a hareket edeceğini belirtmiştir. Ancak Cavid Bey (2014: 453) günlüklerinde İstanbul’a vapurla gitmeyi tercih ettiğini, fırtına dolayısıyla seçimlere katılma meselesinin değerlendirildiği oturumu kaçırdığını

söyler. Bu durum karşısında duygularını şöyle ifade eder: “Pek canım sıkıldı. Bir taraftan karara, bir taraftan da kongrede bulunup da maksadımı izah edemediğime.”

Cavid Bey’in canını sıkan karar, seçimlere “adem-i iştirak” görüşünün reddedilmesidir. İTC kongresinde çoğunluk 66’ya karşı 13 oyla Talat Bey’i destekler ve seçimlere katılma kararı alır (*Le Moniteur Oriental*, 05.09.1912: 1; *Sabah*, 05.09.1912: 3). Cavid Bey’in (2014: 453) günlükleri de dahil olmak üzere mevcut tüm anlatılar öncelikle boykot görüşünün kabul edildiğini ancak sonradan kongrenin tersine karar verdiğini belirtir. Talat Bey boykot kararı çıkınca durumun vahameti nedeniyle oylamanın tekrar edilmesini ister. Galip Vardar (2003: 105-107) ve Ragıp Esat’a (2004: 259-260) göre İTC’nin İstanbul teşkilatına hâkim olan Kara Kemal ve destekçileri bu esnada Talat’a destek verir. Yani İttihatçı mebuslar dışında İstanbul örgütüne hâkim Kara Kemal çevresi de Talat’ın rekabetten galip çıkmasında kilit bir rol oynamıştır. Bu, İTC’nin İstanbul teşkilatını kontrol eden ve esnaf cemiyetleri içinde ciddi bir desteğe sahip olan Kara Kemal çevresinin etki gücünün yerel düzeyin ötesine geçerek İTC’nin merkezî politikalarına sirayet ettiğini gösterir. Nitekim Kara Kemal 1912 Kongresi’nde Cemiyetin Merkez-i Umumiyesi’ne seçilen 12 üyeden biri olur (Tunaya, 2011: 299).

Yine de Balkan Savaşı’nın Osmanlı İmparatorluğu’nun tamamen aleyhine döndüğü bir bağlamda fedailerin, Enver ve Cemal gibi İttihatçı subayların yanı sıra Talat ve Kara Kemal’in de katılımıyla Bâbîâli baskını 23 Ocak 1913’te gerçekleşir. Önceki aylarda siyasal strateji konusunda yaşanan ayrılıkların yerini, İTC’nin zorla da olsa iktidara dönmesi konusunda bir uzlaşma almıştır. Bir başka deyişle, Eylül 1912’de gerçekleşen İTC Kongresi öncesinde ve kongre sırasında ihtilalci bir tutum takınan kesimlerle meşru yollarla iktidara geri dönme stratejisini öne çıkaranlar Bâbîâli baskınının planlanmasında ve uygulanmasında bir araya gelmiştir. Darbe, Kâmil Paşa hükûmeti Balkan Savaşı’nı sona erdirmek için barış antlaşmasının şartlarını müzakere ederken düzenlenmiştir. Ertesi gün *Le Moniteur Oriental* (24.01.1913: 1) gazetesinde yayınlanan bir habere göre darbe sırasında pankartlar taşıyan bin kadar gösterici Bâb-ı Ali’nin önündeki caddeyi işgal etmiştir. “Yaşasın savaş,” “yaşasın İttihat ve Terakki,” gibi sloganlar atan göstericiler Edirne’den vazgeçilemeyeceğini özellikle vurgulamıştır. İttihatçıların başını çektiği kalabalığın sloganları, Kâmil Paşa hükûmetinin barışı kurtarmak için ikinci Osmanlı başkenti Edirne’den vazgeçtiği iddiasını dile getirmektedir.

Darbeden sonra Mahmut Şevket Paşa, Sadrazam ve Harbiye Nazırı olarak görev alır, böylece İTC hükûmet üzerindeki otoritesini yeniden konsolide etme fırsatı bulur. İTC’nin bu aşamada bir tek-parti rejimi kurmaya yönelik otoriter bir görünüm vermekten kaçındığı anlaşılıyor. Tersine, var olan siyasal muhalefetle kurumsal bir ilişki geliştirmeye çalıştığını dahi söyleyebiliriz. Bunun en önemli

göstergesi, muhalefetin Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluş sürecinde yer almaya davet edilmesi olur (*Le Moniteur Oriental*, 01.02.1913: 1). Hatta bu Cemiyet'in başkanlığına Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ileri gelenlerinden Müşir Fuat Paşa getirilmiştir. Fakat Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğramasının ardından İTC bir tek parti-iktidarı kurma yolunda çok daha kararlı adımlar atmaya başlar. Bu suikast muhaliflerin tasfiyesi için önemli bir fırsat olarak değerlendirilir. Bir tek-parti rejiminin kurulması açısından büyük öneme sahip bir dizi karar uygulamaya konulur. Bu süreçte kurulan siyasal rejim, adeta 1912 Kongresi'nde görünür hale gelen güç dağılımını yansıtmaktadır.

Tek-Parti İktidarına Doğru

Eylül – Ekim 1913'te toplanan İTC Kongresi bu açıdan çok önemli kararların alınmasına sahne olur. Bu kongrede İTC yapısal olarak ciddi bir dönüşüme uğrar, adeta tek başına hükmedeceği yeni döneme hazır hale gelir. Tek-parti iktidarının yaslanacağı kurumsal zemin bir anlamda bu kongrede oluşturulur. İTC bu kongrede öncelikle kendisini dönüştürmeye yönelik önemli adımlar atmıştır. 1913 Kongresi'nden önce Cemiyet büyük oranda aşağıdan yukarıya bir örgütlenme modeline dayanmaktaydı. Yıllar içinde yapılan değişikliklere rağmen İttihat ve Terakki kulüpleri bu resmi şemada, Cemiyet'in kendi yürütme kurullarına sahip yerel birimleri olarak belirlenmişti.⁷ Taşradaki yerel kulüpler bağlı oldukları sancak ve vilayet kongrelerine delege göndermekle yükümlüydü.⁸ Bu kongrelerde bölgesel düzeydeki yürütme kurulları seçilmekte, İttihat ve Terakki merkez kurullarının belirlendiği üst düzeydeki kongrelere temsilci yollanmaktaydı.⁹ En azından şematik olarak İTC Heyet-i Merkeziyesi'nin bu şekilde belirlenmesi öngörülüyordu.¹⁰ Her bir bölgesel merkez kendisine bağlı alt-birimleri denetlemekten sorumluydu. Cemiyet'in genel merkezi ise tüm yerel birimleri müfettişler ve kâtib-i mesuller aracılığıyla denetlemekteydi ki, yukarıda belirtildiği gibi büyük olasılıkla bunların en azından bir bölümü subay kökenli İttihatçı kadrolardan oluşuyordu ve taşra örgütlenmesi, bu aşağıdan yukarıya işleyen örgütlenme modelinde önemli bir ağırlığa sahipti.

Bu örgütlenme modeli 1913 Kongresi'nde önemli bir revizyona uğramış ve yerini merkezî kurulların taşra birimleri üzerinde daha büyük bir hâkimiyet kurduğu yeni bir yukarıdan aşağıya örgütlenme modeline bırakmıştır (Tunaya, 1998: 145-153). Kulüpler bu yeni örgütlenme şemasında temel yerel birimler olma vasfını büyük ölçüde kaybeder. Bunlar ancak sancak merkezlerinde ve bölgesel komitelerin idaresi altında faaliyet gösterebilecektir. Sancak komiteleri yeni örgütlenme modelinin temel yapıtaşı haline gelir. Bunlar her biri dört yerel üyeden ve sancak heyet-i merkeziyesinin tayin edeceği bir muavinden oluşacak semt heyet-i idarelerine dayanmaktadır. Ancak bölge komiteleri tarafından kontrol edilen yerel heyet-i idarelerin özerkliği, önceki dönemdeki kulüplere oranla çok daha sınırlıdır. Yeni sistem sancak komitelerini de İstanbul'daki genel merkezin kontrolüne çok daha sıkı bir şekilde bağlamaktadır. Bölgesel

heyet-i merkeziye üyeleri yerel olarak seçilse de kâtib-i mesuller genel merkez tarafından atanacak ve müfettişler önceki dönemde olduğu gibi görevlerine devam edecektir. Ayrıca genel merkez tarafından atanan kâtib-i mesuller ve bunların seçtiği, bölgesel merkezle daha alt-birimler arasındaki irtibatı sağlayacak muavinler liva kongrelerinde delege olarak yer alacaktır. Bu da İTC genel merkezinin, genel kongre delegelerinin önemli bir kısmını seçen liva kongreleri üzerinde de etki sahibi olduğunu göstermektedir.

İTC'nin 1913 Kongresi taşra örgütünün özerkliğini büyük ölçüde kısıtlarken İstanbul örgütü hakkında tam tersi bir düzenlemeye gider. "İstanbul ve mülhakatı bir daire-i belediye olmak hasebile sancaklar misullû bir merkez tarafından idare olunur. Kâtip-i mes'ulü ve heyeti merkeziyesi sancak kâtib-i mes'ulü ve heyeti merkeziyeleri salâhiyetini haizdir." (Tunaya, 1998: 150) Ancak görünüşteki bu benzerliğe rağmen İstanbul teşkilatını taşradaki sancak teşkilatlarından ayıran önemli bir farklılık dikkat çekmektedir. İstanbul merkezi, şehirdeki her belediye dairesinde, bir kâtip ve bir heyet-i merkeziye tarafından yönetilen bir semt teşkilatına sahiptir. Semt kâtipleri İstanbul Heyet-i Merkeziyesi tarafından seçilecek ve İTC Merkez-i Umumisi tarafından onaylanacaktır. Yani İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin İstanbul semt teşkilatları üzerindeki yetkileri İTC Merkez-i Umumisi'nin taşra teşkilatları üzerindeki nüfuzuna benzemektedir. Merkez-i Umumî'ye İstanbul vilayet kongresi üzerinde de bir yetki tanınmamıştır. İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ni seçecek İstanbul vilayet kongresi, her bir belediye dairesinde düzenlenecek semt kongrelerinden yollanacak delegelerden oluşacaktır.

Özetle; 1913 Kongresi'nde kabul edilen nizamname, İTC'nin taşra teşkilatlarını Cemiyet'in merkezî yönetim aygıtına daha bağımlı hale getirirken, tam tersine İstanbul teşkilatı önemli bir özerklik kazanmıştır. Yukarıda yürütülen tartışma ekseninde düşünüldüğünde, bu nizamnamenin dikkate değer bir siyasal anlamı olduğunu söylemek mümkün. 1912 Kongresi'nde Talat Bey'in savunduğu seçim stratejisini desteklediği anlaşılan ve Cemiyet'in İstanbul teşkilatına hâkim olan Kara Kemal çevresi, 1913'te kabul edilen örgütlenme modeliyle âdeta ödüllendirilmiş durumdadır. 1912'de Cavid Bey'in savunduğu boykot stratejisini destekleyen subay kökenli İttihatçı kadroların Cemiyet içindeki etki alanlarının kısıtlandığını da söyleyebiliriz. Yukarıda belirtildiği gibi mevcut kaynaklar bu zümrenin taşra teşkilatı üzerinde önemli bir ağırlığı olduğunu vurgulamaktadır. Bu etki 1913'ten sonra devam ettiyse dahi, taşra teşkilatının Cemiyet'in merkezi süreçleri ve kurulları üzerindeki etkisi önemli ölçüde kısıtlanmıştır.

Ancak bir başka açıdan bakıldığında, İTC içindeki subay kökenli unsurların, yani Cemiyet'in asker kanadının da kendine yeni bir etki alanı yarattığı görülebilir. İttihatçılar Bâbiâli darbesiyle iktidara döndükten sonra Enver ordu hiyerarşisi içinde eşine az rastlanır bir hızla yükselmeye başlar (Zürcher, 2010: 104-108). İTC'nin verdiği desteğe dayanarak Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olarak atanır.

Bundan sonra ordu içinde İTC muhaliflerine karşı geniş bir tasfiye hareketi başlar, önceki dönemle özdeşleştirilen kıdemli subaylar emekliliğe sevk edilir (Turfan, 2005: 403-412). Çok geçmeden Harbiye Nezareti Enver'in komutası altında geniş bir siyasal ve ekonomik ilişkiler ağına dayanan stratejik bir merkez haline gelir. Ordu kademesine bağlı olarak faaliyet gösteren Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve çeşitli paramiliter gençlik örgütlerinin yanı sıra, istihbarat faaliyetlerinde de bulunan gayrinizami bir harp örgütü olarak Teşkilat-ı Mahsusa (TM) bu ilişkiler ağının en önemli bileşenlerinden biridir.¹¹ Fiilen daha önce kurulduğu anlaşılan TM, Enver Paşa Harbiye Nazırı olduktan sonra resmî bir vasıf kazanır (Zürcher, 1999: 162; Çiçek, 2007: 112-120; Tunaya, 2011: 339-359). TM'nin kadroları arasında subay kökenli İttihatçılar önemli bir ağırlığa sahiptir (Akmeşe, 2005: 158-159).¹² TM'nin İTC ile doğrudan bir örgütsel bağlantısı olmasa da kurucuları ve en önemli eylemcileri arasında, Cemiyet'in lider kadroları arasında da yer alan Bahattin Şakir, Doktor Nazım ve Doktor Rüşühi gibi isimler yer alır. Burada, an azından Nazım'ın 1912'de seçimlerin boykot edilmesini savunanlar arasında yer aldığını hatırlamakta fayda var.

1912'de ihtilalci bir strateji olarak boykotun sözcülüğünü yapan Cavid Bey'in TM ile ilişkilendirilebileceğine dair elimizde bir ipucu yok. Ancak Cavid'in Enver liderliğindeki Harbiye Dairesi'yle ilişkisi Cihan Harbi döneminde bir başka kanaldan ilerlemiştir. Kuruluş süreci Cavid'in öncülüğünde 1917 yılı başlarında tamamlanan İtibar-ı Millî Bankası'nın en büyük hissedarı Harbiye Nezareti, daha spesifik olarak İsmail Hakkı Paşa yönetimindeki Harbiye Nezareti'ne bağlı Hicaz ve Askeri Limanlar ve Demiryolları İdaresi'dir (Ülker, 2020a; 2020b; Esin 2021). Cavid'in Şubat 1917'de Maliye Nazırı olarak görevlendirilmesinden sonra İtibar-ı Millî Bankası ile Askeri Limanlar ve Demiryolları İdaresi ciddi bir sermaye birikimine yol açacak birçok ticarî girişimde iş birliği yaparlar. Ağustos 1917'de yalnızca askerî kesimin değil sivillerin iâsesinin de orduya bırakılmasıyla (Tekeli ve İlkin, 2003: 365; 2004: 7-20), Osmanlı savaş ekonomisinin yönetimi askerî – malî bir bloğun kontrolüne geçer (Ülker 2020a; 2020b). Bu sürecin önemli bir aktörü, önce Mahmut Şevket Paşa daha sonra Enver Paşa döneminde askerî kanadın ekonomik girişimlerini ve çıkarlarını temsil eden İsmail Hakkı Paşa ise, diğeri liberal ekonomik görüşleriyle bilinen, ticarî ve malî kesimlerin sözcülüğüne soyunmuş olan Cavid Bey'dir.

Dolayısıyla yalnızca 1912 krizi sırasında değil Cihan Harbi döneminde de asker – sivil hizipleşmesiyle açıklayamayacağımız kadar karmaşık bir siyasal bağlamla karşı karşıyayız. Bu süreçte Harbiye Nezareti etrafında gelişen ilişkiler ağı TM'den MMC'ye, 1913 yılının başında kurulan Türk Gücü, 1914 yılında kurulan İzciler Ocağı ve Osmanlı Güç Dernekleri gibi paramiliter gençlik örgütlerinden (Akcan, 2015; Tunaya, 2011: 363-367) İtibar-ı Millî Bankası'na kadar uzanmaktadır. Böyle bir ilişkiler ağının karşısına Talat'ın hükmettiği varsayılan İTC'yi ve sivil hükümeti konumlandırmak da yeterince açıklayıcı bir çözümleme değil. Cavid'in Maliye Nazırı, Enver'in Harbiye Nazırı olduğu bir hükümeti tamamen Talat'ın

liderliğiyle özdeşleştirmek mümkün görünmüyor. Dahası, askerî – malî bloğun İTC içinde de önemli bir temsile sahip olduğu unutulmamalı. Bu ilişki yalnızca Nazım, Bahattin Şakir gibi TM mensubu İttihatçıların aynı zamanda İTC Heyet-i Merkeziyesi mensubu olmalarından değil buna ek olarak Meclis-i Umumî'nin yapısından ileri gelmektedir. Meclis-i Umumî yine 1913 Kongre'sinde İTC'yi yönetecek en üst kurul olarak tasarlanmıştır (Tunaya, 1998: 118). Bu kurul, İttihatçı liderlerin hükümet üzerindeki kontrollerini pekiştirmek için yaptıkları bir düzenlemeye işaret eder. İTC Heyet-i Merkeziyesi'ne Cemiyet'in Kâtib-i Umumî'si riyaset ederken, Meclis-i Umumî'ye Reis-i Umumî'nin başkanlık etmesi karara bağlanmıştır (Tunaya, 1998: 147). Meclis-i Umumî, Merkez-i Umumî üyeleriyle birlikte hükümette yer alan İttihatçı bakanları ve Umumî Kongre'de seçilecek üyeleri de içerecektir. 1916'da yapılan değişiklikle Umumî Kongre'de senato ve meclisten beş İttihatçının daha Meclis-i Umumî üyesi olarak seçileceği karara bağlanmıştır (Tunaya, 1998: 154).

Son olarak; 1913 Kongresi'nde kabul edilen nizamnamenin ilk maddesi 1908 Devrimi'nden beri süre gelen Cemiyet ve Fırka ayrımını ortadan kaldırmıştır. Bu maddeyle İTC artık, en yüksek karar organı Meclis-i Umumî olan siyasî bir fırka olarak tanımlanır. Dolayısıyla Meclis-i Umumî, İttihatçı tek-parti iktidarının kristalleştiği temel odak olarak görülmelidir. Bu kurul, yalnızca İTC'nin hükümet üzerindeki kontrolünü kurumsallaştırmakla kalmaz aynı zamanda Fırka–Cemiyet ayrımını çözüme kavuşturur. Yalnızca İttihat ve Terakki'nin asker ve sivil liderlerini değil, bunlar etrafında oluşan ve asker – sivil ayrımının ötesine geçen güç odaklarının siyasal temsilini mümkün hale getirir, adeta bunlar arasındaki güçler dengesine kurumsal bir nitelik kazandırır. Meclis-i Umumî yalnızca bir siyasal hareket olarak İttihatçılığın değil İkinci Meşrutiyet'in son yıllarında Osmanlı devlet mekanizmasının en yüksek karar organıdır, âdeta bu mekanizmanın kendisini temsil etmektedir.

Sonuç Yerine

Yazının giriş kısmında İTC'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde siyasal iktidarla olan ilişkisinin iki farklı dönemde incelendiğinden bahsetmiştim. Mevcut çalışmaların büyük bir kısmında 1908 – 1913 dönemi İTC'nin denetleme iktidarıyla, 1913 – 1918 dönemiye tek-parti yönetimiyle (ya da tam iktidarıyla) özdeşleştirilir. Bu yazıda, denetleme iktidarından tek-parti rejimine geçiş sürecini ele almaya, İTC'nin bu süreçte ciddi bir yapısal dönüşüme uğradığını göstermeye çalıştım. Yukarıda tartışıldığı gibi Cemiyet 1908 – 1913 döneminde siyasal süreçler ve hükümet üzerinde ağırlık kazanmaya çalışan, aynı zamanda muhalefetin baskısı altında kendi iç mücadelelerinin sancılarını yaşayan bir siyasal hareket görünümü vermektedir. İkinci dönemdeyse giderek, başta ordu, hükümet, meclis ve senato olmak üzere farklı kurumlara hâkim iktidar odaklarının temsil edildiği, imparatorluğun yönetiminde ve karar alma süreçlerinde ön plana çıkan bir siyasal mekanizmaya dönüşmüştür. Söz konusu güç odakları 1912

yılının ikinci yarısında İTC'nin denetleme iktidarından uzaklaştırılmasıyla ortaya çıkan siyasal kriz esnasında belirginleşmiştir. 1913 Kongresi'nden sonra Meclis-i Umumî bunlar arasındaki güç dengesini İTC bünyesinde kurumsallaştıran en yüksek karar organı haline gelmiştir.

1912 krizinde ihtilalci bir strateji olarak boykotu savunan ve fedailer olarak bilinen subay kökenli İttihatçıların taşra örgütü üzerindeki kontrolüne 1913 yılında kabul edilen nizamnameyle bir sınır çizilmiştir. Ancak bunlar, Nazım Bey ve Bahattin Şakir gibi İttihatçılarla birlikte Enver liderliğindeki Harbiye Nezareti'ne bağlı TM'de görev alır. Harbiye Nezareti yalnızca MMC ve TM gibi paramiliter örgütler üzerinde değil Cihan Harbi'nin patlak vermesinden sonra savaş ekonomisi üzerinde de kontrolünü artırır. 1912 Kongre'sine giden süreçte boykot çizgisinin sözlüğünü yapan Cavid Bey, fedailer gibi TM üzerinden değil önce İtibar-ı Millî Bankası vasıtasıyla daha sonra Maliye Nazırı olarak, Harbiye Nezareti ve onun etrafında gelişen ekonomik ilişkiler ağının önemli bir unsuru haline gelmiştir. İttihatçı kimliklerini koruyan Enver ve Cavid, kabine mensuplarının da dâhil olduğu Meclis-i Umumî'de yer alabilmiştir. Bir başka değişle askerî – malî iktidar bloğu 1913 nizamnamesinde bir siyasal parti olduğu vurgulanan İTC'nin en yüksek karar organı olarak Meclis-i Umumî'de temsil edilmektedir.

Buna karşılık 1912 Kongresi'nde seçimlere katılmayı savunan Talat, İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi'ne önemli ölçüde hâkim konumdadır. Talat'ın Cemiyet üzerindeki ağırlığı, Heyet-i Merkeziye'nin taşra örgütlenmesi üzerindeki etkisini artıran 1913 Kongresi'nde daha da pekişmiş görünüyor. Ocak 1913'te Dâhiliye Nazırı, Şubat 1917'de Sadrazam olarak görev yapmaya başlayan Talat'ın sivil hükümet ve yasama organları üzerindeki otoritesi de biliniyor. Öte yandan 1912 Kongresi'nde Talat çizgisini destekleyen ve Cemiyet'in İstanbul örgütlenmesine hâkim olan Kara Kemal çevresinin de İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin özerkliğini artıran 1913 Kongresi'nin kazananlarından olduğunu söylemek mümkün. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin 1913 Kongresi'nde esnaf cemiyetlerinin düzenlenmesi ve Cemiyet'in öncülüğünde kooperatifler kurulması yönünde kararlar aldığını da unutmamalıyız.¹³ Bilindiği gibi Kara Kemal ve çevresi her iki kararın uygulanma sürecine öncülük etmiştir. Esnaf cemiyetlerine dayanarak kooperatif tarzında örgütlenen anonim şirketlerin kuruluşunda öncü rol oynayan Kara Kemal, Cihan Harbi sırasında ivme kazanan millî iktisat politikalarının başlıca aktörlerindedir.¹⁴

Bu yazının temel tezi, İttihatçı tek-parti rejiminin yukarıda tartışılan güç odakları arasındaki dengeye dayanmış olduğudur. İttihatçı hareket içinde 1912 yılının ikinci yarısında ortaya çıkan ayrımlar, özellikle Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında ordu, hükümet, yasama organları, esnaf cemiyetleri ve kooperatifleri de içeren, İTC'nin ve özellikle onun en yüksek karar mercii olan Meclis-i Umumî'nin merkezinde olduğu bir siyasal mekanizmanın oluşumunda

belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu İTC, devlet ve hükûmet arasındaki sınırların giderek belirsizleştiği bu siyasal bağlamda Cihan Harbi'ne dâhil olmuş ve İttihatçı tek-parti rejimi savaşın sonuna dek iktidarda kalmıştır.

Sonnotlar

¹ Basında bu kararın yurtdışında yarattığı olumlu tepkilere de değinilmiş, özellikle bu konuda Viyana'da yayınlanan *Frendenblatt* isimli gazetenin 23 Ekim tarihli bir haberine dikkat çekilmiştir (Paviot, 1909: 1; *Le Moniteur Oriental*, 25.10.1909: 1; *Tasvir-i Efkâr*, 25.10.1909: 5).

² Bu konularda Cemiyet'in ismi açıklanmayan etkili bir üyesiyle yapılan bir mülakat için bkz. (*Le Moniteur Oriental*, 29.10.1909: 1).

³ Ancak bu ordunun ve İttihatçı subayların bütünüyle siyaset dışı kalması anlamına gelmemektedir. Hüseyin Cahit (1909: 1) 26 Ekim 1909'da Tanin gazetesindeki başyazısında, İTC'nin en önemli amaçlarından birinin meşrutî rejimi ve Kanun-u Esasî'yi korumak olduğunu vurgular. Askerler Cemiyet'ten çekilecek olsa da bir bütün olarak vatani ve Kanun-u Esasî'yi koruyacakları için aslında İttihat ve Terakki'nin amaçlarına hizmet etmeye devam edecektir.

⁴ Nitekim Mahmut Şevket Paşa Kasım ayı başlarında İkinci Ordu üyesi subaylara yaptığı bir konuşmada İttihat ve Terakki'nin aldığı bu kararın önemine vurgu yapar ve Cemiyet'in bu kararının Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesi konusundaki inisiyatifini kadar takdir edildiğini söyler (*Le Moniteur Oriental*, 06.11.1909: 1).

⁵ Galip Vardar İstanbul İtilaf güçlerince işgal edildiği sırada ortaya çıkan direniş hareketinde, daha önce Teşkilat-ı Mahsusa direktörü olarak görev yapan Hüsametdin Ertürk ile çalışmıştır. Daha sonra Kabataş Lisesi'nde tarih dersleri verir. Bu konuda bkz. Samih Nafiz Tansu'nun Galip Vardar biyografisi üzerine notları (Vardar, 2003: 9-11). Tarık Zafer Tunaya (2011: 347), Galip Vardar ve Hüsametdin Ertürk'ün kitaplarını Teşkilat-ı Mahsusa hakkındaki "en doğru – fakat resmî olmayan – kaynaklar" olarak tanımlar.

⁶ Örneğin bkz. (Esatlı, 2004: 36-40, 184, 233, 243-261).

⁷ Bu örgütlenme şeması için İTC'nin 1909 yılında kabul edilen nizamnamesine bakılabilir. Bu nizamname için bkz. (Tunaya, 1998: 100-113). 1911 yılında düzenlenen nizamname için bkz. (Tunaya, 1998: 116-133). İTC kulüpleri için ayrıca bkz. (Çiftçi, 2020).

⁸ 1909 Nizamnamesi iki tür yıllık kongreye atıf yapar: Umumi Kongre ve vilayet kongreleri (Tunaya, 1998: 108-111). 1911 yılında düzenlenen nizamnamede ise dört ayrı yıllık kongre tanımlanmıştır: "liva kongresi, vilâyet kongresi, umumî kongre ve büyük kongre." (Tunaya, 1998: 127). Büyük kongre her bir seçim döneminden önce toplanacaktır (Tunaya, 1998: 131).

⁹ İttihat ve Terakki'nin genel kongresi 1914 ve 1915 dışında İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca her yıl toplanmıştır (Tunaya, 2011: 283-297). Kasım 1918'deki olağanüstü kongre, İTC'nin lağvedilmesi ve onun yerini Teceddüt Fırkası'nın almasıyla neticelenmiştir.

¹⁰ İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziyesi üye sayısı yıllar içinde değişiklik göstermiştir. 1908 yılında bu yürütme kurulu için yedi üye seçilmiştir (Akşin, 2011: 155). 1911 tarihli nizamnameye göre Heyet-i merkeziye üye sayısı 12'dir ve bunlardan biri Cemiyet'in Katip-i Umumi'si olmalıdır (Tunaya, 1998: 145-146).

¹¹ Polat Safi (2012) TM hakkındaki tarih yazımının kapsamlı ve eleştirel bir incelemesini ortaya koyar. Safi'ye (2014) göre TM gayrinizami bir harp örgütü olarak nitelendirilebilir.

¹² Galip Vardar (2003: 311-312) Enver'in yükselişinde ve Harbiye Nazırı olmasında, fedailerin basıncının önemli bir rol oynadığını belirtir.

¹³ İTC'nin esnaf cemiyetleri hakkındaki kararı "1913 Kongresi'nde Kabul Edilen Siyasal Program" içinde 21. Madde ile düzenlenmiştir (Tunaya, 1998: 142). O dönem İTC Katib-i Umumisi olan Ali Fethi Bey, kongreden kısa süre önce yaptığı bir konuşmada Cemiyet'in tarımsal kredi birlikleri ve ekonomik kooperatifler kurma niyetinden bahseder (*Le Moniteur Oriental*, 09.09.1913: 2).

¹⁴ İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde millî iktisat politikaları İTC'nin etkisi altındaki esnaf cemiyetleri arasında önemli bir kitle desteğine sahip olmuştur. Millî iktisat politikaları ekseninde ortaya çıkan kitle mobilizasyonu, örneğin, gayrimüslim kesimleri hedef alan ekonomik boykot hareketlerinde (Çetinkaya, 2014) ya da kapitülasyonların kaldırılması gibi kritik bir kararın uygulanması esnasında görünür hale gelmiştir (Ülker 2020c: 173). Millî iktisat politikaları hakkında bkz. (Toprak, 2019).

Kaynakça

Ahmad F (1995). *İttihat ve Terakki*, 1908-1914. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akcan E (2015). *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akmeşe H N (2005). *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War I*. London: I. B. Tauris.

Aksakal M (2008). *The Ottoman Road to War in 1914. The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Akşin S (2001). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi.

Cavid Bey (2014). *Meşrutiyet Ruznâmesi, I. Cilt*. Haz. Hasan Babacan ve Servet Avşar, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çetinkaya Y D (2014). *The Young Turks and the Boycott Movement. Nationalism, Protest, and the Working Class in the Formation of Modern Turkey*. London: I. B. Tauris.

Çiçek H (2007). *Dr. Bahattin Şakir: İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Çiçek M T (2015). Myth of the Unionist Triumvirate. The Formation of the CUP Factions and Their Impact in Syria during the Great War. İçinde: M Talha Çiçek (der), *Syria in World War I. Politics, Economy, and Society*, London: Routledge, 9-36.

Ülker E (2021). İttihatçı Tek-Parti Rejimi Kurulurken Hizipler, Seçimler, Boykot. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 940-962.

Çiftçi A (2015). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Örgütlenme ve Yönetim Yapısı İçinde Kulüplerin Yeri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 55, 115-141.

Eroğlu N (2008). *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Esatlı M R (2004). *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü*. İstanbul: Örgün Yayınevi.

Esin T (2021). *Osmanlı Savaşı'nın İktisadî Aktörleri (1914-1919)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Hanioglu M Ş (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, (1889-1902), Cilt: I*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Hanioglu M Ş (2001). *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University.

Hocaoğlu B (2010). *İkinci Meşrutiyette İktidar – Muhalefet İlişkileri, 1908-1913*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Hüseyin Cahit (1909). Askerler ve Cemiyet. *Tanin*, 26 Ekim, 1.

İkdam (9/9/1912). İttihat ve Terakki. Meclis'te ve Kongre'de, 1.

İlkin S (1993). Cavid Bey, Mehmet (1875-1926). İçinde: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt: 7*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 175-176.

Kansu A (1997). *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden: E. J. Brill, Leiden.

Kansu A (2000). *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913*. Leiden: Brill.

Karabekir K (1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1886-1909*. İstanbul: Emre Yayınları.

Le Moniteur Oriental (6/10/1909). Les nouvelles. L'Armée et la politique – un discours du généralissime, 1.

Le Moniteur Oriental (28/10/1909). La division du travail. Apres le congres de Salonique – l'armée se retire de la politique – un point d'interrogation, 1.

Le Moniteur Oriental (29/10/1909). Le Comite 'Union et Progrès', 1

Le Moniteur Oriental (19/2/1910). Les Clubs Union et Progrès, 1.

Le Moniteur Oriental (16/3/1910). Le Comité, 1.

Le Moniteur Oriental (10/7/1912). La démission de Mahmoud Chevket Pasha, 1.

Le Moniteur Oriental (29/8/1912). Le Programme de l'Union et Progrès, 1.

Le Moniteur Oriental (5/9/1912). L'Union et Progrès, 1.

- Le Moniteur Oriental (24/1/1913). La chute de Kiamil pacha, 1.
- Le Moniteur Oriental (1/2/1913). La Défense Nationale, 1.
- Le Moniteur Oriental (9/9/1913). Le Parti Union et Progrès et les reformes. Déclarations de Fethy Bey, 2.
- Meclis-i Ayan 2. Dönem Tutanak Dergisi (1912). Cilt : 1, İçtima: 23, 30 Haziran, 287.
- Meclis-i Mebusan 2. Dönem Tutanak Dergisi (1912). Cilt: 1, İçtima: 47, 23 Temmuz, 647-654.
- Ortaylı İ (2003). Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paviot A (1909). Le Comite 'Union et Progrès'. *Le Moniteur Oriental*, 25 Ekim, 1.
- Ramsaur E E (1972). *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*. İstanbul: Sander Yayınları.
- Sabah (30/8/1912). İttihat ve Terakki Kongresi, 3.
- Sabah (5/9/1912). İttihat ve Terakki Fırkası, 3.
- Safi P (2012). History in the Trench: The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa Literature. *Middle Eastern Studies*, 48 (1), 89-106.
- Safi P (2014). Fiilden İsim: Teşkilât-ı Mahsûsa. *Toplumsal Tarih*243, 74-79.
- Şakir Z (1944). *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*. İstanbul: Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu.
- Tasvir-i Efkâr (24/10/1909). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi, 7.
- Tasvir-i Efkâr (25/10/1909). İttihat ve Terakki Cemiyeti, 5.
- Tekeli İ ve Selim İ (2003). (Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı. İçinde: *Cumhuriyetin Harcı. Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 355-436.
- Tekeli İ ve Selim İ (2004). Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri ve Kara Kemal Bey'in Yeri. İçinde: *Cumhuriyetin Harcı. İkinci Kitap: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1-44.
- Toprak Z (2019). *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tunaya T Z (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya T Z (2011). *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 3: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Turfan M N (2005). *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*. İstanbul: Alkım Yayınları.

Ülker E (2020a). Military, Finance and Economy in the Late Ottoman Empire: Directorate-General of Hedjaz and Military Railways and Ports, 1914-1919. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22 (1), 17-28.

Ülker E (2020b). Osmanlı Savaş Ekonomisi ve Bir Muhalefet Programı Olarak Temsil-i Meslekî: İmparatorluğun Son Yıllarında Sermaye-İktidar İlişkileri Üzerine Notlar. *Alternatif Politika* 12(1): 260-280.

Ülker E (2020c). Representation of Political and Diplomatic History in the Köpe Archives. İçinde: Gabor Fodor (der.), *Between Empires – Beyond Borders. The Late Ottoman Empire and the Early Republican Era through the Lens of the Köpe Family*, Budapest: Research Center for the Humanities, 163-179.

Vardar G (2003). *İttihat ve Terakki İçinde Dönerler*. İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.

Zürcher E J (1999). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher E J (2010). *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher E J (2019). Young Turk Governance in the Ottoman Empire during the First World War. *Middle Eastern Studies*, 55 (16), 897-913.

Türkiye’de Siyasal Merkezin Dönüşümü: 1990’larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü

Mehmet Ertan, Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi
E-posta : mehmetertan@duzce.edu.tr

Özet

Merkez sağ siyasi partiler Türkiye’nin çok partili siyasi hayatının temel aktörlerinden biri olmuştur ve Türkiye çok partili siyasi hayatın önemli bir bölümünde, merkez sağ siyasi partiler tarafından yönetilmiştir. Seçmenlere tanıdıkları bir kültürel iklimde ekonomik değişimden yararlanma imkanı sağlayan muhafazakar modernleşme anlayışı, merkez sağ siyasi partilerin seçim başarılarında belirleyici bir rol oynamıştır. 1990’lı yıllarda merkez sağ siyaset ilk defa birbirine denk güçte iki siyasal partiye ayrılmıştır. Merkez sağ siyaseti Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP) arasındaki ayrım kadar etkileyen bir diğer süreç de merkez sağ siyasi partilerin bu zaman diliminde yapılan bütün seçimlerde düzenli bir oy kaybı yaşaması ve 2002 Genel Seçimleriyle beraber Türkiye’nin parlamenter siyasetinin dışında kalmasıdır. Bu makale, Türkiye’de merkez sağ siyasetin 1990’larda yaşadığı dönüşümü iki ana eğilim ekseninde analiz edecektir: bölünme ve küçülme. Merkez sağ siyasetin 12 Eylül askeri darbesiyle oluşan siyasi düzen ve neoliberal dönüşüm ekseninde şekillenen yeni sosyo-politik düzleme karşı verdiği farklı yanıtlar, ANAP ve DYP arasındaki bölünmenin ana nedeni olmuştur. Merkez sağ siyasi partilerin 1990’lar boyunca maruz kaldıkları bir diğer eğilim de küçülme olmuş hem ANAP hem de DYP’nin 1991 seçimlerinden 2002 seçimlerine kadar girdikleri her seçimde aldıkları oy oranları sürekli azalmıştır. Küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişleriyle yaşanan toplumsal dönüşüm süreçleri, ekonomik ve siyasi krizlere merkez sağ siyasi partilerin muhafazakar modernleşme anlayışlarının çözüm üretmekte yetersiz kalması, bu partilerin seçmen desteğini yitirmesine neden olurken, sağ siyasetin periferisinde yer alan İslamcı ve milliyetçi partilerin de yükselmesine neden olmuştur. Bu bağlamda merkez sağ siyasi partilerin küçülmesi ve muhafazakar modernleşme anlayışının tıkanması, Türkiye’de siyasal merkezin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye’de merkez sağ, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi, Muhafazakar modernleşme, Neoliberalizm.

Transformation of Center Politics in Turkey: The Division and Fall of Center Right in the 1990s

Abstract

The center right politics has always been one of the fundamental agencies of Turkey’s multiparty politics and Turkey was governed by center right political parties during most of its multiparty political history until the 1990s. The conservative modernism,

which enables the electors to benefit from economic development within a familiar cultural environment, has played an important role for the electoral performance of the center right political parties. The center right politics divided into two main parties in the 1990s. In addition to the division between the Motherland Party (Anavatan Partisi – ANAP) and the True Path Party (Doğru Yol Partisi – DYP), another tendency affecting the center right politics in the 1990s became degrowth. The votes of the ANAP and the DYP gradually decreased in the elections during the 1990s. Finally, both of these parties were not able to pass the election threshold in the 2002 General Elections. This article scrutinizes the transformation of the center right politics in Turkey in the 1990s within the context of two tendencies: division and degrowth. In this regard, the division of the center right politics between the ANAP and the DYP will be analyzed through the varied reactions toward both the new political system of Turkey established after the military coup of 12 September and the neoliberal economy policies. Another tendency that the center right politics experienced in the 1990s became degrowth. Votes of both the ANAP and the DYP have gradually decreased from the 1991 election to the 2002 elections. This decrease in the votes of the center right parties in the 1990s will be examined within the framework of ineffectiveness of conservative modernism approach and political preferences of center right parties toward the social transformation, and the economic and political crisis stemming from globalization, neoliberalism and the rise of identity politics. In this regard, the degrowth of center right politics which paved the way for the rise of Islamic and nationalist right political parties will be assessed as the transformation of center politics in Turkey.

Keywords: Center right politics in Turkey, the Motherland Party, the True Path Party, Conservative modernism, neoliberalism.

Giriş

Merkez sağ ve merkez sol siyasetler, Türkiye çok partili siyasi hayatının 2000’li yıllara kadar omurgasını oluşturmuşlardır. Bu yarılma içinde merkez sağda 1950’li yıllarda Demokrat Parti (DP), 1960-1980 arası dönemde Adalet Partisi (AP), 1980’li yıllardaysa Anavatan Partisi (ANAP); merkez solda 1950-1980 arası dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), 1980’li yıllardaysa Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) yer almaktadır. 1990’lı yıllarda ise Türkiye siyasetinin ana omurgasında önemli değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu değişikliklerin ilki Türkiye’de merkez siyasetlerin ilk kez birbirine denk büyüklükte farklı siyasi partilere bölünmesidir. 1990’larda merkez sağ dediğimizde ANAP’ın yanı sıra Doğru Yol Partisi (DYP) de denkleme dahil olmuştur ve merkez sol ise CHP ve Demokratik Sol Parti (DSP) arasında paylaşılmıştır.

Bu makale, 1990’lar Türkiye’sinde siyasi merkezin yaşadığı dönüşümü, merkez sağ aktörler üzerinden okumayı amaçlamakta ve merkez sağın analizini iki soruya yanıt vererek gerçekleştirmeye çalışacaktır: (1) merkez sağın neden iki ana partiye bölündüğüne (2) merkez sağ siyasi partiler 1990’lar boyunca neden sürekli küçülerek 2002 Genel Seçimleriyle beraber Türkiye parlamenter siyasetinin dışında kaldıkları sorularına yanıt aranacaktır. Bu çabanın sadece Türkiye’de merkez sağın 1990’larda yaşadığı dönüşümü anlama kapasitesi

sunmakla kalmayacağı, aynı zamanda Türkiye siyasetinin küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde yaşadığı dönüşümü anlaşılır kılacak bir analiz seti de sunacağı öngörülmektedir.

Merkez sağ, Cumhuriyetin modernleşme paradigmasını popülist/muhafazakar bir eleştiri süzgecinden geçirerek kabullenmekte (Mert, 2007) ve taraftarlarına, tanıdıkları bir kültürel iklim içinde kalarak ekonomik kalkınmadan yararlanma imkanı sunmaktadır (Taşkın, 2007). Merkez sağın kültürel muhafazakarlık ve ekonomik kalkınma arasında sağladığı ve muhafazakar modernleşme olarak adlandırılabilir olan bu denge, merkez sağın hem bölünmesini hem de küçülmesini analiz etmeyi kolaylaştıracak bir kavram seti olarak kullanılacaktır.

Muhafazakar modernleşme paradigmasının hayata nasıl aktarılacağı noktasındaki görüş ayrılıkları, merkez sağın 1980'lerin sonundan itibaren yaşadığı bölünmede belirleyici olmuştur. Bu görüş ayrılıklarının merkezinde de Türkiye'nin 1980'lerden itibaren 12 Eylül askeri darbesi ve neoliberal ekonomi politikaları doğrultusunda yaşadığı dönüşüm yatmaktadır. Neoliberal ekonomi politikalarına merkez sağ aktörlerin, Turgut Özal ve Süleyman Demirel gibi iki güçlü lider ekseninde verdiği farklı yanıtlar, merkez sağın ANAP ve DYP ekseninde iki ana parti tarafından temsil edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu makalenin ilk kısmında, DYP ve ANAP'ın parti programları üzerinden iki parti arasında ideolojik farklılıkların varlığı tespit edilmeye çalışılarak merkez sağın neden iki farklı aktör tarafından temsil edildiği sorusuna yanıt aranacaktır. Aynı zamanda programatik farklılığın güncel siyasetteki karşılığının izini sürebilmek için de partilerin seçim sonuçlarına ve oy tabanlarına yönelik istatistikler ve mevcut çalışmalardan da faydalanılacaktır.

1990'ları merkez sağ açısından farklı kılan ikinci nokta ise, bu zaman diliminin merkez sağ siyasetler açısından küçülme yılları olmasıdır. Bu makalede merkez sağ siyasi partilerin meclis dışında kalacak ölçüde küçülmesi, muhafazakar modernleşme tahayyülünün küreselleşme, neoliberalizm, Soğuk Savaşın sona ermesi ve kimlik siyasetlerinin yükselişiyle değişen siyaset dilini karşılayabilecek yanıtlar üretememesi ekseninde tartışmaya açılacaktır. Bu dönüşüm süreçlerinin 1990'larda Türkiye siyaseti üzerindeki en önemli etkisi, siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt sorununun Türkiye siyasetine yön vermeye başlaması olmuş ve bu istikamet doğrultusunda daha önce sağ siyasetin periferisinde yer alan İslamcı ve milliyetçi sağ siyasi partiler, merkez sağ aleyhine genişlemiştir. Makalenin ikinci kısmında da dünya siyasetinde, özellikle de kimlik siyasetlerinin yükselişini tetikleyen dönüşüm sürecinin analizine yer verilecek ve bu dönüşüm sürecinin Türkiye'de merkez sağın küçülmesine nasıl yol açtığı hem seçim sonuçları ve oy tabanlarına yönelik istatistik çalışmaları hem de Türkiye tarihi ve merkez sağı konu alan monografilerin eleştirel okuması üzerinden tartışmaya açılacaktır.

Merkez Sağ Gelenek ve Muhafazakar Modernleşme

Türkiye’de merkez sağ denildiğinde akla gelen üç temel özelliği şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) kültürel anlamda Cumhuriyetin modernleşme paradigmasını popülist/muhafazakar bir eleştirinin süzgecinden geçirerek kabullenme, (2) ekonomik anlamda özel teşebbüs hürriyetine yaslanan büyüme temelli kalkınmacılık ve (3) siyasi anlamda milletin gerçek temsilcisi olma iddiasına dayalı çoğunlukçu bir milli irade fikri (Mert, 2007). Bu anlamda merkez sağın taraftarlarına sunduğu en büyük ayrıcalığın, tanıdıkları bir kültürel iklimde değişimden yararlanmalarını sağlamak, yani kültürel anlamda değişmeden (ya da az değişerek) sosyo-ekonomik bağlamda değişmelerine olanak sağlayan bir muhafazakar modernleşme paradigması olduğunu iddia edebilmek mümkündür (Taşkın, 2006: 338; Taşkın, 2009: 454).

Muhafazakar modernleşme tahayyülünün ayırt edici özelliklerinden biri, kültürel anlamda muhafazakar ama sosyo-ekonomik anlamdaysa modern olmaya imkan tanıyan melezliğidir. Bu melezlik sayesinde merkez sağ, doktriner bir dil oluşturmadan seçmenlerine kapitalizme eklenme ve yukarı doğru sosyal mobilite imkanı tanımaktadır (Taşkın, 2007: 80-85). Muhafazakar modernleşme tahayyülünün somut düzleme aktarılmasında belirleyici olan kavramsa popülist patronaj mekanizmalarıdır. İlkey Sunar (1994), DP ve popülizm ilişkisini ele aldığı klasikleşmiş makalesinde, aslında DP üzerinden merkez sağın siyaset dilinin nasıl oluştuğu ve olgunlaştığının analizini yapmıştır. DP, tek parti döneminde gerçekleşen devrimlere karşı çıkmamış, ama devrimle gelen kültürel değişim yerine sosyo-ekonomik kalkınmayla evrimleşen bir kültürel dönüşüm anlayışını benimsemiştir. Böylece tek parti döneminin kültürel devrimciliğini reddetmeyip arka plana iterek ekonomik kalkınmacılığı ön plana çıkarmıştır. Bu formülasyon da merkez sağın muhafazakar modernleşme anlayışının ana hattını - kültürel anlamda tanıdık bir iklimde sosyo-ekonomik kalkınmadan yararlanmayı - şekillendirmiş olur. Buna ek olarak DP, kültürel düzlemde laiklik ve milliyetçiliği terk etmemiş ama laikliği dinsel özgürlükle harmanlamış ve milliyetçiliği de içinde dinsel göndermeleri barındıracak şekilde yorumlamıştır. Devleti özel teşebbüsün önünü açan bir ekonomik vasıta olarak konumlandırılan bir devletçilik anlayışı geliştirmiş ve cumhuriyetçilik ilkesini de milli irade kavramını merkeze alarak çoğunluk yönetimi olarak yorumlamıştır. Bu haliyle de DP, cumhuriyetin modernleşme paradigmasını yeniden yorumlayarak merkez sağın muhafazakar modernleşme olarak nitelendirilebilecek siyasi hattının taşlarını döşemiştir.

Muhafazakar modernleşme anlayışının gündelik pratikte uygulanmasını sağlayan popülist patronaj ağlarıdır. DP döneminde tarımın modernizasyonu, çiftçilere yönelik destek alım politikaları, kamu fabrikalarında üretilen malların fiyatlarının yapay olarak düşük tutulması, kamu istihdamı ve teşvik paketleri kanallarıyla gerçekleştirilen patronaj ağları (Sunar, 1994: 2083), AP döneminde de ithal ikameci sanayileşme politikaları bağlamında işçilere yönelik gevşek

ücret politikaları, üretken olmasa da işsizliği engelleyen istihdam politikaları ve çiftçilere yönelik destek alım politikalarıyla devam etmiştir (Boratav, 1983).

Muhafazakar modernleşme tahayyülü, 1980'lere kadar özellikle de popülist patronaj ağları kanalıyla bürokrasinin kurumsallaşmış mekanizmalarının etrafından dolanarak kitlelere kültürel anlamda aşınası oldukları bir ortamda sosyo-ekonomik kalkınma imkanı sağlamıştır. Bu yönüyle muhafazakar modernleşme tahayyülünün gündelik hayatta karşılık bulmasının iki koşulu bulunmaktadır: ekonomik büyüme ve devletin ekonomideki varlığı. Neoliberalizm koşullarında muhafazakar modernleşme tahayyülünün gelenekselleşmiş yöntemlerle sürdürülmesinde karşılaşılan güçlük, merkez sağın ikiye bölünmesinde etkili olmaktadır. 1990'lı yıllardaysa küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde Türkiye'nin kendini içinde bulduğu sosyal, siyasi ve ekonomik kriz, muhafazakar modernleşme tahayyülünün iyimserliğinin ana nedeni olan ekonomik büyüme koşullarını sekteye uğratabilecek ve bu iyimserliğin kaybı, merkez sağın seçmen tabanının erimesinin temel nedeni olmaktadır.

ANAP ve DYP'nin Kuruluş Süreçleri ve İdeolojik Farklılıkları

12 Eylül 1980 darbesinin ardından 3 yıl boyunca süren askeri yönetim, 6 Kasım 1983'te yapılan seçimlerle sona ermiştir. Milli Güvenlik Konseyinin vetoları nedeniyle seçimlere sadece üç parti (ANAP, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP)) katılabildiğinden 1983 seçimleri kısıtlı bir normalleşmedir. ANAP, 20 Mayıs 1983'te 12 Eylül darbesinin ardından kurulan ilk siyasi partilerden biridir. Partinin kurucu genel başkanı Turgut Özal, 1960'lı yıllarda Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yapmış, 1970'li yıllarda Dünya Bankası ve Sabancı Holding bünyelerinde çalışmış, 1977 Genel Seçimlerinde muhafazakar Millî Selamet Partisi (MSP) listelerinden İzmir milletvekili adayı olmasına rağmen seçilememiş, Başbakan Müsteşarı olduğu darbe öncesi dönemde 24 Ocak 1980 Ekonomik Önlem Programını hazırlamış ve 12 Eylül darbesinin ardından kurulan hükümetlerde de Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı olarak görev almış bir kişidir. ANAP, Özal'ın bürokratik ve özel şirket yöneticiliği döneminde beraber çalıştığı nispeten genç teknokratlardan oluşan, yani Özal'ın şahsında cisimleşen bir siyasi parti niteliğindedir (Birand ve Yalçın, 2001: 139-181).

Parti, 1980 öncesi siyasetinde güçlü olan dört eğilimi –liberalizm, milliyetçilik, İslamcılık ve sosyal demokrasiyi- kendi bünyesinde toplama iddiasındadır. Nitekim dört eğilimi birleştirme söylemi ANAP'ın 1980 darbesinin Türkiye siyasetinde yarattığı boşluğu tek başına doldurma iddiasında olduğunu göstermektedir. Sosyal demokrasinin partideki temsilini sembolik bir siyasi retorik olarak değerlendirmek gerekirse, ANAP 1970'lerin AP, MSP ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) seçmenlerine Türkiye sağının yeni aktörü olarak

seslenmektedir. ANAP, sağın sadece merkezine değil, İslamcılık ve milliyetçilik iddiasıyla periferisine de hitap etme iddiasındadır. Bu eğilimleri parti içinde bir arada tutansa ideolojik bir tutarlılıktan ziyade Özal'ın karizmatik liderliğidir.

Partinin ideolojik tutarlılıktan ziyade karizmatik liderliğe yaslanması kısa vadede ANAP'ın etrafında bir seçmen mobilizasyonu oluşturarak askeri darbenin Türkiye siyasetinde yarattığı boşluğu hızlıca doldurmasını sağlamıştır. Karizmatik otoritenin meşruiyeti her ne kadar eski düzenin yerle bir olduğu ama yenisinin henüz inşa edilemediği, 12 Eylül askeri darbesi gibi, süreçlerde etkili olsa da uzun vadede istikrar arayışı insanları kişiselliklerden arınmış fikirler etrafında toplanmaya sevk etmiştir (Weber, 2006: 325-335). Üstelik Özal'ın 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilebilmek için ANAP genel başkanlığını bırakması ve 1993 yılında vefat etmesi ANAP'ın bu karizmatik liderlikten de mahrum kalmasını beraberinde getirmiştir. ANAP'ın karizmatik liderliği ideolojik bir tutarlılıkla ikame edememesi, tutarlı bir seçmen tabanına hitap etmesini de engellemiştir ve aşağıda da tartışılacağı üzere 1990'lar boyunca yaşadığı küçülmeyi hızlandırmıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 45-46).

DYP 12 Eylül darbesinin ardından 23 Haziran 1983'te kurulmuş ama Milli Güvenlik Kurulunun vetosunu aşamadığı için 1983 Genel Seçimlerine katılamamıştır. Partinin kurucu genel başkanı Ahmet Nusret Tuna, MGK tarafından veto edildiği için genel başkanlığa Yıldırım Avcı seçilmiştir (Çavuşoğlu, 2007). DYP'nin 1985 yılında yapılan ilk kongresinde partinin yeni genel başkanı Hüsamettin Cindoruk olmuştur. Değişen genel başkanlarına rağmen DYP'nin gölge lideriyse siyasi yasağı nedeniyle aktif siyasette yer alamayan ama 'bir bilen' olarak parti politikalarına yön veren Süleyman Demirel'dir. 1980 darbesinin ardından, 1982 Anayasasına eklenen geçici 4. madde, askeri darbeden önce aktif siyaset yürüten siyasetçilere 5 ve 10 yıl süreyle siyasi yasak getiriyordu. 1987 yılında yapılan referandumla yasakları düzenleyen anayasa maddesi kaldırılmıştır. Yasakların kalkması fiili durumu resmiyete büründürerek Süleyman Demirel'in DYP Genel Başkanlığına seçilmesinin önünü açmıştır. (Zürcher, 2009: 409-410).

Türkiye sağı üzerine kaleme alınan literatür, ANAP ve DYP arasındaki ayrımı daha çok kır-kent ayrımına dayandırmaktadır. 1980'lerde hızla kentleşen Türkiye nüfusunun kentleşme sürecine verdiği tepki içinde ANAP, Türkiye sağının kentli yüzünü, DYP ise kırsal yönünü yansıtmaktadır (Mert, 1999; Coşar ve Özman, 2004). Merkez sağ içindeki bölünmeyi burjuva fraksiyonları içindeki çatışmalar ekseninde yorumlayan çalışmalarsa ANAP'ın finans ve ticaret burjuvazisinin, DYP'nin ise geleneksel sanayi burjuvazisinin temsilcisi olduğunu iddia etmektedir (Tosun, 1999: 167-169). Bu yorumların merkez sağ içindeki ayrım noktasını açıklamakta hatalı olmadığını ama eksik kaldığını düşünerek bu ayrım noktasına daha kuvvetli bir halka eklenebilir. Bu katkının çıkış noktasıysa ANAP ve DYP'nin Türkiye'nin 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül askeri darbesiyle beraber 1980'lerden itibaren yaşadığı neoliberal dönüşüme yönelik verdikleri farklı tepkilerdir.

Özal, ANAP'ı tanımlarken, partinin 1980 sonrasına ait yeni bir parti olduğunun altını özenle çizmektedir (*Nokta*, 1986: 22). ANAP, siyasi anlamda 1982 Anayasası, ekonomik olaraksa, aşağıda daha detaylı bir şekilde tartışılacak olan, neoliberalizmle örülen 1980 sonrası “yeni Türkiye'nin” merkez sağ siyasi partisidir (Kahraman, 1995: 185; Çavuşoğlu, 2010: 22). Bu yanıyla da ekonomik anlamda liberalizm, toplumsal manada muhafazakarlığın terkiibinden oluşan yeni sağ siyasi hattın Türkiye şubesidir. Yeni sağcılığın ekonomik boyutunu, devleti güçlütterek ekonominin piyasa güçlerine bırakılmasını savunan neoliberalizm; sosyal boyutunu ise otoritenin aile ve din gibi geleneksel değerler etrafında restore edilmesini savunan neomuhafazakarlık anlayışı oluşturmaktadır (Barry, 1987). Yeni sağcılık, ekonomik verimlilik ve girişim özgürlüğüyle otorite ve geleneklere dayalı bir düzen arayışının birbirine eklemlediği eklektik bir ideolojik görünüme sahiptir (Özkazanç, 2010: 48). ANAP da bir ayağıyla Türk sağının geleneksel evriminin bir sonucu gibi gözükür ama bir ayağıyla da 1980'lerde Amerika'da Cumhuriyetçi Parti'nin, İngiltere'de Muhafazakar Partinin temsil ettiği yeni sağ anlayışın Türkiye'ye yansıması gibidir. Özal'ın liberal ekonomi görüşleri ve toplumsal muhafazakarlığı da aslında ANAP'ın yeni sağ siyasi hattını, lideri özelinde ete kemiğe büründürmektedir (Bora, 2005).

Buna karşılık DYP ise kendisini DP ve AP ile cisimleşen geleneksel merkez sağın yeni mirasçısı olarak konumlandırmaktadır. Parti programı incelendiğinde de görülecektir ki DYP, neoliberal dönemin değil ulusal kalkınma döneminin merkez sağını andıran bir politik hatta sahiptir. Bu anlamda, merkez sağın özel teşebbüs hürriyetine saygı duyan, planlamaya şüpheyile yaklaşan ama devleti de ekonomik bir aktör olarak gören ılımlı devletçilik eksenli karma ekonomi modeline DYP de sahip çıkmıştır. Demirel, “ANAP, Türkiye'yi 83'ten başlatmıştır. Doğru Yol ise 46 köküne dayanmaktadır” (Cılızoğlu, 1988: 238-239) derken aslında ANAP-DYP ayırımını da veciz bir şekilde ortaya koymaktadır. Parti programlarının ve seçim bildirilerinin, özellikle de ekonomi ve sosyal politikalar odaklı bir analizi, bu yargıyı daha anlaşılır kılabilir.

ANAP'ın 1983 tarihli parti programına ve 1987 Genel Seçimleri için hazırlanan seçim beyannamelerine bakıldığında partinin neoliberal ekonomi mantığının temel ilkelerini kararlı bir şekilde savunduğu görülmektedir. Bu mantığın en önemli prensibi siyaset ve ekonominin birbirinden ayrıştırılması, yani devletin ekonomiden elini çekerek ekonomiyi piyasa kurallarına terk etmesidir. ANAP Programı da bu esas doğrultusunda ekonomik verimliliği yükseltmek için devletin sadece altyapı yatırımlarına yönelmesi ve ekonomiyi bütünüyle piyasanın doğal kanunlarına bırakması gerektiğini savunmaktadır. Ekonomik anlamda tanınan bu minimal rolle beraber devletin görev sahası güvenlik ve adaletle sınırlandırılmaktadır. Devletin ekonomiden elini çekmesini sağlayacak olan özelleştirmelerse merkez sağın geleneksel retoriğine uyumlu bir kavram olan “ekonominin millete devri” söylemiyle meşrulaştırılmaktadır (ANAP, 1983: 7-13). Devletin bir güvenlik aygıtı olacak biçimde yeniden örgütlenmesi,

merkezleşmenin azaltılması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesini de beraberinde getirmektedir (ANAP, 1983: 30). ANAP'ın demokratikleşme söyleminin iki önemli ayağı olan sivilleşme ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi vurgusu, bu bağlamda siyasi bir bütünlüğün parçası olmaktan çok partinin ekonomik yöneliminin doğurduğu dolaylı bir sonuç gibi durmaktadır.

DYP'nin 1983 ve 1988 tarihli parti programlarına ve 1987 Genel Seçimleri için hazırlanan seçim beyannamesine bakıldığında merkez sağın geleneksel eğilimlerine uygun olarak hem ekonomiyi piyasa koşullarına bırakmayı hem de devlete ekonomi sahasında üretici ve düzenleyici olarak rol biçmeyi aynı anda savunabildiği görülmektedir. Parti programının ekonomi bölümünün "karma ekonomi anlayışımız" başlığı taşıması, DYP'nin neoliberalizmle arasında koyduğu teorik mesafeyi göstermesi bakımından çarpıcıdır (DYP, 1988: 102).

Her iki partinin ekonomi anlayışının toplumsal etkisini partilerin sosyal politika anlayışları üzerinden takip edebilmek mümkündür. ANAP, sosyal politikayı bir yurttaşlık hakkı olarak değil, muhtaçları korumayı amaç edinen bir hayırseverlik olarak ele almaktadır. Sosyal politikanın taşıyıcı kurumuyorsa geleneksel toplumun çekirdeği olarak tanımlanan ailedir (ANAP, 1987: 62). ANAP'ın devleti ekonomik ve toplumsal sahanın dışına çeken ideolojik yöneliminin sonucu, ekonomik hayata serbest piyasa kurallarının, sosyal alana aile ve geleneklerin hakim olmasıdır. Bu doğrultuda Özal'ın parti programının girişi için kaleme aldığı kısa yazıda ANAP'ı "milliyetçi muhafazakar, sosyal adaletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisini esas alan bir siyasi parti" (ANAP, 1983: 1) olarak tanımlaması aslında ANAP'ın yeni sağ siyasi yönelimini net bir şekilde ortaya koymaktadır. DYP'nin parti programındaysa eğitim, sağlık ve yaşlılık politikaları bağlamında sosyal politika anlayışı detaylı bir şekilde tartışılmaktadır ve devletin toplumsal hayata müdahale etmesi yoluyla zorunlu sağlık sigortası, yaşlılık sigortası ve yaygın kreş ağları gibi kapsayıcı sosyal politika uygulamaları savunulmaktadır (DYP, 1988: 115-119). DYP, sosyal devleti de bütün vatandaşların asgari geçimlerini temin ederek onlara insanca yaşam olanakları sunan bir devlet anlayışı olarak tarif etmektedir (DYP, 1987: 44-45).

Ayşe Buğra (2008: 208-218) ANAP ve DYP'nin sosyal politika anlayışlarını kıyaslarken ANAP'ın piyasa köktenciliği perspektifiyle sadece muhtaçların ihtiyaçlarını karşılayacak bir sosyal yardım anlayışını savunduğunu ve bunun mali yükünü de devlete ek olarak vakıflara havale ederek bir nevi özelleştirdiğini; DYP'nin ise vatandaşlık haklarına vurgu yapan modern bir sosyal politika anlayışına sahip olduğunu belirtmektedir. Partilerin sosyal politika anlayışları arasındaki bu farklılık da, ekonomi ve toplum anlayışlarındaki farklılığın somut yansımasıdır.

ANAP'ın neoliberal ekonomi anlayışı devletin siyasi yetkilerini sınırlandırırken partinin demokrasi anlayışının yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve sivilleşme

temelinde de şekillendirmiştir. DYP programındaysa ANAP programından farklı olarak yapılan insan hakları vurgusu aslında 12 Eylül darbesi ve 1982 Anayasasına gösterilen bir itirazı da ima etmektedir. Ancak burada da merkez sağın geleneksel hassasiyetleri kendini göstermekte ve insan hakları ve hukuk devletine yapılan vurgular, milli bütünlük ve kamu düzenine verilen önemle sürekli dengelenmektedir (DYP, 1988: 93-96).

Türkiye'nin yaşadığı neoliberal dönüşüm ve devletin ekonomideki rolünün azaltılması tartışmaları, DYP ve ANAP arasındaki ayrım nezdinde merkez sağın muhafazakar modernleşme tahayyülünün 1980'li yıllarda yaşadığı çatıllanmayı da göstermektedir. Yeni sağ düşüncede ekonomi siyasetin düzenleyebileceği bir alan değil, toplumun özünü oluşturan, özgürlük ve ilerleme gibi kavramlarla kendiliğinden örülü bir ilke olarak ele alınmaktadır (Özkazaç, 2010, 52). Dolayısıyla ekonomiden uzaklaşan siyaset de alınması gereken kararların alındığı teknik/teknokratik bir meseleye indirgenir. ANAP'ın muhafazakar kanadının önemli isimlerinden biri olan Mehmet Keçeciler de "Özal bir teknokrattı ama Demirel bir siyasetçiydi" derken her iki lider nezdinde merkez sağın iki büyük partisinin siyasete bakış açısı arasındaki derin farklılığı da ortaya koymaktadır (Milliyet, 06.01.1999: 13). Bu siyaset anlayışı, ANAP'ın ideolojik bir kök ve sosyal bir taban oluşturamamasının temel nedenlerinden biri olmuştur.

ANAP'ın yeni sağcılık anlayışı ve devlete ekonomide biçtiği minimal rol, muhafazakar modernleşmenin popülist patronaj ağlarının pratiğe aktarılmasını güçleştirmektedir. ANAP iktidarı boyunca reel ücretlerin gerilemesi, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi ve kamu harcamalarında kesintiye gidilmesi de ekonomik kalkınmanın tabana yayılmasına dayalı bir patronaj ağının terkinini göstermektedir. Ancak ANAP muhafazakar modernleşme anlayışını, neoliberal bir süzgeçten geçirmiş ve Korkut Borotav'ın "yoz popülizm" diye adlandırdığı bir anlayışla ekonomik kalkınmayı tabana yaymaya çalışmıştır. ANAP, vitrinleri ithal mallarla doldurup tüketici olarak, belediye hizmetlerini genişletip hemşeri olarak ve imar afları yoluyla kentsel rantları bölüştürüp gecekondu olarak seçmenlerin ekonomik kalkınmadan yararlanmasını sağlamak istemiştir. Buna mukabil DYP ise koalisyonun ana ortağı olarak iktidar olduğu 1991'den 1994 ekonomik krizine kadar geçen süreçte muhafazakar modernleşme tahayyülünün daha önce açıklanan klasik patronaj ağlarına işlerlik kazandırmıştır (Boratav, 1998).

Bu bağlamda neoliberal dünya ekonomisine entegre olan Türkiye'nin dönüşüm sürecindeki ikilemleri, merkez sağ siyaset sahnesinde iki partiyle karşılık bulduğunu söylemek mümkündür. ANAP, yeni sağcılık anlayışı ekseninde 'yeni Türkiye'nin' merkez sağ partisi, DYP ise neoliberal ekonomik düzleme ayak uydurma çabasından çok DP ve AP'nin mirasçısı olma gayreti gösteren geleneksel sağ bir parti olarak belirlemektedir. Merkez sağın, bu iki parti nezdinde yaşadığı kompartımanlaşmanın seçmen nezdinde karşılığını en yalın haliyle ortaya koyan

1991 Genel Seçimleri olmuştur. Bu seçimlere DYP Demirel liderliğinde girerken ANAP'ın başında henüz 5 aydır lider olan Mesut Yılmaz bulunmaktadır. ANAP, seçim bildirgesini 8 yıl iktidar olduğu dönemini merkeze alarak oluşturmuştur. Bu iktidar dönemini tanımlayan iki kavramsa 'icraat' ve 'yenilikçilik'tir. Seçim bildirgesinde ANAP, 8 yıllık iktidarında Türkiye'nin siyasal hayatına yeni vizyon katan icraatlarıyla Türkiye'nin ekonomik sorunlarını çözen ve sivilleşerek demokratikleşmesini sağlayan parti olarak resmedilmektedir (ANAP, 1991: 9-18). DYP ise bir muhalif parti olmanın gerektirdiği şekilde, Türkiye'nin 1980 darbesinden bu yana ekonomik ve siyasi açıdan kötü yönetildiğini belirterek, ekonomide yolsuzluklar, işsizlik ve enflasyona karşı mücadeleyi, siyasette ise demokratikleşmeyi merkeze alan bir seçim beyannamesi oluşturmuştur (DYP, 1991).

Seçimlerin galibi oyların %27'sini alarak 178 milletvekili çıkaran DYP olurken, ANAP da %24 oy oranıyla 115 milletvekili çıkararak seçimlerin ikinci partisi olmuştur. Bu seçimler merkez sağ açısından bir başarı olarak değerlendirilebilir çünkü geçerli oyların %51'i merkez sağ partilerde toplanmıştır. Her iki merkez sağ partinin seçim haritasıysa, partilerin ideolojik yönelimlerinin seçmen nezdinde nasıl karşılık bulduğuna dair anlamlı bir resim sunmaktadır. DYP oylarının en fazla olduğu beş ilin, Antalya (%43.26), Muğla (%39.5), Burdur (%38.89), Manisa (%37.3) ve Afyon (%36.09) gibi DP ve AP geleneğinin kalesi olarak nitelendirilebilecek Ege havzasındaki iller olması, partinin ideolojik pozisyonunun seslendiği geleneksel seçmen kitlesinde karşılık bulduğunu göstermektedir (TÜİK, 2012).

ANAP'ın seçmen tabanıysa DYP kadar homojen bir görünüm arz etmemektedir. Partinin en yüksek oy aldığı beş il sırasıyla Rize (%47.55), Hakkari (%43.09), Malatya (%41.19), Giresun (%36.37) ve Bayburt (%31.79) olmuştur. ANAP'ın Doğu Karadeniz bölgesinde başarılı olduğunu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da özellikle bölgede ağırlığı olan adaylar göstererek ülke ortalamasının üzerine çıkabildiğini ve İstanbul'da (%27.53) ezici bir üstünlük kuramasa da birinci parti olarak çıktığını gözlemleyebilmek mümkündür (TÜİK, 2012). Bu yönüyle de ANAP'ın, savunduğu neoliberal politikalar ekseninde, finans sektörünün güçlü olduğu büyükşehirlerde DYP'ye göre daha başarılı olduğu iddia edilebilir. Buna ek olarak ANAP'ın siyaseti ideolojiksizleştiren bakış açısı da kitle tabanıyla sosyolojik bir ilişkiden ziyade kişisel ilişkiler geliştirmesine neden olmaktadır. Partinin yüksek oy aldığı illerin ya liderlerin memleketi olması ya da aday merkezli yüksek oylar alınması bu yargıyı doğrular niteliktedir.

1991 Genel Seçimlerinde oy tabanları üzerinde yapılacak bir analiz, DYP'nin üzerine yerleştiği tarihsel mirasın etkisiyle daha tutarlı bir sosyolojik tabana oturduğunu göstermektedir. ANAP ise neoliberalizm ve neomuhafazakarlık nezdinde sağladığı eklektik ideolojik duruşla paralel daha eklektik bir sosyolojik tabana seslenmektedir. Seçimlerden hemen sonra KONDA'nın yaptığı

bir araştırma DYP'nin oy tabanının daha kırsal ve yaşlı olduğunu, ANAP'ı destekleyenler arasındaysa çok belirgin olmasa da kentli seçmenlerin kısmen ağırlıkta olduğu ve daha genç bir seçmen kitlesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Cumhuriyet, 20.09.1991: 4). TÜSES'in 1993 ve 1994 yıllarında yaptığı araştırmada partilerin seçmen tabanının sektörel analizinde dikkat çekici nokta, ANAP'ın beyaz yakalı işçilerden; DYP'nin ise esnaf ve zanaatkarlardan daha yüksek destek alıyor olmasıdır (TÜSES, 1996).

Partilerin milletvekilleri düzeyinde bir karşılaştırma yapıldığındaysa sektörel düzeyde ANAP ve DYP milletvekilleri birbiriyle benzer özellikler göstermektedir. Milletvekilleri arasında serbest meslek çalışanları başı çekerken, bu grubu girişimciler ve bürokratlar takip etmektedir. Yaş ve eğitim kriterleri bakımından arada niteliksel farklılıklar olmamakla beraber DYP'li vekillerin daha yaşlı, ANAP'lı vekillerinse daha eğitilmiş olduğu iddia edilebilir. Partilerin vekil profilleri bakımından asıl niteliksel farklılık daha öncesinde yerel siyaset yürütmüş milletvekillerinin sayısının DYP'de daha fazla olmasıdır. DYP'li vekillerin 12'si daha önce belediye başkanlığı, 15'i ise il genel meclisi veya belediye meclisi üyeliği yapmıştır. ANAP'lı vekillerinse sadece 3'ü belediye başkanlığı, 6'sı da il genel meclisi veya belediye meclis üyeliği yapmıştır (Cansever, 2019: 329-336). Bu farklılık da DYP'nin taşra örgütleri ve merkezi milletvekilleri arasında daha yoğun bir ilişki ağı tesis edebildiğini göstermektedir.

DYP'nin en yüksek oy oranına Isparta, ANAP'ın ise en yüksek oy oranına Rize ve Malatya'da ulaşmış olması, yani parti liderlerinin memleketlerinin partilerin en başarılı olduğu iller olması aralarındaki ayrımın ideolojik olduğu kadar kişisel yanlardan da beslendiğini göstermesi bakımından manidardır.³ Yukarıda çizilen ideolojik farklılıklara rağmen ANAP ve DYP'yi örgütsel açıdan birbirine benzeştiren her iki partinin de lider eksenli örgütlenmesidir. ANAP, Özal'ın, DYP ise Demirel'in partisidir. Merkez sağ iki ana parti çatısı altında örgütlenmeye iten sadece sosyolojik ya da ideolojik farklılıklar değil, aynı zamanda Özal ve Demirel nezdinde iki karizmatik lidere sahip olmasıdır. 1989 yılında Özal'ın, 1993 yılında da Demirel'in cumhurbaşkanı seçilerek partilerinin genel başkanlığı görevini bırakmalarının ardından parti liderliklerine ikinci kuşak liderler olarak adlandırılacak Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller seçilmişlerdir. Yılmaz ve Çiller'in liderlikleri altında merkez sağ siyasi partiler 1990'lı yıllar boyunca düzenli bir şekilde güç kaybederek, 2002 yılına gelindiğinde meclis dışında kalmışlardır. Ancak ANAP ve DYP'nin güç kaybında lider değişiminin oynadığı rolün tali olduğunu, Türkiye'de merkez sağın erimesinin asıl nedeninin neoliberalizm, küreselleşme ve kimlik siyasetlerinin yükselişiyle beraber siyasal karar alma süreçlerinde yaşanan dönüşümlere ayak uyduramaması olduğunu belirtmek gerekir. Aşağıda da bu dönüşüm süreçlerinin Türkiye siyasetini nasıl etkilediği tartışmaya açılacaktır.

Toplumsal Dönüşümler ve 1990'larda Dili Değişen Siyaset

1990'lar bütün dünyada siyasetin dilinde köklü dönüşümler yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm sürecini dört düzlemde analiz edebilmek mümkündür. Siyasi düzlemde, Sovyetler Birliğinin yıkılması ve Soğuk Savaşın sona ermesi sınıf kavramının siyasi geçerliliğini sorgulanır hale getirmiştir ve Soğuk Savaş gerilimleri üzerine kurulu geleneksel parti sistemleri dönüşüme uğramaya başlamıştır. Merkez sağ ve sol partilerde bölünmeler yaşanırken yeni siyasal aktörler, yeni ideolojiler ekseninde siyaset sahnesine dahil olmuşlardır (Morlino, 1996). Neoliberal küreselleşme sürecinin tetiklediği belirsizliklerin etkisiyle merkez sağ ve sol siyasi hareketler karşısında periferi hareketi olarak nitelendirilebilecek yeni siyasi partiler güç kazanmaya başlamıştır. Yeşiller Partisi gibi toplumsal hareket temelli siyasi partiler ya da azınlık gruplarının kimliksel tanınma talepleri üzerine bina edilen siyasi partiler sol kanat siyaset içinde güç kazanırken; kültürel korumacılık eksenli sağ popülist partiler de muhafazakar ya da liberal partiler karşısında sağ kanat siyaset içinde güç kazanmaya başlamıştır (Kriesi vd., 2006; Gidron ve Ziblatt, 2019).

Ekonomik düzlemdeyse 1970'lerin ortasından itibaren neoliberal ekonomi politikaları bütün dünyada adım adım yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Neoliberalizm siyaset ve ekonomiyi birbirinden ayırıştırma söylemiyle devletin ekonomik rolünün küçültülmesini savunmakta, ekonomik üretim süreçlerini reelden finansala kaydırarak ekonomileri krizler karşısında kırılganlaştırmakta ve işsizlik olgusunu yapısallaştırmaktadır (Harvey, 2015). Neoliberalizmle bağlantılı bir şekilde postfordizm, üretimi hem ulus ötesi hale getirmiş hem de emeği güvencesizleştirmiştir (Harvey, 1997). Neoliberalizmin gündelik hayata mirası krizlerle kırılganlaşan ekonomiler, kalıcı hale gelen işsizlik ve güvencesizleşen emek piyasası olmuştur.

Sosyal düzlemde küreselleşme ulusal ve uluslararası arasındaki ayrımı muğlaklaştırmıştır. Ulus devletlerin kendi ülkeleri üzerindeki yönetim yetkilerini uluslararası kuruluşlarla ve çok uluslu şirketlerle paylaşmak zorunda kalması, egemenlik yetkilerinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Küreselleşmenin tetiklediği bu istikrarsızlık birçok ülke açısından ulusal düzeyde meşruiyet krizlerinin yaşanmasına neden olmuştur (Held ve McGew, 2008).

Düşünsel düzlemdeyse postmodernizm tartışmaları evrensel büyük anlatıların geçerliliğini sorgularken, bir büyük anlatı olarak ele aldığı toplumu da tikel kimliklerle yapıbozuma uğratmanın demokratik gelişmenin en etkili yolu olduğuna dair siyasi inancı yaygın hale getirmiştir (Lyotard, 1984: xxiv). Bu düşünsel düzlemde siyasetin alanı ekonomi-politikten kültüre doğru kaymaya başlamıştır. Kültürel kimliklerin tanınması, özgürlük, eşitlik ve adalet taleplerinin hayata geçirilmesinde sosyo-ekonomik temelli yeniden bölüşüm politikalarının bir adım önüne geçilmiştir.

Postfordizmle üretimin küçük envanterlere bölündüğü ve güvencesizleştiği, neoliberalizmle işsizliğin kalıcılaştığı ve ekonomilerin finansal açıdan kırılğanlaştığı, küreselleşmeyle ulus-devletlerin egemenlik yetkilerinin aşındığı ve siyasetin istikrarsızlaştığı bir düzlemde, ulus altı etnik ve dini kimlikler mensuplarına bu belirsizlik ortamı içinde ihtiyaç duyduğu ezeli ve ebedi aidiyetleri sunmuşlardır (Castells, 2006: 92). Bu dört düzlemin gündelik siyasete en önemli yansıması, etnik ve dini kimliklerin siyasal karar alma süreçlerinde artan etkisi olmuştur. 1990'larda Türkiye siyasetine, siyasal İslam'ın yükselişinin ve Kürt sorununun yön vermesi yukarıda anlatılan dönüşüm sürecinin doğrudan sonucu olmuştur.

Siyasetin Dönüşen Dilinin Türkiye Sağına Etkileri

Türkiye ekonomisinin neoliberal dünya ekonomisine dahil olma sürecinde, 1980 tarihinde alınan 24 Ocak Kararları önemli bir rol oynadı. Bu kararların hayata geçmesini sağlayansa 12 Eylül 1980 askeri darbesidir. Özelleştirmeler, serbest dış ticaret rejimi ve finansal serbestlik, neoliberal dönüşüm sürecinin önemli bileşenleri niteliği taşımıştır. Kısa vadeli sermaye yatırımlarına dayalı finansal büyüme Türkiye ekonomisinin finansal krizler karşısında kırılğanlaşmasına neden olmuştur. Bu kırılğanlığın en somut sonuçları 1994 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizlerdir (Borotav, 2004: 145-199; Pamuk, 2014: 271-272). Üstelik Türkiye ekonomik krizlere, hızla kentleştiği, gecekonduların konut sorununa çözüm üretme gücünü yitirdiği, tarımın çözüldüğü, aile merkezli geleneksel dayanışma bağlarının zayıfladığı ve neoliberal politikalar doğrultusunda devletin sosyal fonksiyonlarının budandığı bir sosyo-ekonomik düzlemde maruz kalmıştır (Buğra, 2001: 28).

Türkiye'de merkez sağın seçim başarıları, kentleşmekte olan bir ülkede kitlelerin kendi kültürlerini koruyarak modernleşmenin ekonomik imkanlarından yararlanmalarını sağlayabilmesinden kaynaklanmaktadır. 1990'lara gelindiğiysse küreselleşmenin yarattığı belirsizlikler, neoliberalizmin yarattığı güvencesizlik, kentleşme sürecinin tetiklediği beklentiler ve kentlerin bu beklentileri karşılayamamasından kaynaklanan gerilimlerle birlikte merkez sağı güçlü kılan sosyo-politik iklim de değişmeye başlamıştır (Taşkın, 2008: 64). Bu dönüşümler, merkez sağı var eden ve ekonomik büyüme ortamlarında uygulama alanı genişleyen muhafazakar modernleşme tahayyülünün uygulama alanınının 1990'larda daraldığını göstermektedir. Muhafazakar modernleşmenin kalkınmacı iyimserliğinin yerini ekonomik ve siyasi krizlerin aldığı düzlemde, sağ siyasetin periferisinde yer alan İslamcı ve milliyetçi partiler, bu krizleri çözebilecek alternatifler haline gelmişlerdir. Üstelik yaşanan siyasi ve ekonomik güvensizlik karşısında kültürel kimliklerin güvenli bir liman olarak algılanması, etnik ve dini kimlikler üzerine oturan Refah Partisi (RP) ve MHP'nin sağ siyasetin büyüyen aktörleri olmasını kolaylaştırmıştır. RP ve MHP'nin 1990'ların ikinci yarısında seçmen tabanını nasıl genişletebildiğini sosyo-ekonomik bir bağlama

oturtmak, merkez sağın yaşadığı erimenin kavramsallaştırılmasına da katkıda bulunacaktır.

Türkiye’de siyasal İslam’ın yükselişi ve RP’nin seçim başarıları, küreselleşmenin ve neoliberal ekonomi politikalarının sonuçlarına yanıt verebilme kapasitesiyle yakından ilişkilidir. 1970’lerde Türkiye’nin ithal ikameci Sanayileşme politikalarına karşı bir tepki olarak özellikle taşrada küçük ölçekli iş sahiplerinin desteğine dayanan siyasal İslam, 1990’larda küreselleşme ve neoliberalizmin yarattığı gerilimlere yanıt verebilme kapasitesiyle kitle tabanını genişletmeyi başarmıştır. Ulusal kalkınmacı sanayileşme süreçleri karşısında ayakta kalamayacağı düşünülen taşranın küçük üreticileri, küreselleşme koşullarında uygulanan ihracata dayalı büyüme stratejisinde, ulusaşırı büyük firmalar hesabına taşeron olarak çalışarak sermayelerini artırmışlardır. Küresel serbest ticaretin yarattığı imkanlardan yararlanarak büyüyen bu üretici kesim, 1990’da kurulan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneğinin (MÜSİAD) çekirdeğini oluşturmaktadır. Siyasal İslam’ın büyümesini sağlayan, sadece küreselleşme ve neoliberal dönüşüm süreçlerinin kazananlarına değil kaybedenlerine de seslenebilmesidir.

Neoliberalizmin, devletin küçültülmesi argümanının ilk uygulama sahası sosyal devlet harcamaları olmuştur. Devletin sosyal misyonunun zayıfladığı, sağlık, eğitim ve sosyal transfer harcamalarının azaldığı koşullarda RP’nin adil düzen programı, post-sosyalist dönemin adalet eksikliğini söylemsel düzeyde karşılamıştır. Sosyal devletin üstlenmesi gereken maddi yükümlülükler ve sosyal hizmet faaliyetleriyse İslami vakıf ve yardımlaşma dernekleri eliyle karşılanmıştır. Bu da RP’yi, halefi olduğu siyasal İslamcı partilerden ayırarak kentlerde, özellikle de kentlerin yoksul gecekondu mahallelerinde güçlü bir siyasi hareket haline getirmiştir (Gülalp, 2003: 48-55; Eligür, 2010). Bu sayede RP 1994 Yerel Seçimlerinde İstanbul ve Ankara da dahil olmak üzere 28 ilde belediye başkanlıklarını kazanmış ve 1995 Genel Seçimlerinde de, aldığı %21.4 oy oranıyla, birinci parti olmuştur. Yukarıda açıklanan dönüşüm süreçleri RP’nin kitle tabanını genişletirken, 1980’lerde ve 1990’larda merkez sağ siyasi partilerin tek başlarına ya da koalisyon ortağı olduğu iktidarlarda çözemediği, aksine büyüttüğü sosyal ve ekonomik sorunlar da yıpranmamış ve denenmemiş bir parti olan RP’nin seçmen nezdindeki kredisini yükseltmiştir (Çakır vd., 1996).

RP’nin merkez sağ aleyhine gelişimine yönelik bu makro okuma, yerel siyaset üzerine yapılan çalışmalarla da desteklenmektedir. Ayça Kurtoğlu’nun (2004) Keçiören Belediye Meclisi üzerinden yerel siyasetin işleyişine ilişkin çalışması, 1980’lerde ANAP’ta siyaset yürütüp 1990’larda ideolojik nedenler, temiz siyaset yürütmek veya Erbakan’ın siyasete dönmesi gerekçesiyle RP’ye geçen çok sayıda yerel siyasetçinin tanıklığına yer vermektedir. Sema Erder ve Nihal İncioğlu (2013: 20-21) ise ANAP’ın 1984-89 dönemi, RP’nin 1994-99 dönemi İstanbul Büyükşehir Belediye Meclis Üyelerini karşılaştırdıklarında RP üyelerinin

ağırlıklı olarak neoliberal dönemde enformel ekonominin sağladığı olanaklarla büyüyen girişimcilerden oluştuğunu belirtmektedirler. RP'nin İstanbul'daki destek sahasını da ANAP'tan farklı olarak orta sınıf mahallelerden çok, düşük gelir grubunun yerleşim yerleri oluşturmaktadır.

MHP'nin 1990'ların ikinci yarısında yakaladığı ivmeyi ise iki düzlemde değerlendirmek gerekmektedir. Küreselleşme süreciyle beraber ulusal sınırların içi ve dışı arasındaki ayrımın muğlaklaşması ve ulus devletlerin egemenliğinin tartışmaya açılması, Türkiye siyasetini bir çözülme hissiyatına sürüklemiş ve milliyetçilik de bu çözülmenin panzehri olarak siyasette etkisini arttırmıştır. Türkiye'de parti programları üzerine yürütülen çalışmalar, 1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye siyasetini sürükleyen ana gerilim hatlarından birinin evrenselcilik ve milliyetçilik arasında yaşandığını iddia etmektedir (Çarkoğlu, 1998: 564). Bu gerilim hattı MHP'nin 1990'larda dar bir kadro partisi olmaktan kitle partisine dönüşmesine uygun bir zemin yaratmıştır.

Ulus devletinin meşruiyet krizine ek olarak MHP'nin değirmenine su taşıyan bir diğer gelişme de Kürt sorunu olmuştur. Kürt sorununun tarihi Cumhuriyetin tarihinden de eskidir, ama 1970'lerin sonunda kurulan ve 1984 yılından itibaren Türkiye sınırları içinde silahlı eylemler gerçekleştiren PKK'nın varlığı Kürt sorununun, siyasal şiddet ekseninde Türkiye siyasetinin gündemine oturmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle de 1990'larda devlet ile PKK arasındaki çatışmaların yoğunluğu Türkiye siyasetini bir şiddet sarmalının içine sokarak kırılganlaştırmıştır. 1986 yılından itibaren köy koruculuğu uygulamasıyla sivil Kürt gruplara silahlı bir statü sunulması, 1987'den itibaren Olağanüstü Hal uygulamasıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 10 ilde, ülkenin geri kalanından farklı şekilde işleyen bir olağanüstü hukuk rejiminin tesisi, 1990'larda yaygınlaşan insan hakları ihlalleri, faili meçhul cinayetler, köy boşaltmalar ve zorunlu göç, yine zorunlu göçün etkisiyle kontrol edilemeyen kentleşme süreci ve Kürt sorununun güvenlik ekseninde değerlendirilmesiyle bağlantılı derin devlet tartışmaları Türkiye'de siyasal sistemi bir meşruiyet krizine sürüklemeye başlamıştır (Bozarslan: 2008). Bu meşruiyet krizi merkez siyasetlere olan güveni sarsarken, bu güvensizlik de milliyetçi bir reaksiyonerlik içinde MHP'nin 1990'ların ikinci yarısında yükselişini beslemiştir (Bora ve Can, 2000). MHP'nin buradaki başarısı, Türkiye'de yaşanan milliyetçi kabarış ve Kürt sorununun çözülmemesinin yarattığı gerilimi birbirine eklememeyi başarması olmuştur. Böylece MHP, 28 Şubat etkisiyle siyasal İslam'ın yara aldığı ve 1990'lar boyunca merkez sağın küçüldüğü bir siyasi iklimde, arkasından esen milliyetçi rüzgarın da etkisiyle 1999 seçimlerinde en yüksek oy alan ikinci parti olmayı başarmıştır (Bora, 1999).

Yukarıda değinilen dönüşümler 1980 sonrasında Türkiye siyasetini ekonomik ve siyasi açıdan kırılganlaştırmış, Türkiye bu ekonomik ve siyasi kırılganlıklarıya merkez sağın ya tek başına iktidar olduğu ya da iktidarın ana ortağı olduğu

hükümetlerin yönetiminde yaşamıştır. 1983-1991 arası dönemde ANAP'ın tek parti iktidarı yaşanırken, 1991-95 arası dönemde de ANAP, DYP koalisyonun büyük ortağı olmuştur. Neoliberalizmin, küreselleşmenin, kimlik siyasetlerinin, hızlı kentleşmenin yarattığı bu sürekli güvensizlik hali, siyasi sistemin istikrarlı bir şekilde devamını arzulayan merkez sağ siyasetlerin ayağının altındaki halıyı da çekerek sağ siyasetin merkezkaç kuvvetleri olarak nitelendirilebilecek siyasal İslam ve milliyetçi sağın, merkez sağ aleyhine büyümesinin önünü açmıştır. Çizilen bu teorik çerçevenin 1990'larda merkez sağ siyasette nasıl karşılık bulduğu aşağıdaki bölümde ele alınacaktır.

1990'lar ve Merkez Sağın Erimesi

Soğuk savaşın sona ermesi, küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişinin yarattığı siyasal ve toplumsal dönüşüm süreçleri, merkez sağın muhafazakar modernleşme tahayyülünün uygulama alanını daraltarak güç yitirmesinin asli ve yapısal nedeni olmuştur. Merkez sağ partiler, 1990'ların önemli bir bölümünde ikinci kuşak liderler olarak nitelendirilebileceğimiz Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller liderliğinde bu dönüşüm süreçlerine yanıt üretmeye çalışmışlardır. İkinci kuşak liderlerin, yapısal nedenlerin etkisiyle siyaset üretme kapasitesi giderek daralan merkez sağın hareket alanını geliştirebilecek siyasetler üretememesi de merkez sağın erimesinin tali ve bireysel nedeni olmuştur.

Özal, 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilince ANAP genel başkanlığını Yıldırım Akbulut'a devretmiştir. Akbulut'un güçsüz liderliği partinin üzerinde hala Özal'ın gücü olduğunu gösterdiğinden bu liderlik sadece iki sene sürebilmiştir. 1991'de yapılan olağan kurultayda Mesut Yılmaz ANAP'ın yeni genel başkanı seçilmiştir. Yılmaz, ANAP'ın kurucu isimlerinden biri olmasının yanı sıra 1980'li yıllarda Devlet Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde de bulunmuştur. Partinin liberal kanadını temsil etmiştir. 1990'lı yıllar boyunca ANAP genel başkanlığını da Yılmaz yürütmüştür. Benzer bir lider değişimi süreci DYP'de de yaşanmıştır. Özal'ın vefatının ardından Süleyman Demirel Türkiye Cumhuriyetinin 9. Cumhurbaşkanı olmuştur. Demirel'den boşalan genel başkanlık ve başbakanlık koltuğu için yürütülen yarış İsmet Sezgin ve Köksal Toptan karşısında kazanan Tansu Çiller, hem DYP'nin genel başkanı hem de Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olmuştur (Atılğan vd., 2015: 846-850). Her iki ismin parti liderliklerini sona erdiren ise, Türkiye'de merkez sağı meclisin dışına iten 2002 Genel Seçimleri olmuştur. Bir anlamda Çiller ve Yılmaz'ın liderlik kariyerleri ve merkez sağın kaderi beraber ilerlemiştir.

1995 Genel Seçimleri merkez sağdaki küçülmenin ilk sinyallerini vermiştir. Bu seçimlerde oy oranı %19.65'e düşen ANAP 132 milletvekili; DYP ise %19.18 oy oranıyla 135 milletvekili çıkarabilmiştir. DYP'nin oy oranlarında bir önceki seçime göre yaşanan %8'lik azalmayı, kendi iktidar ortaklığı zamanında yaşanan

1994 ekonomik krizinin ağırlığı ve Kürt sorunun çözümsüzlüğünün yarattığı meşruiyet yitimiyle, yani iktidar yorgunluğuyla açıklayabilmek mümkündür. Ancak iktidarın krizine rağmen ana muhalefet partisi olan ANAP'ın oylarında da %4.5 civarında azalma yaşanmıştır. Dolayısıyla merkez sağın iki ana partisinde birden yaşanan oy kaybı, merkez sağın iktidar yıpranmışlığını aşan daha genel bir kriz içinde olduğunu göstermektedir. Seçim sonuçlarının basit analizi merkez sağdan kaçışın RP ve MHP'ye yöneldiğine işaret etmektedir. 1991 seçimlerine bir ortaklıkla RP çatısı altında giren ve %16.8 oranında oy alan bu partiler, 1995 seçimlerine ayrı ayrı katılmışlar ve oylarının toplamı %29.56'ya yükselmiştir (TÜİK, 2012).

ANAP ve DYP'nin yüksek oy aldığı illere bakıldığında 1991 yılındaki sosyolojik eğilimlerin büyük ölçüde devam ettiği gözlenmektedir. 1995 Genel Seçimlerinde DYP'nin en yüksek oy aldığı beş şehir Isparta (%40.34), Kilis (%37.2), Muğla (%35.33), Bilecik (%32.17) ve Çanakkale (%31.12) olmuştur. Genel anlamıyla DYP merkez sağın geleneksel tabanının desteğini kazanmaya devam etmiş ve Ege havzasında ülke ortalamasının üzerinde bir oy almış ancak büyük şehirlerde ülke ortalamasının altına düşmüştür. ANAP'ın ise en yüksek oy aldığı beş ilin tamamı Karadeniz bölgesindedir: Rize (%54.46), Giresun (%37.59), Trabzon (%33.58), Ordu (%29.94) ve Artvin (%28.18). Bu haliyle ANAP, sosyolojik bir tabana oturmaktan ziyade Rizeli olan genel başkanı Mesut Yılmaz'ın hemşerilik bağlarıyla hareket eden bir dayanışma örgütünü andırmaktadır (TÜİK, 2012).

Partilerin seçmen tabanı üzerine TÜSES'in seçimlerin hemen ardından 1996 yılında gerçekleştirdiği araştırma, ANAP ve DYP seçmenleri arasındaki farklılıklar hakkında bir çerçeve sunabilmektedir. Bu araştırma sonuçları ANAP'ın kentte, DYP'nin kırsal bölgelerde daha güçlü olduğunu, ANAP seçmen tabanının DYP'ye göre daha eğitilmiş, DYP seçmen tabanının da ANAP'a göre daha yaşlı olduğunu ortaya koymaktadır. Kadın seçmenlerin en fazla oy verdiği partiler merkez sağ partiler olduğu ve ANAP'ın bu bakımdan DYP'den bir adım önde olduğu iddia edilmektedir. Sektörel bazdaysa küçük çiftçilerin DYP'ye sunduğu desteğin dışında her iki partinin oy tabanları arasında derin bir sınıfsal farklılık göze çarpmamaktadır (TÜSES, 1996). 1991 ve 1995 Genel Seçimleri karşılaştırıldığında ANAP ve DYP'nin seçmen tabanlarının birbirlerine biraz daha yakınlaştıkları fark edilmektedir.

Partilerin tabanları arasındaki yakınlığı andırır bir benzerlik milletvekilleri arasında da kendini göstermektedir. Her iki partinin de vekilleri arasında mühendis ve hukukçu ağırlığı göze çarpmaktadır. Bu noktada vekillerin sektörel dağılımı bakımından dikkat çeken nitel farklılık DYP milletvekilleri arasında bürokrasiden gelen isimlerin sayısındaki artıştır (Çetinkaya, 2019: 333). Eski bürokratların DYP'ye yönelik ilgisi ise, partinin 1995 Genel Seçimlerine iktidar partisi olarak girmesinden kaynaklandığı gözükmektedir.

Partiler arasındaki benzeşmeyi seçmen tabanları ve vekil profillerinden daha çarpıcı bir şekilde ortaya koyansa yerel seçimlerde iki parti üyeleri arasında yaşanan geçişkenliktir. 1994 Yerel Seçimlerinde DYP kökenli İlhan Kesici'nin İstanbul Büyükşehir Belediyesi için ANAP'ın adayı olması, daha öncesinde ANAP'tan seçilerek İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nı yürüten Bedrettin Dalan'ın ise yine aynı seçimlerde DYP'nin adayı olması; 1984 Yerel Seçimlerinde ANAP'tan İzmir Büyükşehir Belediye Başkanı seçilen Burhan Özfatura'nın 1994 Yerel Seçimlerinde DYP'nin İzmir Büyükşehir Belediye Başkan adayı olması ya da 1989 Yerel Seçimlerinde DYP'den Çatalca Belediye Başkanı seçilen Gülay Atıg'ın 1994 Yerel Seçimlerinde ANAP'ın Şişli Belediye Başkanı adayı olması sadece DYP ve ANAP arasındaki aday geçişkenliğine değil, bu iki partinin benzeşmesine de işaret etmektedir (Turan, 2008: 252-257).

Türkiye siyasetinde, yukarıda yürütülen tartışma ekseninde yaşanan dönüşümler, merkez sağ siyaset sahasını küçültmekle kalmamış, merkez sağ siyasi partiler arasındaki farklılıkları törpülemeye de başlamıştır. ANAP ve DYP hem seçmen tabanı hem de milletvekili profili bakımından farklılık göstermekle beraber birbirlerine daha fazla benzemeye başlamışlardır. Bu noktada partilerin birbirine benzemesine sebep olan bir diğer faktör de, örgütsel düzeyde lider eksenli partiler olma eğiliminin, her iki parti açısından ikinci kuşak liderlerin yönetimi altında giderek daha belirgin hale gelmeye başlamasıdır. Paradoksal bir şekilde ANAP ve DYP seçmen tabanı, milletvekili profili, ideolojik yönelim ve örgütsel yapı açısından birbirine benzedikçe, liderleri arasındaki kişisel farklılıklar daha belirgin hale gelmeye ve partiler giderek birbirlerinden uzaklaşmaya başlamışlardır.

ANAP'ın lider eksenli siyasal hattının partinin kuruluş yıllarında da belirleyici olduğundan bahsedilmiştir. Partinin savunduğu neoliberal ilkeler, ekonomiyle siyaseti birbirinden ayırarak ekonomik paylaşım politikalarını teknik meselelere indirgemiş dolayısıyla da siyasal karar alma süreçlerini apolitikleştirmiştir. Bu da ANAP'ın hem ideolojik bir hatta oturmasını zorlaştırmış hem de DYP gibi miras aldığı bir sosyolojik tabanının oluşmasını güçleştirmiştir. ANAP açısından geriye kalansa lider eksenli kişisel ilişki ağlarını harekete geçirmek olmuştur. Partinin seçim sonuçlarında Doğu Karadeniz ve bu bölgenin göç verdiği illerde gösterdiği başarının nedenini, ideolojik kurumsallaşmanın boşluğunu kişisel ağlarla doldurmasında aramak mümkündür.

DYP ise ANAP'tan farklı olarak kuruluş anından itibaren hissedilen Demirel etkisine rağmen Türkiye'de geleneksel merkez sağ eğilimi devam ettiren bir sistem partisi niteliğindedir. Ancak DYP'nin üzerine oturduğu sistemin neoliberalizm, kimlik siyasetleri ve küreselleşme ekseninde yaşadığı dönüşüm DYP'nin siyasal hattının işlevsizleşmesini de beraberinde getirmiştir. Bu arka planda Çiller'in liderlik tarzı da DYP'nin giderek Çiller etrafında şekillenen bir kişi partisi haline gelmesini beraberinde getirmiştir. 1995 Genel Seçimlerinden

önce DYP'nin milletvekili adaylarının partinin il örgütlerine danışılmadan Başbakanlık Konutunda Çiller tarafından hazırlandığının iddia edilmesi, DYP'de Çiller'in liderlik tarzının yarattığı rahatsızlığı göstermektedir (Cumhuriyet, 07.12.1995: 5). Çiller bu nedenle de DYP'nin eski Teşkilat Başkanı Rifat Serdaroğlu tarafından il örgütlerinde güçlü isimleri tasfiye ederek DYP'yi kendi kişisel partisi haline getirmekle suçlanmıştır (Cumhuriyet, 18.09.1996: 12).

Merkez sağın 1995 Genel Seçimlerinde yaşadığı küçülme, dünya ve Türkiye siyasetinin yaşadığı dönüşümlere yanıt verememesinden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme, neoliberalizmin yarattığı eşitsizlikler ve kimlik siyasetlerinin yükselişi, merkez sağın üzerinde temellendiği muhafazakar modernleşme paradigmasının pratiğe dökülme kanallarını daraltmıştır. 1994 krizinin yarattığı tahribat, zorunlu göçlerle beraber gelen yeni göçmenlerin beklentilerini karşılamayan kentler, küreselleşme tartışmaları ve Kürt sorunuyla beraber hissedilen meşruiyet krizi ve derin devlet tartışmaları hem popülist patronaj politikalarının uygulanmasını zorlaştırmış hem de siyasi iyimserlik havasını dağıtmıştır. ANAP ve DYP bu dönüşümlere karşılık veremediği ölçüde Türkiye siyasetine yön veren özneler olmaktan çıkarak bu dönüşümlerin yarattığı gerilimler tarafından yönlendirilen nesnelere dönüşmüşlerdir.

Siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt sorunu, 1990'larda laik-muhafazakar geriliminin ve yükselen milliyetçilik dalgasının Türkiye siyasetine yön vermesini beraberinde getirmiştir. Merkez sağ ise yönetemediği bu gerilimlerin içinde yer almaya çalışarak Türkiye siyasetindeki alanını genişletmeye çalışmıştır. Yılmaz liderliğinde ANAP, özellikle RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde gerçekleşen 28 Şubat Muhtırası ve sonrasındaki süreçte Türkiye siyasetini yönlendiren laik-muhafazakar geriliminin laik tarafında konumlanarak siyasi etkisini artırmaya çalışmıştır. DYP ise Çiller'in genel başkanlığa seçilmesinin hemen ardından Kürt sorununun askeri çözümünü odağına alan milliyetçi bir söylemle siyaset sahnesinde boy göstermeye başlamıştır.

ANAP içinde muhafazakar ve liberal bloklar arasında Turgut Özal'ın karizmatik liderliğinde sağlanan birliktelik, Mesut Yılmaz genel başkanlığında sürdürülememiştir. Yılmaz'ın liderliğinde ANAP'ın muhafazakar kitlelerle olan bağının zayıflamasının parti içi liderlik mücadeleleri ve ülke siyasetiyle ilgili iki boyutu bulunmaktadır. Özal'ın cumhurbaşkanlığı esnasında ANAP üzerindeki etkisini Mehmet Keçeciler ve Hüsnü Doğan gibi partinin muhafazakar milletvekilleri üzerinden göstermek istemesi karşısında, Yılmaz liderliğini tesis etmek için muhafazakar kanadı parti yönetiminden uzaklaştırmış ya da milletvekili listelerinde seçilemeyecek yerlerden aday göstererek etkisizleştirmiştir (Akin, 2018: 132-133). Muhafazakar kanadın parti içindeki etki ve görünürlüğünün azalması da ANAP'ın muhafazakar-liberal sentezinin giderek liberalizm lehine bozulmasını beraberinde getirmiştir. Bir başka ifadeyle Mesut Yılmaz liderliğinde 1990'larda ANAP, Turgut Özal'ın 1980'lerdeki ANAP'ına göre

daha az muhafazakar daha fazla liberal bir parti görünümündedir.

ANAP'ın muhafazakarlık aleyhinde seyreden ideolojik dönüşümü sadece parti içi siyasi çekişmelerle açıklanamaz. 1990'lı yıllarda RP'nin seçim başarıları, muhafazakar tabanın bu parti etrafında konsolide olmaya başladığını göstermektedir. Özal'ın memleketi Malatya'da bile, Özal'ın vefatının ardından, İslami cemaat ve vakıflar ile muhafazakar işadamları ANAP'tan uzaklaşarak RP'ye yönelmiştir. Bu yönelişin en sembolik tezahürü ise 1989'da ANAP'tan Malatya Belediye Başkanı seçilen Münir Erkal'ın, daha sonrasında partisinden ayrılarak RP'ye geçmesi ve 1994 Yerel Seçimlerinde RP'den belediye başkanı seçilmesidir. (Milliyet, 18.09.1996). Yılmaz liderliğindeki ANAP da, RP'nin muhafazakar taban üzerinde sağladığı hegemonya koşullarında, muhafazakarlardan alabileceği desteğin azaldığını düşünmüş ve muhafazakar görünümünden sıyrılarak liberal, seküler ve modern bir parti görünümüyle laik-muhafazakar geriliminin laik kanadının içinden konuşarak siyaset sahnesinde etkinliğini sürdürmek istemiştir. Yılmaz'a göre ANAP artık dört eğilimin partisi olamaz çünkü muhafazakarlardan ve milliyetçilerin kendi partileri vardır. Bu durumda ANAP'a düşen de liberal bir parti olmaktır (Cumhuriyet, 14.09.1996: 12).

DYP'nin RP ile koalisyon hükümeti kurması ve bu koalisyon hükümetinin 28 Şubat 1997 tarihinde gerçekleşen ve tarihe 28 Şubat Muhtırası olarak geçen Milli Güvenlik Kurulu toplantısının ardından dağılması, ANAP'ın bu stratejisinin daha da görünür hale gelmesini sağlamıştır. 28 Şubat Muhtırasının ardından siyaseti normalleştirme görevini Yılmaz'ın başbakanlığında, ANAP, DSP ve DYP'nin RP ile koalisyon hükümeti kurmasından rahatsızlık duyarak ayrılan milletvekillerin kurduğu Demokratik Türkiye Partisiyle (DTP) arasında kurulan koalisyon hükümeti üstlenmiştir. Sekiz yıllık temel eğitim düzenlemesi gibi 28 Şubat Kararlarının önemli kısmı bu hükümet tarafından hayata aktarılmıştır. ANAP'ın 28 Şubat sonrası geçiş sürecinde oynadığı rol, partide etkinliklerini yitirerek zayıflayan muhafazakar kanadın tepkisini çekecek, Ali Coşkun, Abdülkadir Aksu ve Cemil Çiçek gibi isimler partiden istifa etmişlerdir (Aydın ve Taşkın, 2014: 433-440). Kalan milletvekilleri ise partinin 28 Şubat Kararlarının uygulayıcısı olması nedeniyle giderek muhafazakar camiadan koptuğu ve DSP'nin merkez sol çizgisine yaklaştığı eleştirilerini yöneltmişlerdir (Milliyet, 05.01.1999: 14). 1993 yılından itibaren Tansu Çiller liderliğinde DYP'de de bir ideolojik değişim yaşanmıştır. Bu değişimin iki önemli boyutu bulunmaktadır. İlki, Çiller liderliğinde DYP'nin militer bir milliyetçilik anlayışını savunmaya başlamasıdır. Bu dönüşüm, Çiller'in yükselen milliyetçi dalgayı PKK'yı yenen siyasi lider olarak DYP'nin etrafında toparlayabilme çabasıyla yakından ilişkilidir. Ancak bu milliyetçi yöneliş sadece Kürt sorununa karşı geliştirilmiş bir taktik değildir, aynı zamanda küreselleşmenin ulus devletin egemenliğini sarstığı, neoliberalizmin toplumsal dokuyu çözdüğü bir sosyo-politik atmosferde otoriter bir devlet ve disiplinli bir toplumla küresel belirsizlikleri kontrol altında tutmayı da amaçlamaktadır (Cizre, 2002: 89-90).

DYP'nin bu dönüşümünün sembollerinden biri derin devlet tartışmalarının yoğun yaşandığı Susurluk Kazası sonrasında Tansu Çiller'in, bu kazada hayatını kaybeden firari ülkücü militan Abdullah Çatlı'ya "bu ülke için kurşun atan da yiyen de şereflidir" sözleriyle sahip çıkması olmuştur (Milliyet, 27.11.1996). Ayrıca parti içinde milliyetçi kimlikleriyle ön plana çıkan Ayvaz Gökdemir ve Cihan Paçacı gibi isimler genel başkan yardımcılıklarına yükseltılmıştir (Milliyet, 04.10.1997). Eski Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in emekliliğinin hemen ardından DYP'den iki dönem milletvekili seçilmesi, Korgeneral Hasan Kundakçı'nın 1999 Genel Seçimlerinde milletvekili adayı olması partinin yeni militer ve milliyetçi duruşuna işaret etmektedir.

İdeolojik dönüşümün ikinci ayağıysa Çiller liderliğinde DYP'nin merkez sağın geleneksel eğilimlerini yansıtan özel teşebbüs hürriyetine saygılı, ılımlı devletçilik modelinin yerine Özal'ın siyasi çizgisini andıran neoliberal ekonomi politikasını savunmaya başlamasıdır (Cizre, 1996: 155). Çiller'in başbakanlığı sırasında 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz ve bu krize karşı ilan edilen 5 Nisan Kararları, DYP'nin yeni neoliberal yöneliminde önemli bir kırılma noktası olmuştur. 5 Nisan Kararlarının giriş kısmında kararların amacı "üretim yapan ve sübvansiyon dağıtan bir devlet yapısından ekonomide piyasa mekanizmasının tüm kurum ve kurallarıyla işlemlerini sağlayan ve sosyal dengeleri gözetilen bir devlet yapısına" geçmek şeklinde açıklanmıştır: (Tosun, 1999: 180). 5 Nisan Kararlarının içeriği Türk Lirasının devalüasyonunu, kamu harcamalarının kısılmasını ve özelleştirmelerin kolaylaştırılmasını öngörmüştür (Boratav, 2004: 179-180). Bu haliyle de DYP, geleneksel sağın ılımlı devletçilik eksenli karma ekonomik modelini terk ederek neoliberal ekonomi politikalarını savunan bir çizgiye savrulmuştur.

ANAP ve DYP arasında 1995 seçimlerinden sonra kurulan ve sadece 3 ay sürebilen koalisyon hükümetinin programında, devletin ekonomideki rolünün azaltılması ve ekonomilerin piyasa kurallarına bırakılması gerektiği konusunda yapılan vurgu (ANAP-DYP Koalisyon Hükümeti Programı, 1996: 3), ANAP ve DYP'yi farklılaştıran en önemli ayrım noktasının silikleşmeye başladığını, partilerin programatik düzeyde birbirlerine benzemeye başladığını göstermiştir.

Her iki partiyi birbirinden ayıran ana hat, neoliberal ekonomi politikalarına karşı takınılan tavırdaki farklılıktır ve bu farklılığın ortadan kalkması, her iki partinin de kaynakların paylaşımını teknik bir ekonomik meseleye indirgeyen siyaset dışı siyaset anlayışını benimsemelerine neden olmuştur. Merkez sağın geleneksel milli irade söyleminin içi siyaset dışı hale geldikçe seçmenleri de kendilerine hem bir ideoloji hem de kimlik vaat eden İslamcı ve milliyetçi sağ partilere yönelmeye başlamışlardır. İdeolojik boşluğa ek olarak 1990'lar boyunca ANAP ve DYP liderlerinin isimleri etrafında dönen yolsuzluk iddiaları seçmen nezdinde güvenilirliklerini yitirmelerini daha da pekiştirmiştir. Bu nedenden dolayı 1990'ların başında anlam taşıyan ANAP ile DYP arasındaki ideolojik

farklar, 1990'ların ikinci yarısından itibaren önemini yitirmeye başlamıştır (Tosun, 2003: 344).

Her iki partinin yeni politik tercihleri artık Türkiye siyasetini belirleyen özneler değil, Türkiye siyaseti tarafından yönlendirilen nesnelere olduklarını göstermektedir. Türkiye'de kültürel kimliklerin siyasal süreçlerdeki rolünün artması, siyasal İslam'ın yükselişi ve Kürt sorununu Türkiye siyasetinin bağımsız değişkenleri haline getirmiş, ANAP ve DYP de bu bağımsız değişkenlere göre konum almaya çalışan bağımlı değişkenler statüsüne düşerek siyaset üreten fail pozisyonlarını kaybetmeye başlamışlardır. ANAP, laik-muhafazakar gerilimi içinde bir pozisyon alarak, DYP ise Kürt sorunu karşısında artan milliyetçi dalgaya kapılarak Türkiye siyasetinde kapladıkları alanı genişletebileceklerini düşünmüşlerdir. Faillik pozisyonunun kaybının en belirgin sonucuysa, bu iki partinin yükselen siyasal İslam ve milliyetçilik karşısında birbirlerinden farklı pozisyonlara kapılarak farklılaşmaya çalışmaları da seçmen nezdinde giderek birbirlerine benzeyen nesnelere dönüşmesi olmuştur.

Kalaycıoğlu (1994), Türkiye'de seçmen eğilimlerinin oluşumunda belirleyici faktörlerin eğitim, cinsiyet ve dindarlık olduğunu belirtmekte ve ANAP ile DYP'nin seçmen tabanının bu üç faktör açısından –kadınlarda ANAP'a yönelik gösterilen desteğin daha fazla olması dışında– belirgin bir farklılık göstermediğini belirtmektedir. Zaten her iki parti de kurumsal varlıklarını güncel siyasi tercihlerle farklılaştırıp aynı seçmen tabanının desteğini kazanmaya çalıştıkça birbirlerini rakip olarak değil düşman olarak görmeye başlamışlardır (Kalaycıoğlu, 2002). Türk'ün (2016: 340) tabiriyle bu iki parti 1990'ların ikinci yarısında birbirlerinin “negatif ikame unsurları” haline gelmişlerdir. Siyaset alanı giderek daralan merkez sağ içinde faillik pozisyonlarını kaybettikçe birbirlerine benzemeye ve ayrı varlıklarıyla da birbirlerinin önünü kapamaya başlamışlardır.

28 Şubat Muhtırasının ardından RP'nin önce iktidardan düşmesi ve sonrasında da Anayasa Mahkemesi tarafından laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılması Türkiye siyasetini destabilize etmiş, mevcut meclis kompozisyonundan istikrarlı bir hükümet çıkmasını engellemiştir. 1999 yılında yapılması kararlaştırılan erken seçimden iki ay önce Abdullah Öcalan'ın yakalanması da yükselen milliyetçi dalgayı daha da alevlendirmiştir. Bu koşullar altında gerçekleşen 1999 Genel Seçimleri merkez sağın güç kaybetme eğiliminin devamına sahne olmuştur. ANAP'ın oy oranı %13.2 ve milletvekili sayısı 86'ya, DYP'nin ise oy oranı %12'ye ve milletvekili sayısı 85'e düşmüştür.

1999 Genel Seçimlerinde merkez sağın bu iki partisinin oy toplamının, 1991 seçimlerinde aldıkları oy oranının yarısına bile ulaşamaması, merkez sağın 1990'larda yaşadığı erimeyi göstermesi bakımından çarpıcıdır. Üstelik partilerin en yüksek oy aldığı bölgelere baktığımızda, bu erimenin dışında dikkat çeken bir diğer tabloda sosyolojik okumaları giderek zorlaştıran ve kişisel bağlantılarla

ilerleyen bir seçim haritasının şekillenmeye başlamış olmasıdır. DYP'nin en yüksek oy aldığı beş il içinde Kütahya ve Isparta gibi partinin geleneksel anlamda güçlü olduğu iller olmakla beraber, Kilis, Şanlıurfa ve Siirt'teki başarısı ideolojik bir alımlanma ya da sosyolojik bir tabana oturmaktan ziyade gösterilen adayların o il siyasetinde oynadığı rolden kaynaklanmıştır.⁵ Muğla, Çanakkale, Antalya ve Afyon gibi merkez sağ tabanın güçlü olduğu illerde DYP, liderliği artan milliyetçi dalganın da etkisiyle DSP ve MHP'ye kaptırmıştır. Bu seçim sonuçları da DYP'nin milliyetçi yöneliminin seçmen nezdinde gerekli karşılığı görmediğine işaret etmektedir.

Çiller liderliğinde benimsenen neoliberal ekonomi politikaları da partinin geleneksel seçmen tabanıyla bağının kopmasında etkili olmuş, neoliberal ilkeler siyasi karar alma süreçlerini teknik bir meseleye indirgedikçe kitlelerle siyasi bir bağ kurmak zorlaşmış ve yerini kişisel ilişki ağları almaya başlamıştır. Benzer bir durum en yüksek oy oranlarına Rize, Trabzon, Bayburt ve Ordu gibi Karadeniz illerinde ulaşan ANAP için de geçerlidir. 1995 seçimlerinde kendisini gösteren eğilim 1999 seçimlerinde güçlenerek devam etmiş ve ANAP hem liderinin hem de üst düzey yöneticilerinin hemşerilik bağlarının etkisiyle bir Doğu Karadeniz bölgesi partisi haline gelmiştir.

Yılmaz Esmer (2002:110) 1995 ve 1999 Genel Seçim sonuçlarını karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirdiğinde ANAP ve DYP 'den uzaklaşan oyların en çok yöneldiği partilerin DSP ve MHP olduğunu belirtmektedir. Burada dikkat çeken farklılık ANAP'tan oy geçişlerinin en çok DSP'ye, ikinci olarak MHP'ye yönelik yaşanması; ama DYP'den oy geçişlerinde MHP'nin DSP'den önce gelmesidir. Bu da 1995-1999 arası dönemde ANAP'ın izlediği liberal/seküler, DYP'nin izlediği milliyetçi/muhafazakar siyasi hattın sonucudur. Bir diğer ifadeyle ANAP ve DYP'nin Türkiye siyasetinin temel yarılma noktaları içinde kendilerine yer bulma çabası bu partileri küçülmekten koruyamamış ama kendilerinden uzaklaşan seçmenlerin nereye yöneleceğini tayin etmiştir.

Türkiye siyaseti 1990'lar boyunca Soğuk Savaşın bitişi, küreselleşme, neoliberalizm, kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu dönüşümler Türkiye'de siyasal merkezi dönüştürürken, sağ siyasetin periferisinde yer alan milliyetçi ve İslamcı sağın büyümesini sağlamıştır. 1999 seçimlerinde merkez sağın toplam oy oranı %25.2'de kalırken, RP'nin yerine kurulan Fazilet Partisi (%15.41) ve MHP (%17.98) toplamı %33.4'e çıkmıştır.

1999 Genel Seçimleri Türkiye'de merkez sağ siyasi partiler için sonun başlangıcı olmuştur. Yaklaşmakta olan sonu hızlandıran ise, neoliberal ekonomi politikaları ve finansal serbestleşmenin kırılanlaştırdığı Türkiye ekonomisinin yaşadığı 2001 krizidir. Bu ekonomik kriz Türkiye'de mevcut parti sisteminin tamamen değişmesinin önünü açmıştır. 2002 yılında gerçekleştirilen erken genel seçimde

%10 seçim barajını aşarak meclise girebilen sadece iki parti olmuştur. Biri laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu gerekçesiyle kapatılan FP'nin içinden çıkan ve Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde yenilikçi kanat tarafından kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), diğeri ise CHP'dir. AKP'nin kronolojik olarak 2001 krizinden sonra kurulması, CHP'nin ise 1999-2002 yasama döneminde mecliste olmaması bu iki partinin de seçmen nezdinde ekonomik krizden sorumlu tutulmamasını sağlamış ve seçim barajını aşmalarında belirleyici olmuştur. AKP, oyların %34.28'ini alarak birinci parti olurken CHP %19.4 oranında oy almıştır. 2001 krizi sırasında muhalefette olan DYP, %9.54 oy oranıyla kıl payı barajın altında kalırken, kriz esnasında iktidar ortağı olan ANAP'ın oyları %5.12'ye düşmüştür. Böylece 1991 Genel Seçimlerinde %51 olan ANAP ve DYP toplamı, 2002 Genel Seçimlerinde %14.66'ya gerilemiştir.

Seçim sonuçlarının Türkiye'de merkez sağ açısından en trajik sonucu, Türkiye'nin çok partili siyasi hayatında merkez sağ siyasi partilerin ilk kez meclis dışında kalmasıdır. 2002 seçimleri Türkiye'de parti sistemini değiştirmiş, 1990'lara hakim olan parçalanmış çok partili sistemden, bir tarafın baskın olduğu iki partili sisteme geçilmiştir. Türkiye'de merkez sağ siyasetin 1990'larda üstesinden gelemediği dönüşüm süreçleri 2000'li yıllarda yeni siyasi aktörlerini ve siyasi parti sistemini yaratmıştır. Bu yeni hikayede merkez sağa yer kalmamıştır.

Sonuç

Merkez sağ, Türkiye'de çok partili siyasal hayatın başlangıcından itibaren ana aktörlerinden biri olmuştur. Merkez sağ siyasetin ayırt edici özelliği, seçmenlerine aşına oldukları bir kültürel iklimde sosyo-ekonomik değişimden yararlanabilme imkanı sunmasıdır. Muhafazakar modernleşme olarak nitelendirilebileceğimiz bu paradigmanın uygulama alanıysa ulusal ölçekte 12 Eylül askeri darbesi; evrensel bağlamdaysa küreselleşme, neoliberalizm ve kimlik siyasetlerinin yükselişi ekseninde daralmıştır. Bu makale, Türkiye'de merkez sağ geleneğin dönüşüm sürecini iki ana eğilim ekseninde incelemeyi amaçlamıştır: bölünme ve küçülme.

12 Eylül askeri darbesi, gerçekleştiği esnada faaliyet gösteren bütün siyasi parti ve figürleri yasaklı hale getirerek, 1982 Anayasası ile bu anayasayı tamamlayan yasalar hazırlayarak ve neoliberalizm merkezli 24 Ocak Kararlarına uygulama alanı sağlayarak Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve hukuki yapısında köklü değişiklikler yaratmıştır. Bu değişiklikler çok partili siyasal hayat boyunca monolitik bir bütünlük gösteren merkez sağın iki ana parçaya bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Bu bölünmenin odağında neoliberal ekonomi politikalarına gösterilen tepki yatmaktadır. Özal liderliğindeki ANAP, 12 Eylül darbesi ve 24 Ocak Kararlarıyla dönüşen "yeni Türkiye'nin" yeni sağ partisi olarak neoliberal ekonomi politikalarının savunucusu ve uygulayıcısı olmuştur. DYP ise merkez sağın geleneksel çizgisine paralel bir şekilde özel teşebbüs hürriyetine saygı

duyan, ama devleti de ekonominin dışına tamamen çıkarmayan ılımlı devletçilik eksenli karma ekonomi modelini savunmuştur.

Türkiye, 12 Eylül askeri darbesinin ardından yeni normallerini oluşturma gayreti göstermiş ve merkez sağ da bu normalleşme çabasına bölünerek karşılık vermiştir. Ancak Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından küreselleşme ulus devletlerin kendi toprakları üzerindeki egemenlik yetkilerini zayıflatarak bir meşruiyet krizi yaratmıştır. Neoliberalizmin kırılğanlaştırdığı ekonomiler finansal krizlere maruz kalmışlardır. Ekonomik ve siyasi krizlerle istikrarsızlaşan toplumsal hayat da insanlara ihtiyaç duyduğu güveni, sığındıkları kültürel kimlikleri sunmaya başlamıştır. Bütün bu dönüşüm süreçlerinin Türkiye siyasetinde 1990'lı yıllardaki karşılığı, finansal krizler, siyasal İslam'ın yükselişi, Kürt sorunu ve istikrarsız hükümetler olmuştur.

Bu dönüşüm süreçleri ve sonuçları merkez sağın o zamana kadar popülist paylaşım politikalarıyla hayata aktarabildiği muhafazakar modernleşme paradigmasının uygulama alanını daraltmıştır. Merkez sağ siyasi partiler bu dönüşüm süreçlerine yanıt üretmedikçe seçmenlerine daha güvenli kültürel kimlikler sunabilmeyi başaran İslamcı ve milliyetçi sağ partiler, merkez sağ siyasi partiler aleyhine büyümeye başlamışlardır. Bu da Türkiye'de merkez sağ siyasetin, özellikle de 1990'lar boyunca, yaşadığı ikinci eğilimin arka planını oluşturmuştur: küçülme. Bu küçülmeye 1987 Genel Seçimlerinde %55.41 olan ANAP ve DYP oy toplamının, 2002 Genel Seçimlerinde %14.6'ya kadar düşmesi ve Türkiye'de merkez sağ geleneğin tarihi boyunca ilk defa meclis dışında kalması anlamına gelmiştir.

2002 seçimleri Türkiye siyasetinde önemli değişiklikler yaratmıştır. Merkez sağın meclis dışı kalmasıyla beraber mecliste iki parti yer almış ve Türkiye'nin 1990'lı yıllar boyunca yaşadığı parçalanmış çok partili sistem yerini önce bir partinin hakimiyeti altındaki iki partili sisteme (2002-2007), sonrasında yine bir partinin hakimiyeti altında çok partili sisteme (2007-2018) bırakmıştır. 2002 yılında merkez sağ siyasi partilerin Türkiye siyasetinden çekilmeleri, AKP'nin hakim parti rolünü kurması ve pekiştirmesinde önemli bir rol oynamıştır (Sartori, 1976; Özbudun, 2016). AKP'nin hakim parti rolünün bir hakim parti sistemi yaratıp yaratamayacağını yanıtını, merkez sağ siyasetin yeni aktörler ekseninde Türkiye siyasetinde yer alıp almayacağı belirleyecektir. Dolayısıyla merkez sağ gelenek önümüzdeki yıllarda da varlığı veya yokluğuyla Türkiye'nin çok partili siyasi hayatını şekillendirmeye aday gözükmektedir.

Sonnotlar

¹ DYP'nin 1980'lerde parti programına yansıyan neoliberalizmle mesafeli bu tutuma rağmen 1991'de iktidarın büyük ortağı olduktan sonra ANAP kadar yoğun olmamakla

beraber neoliberal politikaların uygulayıcısı olduğunu, özellikle de Çiller liderliğinde özelleştirme politikalarına ağırlık verdiğini belirtmek gerekmektedir.

² Aslında Demirel'in DYP, Özal'ın ANAP liderliği altında gerçekleşen ilk ve tek genel seçim 1987 Genel Seçimleridir. Ama Özal'ın referandum sonrasında siyasete geri dönen eski parti liderlerini hazırlıksız yakalamak için seçimleri erkene çekerek bir baskın seçim ortamı yaratması, bu seçim üzerine yürütülebilecek sosyo-politik analizleri de anlamsızlaştırmaktadır.

³ Isparta Süleyman Demirel'in, Malatya Turgut Özal'ın, Rize ise Mesut Yılmaz'ın memleketleridir.

⁴ 1995 Genel Seçimlerinde en yüksek oyu alan parti %21.38 ile RP olmuş, MHP ise baraj altında kalmasına %8.18 oy oranıyla kendi siyasi tarihinin o zamana kadarki en yüksek oy oranına ulaşmıştır.

⁵ DYP'nin hem 1995 hem de 1999 seçimlerinde Kilis'te gösterdiği seçim başarısı, 1991-1995 yılları arasında Genelkurmay Başkanlığı yapan Doğan Güreş'in bu ilden aday gösterilmesiyle yakından ilişkilidir. Şanlıurfa'da, bu ilin yerel siyasetinde önemli bir yere sahip olan Cevheri ve Bucak ailelerinden adaylar göstermesinin önemli bir payı olmuştur.

Kaynakça

Akın M H (2018). Turgut Özal ve Anavatan Partisi Muhafazakarlığı. *Muhafazakar Düşünce*, 55, 121-139.

Anavatan Partisi-Doğru Yol Partisi Koalisyon Hükümeti Programı (1996).

Anavatan Partisi Programı (1985).

Anavatan Partisi 29 Kasım 1987 Seçim Beyannamesi (1987).

Atılğan G vd. (2015). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Yayınları.

Aydın S ve Taşkın Y (2014). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Bary N P (1987). *The New Right*. Croom Helm.

Birand M A ve Yalçın S (2001). *The Özal*. İstanbul: Doğan Kitap.

Bora T (2005). Turgut Özal. İçinde: M. Yılmaz (der.) *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce 7: Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 589-601.

Bora T (1999). Zifiri Karanlık Seçimleri: MHP ve Diğerleri. *Birikim*, 121, 15-21.

Bora T ve Can K (2000). MHP'nin Güç Kaynağı Olarak Kürt Meselesi. *Birikim*, 134-135, 56-72.

Boratav K (1983). Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar. *Yapıt*, 46(1), 7-18.

Boratav K (1998). 2000’e Doğru Türkiye’de Popülizm. *Mürekkep*, 10-11, 8-13.

Boratav K (2004). *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Buğra A (2001). Kriz Karşısında Türkiye’nin Geleneksel Refah Rejimi, *Toplum ve Bilim*, 89, 22-30.

Buğra A (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Cansever N (2019). *Türk Siyasal Hayatında Yöneten Sağın Bölünmesi: 1990’lı Yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi Karşılaştırmalı Analizi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Castells M (2004). *The Power of Identity*. Malden: Blackwell Publications.

Cılızoğlu, T (1988). *Zincirbozan’dan Bu Güne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*. İstanbul: Matay Basım.

Cumhuriyet (20.09.1991). Partilerin duvarı yok. 6.

Cumhuriyet (05.09.1992). Demirel Fahri, Yılmaz Genel Başkan. 5.

Cumhuriyet (04.03.1995). Yılmaz, ANAYOL’a kapalı. 5.

Cumhuriyet (01.12.1995). Adayların mesleki profili. 6.

Cumhuriyet (07.12.1995). 5.

Cumhuriyet (14.09.1996). Mesut Yılmaz koşabilecek mi? 12.

Cumhuriyet (18.09.1996). DYP Çiller ailesinin çıkarlarını koruma partisi oldu. 12.

Cumhuriyet (20.09.1996). Çiller Refahın gücüne güç katıyor. 12.

Cizre Ü (1996). Liberalism, Democracy and the Turkish Centre-Right: The Identity Crisis of the True Path Party. *Middle Eastern Studies*, 32(2), 142-161.

Cizre Ü (2002). From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party. *Turkish Studies*, 3(1), 82-101.

Coşar S ve Özman A (2004). Centre-Right Politics in Turkey after the November 2002 General Election: Neoliberalism with a Muslim Face. *Contemporary Politics*, 10(1), 57-74.

Çakır R vd (1996), Merkez Sağ Nasıl Çöktü? *Milliyet*. 12.08.1996-18.08.1996.

Çarkoğlu A (1998). The Turkish Party System in Transition: Party Performance and Agenda Change. *Political Studies*, XLVI, 544-571.

Çarkoğlu A ve Ergen I (2001). The Rise of Right of Center Parties and the Nationalization of Electoral Forces in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 26, 95-137.

Çavuşoğlu H (2007). 12 Eylül ve Merkez Sağ. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6, 183-201.

Çavuşoğlu H (2010). Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi'nin Karşılaştırmalı Analizi, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 19-33.

Doğru Yol Partisi 1987 Seçim Beyannamesi (1987).

Doğru Yol Partisi Tüzük ve Programı (1988).

Eligür B (2010). *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. New York: Cambridge University Press.

Erder S ve İncioğlu N (2013). *Türkiye'de Yerel Politikanın Yükselişi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Esmer Y (1995). Parties and the Electorate: A Comparative Analysis of Voter Profiles of Turkish Political Parties. İçinde: Ç. Balım vd. (der.) *Turkey: Political, Social and Economic Challenges in the 1990s*. Leiden: Brill, 74-89.

Esmer Y (2002). At the Ballot Box: Determinants of Voting Behavior. İçinde S. Sayarı ve Y. Esmer (der.) *Politics, Parties, and Elections in Turkey*. Londra: Lynne Rienner, 91-114.

Gidron N ve Ziblatt D (2019). Center-Right Political Parties in Advanced Democracies. *Annual Review of Political Science*, 22, 17-35.

Gülalp H (2003). Küreselleşme ve Siyasal İslam: Refah Partisinin Kitle Tabanı. *Kimlikler Siyaseti: Türkiye'de Siyasal İslam'ın Temelleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 41-60.

Güneş C (2012). *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance*. Londra: Routledge.

Harvey D (1997). *Postmodernliğin Durumu*. Çev. S Savran, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Held D ve McGrew A (2008). Giriş: Büyük Küreselleşme Tartışması. İçinde: D Held ve A. McGrew (der.) *Küresel Dönüşümler: Büyük Küreselleşme Tartışması*. Çev. Ali Rıza Gürgen vd. Ankara: Phoneix, 7-69.

Kahraman H B (1995). *Sağ Türkiye'nin Partileri*. Ankara: İmge Kitabevi.

- Kalaycıoğlu E (1994). Elections and Party Preferences in Turkey : Changes and Continuities in the 1990s. *Comparative Political Studies*, 27(3), 402-424.
- Kalaycıoğlu E (1999). The Shaping of Party Preferences in Turkey: Coping with the Post-Cold War Era. *New Perspectives on Turkey*, 20, 47 - 76
- Kalaycıoğlu E (2002). The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leadership Party. İçinde: B. Rubin ve M. Heper (der.) *Political Parties in Turkey*. Londra: Routledge, 41-61.
- Kriesi H vd. (2006). Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*, 45(6), 921–956.
- Kumbaracıbaşı A C (2016). An Aggregate Analysis of the AKP Vote and Electoral Continuities in the Turkish Party System. *Turkish Studies*, 17(2), 223-250.
- Kurtoğlu A (2004). *Hemşehrilik ve Şehirde Siyaset: Keçiören Örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lyotard J-F (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Çev. B Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Mert N (1999). Seçimlerden Önce Merkez Sağ. *Birikim*, 120, 36-41.
- Mert N (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi*. İstanbul: Selis Yayınları.
- Milliyet (27.11.1996). Çiller'den şok eden sözler. 1.
- Milliyet (04.10.1997). DYP'de kuşatma. 16.
- Milliyet (06.01.1999). ANAP yolunu arıyor. 13.
- Milliyet (08.01.1999). Merkez sağın bunalımı. 13.
- Milliyet (25.02.1999). DYP listesinde Çiller damgası. 16.
- Morlino L (1996). Crisis of Parties and Change of Party System in Italy. *Party Politics*, 2(1), 5-30.
- Nokta (31/08/1986). Turgut Özal ile yapılan röportaj. 22.
- Özbudun E (2016). *Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkazanç A (2010). *Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Pamuk Ş (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Ertan M (2021). Türkiye'de Siyasal Merkezin Dönüşümü:1990'larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 963-992.

Sartori G (1976). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sunar İ (1994). Demokrat Parti ve Popülizm. İçinde: M. Belge (der.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 8*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2076-2086.

Taşkın Y (2006). Türkiye Sağ'ını Anlamak: Soğuk Savaş ve Sonrası İçin Bir İzah Denemesi. İçinde: İ. Akça ve B. Ülman (der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar: Prof. Dr. Kemali Saybaşılı'ya Armağan*, İstanbul, Bağlam Yayınları, 337-354.

Taşkın Y (2007). *Milliyetçi Muhafazakar Entelijansiya*. İstanbul, İletişim Yayınları.

Taşkın Y (2008). AKP's Move to "Conquer" the Center-Right: Its Prospects and Possible Impacts on the Democratization Process. *Turkish Studies*, 9(1), 53-72.

Taşkın Y (2009). Türkiye'de Sağcılık. İçinde: Ö. Laçiner (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 9: Dönemler ve Zihniyetler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 451-473.

Tosun T (1999). *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*. İstanbul: Boyut Kitapları.

Tosun T (2003). *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler*. İstanbul: Büke Yayınları.

Turan A E (2008). *Türkiye'de Yerel Seçimler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Türk H B (2016). 90'lı Yıllarda Merkez Sağın Büyük Kavgası. İçinde: A Uysal (der.) *İsyân, Şiddet, Yas: 90'lar Türkiye'sine Bakmak*, Ankara: Dipnot, 319-346.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2012). Milletvekili Genel Seçimi İl ve İlçe Seçim Sonuçları, 2011, 2007, 2002, 1999, 1995, 1991. Ankara: TÜİK.

TÜSES (1996), *Türkiye'de Siyasal Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*. Ankara, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

TÜSES (2002), *Türkiye'de Siyasal Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002)*. Ankara, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Weber M (2006). *Sosyoloji Yazıları*. Çev. T Parla. İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher E J (2009). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Y Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine

Yelda Erçandırılı, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü ORCID: 0000-0002-8803-5368

E-posta: yeldaercandirli@osmaniye.edu.tr

Özet

Bu çalışmanın amacı Marx ve Engels'in tarihsel materyalist toplum-doğa analizinden yola çıkarak COVID-19, ekolojik kriz ile neoliberalizm arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemektir. Tarihsel materyalizm, doğayı toplumsal pratikler içerisindeki dönüşümü ve özgül dinamikleri ile ele almakta, aynı zamanda, her türlü toplumsal faaliyetin doğa tarafından dönüştürüldüğünü varsaymaktadır. COVID-19, ekolojik, pandemik ve ekonomik kırılma noktalarının nasıl iç içe geçtiğini daha önce hiç olmadığı kadar hissedilir kılmış; kapitalist üretim ilişkilerinin dayattığı toplum-doğa metabolizmasındaki yarık neredeyse tarihinin hiçbir döneminde bu kadar belirgin olmamıştır. Bu açıdan, salgının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri derinleşirken, COVID-19 ile içinde bulunduğumuz ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi sorgulamak son derece önemlidir. Bu çalışma, ekolojik krize ve COVID-19'a mevcut sistem içerisinde çözüm arayanların düşündüğünün aksine, bu sorunlara bizzat mevcut toplumsal ilişkilerin neden olduğunu iddia etmektedir. Kapitalizmde insan ile doğa arasındaki etkileşim daha önceki üretim biçimlerinden farklıdır. İçinde bulunduğumuz neoliberal dönemde ise doğanın metalaştırılması süreci olağanüstü hızlanmış, derinleşmiş ve karmaşıklaşmıştır. Doğanın metalaştırılmasının yoğunlaşması ve doğayı kontrol etmek için yeni araçların kullanılması akademik literatürde "doğanın neoliberalleştirilmesi" kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çalışma, COVID-19'un "altında yatan" sosyo-ekolojik nedenselliğe metabolik yarık teorisi ve neoliberal doğa tartışması kapsamında odaklanmaktadır. Metabolik yarık teorisi, bir yandan meta zincirlerinin çelişkili ve ikilemli yapısına odaklanarak kapitalizmin birleşik, ekolojik, pandemik ve ekonomik kriz eğilimlerini anlamamız için elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan bu teori, neoliberal dönemde sermaye döngüsü içinde tarım ticareti yolu ile virüsün hayvanlardan insanlara nasıl bulaştığını, COVID-19 salgınının nasıl ortaya çıktığını, sonra da tedarik zincirlerinin kesintiye uğramasının diyalektik bir ilişki içinde nasıl bir toplumsal etki yarattığını açıklayabilmek için de önemlidir. Bu açıklamalar ışığında, bu çalışma dünya metabolizmasındaki yarıkların üstesinden ancak üretim ilişkilerinin yapısında radikal bir değişim ile gelinebileceğini savunmaktadır. İnsanlığın doğa ile kurduğu ilişki kapitalizmle derin bir yara almış olsa da sabit değildir ve değiştirilmesi mümkündür. Bu nedenle çalışma bugün deneyimlediğimiz ekolojik ve pandemik krizlere karşı mücadelemizin nasıl olması gerektiği konusunda önemli ipuçlarını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Ekolojik kriz, Neoliberalizm, Metabolik yarık teorisi, Tarihsel Materyalizm.

The Rift in the World Metabolism: On the Dialectical Unity of COVID-19, Ecology and Neoliberalism

Abstract

This study attempts to discuss the dialectical relationship among COVID-19, the ecological crisis and neoliberalism, drawing on Marx and Engels's historical materialist analysis on society-nature. Historical materialist approach problematizes the transformation of nature in its social practices and its specific dynamics and assumes that all forms of social activities are transformed by nature at the same time. COVID-19 has rendered how ecological, pandemic and economic vulnerabilities are intertwined with each other more visible than ever before; the rift in the society-nature metabolism imposed by the capitalist mode of production has never been more obvious in its history. In this respect, while the effects of the epidemic on social life, it is extremely important to the question the relationship between COVID-19 and the ecological crisis we experience today. This study claims that the existing social relations cause to the problems, contrary to scholars who are seeking a solution within the current system. The interaction between human and nature in capitalism is different from previous the mode of production. In the neoliberal era we live in, the process of commodification of nature has accelerated, deepened and complexed extraordinarily. The intensification of the commodification of nature and the use of new instruments to control nature have led to emergence the concept of "neoliberalization of nature" in the academic literature. The study focuses on the socio-ecological causality underlining of COVID-19 within the context of metabolic rift theory and on the discussion of neoliberal nature. On the one hand, the metabolic rift theory focuses on the contradictory and duality of commodity chains, providing a convenient framework for understanding the combined, ecological, pandemic and economic crisis trends of capitalism. On the other hand, this theory is also important to explain how the virus has transmitted from animals to humans through agricultural trade in the capital cycle in the neoliberal period, how the COVID-19 epidemic has emerged, and then how the disruption of supply chains have created a social impact in a dialectical relationship. Within the light of these explanations the study claims that "rifts" in the world metabolism can only be overcome by a radical change within the structure of production relations. Even though humanity's relationship with nature has been deeply wounded by capitalism, it is not fixed and it is possible to change it. For this reason, the study contains important clues on the ways of the struggle against ecologic and pandemic crises that we are experiencing today.

Key Words: COVID-19, Ecological crisis, Neoliberalism, Metabolic rift theory, Historical Materialism.

İnsan var olduğu sürece doğa tarihi ile insanlık tarihi karşılıklı olarak birbirlerini koşullandıracaktır.
Karl Marx

Her şey diğer her şeyi etkiler ve onlardan etkilenir.
Friedrich Engels

Giriş

Ekolojik krize yönelik kaygıların her geçen gün daha da arttığı bir süreçte, 2020'nin hemen başında, yarasalardan insanlara bulaştığı düşünölen bir virüs ile bir anda kendimizi dönüştürmüş bir dünyanın içinde bulduk. Dünyanın neredeyse tamamında sokaklar boşaldı, mağazalar ve alışveriş merkezleri kapatıldı ve ölkeler her gün ölü ve vaka sayılarını rapor etmeye başladı. Bu süreçte ekonomik gelişmeler, özellikle sermaye sahiplerinde ciddi endişeler yaratıyor, neoliberal küreselleşme tersine dönüyor gibi görünüyor ve daha önce üretimi organize etmenin en yaygın yolu olan uzun tedarik zincirleri ciddi hasarlar alıyor (Saad-Filho, 2020). COVID-19, üretim ve tüketimin ciddi oranda gerilemesine, piyasaların alt-üst olmasına ve sermaye birikiminin yapısal krizinin daha da derinleşmesine neden olurken, aynı zamanda bizlere “doğal” bir faktörün toplumsal ilişkileri nasıl dönüştürebileceğini gösteriyor (Harvey, 2020).

Salgının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri derinleşirken, COVID-19 ile içinde bulunduğumuz ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi sorgulamak son derece önemlidir. Son yirmi yıl içerisinde ortaya çıkan salgınların, SARS-COV-2 gibi, yarasa, kuş, domuz, at, inek gibi memeli canlılarda görölen ve üst-solunum yoluyla bulaşabilen virüs türlerinin ortaya çıkmasıyla türediiği biliniyordu (Wallace, 2016). Ekolojik krizin de küresel ısınma, canlı çeşitliliğinin ve kaynakların azalması ve yok olması ve biyosfere salınan yeni kimyasalların ekosistemde oluşturduğu hasarlar nedeniyle ortaya çıktığı bilim insanları tarafından dile getirilmişti (Kovel, 2005: 40). Dahası, 2014 yılından beri toplanan veriler, ekolojik krizin en belirgin göstergesi olan iklim değişikliğinin doğrusal olmayan ekosistemsel değişiklikler ortaya çıkardığını ve birbirlerini etkileyerek giderek çok daha fazla güçlendiğini ve hızlandığını ortaya koymaktaydı (Bendell, 2018).

Nitekim, Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF), Nisan 2020'de insanın doğa ile ilişkisine atıfta bulunarak, son yıllarda artan salgın hastalıklar ile ekolojik yıkım arasında ilişki kuran bir rapor yayınlamıştır. “Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Yükselişi” başlıklı rapora göre (2020: 20) gelecekte bu tarz salgın hastalıklardan korunmamız için “mevcut kalkınma yollarının barındırdığı riskler bir an önce derinlemesine analiz edilmeli” ve hükümetler, doğadaki ayak izlerini yarıya indirecek, doğa habitatları koruyacak ve “küresel düzeyde bağlayıcı olan doğa ve insan için yeni bir anlaşma” imzalamalıdır. Rapor, son dönemde ekoloji

tartışmalarında sıkça karşılaştığımız neoliberal çevreciliğin güçlü savunusunu yapmakta¹, üretim tarzında herhangi bir yapısal değişim talep etmemektedir. Yalnızca, çevre-dostu reçeteler önererek, ekolojik krizi, onu ortaya çıkaran mevcut toplumsal ilişkilere dokunmadan çözmeyi önermektedir.

Oysa bu çalışma, ekolojik krize ve COVID-19'a mevcut sistem içerisinde çözüm arayanların düşündüğünün aksine, bu sorunlara bizzat mevcut toplumsal ilişkilerin neden olduğunu iddia etmektedir. Bugün yaşananlar, doğal (pandemik ve ekolojik) sorunların maddi-toplumsal ilişkiler yoluyla nasıl üretildiğini daha açık bir şekilde gözlememize neden olmuş, bu anlamda Karl Marx'ın Friedrich Engels ile birlikte yaklaşık yüz elli yıl önce vurguladığı toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi ve bu diyalektik ilişki kapsamında ortaya çıkan metabolik yarığı işaret etmiştir. Marx ve Engels'in diyalektik yöntemi ile, doğayı toplumsal pratikler içerisinde dönüşümü ve özgül tarihsel dinamikleri ile ele alırken aynı zamanda her türlü toplumsal etkinliğin de doğa tarafından yeniden dönüştürüldüğü ileri sürülür (Marx ve Engels, [1845] 2018). Bir başka ifade ile bu diyalektik ilişkide doğanın toplumsal ilişkileri sınırlandırması temeldir; ancak, toplum da sistematik olarak doğayı yeniden dönüştürmektedir. Ekolojik kriz, toplumsal ilişkilerin belirleyici konumda olmasından ziyade, doğanın toplumsal ilişkiler içindeki dönüşümünden ve toplumun doğa ile "çelişkili" bir ilişki kurmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda bu çalışma hem ekolojik krizin hem de COVID-19 benzeri sayıları gittikçe artan salgının kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerine yerleşik olduğunu savunmaktadır.

Kapitalizmde insan ile doğa arasındaki etkileşim daha önceki üretim biçimlerinden farklıdır. Kapitalist üretim, doğanın akışına uygun bir biçimde insan ihtiyaçlarının karşılanması temeline dayanmaz. Kapitalist toplumlarda tüm ilişkiler sermayenin sonsuz bir şekilde biriktirilmesine dayanır. Daha geniş üretim arayışı ve sürekli büyüme zorunluluğu dışında itici bir güç yoktur. Sürekli artmak zorunda olan sermaye doğa ile dışsal ilişkiler kurulmasına, yani insan varlığının maddi unsuru olan doğanın metalaştırılmasına neden olur.

Neoliberal dönemin temel özelliklerinden bir tanesi doğanın metalaştırılması sürecinin olağanüstü hızlanması, derinleşmesi ve karmaşıklaşmasıdır. Bu dönemde, doğanın metalaştırılmasının yoğunlaşması ve doğayı kontrol etmek için yeni araçların kullanılmaya başlanması akademik literatürde "doğanın neoliberalleştirilmesi" kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğanın neoliberalleştirilmesi kavramıyla, çevresel yönetime ilişkin neoliberal politika araçları yoluyla (özelleştirme, ticarileşme, keyfi yönetim, denetimsizleştirme gibi) doğanın sermaye birikimine dahil edilmesi ve bu kapsamda hem dönüştürülmesi hem de sermayeleştirilmesi kastedilmektedir (Castree, 2008a; 2008b; 2009). Doğanın neoliberalleştirilmesi süreci ekolojik varlıkların piyasa aktörleri için yatırım nesnelere dönüştürülmesini içermektedir.

David Harvey'in de belirttiği üzere (2020), neoliberalizm sadece toplumsal olarak eşitsizlikleri artırmamış, aynı zamanda sistemin yapısal krizine içkin ve birbiriyle ilişkili yeni sosyo-ekolojik krizler üretmiştir. Sermaye, kendi yeniden üretiminin ekolojik koşullarını sürekli değiştirirken, bu ilişki biçimi iklim değişikliği örneğinde olduğu gibi, doğanın kendini onarma kapasitesine rağmen, toplumsal koşulları yeniden şekillendiren ekolojik tahribatların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu açıklamalar doğrultusunda, iki bölüm olarak hazırlanan bu çalışmanın temel amacı tarihsel materyalist yöntemle, COVID-19, ekoloji ve neoliberalizm arasındaki diyalektik ilişkiye odaklanmaktır. İlk bölüm kuramsal bir çerçeve çizmektedir. Bu bölümde Marx ve Engels'in toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi nasıl ele aldıkları açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bölümde büyük ölçüde John Bellamy Foster, Paul Burkett, Brett Clark gibi eko-Marksistlerin çalışmalarında derinlemesine ele aldıkları, doğanın diyalektiği tartışmalarına ve metabolik yarık teorisine yer verilecektir. Metabolik yarık teorisi, Marksist teoriye ekolojik meseleleri ekleme çabasıyla ziyade, ekoloji ile Marx'ın ekonomi-politik eleştirisi arasındaki ilişkiselliği ön plana çıkartması açısından önemlidir (Foster ve Burkett, 2016). Metabolik yarık teorisi, bir yandan meta zincirlerinin çelişkili ve ikilemliliğine odaklanarak kapitalizmin birleşik, ekolojik, pandemik ve ekonomik kriz eğilimlerini anlamamız için elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan bu teori, neoliberal dönemde sermaye döngüsü içinde tarım ticareti yolu ile virüsün hayvanlardan insanlara nasıl bulaştığını, COVID-19 salgınının nasıl ortaya çıktığını, sonra da tedarik zincirlerinin kesintiye uğramasının diyalektik bir ilişki içinde nasıl bir toplumsal etki yarattığını açıklayabilmek için de önemlidir. Birinci bölümde daha ayrıntılı tartışılacağı gibi, Foster ve meslektaşlarının, Marx ve Engels'in çalışmalarından yola çıkarak ortaya koydukları eko-Marksist kuram, toplumu doğaya, doğayı ise topluma indirgemenin bütünlükçü bir yaklaşımla sosyo-ekolojik krizleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

İkinci bölümde neoliberalizmin sosyo-ekolojik ve pandemik çelişkileri ele alınmaktadır. Çalışma neoliberalizmi, sermayenin sınırsız tahakkümünü derinleştiren hegemonik bir sınıf projesi olarak düşünmekte (Gill, 2002; Mercille ve Murphy, 2015: 8-31; Davidson, 2018) ve en genel ifade ile bu projenin, "piyasa" ilişkilerinin ve güç-iktidar ilişkilerinin uluslararasılaşmasına ve derinleşmesine neden olduğu öngörülmektedir (Howard ve King, 2008: 1; Harvey, 2015: 3) Bu anlamda çalışmanın bu bölümü ilk olarak bir hegemonik sınıf projesi olarak neoliberalizmin doğayı nasıl dönüştürdüğü açıklamaya çalışmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde doğanın neoliberalleştirilme süreçleri ve uygulamaları ele alınacaktır. İkinci olarak ise, COVID-19 ile doğanın neoliberalleştirilmesi arasındaki ilişki açıklanacaktır. Çalışma, dünya metabolizmasındaki "yarık"ların üstesinden ancak kapitalist toplumsal ilişkilerin yapısında radikal bir değişim ile gelinebileceğini savunacaktır.

Marx ve Engels'in Materyalizminde Toplum, Doğa ve Diyalektik

Marx ve Engels'in düşüncesinin temelinde maddeci bir dünya (doğa) ve toplum felsefesi vardır. Kullandıkları yöntem, doğa fikrini kültür, ekonomi ve günlük yaşamın dışında tutma düşüncesinin reddiyesinin yanı sıra yaşamın üretimini ve yeniden üretimini ortaya çıkaran özne ve nesnelere arasındaki metabolizmanın diyalektik ve ilişkisel olarak açıklanması gerektiği üzerine kuruludur.

Doğanın Diyalektiği

Marx ve Engels, tarihsel materyalizmi üretici güçlerin dönüşümünün ve sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişmeyi nasıl yönlendirdiğini açıklamak için geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri tarihsel materyalist yöntemin, toplum-doğa arasındaki ilişkiyi anlamada çok önemli olduğunu savunmuşlardır. Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi'*nde (2018:36) bütün insanlık tarihinin temel koşulunu insanların yaşamlarını devam ettirebilmek amacıyla fiziksel olarak örgütlenerek doğanın geri kalanı ile maddi-diyalektik ilişkiye girmeleri olduğunu belirtmektedir. Diyalektik, organizmaların bir bütün içerisinde nasıl uyarlandıklarının ortaya çıkarmasının yanı sıra birbirlerini nasıl etkilediklerini ve etkilerken nasıl değiştirdiklerini (aralarındaki ilişkisellik bağlamında) göstermeyi hedefleyen bir yöntemdir. Diyalektik bir yöntem olarak, bir yandan kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki organik etkileşimleri gözler önüne sererken; öte yandan, doğanın toplumu ve toplumun doğayı nasıl dönüştürdüğünü ve nihayetinde toplumsal doğa ile doğa arasındaki ilişkilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl evrildiğini açıklamaktadır.

Marx'ın çalışmalarında toplumların nihai olarak karmaşık içsel-diyalektik ilişkiler dizisi içinde kavranması, doğanın her zaman "bir dereceye kadar" insandan bağımsızlığının ve insandan önce de var olduğunun göstergesidir (Foster, 2011:101). Doğa, bu anlamda, toplumsal pratikler içinde dönüştürülen; ancak aynı zamanda toplumsal dinamiklerden bağımsız kendi kendini biçimlendirme özelliği olan bir varlıktır. Yani, toplumsal ilişkilerle yeniden dönüştürülebilmesinin ve her üretim ilişkisinde yeniden şekillenmesinin yanında doğa, insandan ve toplumsal ilişkilerden bağımsız bir gerçekliğe de sahiptir (Bhaskar, 2012: 424). Toplumu tarihsel olarak doğa içerisinde bir ortaya çıkış formu olarak tanımlamak ile toplumsal olanı doğal olana indirgemek farklı şeylerdir. Bu durum, bir çelişkiden ziyade iki "ayrı" şey arasındaki bütünsel bir ilişkiyi, Andreas Malm'ın ifadesi ile (2018: 335) "ayrılmaz özerkliği" ifade etmektedir. Buna bağlı olarak tüm gerçekliği tarihsel süreçler içerisinde çözümlenme Marx'ın düşüncesinin ayırıcı özelliğidir. Toplumun tarihi gibi doğanın da bir tarihi söz konusudur ve doğanın tarihi, toplum tarihi ile birlikte incelenmelidir. Başka bir deyişle, ikisi arasındaki çok boyutlu ve karmaşık ilişki, birbirini dönüştürücü çelişkili yasalar ile ele alınarak karşılıklı belirlenim içinde düşünülmelidir.

Engels ise, Marx'ın çalışmaları ile uyum içerisinde, özellikle mekanik materyalizmle mücadele ederek, evrimsel değişim, birlikte evrim ve ortaya çıkış ile karşıtların birliğine odaklanan bir yöntem geliştirmeye odaklanmıştır. Engels'e göre (2014:74) bizzat "diyalektiğin yasaları, doğa ve insan toplumlarının tarihlerinden çıkarılmaktadır." *Doğanın Diyalektiği*'nde Engels (2014), Newtoncu dünya görüşünü açıkça eleştirmiş, doğayı karakterize eden akışkan, değişken, karşıtlıkların iç içe geçişini (yani karşılıklı olarak birbiriyle etkileşimlerini) kavrayan bir akıl yürütmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Engels'e göre bu akıl yürütme diyalektiktir ve ancak insan praksi ile gerçekleşebilir. Engels'in diyalektik doğalcılığı, evrim kuramına maddeci-diyalektik bir yöntem uygulamakta; doğayı açıkça akışkan, değişken, iç içe geçişli olarak tanımlamaktadır (Foster, 2011: 106-107).

Engels'in toplum-doğa ilişkisine yönelik geliştirdiği maddeci-diyalektik kavrayışına göre ekolojik sorunlara neden olan çelişkiler ancak doğa yasaları aracılığı ile doğayla akılcı ilişkiler kurarak ve dolayısıyla üretimin de doğanın yasalarına uygun bir biçimde örgütlenmesi ile aşılabılır (Foster, 2011: 108-109; 2020b). Bu anlamda Engels'in çalışmaları, yaşadığı dönemde ekolojik sorunlar günümüzdeki kadar hissedilir olmamasına rağmen, doğayı kontrol altına alabileceğini varsayan ya da içinde bulunduğumuz ekolojik krize mevcut sistemde çözüm arayan yaklaşımlara yönelik kapsamlı bir eleştiriye temsil etmektedir (Foster, 2020a: 21).

Yabancılaşma ve Metabolik Yarık

Marx, madde ve enerjinin doğası ile insanlar arasındaki karmaşık, dinamik karşıtlığı tanımlamak için toplumsal metabolizma kavramını kullanmaktadır (Foster, 2001: 195). En genel ifade ile metabolizma, Marx'ın çalışmalarında "insanın doğayla emek aracılığıyla kurduğu ilişki"yi tanımlamaktadır (Foster, 2001: 212). Bu analiz biçimi karmaşık çoklu yapıları ve aralarındaki ilişkiyi anlamak açısından üç fonksiyon ortaya çıkartmaktadır (Burkett, 2011: 202-203): Birinci fonksiyon olarak kapitalizm, yukarıda da farklı biçimlerde tartışıldığı üzere, toplumsal üretimin diğer herhangi bir biçimi gibi doğanın yasalarına tabiidir. Bu anlamda her türlü insan etkinliği doğada bir temele sahiptir (Foster, 2011: 94).

İkinci fonksiyon olarak Marx, emek ve üretim kavramlarını, toplum-doğa ilişkisi çerçevesinde düşünmüştür. Bu kapsamda emek ve üretimi, insanlar ve doğa arasındaki toplumsal olarak örgütlü madde ve enerji değişimi olarak ele almaktadır. Marx, doğa ile toplum arasındaki metabolik uçurumu ayrıntılı inceleyerek, toplumsal yeniden üretimi ayakta tutan tüm madde ve enerji akışlarını açıklamaktadır (Burkett, 2011: 203). Emek hem doğanın hem de insanın katıldığı bir süreçtir (Burkett, 2003). Üçüncü fonksiyon olarak Marx'ın kapitalist toplumlara yönelttiği eleştiri; kullanım değerleri ile değişim değeri arasındaki

çelişki, Marx'ın ekolojik temelli eleştirisinin de temelini oluşturmaktadır. Kullanım değeri, bir nesnenin insan ihtiyaçlarını karşılama ile ölçülür ve her metanın kullanım değerinde insan emeği vardır. Marx'a göre hem doğa hem de insan emeği metanın kullanım değerinin üretimine katkıda bulunur. Marx, kullanım değeri ve değişim değeri arasında ayırım yaparken meta değişimini "toplumsal bir metabolizma süreci" olarak tanımlamaktadır (Burkett, 2003).

Marx'ın çalışmalarında toplum ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi biraz daha derinleştirdiğimizde yabancılaşma kavramını görürüz. Marx, 1844 tarihli *Ekonomik ve Felsefi El Yazmalarında* insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkinin bozulmasının nedenini insanın doğaya yabancılaşması ile açıklamıştır (Ollman, 2012: 213). Marx, insan varoluşu ve devamlılığı için vazgeçilmez maddi bir ön koşul olarak üretim noktasında emek gücünün sömürülmesini gündeme getirerek kapitalist toplumlarda yabancılaşmanın nasıl ortaya çıktığını açıklamıştır: Emekçi doğadan sağladığı materyal ile emek gücünü birleştirerek metayı üretmektedir. Ancak işçilerin emek ürünü kendi ürünleri olarak görünmemektedir. Alet, ekipman, makina, hammadde gibi üretim araçlarını bir araya getirebilen kapitalist sınıf, üretim için ihtiyaç duydukları emek gücünü işçilerden sağlamaktadır. Artı-değer elde edebilmek için işçinin emek gücüne ödedikleri ücretle üretilen değer arasındaki farka el koymaktadır (Saito, 2020; Foster, 2001). Her türlü iş ve meta işçiler tarafından üretilirken, kapitalistler tarafından kontrol edilmektedir. Özel mülkiyet, bu yabancılaşan emeğin ürünü ve sonucudur. Bu durumda emekçinin ürettiği, emekçiye dışsal ve emekçiden bağımsız bir nesneye dönüşmektedir. Emek sürecinde emeğin kendisi de kendi kendine yabancılaşır (Çoban, 2012: 96). Emeğine yabancılaşan insan, varlığını devam ettirebilmek için işlediği doğaya da yabancılaşmıştır. Bir başka ifade ile Marx'ın çalışmalarında, insan emeği (ve üretim) doğa ile toplum arasında "metabolik bir ilişki" oluşturduğu için insanın kendi üretiminden (emeğinden) yabancılaşması doğadan yabancılaşması anlamına gelmektedir. Yabancılaşmış emek ise insanı *inorganik bedeni* olan doğadan yani insanı varoluş koşullarından ayırmaktadır.

Kapitalizm öncesi toplumlar, varlıklarının büyük çoğunluğunda doğa ile uyumlu ilişkiler geliştirmişken kapitalist üretim ilişkileri giderek artan oranda sermaye birikimini önceleyerek insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkide yarık oluşturmuştur. Bu yarıma, kölelik ve serflikten farklı olarak yalnızca ücretli emek- sermaye arasındaki ilişkinin söz konusu olduğu süreçte etkin olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, (tarımın endüstriyelleşmesi sürecinde) köylüler, kırsal kesimden göç ederek işin yoğunlaştığı kentlerde toplanmaya başlamış ve emek güçlerini satarak var olmaya çalışmışlardır.

Kapitalist sınıf, şehirlerde kurulan ilk fabrikalarda, işçilere ödenen ücreti düşürmek amacıyla işçilerin aynı yerlerde toplanmasını sağlamıştır. Şehirlerde ortaya çıkan kirlilik ve hammaddelerin israf edilmesi işçilerin beslenmesinde

ortaya çıkabilecek kıtlığa neden olabilecekti. Yarık, sadece Marx ve Engels'in gözlemledikleri doğal metabolizmada değil; köylülüğün zorla işçi sınıfına dönüştürülmesini içerdiği için, aynı zamanda toplumsal metabolizmada ortaya çıkmıştır. Köylüler, nesiller boyu işlemeyi bildikleri ve alıştıkları topraklarda kendi emek süreçlerini kontrol etmişlerdi. Bu süreçte emekleri ile toprağın verimliliği arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktaydı. Toprağı tüketip geçim kaynaklarını yok ederlerse kendi geçim kaynaklarını yok edeceklerinin farkındaydılar. Bunun farkında olarak köylüler nesiller boyu, toprak üzerindeki emeklerini toprak verimliliğini koruyarak işlemişlerdi. Doğanın onlara sunduğu koşullarla mücadele edebilmek için toprağın metabolizmasını bozmayacak, doğal yöntemler geliştirmeleri, feodal toplumun temel özelliklerini oluşturmaktaydı. Feodal beyler, sadece üretimin belli kısmına el koymakta ve üretimin niteliğini köylüğe bırakmaktaydılar. Buna karşılık, kapitalist üretim tarzında ise kapitalist, sadece artı değere odaklanmakta, artı değer sağlamak amacıyla neyin, ne kadar üretileceğine devletin yönlendirmesiyle de olsa, kendisi karar vermektedir.

Öyleyse, yabancılaşma köylülerin, topraktan (emeklerinden) ayrılması ve üretimin doğal koşullarından uzaklaştırılması ile başlayan bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte toplum ve doğa arasındaki inorganik ilişkinin bozulması metabolik yarık teorisinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim, büyük halk kitlelerinin toprağından ayrılmasıyla İngiltere'de başlayan kapitalistleşme, daha sonraki tarihsel süreç içerisinde toprak ve emek gücünün metalaşması, kaynakların yağmalanması, çeşitli özelleştirme politikaları ile dev şirketlerin doğuşu ve nihayet sermayenin uluslararasılaşması yoluyla gerçekleşecek olan daha büyük bir yıkım çağının önünü açmıştır (Foster ve Clark, 2020).

Neoliberalizm, Ekolojik Kriz ve COVID-19'un Diyalektiği

Anaakım sosyal bilimciler, yeryüzünde ne olup ne bittiğini anlamaya çalışırken gerçeğin sadece bir parçasına ve görünen belirli bir andaki haline bakarlar, onu bütünü diğer parçalarından ayırır ve bu parçaları sanki birbiriyle dışsal bir ilişkiymiş gibi ele alırlar. Bu bakış açısından bakılınca ekolojik sorunların nedenleri ve COVID-19'un ortaya çıkışı toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkinin bir sonucu olmaktan çıkar ve tarihsizleştirilir; sanki rastlantısal ve tesadüfen ortaya çıkmış biyolojik olgularmış gibi ele alınır. Parçalar arasında bağlantı kurulmaya çalışıldığında bile, en iyi ihtimalle mekânsal ve tarihsel bağlamından yalıtılarak parçaya bütünden bağımsız bir ontolojik konum atfedilir (örn: Latour, 2004; Latour vd., 2018).

Oysa, Ollman'ın belirttiği gibi (2011: 22) kapitalist maddi üretim ve onun sınıfsal karşıtlıkları "kendi bünyesinde varlığını sürdüren her şey üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir fakat o kadar büyük ve o kadar her yerdedir ki pek az kişi onu görebilir". Yukarıda farklı biçimlerde ifade edildiği üzere mevcut dünya düzeni yalnızca insanlar arasındaki karmaşık ilişkiler dizisinden değil, toplum-

doğa etkileşiminden de oluşmaktadır. Bu etkileşimler bir evrime ve dönüşüme tabidir. Çalışmanın bu bölümü, toplum- doğa ilişkisi kapsamında kapitalist meta üretiminin, toplumsal ve doğal yaşamı nasıl değiştirdiğini açıklamaya çalışacaktır. Bu tarz bir analiz küresel üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin ve iktidar yapılarının doğanın dönüşümü üzerindeki etkisinin kapsamlı eleştirisini zorunlu kılmaktadır. Ekolojik tahribata neden olan toplumsal yapıların ve bu yapılara içkin toplumsal güçlerin ve bu ilişkilerin mekânsal ve zamansal bağlamları içinde incelemesini gerektirmektedir.

Doğanın Neoliberalleştirilmesi

Neoliberalizm ifadesi 1980'lerden itibaren kapitalizm içinde ortaya çıkan yeni siyasi ve iktisadi dönüşüm süreçlerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu anlamda kapitalizmin içinde bulunduğumuz durağı olarak tanımlanabilecek neoliberalizm, kamusal mülkiyet ile hizmetlerin özelleştirilmesi ve bunların küresel serbest piyasada rekabet edecek niteliklere bürünmesini ifade etmektedir. Harvey neoliberalizmi, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra sermayelerini tehdit altında gören sınıfların egemenliklerini yeniden kurma projesi olarak tanımlamaktadır (Harvey, 2012: 67-88). Bu anlamda neoliberalizm, Keynesyenizmin baskısı altındaki "sınıf gücünün restorasyon" ihtiyacından ortaya çıkmıştır ve bu bağlamda üretimden, finans dünyasına doğru bir güç kayması yaşanmıştır (Harvey, 2015: 16). Bir sınıf projesi olarak ne üniter, ne de tek tiptir; bir ideal olarak farklı coğrafyalarda örgütlenen ideolojik taahhütlerin, söylemsel temsillerin ve kurumsal uygulamaların karmaşık olarak bir araya gelmesini ifade eder (McCarthy ve Prudham, 2004: 276; Bakker, 2015: 472). Neoliberal süreç tarihsel olarak farklı ölçeklerde yaşanmış olmasına rağmen, bu süreçlerle ilgili birkaç genelleme yapmak mümkündür: Neoliberalleşme, öncelikle, sermaye birikimi koşullarını iyileştirme ve kapitalist sınıfın belirli alanlarda güçlerini geri kazanmalarını amaçlamaktadır (Harvey, 2015: 19; Peck, 2010). İkinci olarak, sermaye birikimi koşullarının iyileştirilmesi verili şartlara göre değişen (ve tarihsel ve coğrafi olarak değişken) özelleştirme, piyasalaştırma, serbestleştirme gibi yeniden düzenleme stratejileri içermektedir (Bakker, 2010; Castree, 2008). Kısaca neoliberalizm, devletlere ait kaynakların özel kişilerin ellerine geçmesi, sermaye birikimi açısından yeni kaynakların oluşturulması ve kapitalist sınıf açısından yeni değer ya da artı değer yaratmak amacıyla emek gücünün sömürsünün derinleştirilmesini hedeflemektedir (Harvey, 2015; Jessop, 2009; Peck, 2010).

Kapitalist bir sınıf projesi olarak neoliberalizmin yıkıcılığı ve sömürgenliği doğaya da yansımıştır. Nitekim, 1980'lerden günümüze doğanın metalaştırılmasında yaşanan yoğunlaşma, Marksist literatürde "neoliberal doğa" teriminin kullanılmaya başlamasına neden olmuştur. "Neoliberal doğa" terimi, genellikle doğal alanların geç kapitalist birikim sürecinde ne kadar derin bir biçimde metalaştırıldığını ifade etmek için kullanılmaktadır (Castree, 2008a; 2008b;

2009). Bu açıdan neoliberal doğa, “neoliberalizmde doğanın yönetilmesi ve dönüştürülmenin politikasıdır” (McCarthy ve Prudham, 2004: 279). Doğanın neoliberalleştirilmesi ifadesi ile doğanın sermaye birikimi yoluyla ve sermaye birikimi için dönüştürüldüğüne vurgu yapılmaktadır. Neoliberal yönetim aracılığı ile doğanın metalaşmasının hızlandığı, bunun da neoliberal politikalara “esnetme” ve “derinleştirme” olanağı sağladığı düşünülmektedir. Bu döngü şu şekilde oluşturulur: Doğa ne kadar hızlı metalaştırılırsa doğanın yönetişimine olan ihtiyaç o oranda artar; neoliberal yönetim ise doğanın metalaştırılması sürecini daha da derinleştirir (McCarthy ve Prudham, 2004; Heynen ve Robbins, 2005). Bu açıdan doğal çevreye verilen önem ve ideolojik anlam kapitalist toplumsal ilişkilerden bağımsız değildir. O’Connor’a göre (1994: 125) ekolojik tahribat, kapitalist sınıflar için “yeni” metalaştırma alanları ortaya çıkarmıştır; doğanın kurtarılması iddiasıyla “sürdürülebilir” ve “akılcı” kullanımı ön plana çıkarılarak yeni metalaştırma süreçleri için yeni meşrulaştırma alanları icat edilmektedir. Örneğin kapitalist üretim tarzı ile bugün küresel iklim değişikliğinin temel nedeni olarak tanımladığımız fosil yakıt tüketimi arasında mutlak bir uyum söz konusudur. Fosil yakıtlar, akan suyun gücüyle çalışan değirmenlerden farklı olarak gece/ gündüz ve mevsimler arasında ayırım yaparak emek gücünü belirli zaman dilimiyle sınırlandıran güneş, akan su, insan enerjisinin yerine, üretimin zamansal ve mekânsal sürekliliğini sağlamaktadır. Fosil enerji, artı değerın sürekliliğini sağlamak ve daha sonra kullanmak amacıyla depolanabilir, tüketilebilir ve mülkü arazisi bir su akıntısına birleşik olan değirmenden farklı olarak bir yerden bir yere taşınabilir (Altvater, 2006; Huber, 2008; Malm, 2016). Burada doğanın metalaştırılması süreci şu şekilde oluşturulur: Öncelikli olarak fosil enerji henüz kapitalistleşmemiş mekanların kapitalizme entegrasyonunu sağlamaktadır. Enerjinin bölgesel mevcudiyeti, endüstriyel ürünlerin konumlandırılması için bir gerekçe oluştururken, eşitsiz ve birleşik bir gelişme sağlayarak zamanın da yeniden inşasını mümkün kılmaktadır. Dahası, fosil enerji, üretimde esneklik, teşvik, hızlı ekonomik büyüme gibi süreçleri ön plana çıkararak toplumsal olarak bireyselleştirme teşvik etmektedir. Yeni yönetsel kararlar, değişen mekânsal ve zamansal kısıtlamalar hesaba katılarak yapılırken; birikim ve ekonomik büyüme hedefleri mevcut doğal koşullardan ve bunların kendilerini ne ölçüde sınırlayacağından bağımsız ele alınmaktadır (Altvater, 2006: 41).

Örnekten de anlaşılacağı üzere sermaye birikim süreçleri, toplumsal üretim ilişkilerini değiştirdikçe doğayı da bu dolaşım süreçlerine uygun hale getirmektedir. Bu süreçte sermaye birikim sürecinin önündeki engelleri kaldırmak amacıyla özelleştirme, ticarileştirme, kuralsızlaştırma, devredilebilme, tekelleştirebilme gibi neoliberalizmin temel ilkeleri doğaya uygulanmaktadır (Castree, 2008a). Örneğin özelleştirme ile herkesin serbestçe kullanması engellenerek, doğanın sermayedarlar tarafından hukuken sahiplendirilmesi ve sermaye kontrolü altına girmesi sağlanır. Böylelikle hak sahibi sermayedar mülkiyetine aldığı doğal kaynağı (toprak gibi) artı değer yaratmak amacıyla ticarileştirebilir.

Doğanın ticarileştirilmesi ile metalaştırılması arasında farklar bulunmaktadır. Metalaştırma, ancak emek unsurunun söz konusu olması durumunda ortaya çıkarken, doğanın ticarileştirilmesi doğanın bir bileşeninin (orman gibi) alıcı ve satıcılar arasında değişime tabi olmasını ifade etmektedir (Çoban, 2018: 214).

Geçtiğimiz otuz-kırk yıl içinde özellikle şirketlerin ve bireylerin doğayı mülk edinme yoluyla ve biyo-teknolojik yenilikçiliği ön plana çıkararak ekosistem savunuculuğuna büründüğü görülmektedir. Neoliberalleşme süreci, aşama aşama yerel ve küresel düzeyde çevre siyaseti ve neoliberal yönetişimin de önemli bir belirleyeni haline gelmiştir. Bu çok yönlü siyasi/ekonomik süreç, doğası ve yapısı gereği, doğanın yıkımının dahi metalaştırılmasını ve bu sürecin yönetimini zorunlu kılmıştır (Çoban vd., 2015: 401). Bu durum, kapitalizm ve çevreciliğin uyumlu olduğunu varsayan sınıflar ve bu sınıfları destekleyen epistemik topluluklar tarafından *kapitalizmin yeşillenmesi* olarak tanımlanmaktadır (Bernstein, 2002; Wissenburg, 2001). Söz konusu epistemik topluluk, “neoliberal doğa” kavramına karşı biyoçeşitliliğin korunması için “neoliberal koruma” kavramını geliştirmiştir. Neoliberal koruma ile doğanın kapitalizm içerisinde ve kapitalizmin genişlemesi yoluyla korunduğu varsayılır (Büscher vd., 2012: 4). Bu yaklaşımla, örneğin hayvanlar, ormanlar gibi doğadaki varlıkların, insanın mülkiyeti altında daha iyi korunacağı savunulmaktadır. Kendi çıkarını düşünen rasyonel bireyin kendi çıkarı için piyasa koşullarında en doğru kararı vereceği varsayımına dayanan bu sav, bireyin kendi çıkarı için çalışırken toplumun çıkarını da gözeteceğini öngörür (Wissenburg, 2001: 203-204).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, neoliberalizm ortaya çıkan tüm sorunları tek bir mantıkla çözmeye çalışmaktadır: Piyasalaştırma (Howard ve King, 2008: 1). Neoliberal piyasa düzeni ortaya çıkardığı sosyo-ekolojik tahribatı geriye çevirmek için yeni yönetişimsel kurgulara odaklanmaktadır. Sınıfsal sömürünün garantörü durumunda olan neoliberal devlet, vergi hukukunda revizyonlar yaparak kömür, petrol, azot gibi hammaddeler ile bazı kimyasal bileşimli ürünlerin yanı sıra, arabalara, plastik malzemelere ve geri dönüşümü mümkün olmayan ürünlere yüksek vergiler koymayı, çevrenin korunması adına önemli bir adım olarak görmektedir (O’Connor, 1994: 156-157).

Castree’nin belirttiği üzere (2010: 35) doğanın çeşitli ve zamansal ya da mekânsal olarak özgül neoliberal politikalarla dönüştürülmesi (1) sınıfsal çelişkilerin derinleşmesi ve genişlemesi; (2) kapitalizmin ekolojik tahribatının devam etmesi; (3) ekolojik yıkımın şimdiye kadarki en üst noktaya gelmesi; ve (4) doğanın korunması ya da kullanımı konusunda yeni paydaşların ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Tüm bu neoliberal uygulamalar, evcil hayvanların metalaşmasına, sulak alanlarda avlanmanın ticarileşmesine, yabani yaşamın doğal döngüsünü kaybetmesine, genetik olarak değiştirilmiş organizmalara, karbon emisyonları ticaretine neden olmakta ve beraberinde bir dizi sorunu getirmektedir (Bakker, 2015; Heynen ve Robbins, 2005). Neoliberal politikaların

çevresel ve toplumsal etkileri en çok da işçi sınıfı için oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Örneğin 1990'ların başında İngiltere ve Galler'de suyun özelleştirilmesi alt yapıyı yenileme; suyun içilebilir niteliğinde iyileşme gibi olumlu etkiler ortaya çıkarmasına rağmen bu özelleştirme politikası yeni eşitsizliklere neden olmuştur. Özellikle, işçi sınıfı daha öncesinden farklı ölçüde su kesintilerine maruz kalmıştır (Bakker, 2005). İngiltere'de Margaret Thatcher ile başlatılan özelleştirme projeleri sadece kapitalist sınıfa fayda sağlamıştır. Sermayenin çıkarları gözetilirken, ekolojik tahribattan yalnızca işçi sınıfının daha fazla zarar görmesi değil, aynı zamanda kapitalist sınıfın, doğayı metalaştırarak sermaye birikiminin sürekliliğini sağlaması normalleştirilmiştir.

Dahası, 2008 finans krizinden sonra finansal ticaret, devletler tarafından daha çok denetime tabi tutulmuştur, söz konusu dönüşümün de doğa üzerinde etkisi olmuştur. Rekabet avantajını kaybetmek istemeyen petrol ve doğalgaz şirketleri, bankacılık işlevlerini gören yan kuruluşlarını oluşturmuştur. Böylelikle dev sermaye varlıklarına sahip olan ve bankaların birikim stratejilerini doğrudan ulaşabilen fosil yakıt tedarikçileri, diğer şirketlere göre çok daha avantajlı bir konum elde etmişlerdir (Olsom ve Lenzen, 2016: 9-10). Fosil yakıt tüketiminden vazgeçmeyen şirketlerin en büyük finansman kaynağı, büyük Amerikan bankalardır. Küresel sıcaklığın sanayi öncesi döneme göre 2 derece ile sabit tutabilmek amacıyla CO₂ emisyonunu yeterince azaltmanın gerekliliğine vurgu yapan 2015 Paris İklim Anlaşmasından bu yana bu bankalar, fosil yakıt tüketicilerine sağladıkları kredi desteğini 2016'da 612; 2017'de 646; 2018'de 654 milyar dolara çıkartmışlardır (Rainforest Action Network, 2019). Bu bakımdan, 2008 krizinden sonra özellikle iklim değişikliğinde aktif rol oynadığı bilinen fosil yakıt tüketimi artarak devam etmiştir. Neoliberal süreç, doğayı yalnızca daha fazla çok uluslu şirket tarafından kontrol edilen bir mekâna çevirmemiştir; eş zamanlı olarak küresel üretim zincirleri yoluyla ekolojik tahribatı daha derinleştirmiştir.

COVID-19 ve Ekolojik Kriz

Görüldüğü üzere neoliberal uygulamalar ile birlikte kapitalist üretim ilişkilerinde ortaya çıkan yeni eğilimler, doğanın daha yoğun ve daha büyük ölçekte dönüştürülmesine neden olmuş ve toplum-doğa arasındaki metabolik ilişkiye derin zararlar vermiştir. Harvey (2020), bu açıdan bakıldığında gerçekten doğal felaket diye bir şeyin olmadığını, doğal gibi görünen felaketlerin toplumsal ilişkilere ve krizlere yerleşik olduğunu belirtmektedir. Tüm bu açıklamalar bize öncelikle doğanın toplumsal olarak dönüştürüldüğü tezini ve oradan da doğal krizlerin maddi-toplumsal ilişkilerle ortaya çıktığının savunulmasına imkân tanımaktadır. Öncelikli olarak iklim değişikliği ile COVID-19 arasında doğrudan bir nedensellik ağı bulunmadığı iddia edilebilecek olsa da Daniel Tanuro'nun da belirttiği üzere (2020) hem COVID-19'un hem de küresel iklim krizinin ana itici gücü fosil yakıt tüketimidir. Her iki durumun ortaya çıkışının altında sermaye

birikimi bulunmaktadır. Nitekim, kapitalist üretimi arttırmak amacıyla kullanılan fosil yakıtlar, atmosferdeki sera gazlarını artırma yoluyla iklim değişikliğine neden olmasının yanı sıra; endüstriyel tarım uygulamalarındaki kullanımı, yer altından çıkarılması sırasında kullanılan yöntemlerden ötürü ekosistemler ciddi zarar görmekte, canlıların farklı mutasyonlara uğraması ve viral virüslerin ortaya çıkması için ortam oluşturulmaktadır. Ayrıca, fosil yakıt tüketimi ile artan fabrikalaşma kentlerde yoğunlaşmaya neden olmaktadır.

Engels de *Konut Sorunu* (2020: 57) adlı kitabında salgın hastalıkların nasıl ortaya çıktığına yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

Modern doğa bilimi, tıka basa işçilerle dolu olan “kötü semtler”in, zaman zaman kentlerimizin başına bela olan bütün salgınların üreme yerleri olduğunu kanıtlamıştır. Kolera, tifo, çiçek ve başka korkunç hastalıklar söz konusu işçi semtlerinin pis havasına ve zehirli sularına mikroplarını saçar; buralarda neredeyse hiçbir zaman tümüyle yok olmazlar, koşullar izin verir vermez salgın hastalıklara dönüşürler ve bunu yaptıklarında üretim yerlerinin dışına çıkarak kapitalist beylerin oturduğu daha havadar ve sağlıklı kentsel bölgelere de yayılırlar. Kapitalistlerin egemenliği, işçi sınıfının saflarında salgın hastalıklar üretme zevkini, cezasız yaşayamaz; sonuçları kapitalistleri de etkiler ve ölüm meleği işçileri olduğu kadar onları da acımasızca kasıp kavurur.

Engels’in bir buçuk asırdan daha fazla zaman önce ortaya koyduğu salgın hastalıklarla ilgili durumu, biyolog Rob Wallace (2016) neoliberalleşme süreçlerini açığa çıkararak tekrarlamaktadır. Wallace’ın *Big Farms Make Big Flu* (2016) kitabı özellikle son yıllarda bu tarz salgın hastalıkların (SARS, domuz gribi, kuş gribi gribi) arttığına işaret etmektedir. Wallace’e göre tarım ticaretindeki yeni uygulamalar, hayvanlarda bulunan virüslerin ortaya çıkışını ve yayılmasını hızlandırmıştır. Ucuz emek gücü ve ucuz araziden yararlanmak isteyen ve faaliyetlerini küresel güneye taşıyan çok uluslu şirketlerin büyük ölçekli hayvancılık faaliyetleri, yabancı ekosistemlere ve belirli coğrafyalarda insan popülasyonlarına, insan için ölümcül olabilecek patojenleri yayarak zarar vermiştir. Hayvanlar, “endüstriyel üretim koşulları” altında bağışıklık sistemlerini bozan koşullar altında yemlendirilmektedir. Çiftçiler, doğumdan kesime kadar geçen süreyi en aza indirebilmek ve maliyetleri azaltabilmek için hayvanların genetik yapılarını bozabilecek endüstriyel ürünler kullanmaktan vazgeçmemektedirler. Wallace’in ifade ettiği üzere (2016), endüstriyel üretim sonucunda herhangi bir salgının oluşması için tek gereken küçük bir mutasyondur. Endüstriyel üretim koşullarında hayvanlarda bu tarz virüslerin ortaya çıkmaması ve bunların hem üreticilere hem de tüketicilere bulaşmaması çok mümkün görünmemektedir.

Dahası Wallace, COVID-19’a benzer bir virüsün ilk kez Wuhan’da çıkmadığını,

endüstriyel tarım ve hayvancılık uygulamalarının sonucunda benzer virüslerin Avrupa'da ve ABD'de de yeni griplerin gelişiminde etkin olduğunu ve Batı Afrika'da ortaya çıkan Ebola'nın Brezilya'daki Zika'nın ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmektedir (Wallace vd, 2020). Bu açıdan Wallace (2016), Londra, New York, Hong Kong gibi sermaye merkezlerini birincil hastalık yayılma noktaları olarak tanımlamaktadır. Ebola, Zika, korona virüsü, sarıhumma, kuş gribi, domuz gribi gibi hastalıklar şehir merkezlerine uzak bölgelerde ortaya çıkıp, oradan büyük başkentlere hızlıca yayılabilmektedir.

Eğer salgın hastalıkları ortaya çıkan patojenlerin yayılımı, çok uluslu şirketlerin daha fazla artı değer elde etme isteğinin serpintileriye, COVID-19 içinde bulunduğumuz sistemden bağımsız düşünülemez. Endüstriyel tarım modeli uygulamaları kapsamında insan eli değmemiş ormanlar ve küçük çiftlik sahiplerine ait tarıma elverişli alanlar yok edilerek, yarasa gibi söz konusu virüsü taşıyan vahşi hayvan türlerinin şehir merkezlerinde yiyecek aramaya zorlandığı halihazırda tespit edilmiştir (Harvey, 2020; Wallece, 2020; Banerjee, 2020). Ayrıca, endüstriyel üretimin (domuz, kümes hayvanları ve benzer) yabani ormanlara doğru genişlemesi, yabani gıda işleticilerini yabani ormanlarda daha fazla tarama yapmaya teşvik etmektedir (Wallace, 2020).

Öte yandan Harvey (2020), Çin'in çevresel (mekânsal) koşullarının, sermayenin küreselleşmesi ile birlikte düşünüldüğünde mutasyon ve salgın olasılığını güçlendirdiğine işaret etmektedir. Viral mutasyon ve yayılma için çevresel risklerin yüksek olduğu bölgeler yeryüzünde mevcuttur. Örneğin nemin yoğun olduğu bölgelerde ve gıdanın farklı biçimlerde tüketildiği coğrafyalarda mutasyonun güçlenmesi beklenebilir. Nitekim Harvey (2020), Çin'in özellikle güneyinin bu özelliklere uygun bir yapısı olduğunu belirtmektedir. Dahası, bu patojenin Çin'de oluşması, ülkede yabani türlerin büyük insan popülasyonlarıyla bir araya gelmesini sağlayacak fabrikalaşma yoğunluğuyla ilgilidir. Sermayenin uluslararası alanda dolaşımının hız kazanması, devletler arası ulaşım olanaklarının ilerlemesi de virüsün hızlıca yayılmasında etkin rol oynamıştır. Ancak bu hızlı yayılmanın ve "yok edici" etkinin tek nedeni, sermayenin uluslararasılaşması ve bu bağlamda küresel seyahat ağının yoğunluğu değildir. Sermaye tarafından yönetilen endüstriyel tarım uygulamaları, patojenlerin en "öldürücü" ve en "bulaşıcı" fenotiplerinin² ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tartışılan bir diğer mesele, mutasyon eğer yabani etin tüketilmesinden kaynaklandıysa, yabani etin neden ve nasıl piyasaya sunulduğunun da düşünülmesi gerektiğidir. Nitekim, virüsün ortaya çıktığı kent olan Wuhan'da, vahşi hayvanlar bir kamyonun arkasında veya bir ara sokakta gizli gizli satılmamış, vahşi hayvan ticareti devletin verdiği izin ve aldığı vergilerle düzenlenmiştir. Harvey (2020), yabani etin, dünya genelinde balıkçılıkta geline seviyenin çok ötesinde sermayeye dönüştürüldüğü ve buna endüstriyel üretimi destekleyen devletler tarafından izin verildiğini ifade etmektedir. Wuhan'da sermaye çevrelerinin taleplerine yanıt veren devlet, yabani et endüstriyel gıda üretiminin bir parçası olarak

pazarların oluşumunu, hatta bir sektör haline gelmesini sağlamıştır.

Çin'in neoliberalizme entegrasyonu, kapitalist eşitsiz gelişim yasaının en iyi örneklerinden birini sunmaktadır. Çin'de 1978'den başlayarak, eğitimden tarıma geniş çapta uygulanan neoliberal politikalar piyasa fiyatlaması ve özel mülkiyete dayalı bir toplumsal dönüşümün önünü açmıştır. Çin, giderek küresel finansal sermaye yatırımları için bir hedef olurken, aynı zamanda eşitsizlik hızla derinleşmiştir. Sermaye birikim sürecinin hızlanması ile gelir eşitsizliğinde ortaya çıkan uçurum, çeşitli ölçeklerde şehir-içi, kent-kır ve bölgesel-coğrafi eşitsizliğe neden olmuştur (Smith, 2017). Çin, 2008 krizi sonrasında küresel kapitalizmi daha etkin bir şekilde kurtaran bir güç durumuna gelmiştir (Harvey, 2020). Ülkede giderek artan sayıda fabrika, ağır çalışma koşullarını beraberinde getirirken, özelleştirme projeleri ücret artışlarının baskılanmasına neden olmuştur (Smith, 2017:272-84). Yılda yüzde 1 hızla büyüyen bir ekonomi yetmiş yılda iki katına çıkabiliyorken, Çin'in yüzde 10'luk büyümesi doğanın çok hızlı bir biçimde tüketilmesine, iklim değişikliğinin hız kazanmasına ve yabancı yaşam alanlarının yok olmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda ekosistemi oluşturan canlıların etkileşiminde ve yapısında da bir değişim yaratmıştır.

Bu açılardan bakıldığında COVID-19'un ABD'nin eski başkanı Trump'ın "Çin Hastalığı" olarak adlandırdığı bir felaketten ziyade, dünya çapındaki tarım ve hayvancılık uygulamalarının sonucu olduğu belirtilmelidir. Gıda üretimi ve tarım sektörünün iklim değişikliğinin etkilerine karşı savunmasız konumunun yanı sıra, bu sektörde yürütülen faaliyetler, iklim değişikliğini daha da derinleştirmiştir. Endüstrileşme süreci, toprağın yapısını, evcil hayvanların genetiğini bozulmuştur (Wallace, 2020). Yeniden üretim için ortaya konan neoliberal çözüm ise, yapay gübre endüstrisinin gelişmesi olmuştur. Neoliberal politikaların uygulamaya konulduğu dönemde, organik olmayan yani antibiyotikler, büyüme hormonları, pestitler ve herbistlerle yapılan hayvan ticaretini meşrulaştırma amacıyla organik ürün pazarları oluşturulmuş ve böylece daha fazla artı değer elde edilmiştir (Champ, 2020). Yalnızca bu metabolik bozulma nedeniyle korona virüslerin insanlara bulaşma ihtimali artmıştır.

COVID-19 ve Neoliberalizm

COVID-19 salgınının ortaya çıkmasının hemen ardından, neoliberalizmin sonunun yaklaştığını, kapitalizmin yeni bir aşamaya geçtiğini ilan eden sesler daha belirgin hale gelmiştir. Noam Chomsky gibi düşünürler, COVID-19'un neoliberalizmin muazzam başarısızlığını bir kez daha gözler önüne serdiğini belirtirken, Alman Ekonomik Araştırmalar Merkezi Başkanı, süreci "neoliberalizmin tabutundaki son çivi" olarak değerlendirmiştir (Magdaleno, 2020). Gerçekten de COVID-19 kapitalizm tarihindeki en keskin ve en derin ekonomik daralmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Roubini, 2020). Ancak toplumsal yapıların değişiminde sistemin uyarlanabilirlik kapasitesinin

de önemli olduğunu, bu kapasitenin yerleşik kurumların şokları ne ölçüde emebildiğine göre değışebildiğini de hatırlatmak gerekmektedir.

2008 krizinde gözlemediğimiz gibi ekonomik krizler, siyasi krizlere yol açmayabilir ya da zorunlu olarak köklü bir değışime neden olmayabilir. Öte yandan, sosyo-ekolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış bir salgının daha derin ve yapısal etkiler bırakabileceği de düşünülebilir. Ancak, COVID-19'u 2008 krizi gibi ekonomik krizlerden ayıran yalnızca "mevcut" toplumsal düzene yönelik bir tehdit olması değildir; aynı zamanda tüm toplumların hayatta kalmasının "maddi koşulu" olarak doğayı tehdit etmesidir. Salgının ortaya çıkışı belirli gündelik olay ve gelişmelerin sonucu olmaktan ziyade, toplumsal ilişkiler aracılığı ile doğanın dönüştürülmesi nedeniyle olmuştur. Dolayısıyla, toplumsal ilişkilere içkindir ve yapısaldır.

2008 yılında küresel ekonomiyi yıkıma uğratan finansal piyasalar iken, 2020'de kapitalist birikimi yıkıma uğratan, süregiden sosyo-ekonomik toplumsal sorunlarla ile iç içe geçen "doğal" bir faktör olmuştur. 2008'de uygulanan paketlerde küresel Kuzey'in merkez bankaları sermayeyi kurtarma çabasında iken; bugün yaşanan kriz, aynı zamanda emeği kurtarmaya dönük politikaları beraberinde getirmiştir. Salgın, devlet hazinelerinin boşalmasına neden olmuş, üretimin (ve tüketimin) azalması nedeniyle devletlerin ekonomilerinin toparlanmasını sağlayacak paketler uygulamasını zorunlu hale getirmiştir. COVID-19 ile sermaye birikiminin sekteye uğraması sonucunda devalüasyonların ortaya çıkacağı ve bu devalüasyonların yaygınlaşıp derinleşmesinin ise krizlerin başlangıcını oluşturacağı düşünülmektedir (Saad-Filho, 2020). Nitekim salgın, Şubat-Mart 2020 tarihleri itibariyle dünya genelinde piyasalarda ciddi bir şok yaratmış, piyasaların daha fazla etkileneceğinin farkındalığı ile FED faizleri sıfırlama kararı almış, buna rağmen üretim bazı coğrafyalarda durma aşamasına gelmiştir. Özel sektörün devlet harcamalarına ihtiyacı, neredeyse her ülkede Keynes'e geri dönüşün gerekliliğini savunulmasını beraberinde getirmiştir (Saad-Filho, 2020).

Salgının küresel seyrinde, Kuzey İtalya, Doğu Asya, İspanya, İran gibi coğrafyalarda görece erken bir yükselme yaşanmıştır. Söz konusu coğrafyalardaki iktidarlar salgına çözüm üretme sürecinde kapitalizmin dayattığı sorunları ilk deneyimleyenler olmuştur. Özellikle İspanya ve İtalya sağlık sisteminin sınırlı kapasitesi ile dikkat çekmiştir. İktidarların dünya genelinde salgına cevap üretememesinde neoliberal politikaların iki önemli rolü olmuştur: Birincisi, sermaye ve emek hareketinin kuralısızlaştırılması ile işçi sınıfını koruyan politikaların zayıflaması; ikincisi, halkın yaşam kalitesine zarar veren müdahaleler (tıbbi bakım ve halk sağlığı hizmetlerinin kesilmesi gibi) ile birlikte halkın refahını garanti eden hizmetler için kamu fonlarının kesilmesidir. İngiltere'deki uygulamalar ise, sermayenin sağlık sistemi üzerindeki hakimiyetinin üretimi yaşama nasıl öncelediğini göstermesi açısından önemlidir. İngiltere 1945'te

dünya için örnek oluşturacak bir kamusal sağlık sistemi oluşturmasına rağmen, Margaret Thatcher döneminde sağlık sisteminin piyasalaşmasıyla ve içten ve dıştan müdahalelerle sağlık sistemi çökertilmiştir (Navarro, 2020: 271).

Küresel Güney, salgının yaşamı genel olarak tehdit eden etkilerinden bağımsız olarak, iklim değişikliği örneğinde de olduğu gibi, en yüksek bedeli ödemeye devam etmiştir. Salgının başlarında, dünya nüfusunun yüzde 75'ini oluşturmasına rağmen küresel Güney, sanki hiç etkilenmemiş gibi bir tablo çizilmiştir. Oysa, salgının dünya genelinde ortaya çıkardığı kriz küresel Güney'de daha büyük hassasiyetler yaratmıştır (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 84-5). Küresel Güney'de salgının toplumsal olarak nasıl etki edeceğini büyük ölçüde sermayenin küreselleşmesinin dayandığı birikim yapıları ve süreçleri belirleyecektir. Batı ve Doğu Asya'da virüse karşı geliştirilen stratejiler, küresel Güney'in geri kalanı için geçerli değildir. Küresel Kuzey'de iptal edilen siparişler nedeniyle küresel tedarik zincirinin bozulması ve bunu takip edecek olan meta zincirlerinin yeniden şekillendirilmesi küresel Güney'de büyük bir yıkım yaratmıştır (Foster ve Suwandi, 2020).

Küresel Kuzey, bir sağlık krizi ve ekonomik krizle karşılaştığı halde hali hazırda yetersiz de olsa, var olan sağlık kuruluşlarını güçlendirebilmek için mali kaynaklarına güvenebilmektedir. Ancak aynı durum Afrika için geçerli değildir. Birleşmiş Milletler, Afrika'da 1,2 milyar insanın enfekte olabileceğini ve bölgede doğrudan COVID-19'dan 300.000 ile 3,3 milyon insanın hayatını kaybedebileceğini öngörmüştür (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 87). Bölgede yok denilecek kadar yetersiz olan sağlık hizmetleri, temiz su ve gıda kıtlığı ve sıtma ve HIV/AIDS gibi ciddi hastalıkların halihazırdaki varlığından ötürü bağışıklık sistemleri ciddi oranda zayıflamış olan Afrika toplumları, bugün COVID-19 salgınına karşı küresel Kuzey'e göre çok daha kırılgan bir durumdadır ve bu durum kapitalizmin yarattığı küresel eşitsizliği daha açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Öte yandan neoliberal dönemde yaratılan muazzam servete rağmen, sınıfsal eşitsizlikten ötürü, işçi sınıfının önemli bir kısmının, temiz su, yiyecek ve kalacak yer sağlama, sağlık hizmetlerinden yararlanma gibi en temel gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamak için salgından önce de sürekli mücadele ettiği bilinen bir gerçektir. Bulaşıcı hastalıkların tıpkı ekolojik felaketler gibi sınıf veya diğer toplumsal sınırları tanımadığına yönelik bir algı bulunmasına rağmen, salgın toplumların farklı kesimlerinde farklı sonuçlar doğurmaktadır. Geçtiğimiz süreç, işçi sınıfının salgın hastalıklar karşısında oldukça hassas olduğunu bir kez daha göstermiştir. Egemen kapitalist sınıf dünyanın neresinde olursa olsun, salgının neden olduğu ekonomik zararı azaltmak, sınırlandırmak ve sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için üretime devam etmiş, işçilerin büyük çoğunluğu açısından ise işi durdurmak bir seçenek olmamıştır. Küresel Kuzey'de salgınla ortaya çıkan sağlık riski alt sınıflarca yüklenilirken gelir eşitsizliği derinleşmiştir

ve dünya genelinde sermaye daha da küçük bir azınlığın elinde toplanmaya hızla devam etmiştir.

Bu duruma karşılık sağlık hizmetlerinin neoliberal dönüşümden geçtiği küresel Kuzey’de düşük gelirli ve sigortasız insanlar COVID-19 semptomları olsa bile test ve tedavi maliyetlerinden ötürü salgına karşı savunmasız kalmışlardır. Dünya genelinde aynı dine sahip, aynı bölgede, aynı şehirde oturan toplumsal gruplar göçmen ya da mülteci statüsüne göre farklı düzeylerde etkilenmiştir (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 86-7). Örneğin COVID-19 salgınından en kötü etkilenen ülkelerden biri olan ABD’de sosyo-ekonomik eşitsizliğin etkisiyle yaşamını kaybedenler daha çok Afrika kökenli Amerikalılar, yerliler ve Latin kökenliler olmuştur. Benzer şekilde, ön saflarda çalışan işçilerin % 40’tan fazlasını Afrikalı-Amerikalılar ve yerliler oluşturmaktadır. Salgında ABD’de işsiz kalanların büyük çoğunluğu kadınlar ve Afrikalı- Amerikalılar ile yerliler olmuştur (Yates, 2020). Siyahi George Floyd’un polis tarafından öldürülmesini takip eden süreçte, polisin “ırkçı kapitalizm”e karşı yükselen ayaklamaları bastırmada kullandığı eşitsiz güç, bir süredir yükselen Afrikalı-Amerikalı karşıtlığını ve kapitalist devletin zor gücünü de gözler önüne sermiştir (Liebman vd, 2020). Yapılan bilimsel araştırmalar, COVID-19 kaynaklı ölümlerin ırksal olarak farklılık göstermediğini, ölüm nedenlerinin sınıfsal olduğunu ortaya koymuştur (Çıtak, 2020: 450). Tüm bu yaşananlar, sandığa gitmede çok da istekli olmayan sınıfların davranışında değişikliğe neden olmuş; Trump, Kasım 2020’de yapılan başkanlık seçimini kaybetmiştir.

Sonuç Yerine: Metabolik Yarığı Onarmak

Bilim insanlarının son yıllarda salgın hastalıkların nasıl ortaya çıktığına yönelik uyarılarına rağmen, 2020’nin Mart ayından önce, kapitalizmin o tarihe kadarki en derin krizinin yarasadan gelen bir virüsten kaynaklanacağı söylene muhtemelen çok az insan buna inanırdı. Geline noktada, artık Marx’ın “var olan her şeyin acımasız eleştirisi” olarak tanımladığı eleştirel gerçekçi araştırma gündeminden, zorunlu olan değişimi gerçekleştirecek insan potansiyelini ortaya çıkaracak fikirlere doğru yol alınmalıdır. İnsanlığın doğa ile kurduğu ilişki kapitalizmle derin bir yara almış olsa da, sabit değildir ve değiştirilmesi mümkündür. Tarihi yapan fail olarak insanın, toplum ve doğa arasındaki metabolik ilişkide ortaya çıkan büyük yarıkları onarmak için hala yapabilecekleri bulunmaktadır. Nitekim Marx, *Kapital’in III.* cildinde metabolik yarığın iyileşmesine yönelik tasavvuru şu şekilde ifade etmektedir (2012: 806-807):

İlkel insan, gereksinimlerini karşılamak, yaşamını korumak ve yeniden üretmek için nasıl doğayla boğuşmak zorundaydı, uygar insan da aynısını ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır. Gelişmesiyle birlikte, gereksinimleri arttığı için, bu doğal zorunluluk dünyası genişler; ama aynı zamanda, bu

gereksinimleri karşılayan üretici güçler de genişler. Bu alandaki özgürlük, yalnızca toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu, en az çaba harcayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir.

Marx ve Engels'in çalışmalarında üretici güçlerin genişletilmesinin toplumsal sonuçlarını açıklama çabaları bugün yaşadığımız krizlerden nasıl kurtulabileceğimiz konusunda önemli ipuçları barındırmaktadır. Marx ve Engels, toplumsal eylemlerin doğa üzerindeki etkilerini göz ardı etmemiş; doğal olanın, toplumsal olan üzerindeki "nedenselliğini" vurgulamışlardır. Sağladıkları yöntem, ekolojik bozulmaların nedeninin toplumsal yapılarla (toprağın kullanımı, hayvancılığın endüstriyelleşmesi ve fosil yakıt tüketimi gibi) ilişkili olduğunu vurgulamakta, bu bakımdan da insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi güçlendiren çözümler önermektedir. Diyalektik materyalist yöntem ile COVID-19, ekoloji ve neoliberalizm arasındaki ilişkiyi çözümlenme çabası, salgının failini belirli bir coğrafyada sınırlı tutmak (Çin halkını suçlamak gibi), tesadüfen ortaya çıkmış dönemsel bir sorun olarak tanımlamak ve gündelik insan faaliyetlerini (yarasa çorbası tüketimi gibi) salgının itici gücü olarak belirlemek yerine, toplumun doğa ile tarihsel süreçte değişen ilişkisine odaklanmamızı sağlamaktadır; bu kapsamda sermaye birikimi ve metalaştırma süreçlerine vurgu yaparak, mevcut toplumsal ilişkileri salgının arkasındaki yapısal itici güç olarak tanımlamamıza yardımcı olmaktadır.

Söz konusu yıkımın üstesinden, neoliberal reçete ya da reformlarla gelinemeyeceği; tahribatın üstesinden ancak uzun vadeli ekolojik bir devrimle gelebileceği COVID-19 ile daha görünür olmuştur. Foster'ın Engels'den alıntılanarak ifade ettiği gibi (2020b) "eğer modern toplumların tamamı yok olmayacaksa, üretim ve dağıtım tarzında bir devrim gerçekleştirmelidir". Ekolojik krizin temel toplumsal ilişkiler değişmeden çözümü mümkün değildir. Aynı durum, COVID-19'dan daha da tehlikeli bir salgının tekrar yaşanmaması için de geçerlidir. Kapitalist üretim ilişkileri değişmediği sürece insanlığın yeryüzündeki ayak izleri azaltılamaz; teknolojik gelişme, çevre-dostu ürünler iklim sorununu kalıcı bir şekilde çözmeye yetmeyecektir. Benzer şekilde söz konusu aşılarda da salgın hastalıkların farklı biçimlerde tekrar tekrar ortaya çıkmasına engel olamayacaktır. Metabolizmanın iyileşmesine yönelik yapısal/sistemik adımlar atılmadıkça bu salgınların farklı ve çok daha tehlikeli biçimlerde ortaya çıkma ihtimali her zaman bulunacaktır.

Sonnotlar

¹ Neoliberal çevrecilik ya da eko-liberalizm yükselen ekolojik tahribat karşısında liberal/ neoliberal politika araçlarında reformlar yaparak, kapitalist devletin ekolojik yıkımın

üstesinden gelebileceğini düşünen ana akım çevreci yaklaşımlardan biridir. En önemli savunucuları için bkz. Bernstein, 2002; Wissenburg, 2001.

² Fenotip, genetik ve çevresel etkenlerin canlıların dış görünümüne yansımaları olarak bilinmektedir. Fenotip, genler yoluyla belirlenir ancak bazen dış etmenler bu belirlenim üzerinde etkili olabilir.

Kaynakça

Altvater E (2006). The Social and Natural Environment of Fossil Capitalism. İçinde: L Panitch ve C Leys (der), *Coming to Terms with Nature: Socialist Register 2007*, Londra: Merlin Press, 37-60.

Bakker K (2015). Neoliberalization of Nature. İçinde: T Perreault vd. (der.), *The Routledge Handbook of Political Ecology*, New York: Routledge, 446-456.

Bakker K (2005). Neoliberalizing Nature? Market Environmentism in Water Supply in England and Wales. *Annals of the Association of American Geographers* 95, 542-565.

Bakker K (2010). The Limits of 'Neoliberal Nature': Debating Green Neoliberalism. *Progress in Human Geography*. 34(6), 715-735.

Banerjee N (2020). COVID-19, Public Health, and Climate Change: Q&A with Aaron Bernstein. *The Global Observatory*, <https://theglobalobservatory.org/2020/03/covid-19-public-health-climate-change-qa-with-aaron-bernstein/> Son erişim tarihi, 20/03/2020.

Barnett C (2010). Publics and Markets: What's Wrong with Neoliberalism. İçinde: S J Smith vd. (der), *The Sage Handbook of Social Geographies*, Londra: SAGE, 269-296.

Bhaskar R (2012). Materyalizm İçinde: T. Bottomore (der) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Çev. M Tuncay, İstanbul: İletişim Yayınları, 423-428.

Bendell J (2018). Deep Adaptation: A Map for Navigating Climate Tragedy. *IFLAS Occasional Paper 2*, www.lifeworth.com/deepadaptation.pdf, Son erişim tarihi, 25/10/2020.

Bernstein S (2002). *The Compromise of Liberal Environmentalism*, New York: Columbia University Press.

Burkett P (2011). *Marksizm ve Ekolojik İktisat: Kızıl ve Yeşil bir Ekonomi Politikası Doğru*, Çev. E Günciner, İstanbul: Yordam Kitap.

Burkett P (2003). Doğa ve Tarihsel Materyalizm. *Teori ve Politika*, 31, Çev. E Özkaya, <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/349-doga-ve-tarihsel-materyalizm> , Son erişim tarihi, 25/ 10/2020.

Castree N (2010). Neoliberalism and the Biophysical Environment 1: What 'Neoliberalism' is, and What Difference Nature Makes to it. *Geography Compass* 4 (12), 1725-1733.

Castree N (2009). Researching Neoliberal Environmental Governance: A Reply to Karen Bakker. *Environment and Planning A* 41, 1788-1794.

Castree N (2008a). Neo-liberalising Nature: The Logics of Deregulation and Reregulation *Environment and Planning A* 40, 131–152.

Castree N (2008b). Neo-liberalising Nature: Processes, Outcomes and Effects. *Environment and Planning A* 40, 153-173.

Champ B (2020). COVID-19, Capitalism and Climate, *International Socialists*, <http://www.socialist.ca/node/4144>, Son erişim tarihi, 16/08/ 2020.

Clark B ve York R (2015). Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmeK, İçinde: H Tanıttıran (der), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*, Çev. A Galip İstanbul: Kalkedon, 7-38.

Çıtak N (2020). COVID-19 ve Sınıfsal Eşitsizlik, *Türk Tabipleri Birliği COVID-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part56.pdf, Son erişim tarihi, 1/11/2020.

Çoban A (2018). Doğanın Metalaştırılması, *Toplum ve Bilim* 143, 209-241.

Çoban A (2012). Ekolojik Tartışmalar Bakımından Marx'ın Düşüncesinin Değeri, *Kurtuluş*, 2, 93-104.

Çoban A vd. (2015). Türkiye'de Doğanın Neoliberalleştirilmesi ve Bu Sürece Karşı Mücadeleler, İçinde: A Çoban (der), *Yerel Yönetim Kent ve Ekoloji*, Ankara: İmge, 399-456.

Davidson N (2018). Neoliberalism as a Class-based Project. İçinde: D Cahill (der), *The SAGE Handbook of Neoliberalism*, Londra: SAGE, 55-68.

Engels F (2014). Doğa'nın Diyalektiği. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Engels F (2020). *Konut Sorunu*. Çev. E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap.

Foster J B ve Suwandi I (2020). COVID-19 ve Catastrophe Capitalism. *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/06/01/covid-19-and-catastrophe-capitalism/>, Son

erişim tarihi, 16/ 08/ 2020.

Foster J B (2015). Marx ve Doğanın Evrensel Metabolizmasında Çatlak. H Tanıtıran (der), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*, Çev. A Galip, İstanbul: Kalkedon: 7-38.

Foster J B (2020a). *The Return of Nature Socialism and Ecology*. New York: Monthly Review Press.

Foster J B (2020b). “Engels’s Dialectics of Nature in the Anthropocene” Monthly Review, <https://monthlyreview.org/2020/11/01/engels-dialectics-of-nature-in-the-anthropocene/>, Son erişim tarihi, 15/12/ 2020.

Foster J B (2014). *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. Çev. H Ünder, Ankara: Epos Yayınları.

Foster J B (2011). Doğanın Diyalektiği. İçinde: B Ollman ve T Smith (der), *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap: 79-120.

Foster J B (2001). Marx’ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa. Çev. E Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

Foster J B ve Clark B (2020). *Capitalism and the Ecological Rift: Robbery of Nature*. New York: Monthly Review Press.

Foster J B ve Burkett P (2016). *Marx and the Earth*. Boston: Brill.

Harribey J M (2012). Ekolojik Marksizm mi, Marksist Ekoloji mi. İçinde: J Bidet ve S Kouvelakis (der), *Çağdaş Marksizm için Eleştirel Klavuz*. Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 188-204.

Kovel J (2005). *Doğanın Düşmanı Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?* Çev. G Koca, İstanbul: Metis.

Harvey D (2020). Anti-Capitalist Politics in the Time of Covid-19. <http://davidharvey.org/2020/03/anti-capitalist-politics-in-the-time-of-covid-19/>, 19/ 03/ 2020.

Harvey D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayınları.

Harvey D (2012). Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev. E Çamuroğlu Çığ ve Ü Çığ, 2 (2): 67-88.

Heynen N ve Robbins P (2005). The neoliberalization of nature: Governance, privatization, enclosure and valuation. *Capitalism, Nature, Socialism* 16(1): 5–8. <https://www.teorivepolitika.net/index.php/okunabilir-yazilar/item/349-doga-ve->

Çandırılı Y (2021). Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 993- 1018.

tarihsel-materyalizm Son erişim tarihi, 15/10/ 2020.

Hubber T M (2008). Energizing Historical Materialism: Fossil Fuels, Space and the Capitalist Mode of Production. *Geoforum* 40: 105-115.

Gill, S (2002). Globalization, Market Civilization and Disciplinary Neoliberalism. İçinde: E Hovden ve E Keene (der), *The Globalization of Liberalism*, Londra: Palgrave, 123-147.

Jessop B (2009). *Kapitalist Devletin Geleceği*. Çev. A Özcan Ankara: Epos Yayınları.

Latour B vd. (2018). "Anthropologists Are Talking- About Capitalism, Ecology, and Apocalypse", *Journal of Anthropology*, 83(3), 587-606.

Latour B (2004). *Politics of Nature, How to Bring the Sciences into Democracy*, Çev. C Porter, Cambridge: Harvard University Press.

Liebman A vd. (2020). To Die a Thousand Deaths: COVID-19, Racial Capitalism, and anti-Black Violence. *Human Geography*, DOI: [10.1177/1942778620962038](https://doi.org/10.1177/1942778620962038)

M C Howard ve King J E (2008). *The Rise of Neoliberalism in Advanced Capitalist Economies: A Materialist Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Magdaleno C (2020). Chomsky on COVID-19: The Latest Massive Failure of Neoliberalism, Euractiv. <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/interview/chomsky-on-covid-19-the-latest-massive-failure-of-neoliberalism/>, Son erişim tarihi, 16/08/ 2020.

Malm A (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. New York: Verso.

Malm A (2018). *The Progress of this Storm: Nature and Society in a Warming World*, New York: Verso.

Marx K (1976). *Capital Cilt I*. New York: Penguin.

Marx K (2012). *Kapital Cilt III*. Çev. M Selik ve E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K ve Engels F (2018). *Alman İdeolojisi*. Çev. O Geridönmez ve T Ok, İstanbul: Kor Yayınları.

Navarro V (2020). The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic. *International Journal of Health*, 50(3), 271-275.

Mercille J ve Murphy E (2015). *Deepening Neoliberalism, Austerity, and Crisis*, Londra: Palgrave Macmillan.

O'Connor M (der) (1994). *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. Londra: The Guilford Press.

Ollman B (2011). Niçin Diyalektik? Niçin Şimdi. *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, B Ollman ve T Smith (der), Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 21-47.

Ollman B (2012). *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki Yabancılaşma Anlayışı*. Çev. A Kars, İstanbul: Yordam Kitap.

Olson C ve Lenzmann F (2016). The Social and Economic Consequences of the Fossil Fuel Supply Chain. *MRS Energy & Sustainability*, 3, 1-32.

Peck J (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford: Oxford University Press.

Rainforest Action Network (2019). Banking on Climate Change Fossil Fuel Finance Report Card 2019. <https://www.ran.org/bankingonclimatechange2019/>, Son erişim tarihi, 15/10/2020.

Roubini N (2020). Coronavirus Pandemic has Delivered the Fastest, Deepest Economic Shock in History. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2020/mar/25/coronavirus-pandemic-has-delivered-the-fastest-deepest-economic-shock-in-history>, Son erişim tarihi, 15/ 10/2020.

Saad-Filho A (2020). From COVID-19 to the End of Neoliberalism. *Critical Sociology*, <https://doi.org/10.1177/0896920520929966>, Son erişim tarihi, 15/ 10/2020.

Saad-Filho A ve Ayers A (2020). 'A Ticking Time-Bomb': The Global South in the Time of Coronavirus. *Journal of Australian Political Economy*, 85, 84-93.

Saito K (2020). *Karl Marx'ın Ekosozyalizmi: Sermaye, Doğa ve Ekonomi Politüğün Yarım Kalmış Eleştirisi*. Çev. D Saygı, Ankara: Efil Yayınları.

Sanyal S (2020). COVID-19, Marxism, and the Metabolic Rift. *Red Flag: A Publication of Socialist Alternative*, <https://redflag.org.au/node/7315>, Son erişim tarihi, 30/ 08/ 2020.

Smith N (2017). *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi*. Çev. E Soğancılar, İstanbul: Sel Yayınları.

Tanuro D (2020). Eight Theses on Covid-19. <https://socialistresurgence.org/2020/03/15/eight-theses-on-covid-19/>, Son erişim tarihi, 15/08/ 2020.

Wallace R (2020). Capitalist Agriculture and Covid-19: A Deadly Combination. *Climate & Capitalism*, <https://climateandcapitalism.com/2020/03/11/capitalist-agriculture-and-covid-19-a-deadly-combination/>, Son erişim tarihi, 20/09/2020.

Wallace R (2016). *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness, and the Nature of Science*. New York: Monthly Review Press.

Wallace R vd. (2020). COVID-19 and Circuits of Capital, Monthly Review: Independent Socialist Magazine, <https://monthlyreview.org/2020/05/01/covid-19-and-circuits-of-capital/>, Son erişim tarihi, 16/20/ 2020.

Wissenburg M (2001). Sustainability and the Limits of Liberalism, İçinde: J Barry ve M Wissenburg (der), *Sustaining Liberal Democracy: Ecological Challenges and Opportunities*, içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 192-204.

Wood E M (2008). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. Çev. Ş Artan, İstanbul: Yordam Yayınları.

WWF (2020). Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Ortaya Çıkışı: İnsanların ve Gezegenlerin Sağlığını Korumak. Son erişim tarihi, 13/12/ 2020.

Yates M D (2020). COVID-19, Economic Depression, and the Black Matter Protests. *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/09/01/covid-19-economic-depression-and-the-black-lives-matter-protests/>, Son erişim tarihi, 25/10/ 2020.

Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen'in "Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve 'Zihniyet Temelli Tarih' Modeli Önerisi" Başlıklı Makaleleri Hakkında Görüşler

Ali Ulvi Özdemir, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

ORCID:0000 0001 9078 0423

E-posta: ulvi68@hotmail.com

Giriş

Bu yazı, Türk tarih yazımına yönelik önemli noktalara değinen bir makale hakkında düşüncelerimi ve değerlendirmelerimi sunmak, tartışmayı bilimsel platformlarda sürdürmede ilham verici bir işlev üstlenmek ve bu konuya katkı sunacak başka çalışmalara da yol açmak için yazılmıştır. Böylelikle konuyla ilgili tartışmanın sosyal medya platformlarında kısa yorum, eleştiri ve değinilerle sınırlı kalmaması, daha kalıcı ve etkili akademik bir çerçevede sürmesine küçük de olsa bir katkı verebileceğimi düşünüyorum. Bu kısa yazımda, Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen'in ilgili makalesinden (Şimşek ve Esmen, 2021) kısaca 'makale' olarak söz edeceğim.

Makalenin Giriş Bölümü

Makale, giriş bölümünde, Türk tarih yazımına yönelik eleştiriler, yeni değerlendirmeler ya da öneriler getirmekle birlikte bu çerçeveyi zorunlu olarak aşan bazı önemli değinileri de içermektedir.

Giriş bölümünün hemen başında yer alan bir değerlendirme, makalenin geri kalan bölümünün üzerine temellendiği temel paradigmayı ele vermektedir. Benim ilk eleştirim de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu paradigma, Türk tarih yazımında bence geniş kesimlerin sorgulamadan kabul ettiği temel bir eksikliği içermektedir. Bu paradigmaya göre 'Modernleşme' denilen ve ereği

“Batı ve Batılılaşmaya yönelik” (Şimşek ve Esmen, 2021:379) olan bir süreç vardır ve bu, Türk tarih yazıcılığını da etkilemiştir. Giriş kısmının başında geçen ve 3. Selim dönemi ile başlatılan ve “sistemik modernleşme” kavramı ile karşılanan bir dönem ve sonrasında Tanzimat Fermanı ile devam eden bir modernleşme hareketi söz konusudur. Burada Modernleşme dediğimiz bir süreç, zımnen de olsa devlet yöneticilerinin ve aydın elitin topluma yukardan aşağıya doğru zorla benimsetmeye çalıştığı bir değişim projesi olarak düşünülmektedir. Nitekim makalenin özet kısmında “20. yüzyılın başında ortaya çıkan ‘modern bir Türk ulusu yaratma projesi’nden söz edilmektedir (Şimşek ve Esmen, 2021:375) Bu yaklaşım, modernleşmeyi iradi bir projeye indirgemektedir. Yani bu anlayışa göre, modernleşme denilen şey aslında ‘modernleştirme’ dir. Oysa Modernleşme, devlet ve elitler devleti güçlendirmek ve toplumu bu güçlülüğün bir parçası olması bağlamında biçimlendirmek isteseler de esasen olgusaldır. Makale tarih yazıcılığı üzerinde de etkili olan bir Ulus-Devlet yaratma (makalenin özet kısmında söylendiği şekliyle “modern bir Türk ulusu yaratma”) projesinin belirleyiciliğini temel almaktadır. Modernleşmenin ve ulus (millet) olmanın olgusal boyutu ihmal edildiğinde (ulus olmayı sağlamaya çalışan iradenin -ki bu devlettir- çabasını ve sonuçlarını reddetmeden) Osmanlı-Türk toplumundaki tüm yenilikler gibi tarih yazıcılığı üzerinde de etkili olan bütün iradi olmayan, kendiliğinden gelişen, olgusal dinamikler de ihmal edilmiş olur. Nitekim bana göre, bu makalenin yazarlarının devlet merkezli bir tarih yazıcılığı akımını eleştirmeleri ve doğal olarak da bu akımdan kopmaları da aslında Türk toplumunda son yıllarda belirtileri çok değişik alanda görülebilen ‘modern toplumu’ oluşturan olgusal dinamiklerinin bir sonucudur. En basitinden ve kestirmeden söyleyecek olursak modernleşmenin olgusal boyutu en çok kentleşme ve dünyevileşme olarak görünür. Toplumun %85-90’ının köylerde yaşadığı bir toplumda elit aydınların devlet mekanizmasına yakınlığı ve tarihe de devlet yanından bakmaları neredeyse zorunludur. Oysa geldiğimiz noktada, 21. yüzyılda, artık neredeyse %95’i kentleşmiş bir toplumda aydının (ulemanın!) devletten kopması çok daha kolay olmanın ötesinde başka bir tür zorunluluğun sonucudur. Türk toplumu kentleşmekte ve dünyevileşmektedir. Bunun sonucu olarak devlet, toplum üzerinde kendi alışlageldik ideolojik biçimlendirme gücünü yitirmekte ve tam tersine toplumun devleti biçimlendirmesi, bir anlamda devleti ‘kendi’ devleti haline getirmesi mekanizmaları güçlenmektedir. Bunun siyasal zeminde görünür hale gelmesi belki daha geç olacaktır ama düşünsel anlamda devlet ideolojik belirleyicilik gücünü kaybetmektedir. Tarih alanında da devletin ideolojik aygıtlarının dışında toplum odaklı bir ideolojik (özgür) zemin hızla büyümektedir ve büyüyecektir. Bu makaleyi de bu zeminde gelişen, daha doğrusu bu zemini görünür yapan toplum odaklı bir eleştirel/ideolojik bakışın örneği ve kendi alanında da öncülerinden biri sayıyorum. Bir anlamda tarih artık devletin siyasal bir aracı olmaktan çıkıyor. Ancak makale kendini var eden koşulların çözümlenmesi ve değerlendirilmesi açısından eksiktir; bir değişim önerirken bu değişikliğe zemin hazırlayan toplumsal dinamikleri kendi iç malzemesi yapamamakta, bu açıdan yazıldığı yılın makalesi olma niteliğini

belirginleştirememektedir.

Makale bu eksikliğini toplumsal dinamiklerin toplumu ve düşünsel üst yapıyı biçimlendirme mekanizmasını görmezden gelerek, aslında olgusal olan dönüşümün, tarih yazıcılığında da etkilerini göstermiş olmasını, “1990’lı yılların ortasından itibaren Türk üniversitelerinde yurtdışı doktoralı tarihçilerin görev alması konuya ilişkin çağdaş dünyadaki gelişmelerin takibini beraberinde getirmiş, Tarih Vakfı’nın tercüme/sempozyum/çalıştay/projeleriyle zenginleşen tarihyazımı yeni kapılar aralamıştır” diyerek (Şimşek ve Esmen, 2021:384) ve yanlış bir kaynağa bağlayarak ortaya koymaktadır. Zihnini, bakışını devlet açısından olaylara bakmaktan kurtarmış bir aydın sınıfı söz konusudur artık. Ve bunun mekanizmaları dışarda doktora yapmakla ilgili değildir. Peki bu eksiklik nereden kaynaklanmaktadır?

Kanımcıca devlet odaklı tarih anlayışından kurtulmanın, tarihe devlet yanından bakmaktan çıkmanın toplumdaki olgusal dönüşümünün sonucu olmasını görmezden gelmenin ya da görememenin en büyük nedeni, bizim, tarihi, insan iradesinin biçimlendirdiği olaylar yığını değil de toplumsal dinamiklerin biçimlendirdiği bir alan olarak görmemizi sağlayan şeyin, yani tarihi insan iradesini aşan yasaları olan bir dönüşüm alanı, gerçek bir bilim haline getiren Marksist bakışın, Türk akademilerinden ve akademik yazından neredeyse silinmesidir. Türkiye’de tarih biliminin bir anlamda özgürleşmesinin nedeni yurtdışı doktoralı tarihçilerin akademiye çoğalması değildir. Bu özgürleşmenin nedeni olgusaldır. Toplum değişmektedir. Belirttiğim gibi bunun temel iki dinamiği dünyevileşme ve kentleşmedir. Türk toplumunun kentleşmesi de doğal olarak ‘hadi kentleşelim’ diyen bir bakışın ve zorlamanın, bir planın sonucu değildir. Olgusal derken kastettiğim de budur. Kentleşen toplum dünyevileşmektedir. Bu ikisini aynı gelişmenin iki yüzü olarak da ele alabiliriz. Belki bir üçüncüsü bu dinamiklere eklenebilir: Hayatın uzaması. 20.yüzyılın başında çoğu köylerde yaşayan, Hititler dönemindeki usullerle tarım yapan ve bu dünyada 30-35 yıl kalan bir kitlenin “öbür dünyacı” bir anlayışa kapılması daha kolaydı ve devlet karşısında da ‘biçimlendirilebilir’ olma (görülme) niteliği çok daha fazlaydı. 21.Yüzyılın ilk çeyreğinde bu dünyada artık 80-90 yıl kalacak ve dünya nimetlerinden yaralanmanın lezzetine ve belirli bir tüketme zenginliğine ulaşmış kentli bir kitle ise cenneti artık bu dünyada vaad eden ideolojilere böyle ifade etmese bile, daha yakındır. Bu toplumsal dönüşüm, tarih yazımında da tarihin yorumlanmasında da etkileri olan bir dönüşümdür.

Makalenin Birinci ve İkinci Bölümü

Makalenin ilk bölümü, Osmanlı son dönem tarihçiliğinin ana hatlarını vermektedir. İkinci bölüm ise Cumhuriyet sonrası Türk tarihçiliğinin temel yönelimlerine değinmektedir. Bu bölümler kısa ve öz bir biçimde makalenin temel sorunsalına bizi hazırlamak bağlamında çok değerli içeriğe sahiptir.

Özdemir A U (2021). Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen’in “Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve ‘Zihniyet Temelli Tarih’ Modeli Önerisi” Başlıklı Makaleleri Hakkında Görüşler. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 1019-1031.

Makale ilk dönemde Osmanlı devlet aygıtının ideolojik bir parçası olan Osmanlı aydınının tarihe bakışının gerisindeki temel motivasyonun, devleti kurtarmak ya da o dönem hissedilen yok oluşa doğru giden süreci durdurmak olduğunu ustalıklı ve özlü biçimde ortaya koyuyor. “Yeniden güçlü bir Osmanlı toplumu için tarih şarttır” sözü bunu ifade etmektedir (Şimşek ve Esmen, 2021: 380). Aslında Cumhuriyetin ilk dönemindeki tarih anlayışı üzerinde de Milli Mücadele dönemindeki travmanın etkisi benzer yönde etki yapmıştır denebilir. Bana göre, Cumhuriyetin ilk dönem tarihçiliğinde de temel motif, ‘bu topraklar bizimdi’ ve ‘biz de medeniyiz’ anlayışını tarih alanında var etmektir. Bunun bir aşağılık kompleksini gösterdiği kuşkusuzdur. Makale, aşağıdaki ifadeyle tarihi aslında siyasetin bir alanı olarak gören, ‘tarihçi’ yi de devletin çıkarlarını önceleyen bir devlet memuru haline getiren ve günümüze kadar gelen bir anlayışı vurgularken yalın gerçeği biraz çekingen de olsa belirtmektedir:

Eski Türk tarihinin genel özellikleri üzerinde sağlanan buradaki mutabakatın arkasında, tarihçilik mesleğinin usul ve kaidelerine binaen yapılan ‘akademik’ niteliğe haiz araştırma ve inceleme faaliyetlerinden ziyade siyasi bir konumlanışın olduğuna dikkat çekilmelidir. Öyle ki, son derece hassas bir süreçten geçmekte olan genç Türkiye Cumhuriyeti’nin acil siyasal ihtiyaçları, tarih metinlerinin biçimini ve muhtevasını belirleyen en önemli amil olmuştur (Şimşek ve Esmen, 2021: 382).

Makale bu giriş ve iki bölümdeki özlü anlatımıyla asıl tartışılacak konuya güzel bir giriş yapmaktadır. Makalenin asıl yöneldiği sorunsal ise üçüncü bölümde karşımıza çıkmaktadır.

Makalenin Üçüncü Bölümü

Makale, haklı bir saptamayla ortaya koyduğu Türk tarih yazıcılığının genel olarak içine hapsedildiği bir paradigmanın aşılması çabasına odaklanmaktadır. Şu saptama önemlidir:

Bu durum, özellikle Meşrutiyetten beri yaklaşık yüzyılı aşan bir süredir, Türk tarihi üzerine yayımlanan milli temelli çalışmaların bir sonucu olarak kabul edilebilir. Daha çok ‘vatanın mukadderatı’ ve ‘devletin bekası’ üzerine refleksif yaklaşım ve tezlerle kurumsallaşan söz konusu yapı, Soğuk Savaş döneminde etkisini yoğunlaştıran mefkureci (idealist) yaklaşımdan etkilenerek, Türk tarih tasavvuru ve imajlarının adeta tarih dışı bir tanımla belirlenmesi şeklini almıştır. Bu durum, aslında toplumun tarih tasavvuru ile doğrudan alakalı olmayıp, tarihe göbekten bağlı biçimde ilerleyen ve tarih eğitimine nüfuz etme amacıyla olan siyasi konjonktür ile daha çok alakalı görünmektedir. (Şimşek ve Esmen, 2021: 384)

Burada söylenmesi gereken bir nokta yukarıda özetlenen bu yaklaşımın özellikle akademik tarihçilikte geçerli olmasıdır. Yazarlar burada haklı olarak ve biraz da çekingenlikle, Türk tarihinin siyasetin bir alanı, Türk akademisyeninin ve üniversiter sistemin de devlet siyasetine malzeme sağlayan bir işleyişe sahip olduğunu belirtiyorlar. Buna karşılık üniversiter sistemin dışında gelişen tarihçiliğin, çok güçlü isimlerle, bu yanlış tarih anlatısından uzaklaşarak ve devletin ideolojik aygıtı pozisyonundan sıyrılarak, Türk tarihinin bilimsel kurgusu hakkında çok sayıda eser verdiklerini görmezden gelemeyiz. Görmezden gelen, aslında akademik tarihçiliktir.

Aslında yukardaki alıntıdaki son cümlede geçen “siyasi konjonktür” tanımlaması özne olarak Türk siyaseti ve daha dar olarak Türk devletine karşılık gelmektedir. Ben böyle okuyorum ve bunun dışında bir okumanın sorunun özünden korkup kaçmak olduğunu düşünüyorum. Özellikle akademik tarihçiliğin devlet için ürettiği bu malzeme ise genellikle toplumu biçimlendirme isteğinin, bir bakıma Türk devletinin Türk toplumunun sosyolojik bir varlık olarak kendi istediği kıvamda olmadığı ön bilinci ile hareket ederek, tarih bilimini ve tarih eğitimini, bu kıvamı oluşturmada bir araç olarak görmek ve kullanmak isteğinin sonucudur. Dolayısıyla bilimsel olmaktan uzaktır. Yazarlar bu malzemeyi “masalımsı bir ideal” (Şimşek ve Esmen, 2021: 384) olarak tanımlarken haklıdır.

Yazarlar makalelerinde bu masalımsı kurgunun yukarıda açıkladığımız nedenlerini tam yetkinlikle dile getir(e)meseler de aslında makale tarih biliminin ‘bilimselliğinin’ inşasına yönelik içten bir davet niteliğindedir. Bu açıdan önemlidir. Makale, üçüncü bölümden itibaren hem bugüne kadarki anlatının bir eleştirisi hem de bu eleştirilen malzemenin yerine geçmesi gereken ve gerçeklikle örtüşen asıl bilimsel tarih yazımının kaba hatlarla verilmesi gibi zor bir işi üstlenmektedir.

Makale çok naif bir biçimde de olsa bilimsel gerçeğin kapısını açan güçlü sorular üretebilmektedir. Örneğin ‘Türkler nasıl müslüman oldu?’ sorusu bunlardan biridir. Kuşkusuz bütün Türk kitle, Kur-an’ı Kerim’i okuyarak ve ‘çok güzel bir dinmiş’ diyerek müslüman olmadı. Ama tarih yazımındaki hava budur. Makalenin yazarları bu kadar keskin olamıyorlar ama aynı sonuca vardıklarını anlıyoruz: Bu konudaki geleneksel anlatı sorunludur. Bu konu elbette sadece bir örnektir ve aslında makalede sorularla sınıanan geleneksel anlatı, belirttiğimiz gibi devletin bir Türk-İslam (Sünni) homojenite arayışı siyasetinin bir parçası olarak var olmuştur. Buna ilişkin makalede bir cümle şöyledir: “*Türk tarihinin, devlet temelli kesintisiz sürekli anlatısı çerçevesinde inşa edilmesi, çoğu zaman tarihsel olmaktan çok siyaseten ortaya çıkan idealleştirme, tarih yazımı ve öğretiminin odaklandığı gerçekliğin önüne geçebilmektedir.*” (Şimşek ve Esmen, 2021: 388)

Makalede Türklerin İslamiyetle ilişkisine ait tarih yazımının 1945 yılı sonrasındaki Soğuk Savaş olgusunun etkisinde kaldığına yönelik doğru bir değerlendirme de şudur:

Ancak örneğin, Türklerin Müslüman olmadan önce de neredeyse Müslüman gibi hayat sürdürdükleri, bu çerçevede Müslüman olmalarının neredeyse ‘Tanrısal bir zorunluluk olduğu’ gibi iddialar, söylemeye çalıştığımız ‘aşırı yorum’ kısmına tekabül eder. Çünkü bu iddialar kanıtlanabilir nitelikte değildir. Zaten ortaya çıkışları da siyasetendir. Bu söylemin temelinde; gerek 19. yüzyıl romantik ulusçuluğunun, gerekse sonrasında 1945’lerden itibaren yaşanan Soğuk Savaş döneminde tarih ders kitaplarında bariz biçimde ön plana çıkarılan ‘zafer kazanan Müslüman Türk’ idealleştirmelerinin (meküreci yaklaşımın) olduğu düşünülmektedir (Şimşek ve Esmen, 2021: 388).

Bu doğru ama eksik bir değerlendirmedir. Aynı zamanda eksikliği ölçüsünde gerçeğin çekinerek hatta korkarak söylenmesidir. Çünkü tarih metinlerinde eleştirel yaklaşım, günümüzden uzaklaştıkça daha tehlikesizdir ama bu uzaklaşma gerçeğin tam ve netlikle ortaya konulmasından da uzaklaşma anlamına gelir. Eksik parça ya da parçalar, bu eleştirel düzlemde 12 Eylül askeri darbesine, Yök’ün icat edilmesine, yani Türk üniversiter sisteminin gerçeği dile getirme yeteneğini yani bilimselliğini iğdiş etme mekanizmalarına monte edilmesine ve devletin, tarihin ve sosyolojinin toplumu bir ulus yapma mekanizmalarındaki eksikliğini, gecikmişliğini ve yavaşlığını, güçle ve siyasetle doldurma anlayışına, bu bağlamda devlet odaklı biçimlenmiş ve dayatılmış Türk-İslam sentezi politikalarına makalede yer verilemeyişi, daha doğrusu eleştirinin dönemsel olarak günümüze uzatılamamasıdır. Çünkü Türkiye’nin son 40 yılı artık Soğuk Savaş mekanizmalarının etkisi ya da dizaynı ile değil, 12 Eylül askeri darbesinin etkisi ve dizaynı ile biçimlenmiş yıllardır. Makale 1980 sonrasını yok sayarak aslında çok iyi niyetli ve doğru bir ‘düzeltme’ çabasını gerçek hedefe yöneltme cesaretini gösteremiyor.

Makalenin Dördüncü Bölümü

Bu bölümde makalenin eleştirdiği tarih yazım modelinin yerine önerilen “Zihniyet Temelli” Türk tarih yazımı açıklanmaktadır. Bu bakımdan makalenin en önemli kısmı burasıdır diyebiliriz. Yazarlar bu noktada Türk tarihi için “üç ana dönem ve iki bunalım/geçiş dönemi” önermektedirler (Şimşek ve Esmen, 2021: 389). Ancak yazarlar her ne kadar bu bölümde tarihe zihniyet temelli yaklaşım olarak bilinen birçok büyük tarihçinin adını ansalar da zihniyet sözcüğünün/kavramının anlamına yer vermemektedirler (Şimşek ve Esmen, 2021: 389). Bunun büyük bir eksiklik olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Türk tarih yazıcılığının çok uzun süren bir alışkanlığının ve kabulünün yerine çok temel bir

eleştirisi ile yeni bir model önerilmektedir ama bu yeni modelin temel kavramı açıklanmadan bırakılmaktadır. Oysa zihniyet Türkçesi de olan bir sözcük olup 'anlayış' demektir. Daha detaylı bir tanım ise şöyledir: *"Zihniyet, insan zihninin bir hali, bir tavrıdır. Bu hal ferdi veya sosyal bir grubun düşüncesini sevk ve idare eder."* (Öner, 1985: 85) Burada 'Dünya görüşü', 'kafa yapısı' ve 'anlayış' gibi, bir gerçeği belli bir alışkanlık ve belli bir bakış açısıyla görmeyi işaret eden, genişletici diğer kavramlarla da ilişkili bir sözcük/kavram söz konusudur. Bir insan ya da bir topluluk bir gerçeği ya da oluşu, belli bir perdenin arkasından görmekte ve yorumlamaktadır. Bu perdenin oluşumun tarihsel bir derinliği olması gerektiği açıktır. O perde zihniyettir.

Yazarlar, Türk tarihi için önerdikleri "Zihinsel Temelli Türk Tarih Modeli" çerçevesinde ilk "kırılma" (Şimşek ve Esmen, 2021: 391) olarak Türklerin İslamlaşmasını görmektedirler. Bu uzun bir geçiş dönemini oluşturmaktadır. Bu süreç aynı zamanda yazarlara göre yerleşik hayata geçiş süreci ile de örtüşmektedir.

Yazarlar makalenin bu son bölümünde zihniyet temelli Türk tarihini İslamiyetin kabulü ile ilişkili üç önemli (büyük) döneme ayırmaktadır¹. Aslında makalenin özet kısmında bu yeni modelin üç temel dönemi şöyle açıklamaktadırlar: 1-Eski Türkler; 2-Müslüman Türkler; 3-Modern Türkler. Bu adlandırmayı önerilen modele göre tamamlarsak dönemselleştirmenin tam hali şöyle olacaktır: 1.Eski Türkler Dönemi; 2-Müslüman Türkler Dönemi; 3-Modern Türkler Dönemi. Makalenin özet kısmındaki bu ilk dönemleştirmeye rağmen dördüncü bölümdeki adlandırma farklıdır ve ayrıca her dönem için Türkler açısından bir de tiplendirme tarifi içermektedir:4.1. İslam'dan Önceki Türkler (Hiyerarşik Toplum Yapısı İçinde Savaşçı –Alp- Tipi); 4.2. Müslüman Türkler (Kanaatkar, İtaatkar, Gazi Müslüman Tipi); 4.3. Modern Dönem (Dünyevi-Seküler Tip, Şimşek ve Esmen, 2021: 390-391). Bu dönemselleştirme ve dönemlerin adlandırılmasında makalenin kurgulanışı açısından dikkat çeken noktalar şöyledir:

1-Özet kısmında bütün dönemlerin adlandırılması "Türkler" sözcüğü ile bitmektedir. Oysa dördüncü bölümde bölüm adlarının ilk ikisi (4.1 ve 4.2) yine "Türkler" ile bitmesine rağmen son bölüm (4.3.) "Dönem" sözcüğü ile bitmektedir. (Şimşek ve Esmen, 2021: 392) Doğrusu, bize göre, yukarıda önerdiğimiz ve makalenin özüne de uygun biçimde hem "Türkler" hem de "Dönem" sözcüğünü içeren; 1.Eski Türkler Dönemi; 2-Müslüman Türkler Dönemi; 3-Modern Türkler Dönemi kullanımı ile dönemleştirmeyi ifade etmek olmalıdır.

2-Yazarlar özet kısmında verdikleri dönemleştirmeye metin içinde uymamaktadırlar. Dördüncü bölümdeki dönemleştirme ve adlandırma, özetekinden farklıdır. Yazarlar üç dönemli bir model öneriyorlar ama görüleceği üzere ilk dönem, mantıken ikinci bölüm "İslamiyete geçiş" sonrasını belirttiği için "İslamiyetten önceki Türkler" adlandırmasına karşılık geleceksen, özet

kısımında bu dönem için “Eski Türkler” tanımlamasını kullanmaktadırlar. Nitekim makalenin bölümlerinden 4.1 olarak başlıklanan bölüm “İslamdan Önceki Türkler” olarak adlandırma yapmaktadır. Özetle verilen bölümlerdeki “Eski” sözcüğü, hemen karşıtı olan “Yeni” sözcüğünün arayışını ve tamamlayıcılığını doğuracağı için sakıncalı ve yanlış bir kullanımdır. Makalenin 4.1. bölümünde ise bu hata Birinci dönem olarak “İslam’dan Önceki Türkler” olarak düzeltilmiştir. Ancak bu kez de hem “İslam” hem “müslüman” sözcüklerinin aynı modelde birlikte kullanımı söz konusu olmaktadır ve bu da doğru değildir. 4.1. Bölüm “İslam’dan Önceki Türkler” iken 4.2. Bölüm “Müslüman Türkler” biçimindedir. Bana göre sözcüklerden biri seçilmeliydi. Örneğin ilk bölüm (dönem) “İslam’dan Önceki Türkler” iken ikinci dönem “İslam’dan Sonraki Türkler” olabilirdi. Çünkü “İslamdan Önceki Türkler” açıkça Türklerin İslamı kabulünden önceki bir dönemi işaret etmektedir. Bu bakımdan ‘İslamiyeti kabul etmeden önce Türkler’ biçimine gerek yoktur. Bu durumda “İslamdan Sonraki Türkler” deyiimi de Türklerin İslam’ı kabulünden sonraki dönemi işaret eder olacaktı. İlk dönem için “kabul” sözcüğü kullanılmıyorsa ikinci döneme karşılık gelmek üzere bir dini kabul etmeyi vurgulamak için “Müslüman Türkler” demeye de gerek yoktur. Yok ille de “Müslüman Türkler” ikinci dönemin adı olacaksa ilk dönem pekala ‘Müslümanlık Öncesi Türkler’ ya da ‘Müslümanlığı Kabul Öncesi Türkler’ olabilirdi. Bu durumda bir çelişki olmaktadır. Çünkü dönemleri ayıran olgu ya da süreç, Türklerin Müslümanlığı kabulü müdü, yoksa Türklerin İslamiyete geçişi midir sorusu doğmaktadır. İkiyi aynı şeydir ve dönem adlandırılmasında İslam ve müslüman sözcüklerinden biri seçilmelidir.

3-En temel eleştirilerimden biri ise üçüncü bölümün adlandırılmasına ilişkindir. Bu bölüm özetle “Modern Türkler Dönemi” ama 4. Bölümün 4.3. alt bölümünde yukarıda belirttiğim üzere “Modern Dönem” olarak adlandırılmaktadır. Özet ve 4.3. bölümün yapısından bu dönemin Türk tipi, “modern” olarak adlandırılabileceği gibi (özetle), aynı zamanda “Dünyevi-Seküler Tip” olarak da adlandırılabilmektedir (4.3. bölüm, Şimşek ve Esmen, 2021: 395) Dolayısıyla “aynı şeye eşit olan iki şey birbirine eşittir” aksiyomuna göre Modern Türk, Dünyevi- Seküler bir tiptir. Modern olmanın anlamı budur. Bu kavramların özdeşleştirilmesinin yaratacağı sorunlar adlandırmada dikkate alınmamıştır.

Ancak asıl sorun, hangi içerikte kullanılırsa kullanılsın “Modern” sözcüğünün dönemleştirme bağlamı içindeki konumudur. Çünkü Türkler makaleye göre bir dine girmeden önce ve girdikten sonra olmak üzere iki büyük döneme ait bir zihinsel yapı geliştirmişlerse üçüncü dönem de dinle ilişkin bir ayrımı gerektirmektedir. Dolayısıyla mantık gereği bir dinin kabulü ve öncesi gibi iki büyük zihniyet dönemi varsa üçüncü dönem, bu kabul edilen dönem içinde bir alt dönem midir yoksa başka bir dine geçiş ya da bu dinden çıkıldığı dönem midir? İlk iki dönemi dine göre belirleyip üçüncü dönemi din üzerinden belirlememek olmaz. Oysa Türkler müslümanlıktan çıkmamıştır. Dolayısıyla üçüncü dönemin tanımlanmasına yer veren bir zihniyet dönemlendirmesi, dine

Özdemir A U (2021). Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen’in “Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve ‘Zihniyet Temelli Tarih’ Modeli Önerisi” Başlıklı Makaleleri Hakkında Görüşler. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 1019-1031.

geçiş ve din öncesi gibi iki ana dönem kurgulayamaz. Bu haliyle 3. Dönem olarak kurgulanan dönem, ilk iki döneme uygun olmamıştır. Esasen “Modern” sözcüğü bir dönemleştirmeye monte ediliyorsa Modern Dönem ve Modern Öncesi gibi iki ana bölüm kesinlikle vardır. Somut olarak “Modern Türkler Dönemi” varsa mutlaka “Modern Öncesi Türkler” dönemi de vardır. Bu kavramın doğası gereğidir. Dolayısıyla İslamiyet Öncesi Türkler Dönemi (Müslümanlığı Kabul Öncesi Türkler Dönemi) ve İslamiyet’e Geçiş Sonrası Türkler Dönemi (Müslümanlığı Kabul Sonrası Türkler Dönemi) Modern Öncesi dönemin iki alt bölümü olarak kurgulanmak zorundaydı. Bu yapılmayarak dönemselleştirmede (adlandırmada) bir kurgu hatası yapılmıştır. Çünkü makaledeki kurguda “Müslüman Türkler Dönemi” bir dönemleştirme yapıldığı için bitmiş ve “Modern Türkler” dönemi başlamış gibi durmaktadır. Eğer başlama ve bitme yoksa dönemselleştirme doğru yapılmamış demektir. Tarihsel dönemler, biri bitip diğeri başlayan bir sıra içinde vardılar. Bu zihniyet temelli bir dönemselleştirme olsa da böyledir. Olsa olsa eğer Türkler deyimi ile genel bir çoğunluk kastediliyorsa -ki herhalde öyledir/öyle olmalıdır- bu çoğunluğun zihniyet dünyası müslümanlıktan tamamen boşalmış değildir; yani Türkler “Modern” dönemde de Müslümanlıktan çıkmış değillerdir. Oysa ilk iki dönemi ayıran çizgi bir dinden bir başka dine geçti. Bu haliyle ikinci dönemden üçüncüye geçişin de aynı büyüklükte bir dönüşümü kavrayacak biçimde kurgulanması gerekirdi ki makalenin dönemselleştirmesinde sadece kabaca son 100 yıla denk düşen süre sonuç üretmesi açısından bu büyük dönüşümü hak edecek kadar uzun değildir. Çünkü eski ya da İslamiyet öncesi Türkler dönemi bin yıllara varırken, İslamiyet sonrası dönem en az bin yıldan fazla bir süreye denk düşerken üçüncü dönemin kabaca 100 yıllık bir süreyi bile kapsamaması, dönemselleştirmedeki kurgunun eksik yönünü vurgulayan bir diğer göstergedir. İlk bölümü 200, ikinci bölümü 150 sayfa süren ama üçüncü bölümü sadece beş sayfadan oluşmuş bir romanın kurgusu güzel bir kurguyu işaret etmez. Böyle bir roman yayınevi editöründen sanırım geri dönerdi. Büyük romancıların yapıtlarının hiçbirinin dönemselleştirme açısından kurgusal yapıları bu biçimde değildir. Örneğin üvertür kısmı yarım saat olan toplamda 45 dakika süren bir operadan da başarılı olarak söz edemeyiz.

4-Makaledeki dönemselleştirmeye genel itirazımı ise bu aşamada yapabiliriz. Öncelikli olarak belirteceğimiz konu, modernleşme dönemi ile büyük bir genelleme yapacaksa, müslümanlığın modern dünyaya bakışında ve müslüman zihniyet dünyasının kendi içinde bir dönüşümünden söz edebileceğimizdir. Burada da yine ‘Müslümanlık’ sözcüğünün mutlaka içinde olacağı bir dönemleştirme yapılması gerekirdi. Hatta Türklerin 20. yüzyılın sonlarına doğru ancak okuma yazma oranı açısından modern bir topluma benzer bir alt yapı oluşturduklarından ve kutsal kitaplarını okumaya kitlesel olarak yeni başladıklarını düşündüğümüzde müslümanlık zihniyetinden çıkmalarından değil, bilinçli olarak bu zihniyet dünyasına yeni yeni girdiklerinden bile söz edilebilir. Bu anlamda Türklerin ‘Müslümanlığa geçişi’ nin tamamlanmış bir olgu olduğu iddiasının da sorgulanması gerekir. Esasen makale bu noktalara

değınmemekte, değiştirmeye çalıştığı genel paradigmanın temel yapılarına “Türklerin Müslümanlığa Geçişi” gibi tartışılması çokça yapılmamış bir kavrama ve biçime çok sorgulamadan teslim izlenimi vermektedir. Çünkü “Türklerin İslamiyete Geçişi” sorunlu bir kavramlaştırmadır ve akademide çok tartışılmayan bu konu, akademi dışında kalan Türk aydınlarının eserlerinde çok farklı okumalarla çok radikal eleştirilerle karşılanmıştır. Yazımın başında şöyle demiştim: “*Buna karşılık üniversiter sistemin dışında gelişen tarihçiliğin, çok güçlü isimlerle, bu yanlış tarih anlatısından uzaklaşarak ve devletin ideolojik aygıtı pozisyonundan sıyrılarak, Türk tarihinin bilimsel kurgusu hakkında çok sayıda eser verdiklerini görmezden gelemeyiz.*” Bu eserlerden biri olarak akla gelen örnek Yalçın Küçük’ün *Atamanoğlu Fatih* (Küçük, 2012) adlı kitabıdır. Bu eserde, Osmanlı beyliğinin kurucularının müslüman değil, o dönemde pagan oldukları cesaretle ileri sürülmektedir. şu sözler bu yapıttandır: “*Atman ya da Ataman’ın, Edebali’nin desteğini almak için kızı Malhatun ile evlendiği güne kadar Müslüman olmadığını sahih kabul etmeyi öneriyorum.*” (Küçük, 2012:28)

Burada Atman, Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu olarak bildiğimiz ‘Osman’ dır. Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerindeki manzara budur. Bu eser Türk üniversiter sistem içinde, ‘yok’ kabul edilmektedir. Başka örnekler de vardır. Dolayısıyla Türk üniversiter sistemi kendisini bir tür memur kabul eden devlet eksenli tarih kurgusunun dışına çıkacak cesarete ve birikime sahip değildir. Üzerinde konuştuğumuz bu makale de eleştirdiği sistemin çizdiği sınırların maalesef içinde kalmakta ve genel-geçer şablonlara yeteri cesaretle karşı çıkamamaktadır. Diyebiliriz ki Selçuklu-Osmanlı-Türkiye siyasi çizgisi üzerindeki bir tarih sürekliliğinde ‘İslam’ kökenli bir zihniyet çizgisinin belirleyicilerinden söz etmek olanaksızdır. Bu noktaya geleceğiz ancak İslam dininin devlet katında olduğu gibi toplumun dokusuna da nasıl işle(me)diğine ilişkin başka bir örnek vermek istiyoruz. 20. Yüzyılın başında yani Osmanlı devrinin sonundaki bir manzara şöyle verilmektedir:

Derse başlarken İstanbullu başavuşa dersi sadece dinlemesini, sual cevaplara katılmamasını şöyledim. Sonra da askerlere sordum:

-Bizim dinimiz nedir? Biz hangi dindeniz?

Hep birden:

‘-Elhamdü-l-illah Müslümanız,’

diye cevap vereceklerini sanıyordum. Fakat öyle olmadı. Cevaplar karıştı.

Kimisi ‘İmamı azam dinindeniz’ dedi. Kimisi de hiç bir din tayin edemedi.

Arada:

‘-İslamız,’

Diyenler de çıktı ama;

‘-Peygamberimiz kimdir?’

deyince, onlar da pusulayı şaşırdılar. Akla gelmez peygamber isimleri ortaya atıldı. Hatta birisi:

‘-Peygamberimiz Enver Paşa’dır! dedi. İçlerinden peygamberin adını duymuş olan birkaçına da:

‘-Peygamberimiz sağ mı Ölü mü?’

deyince iş gene çatallaştı. Herkes aklına gelen cevabı veriyordu. Bir kısmı sağ, bir kısmı ölüdür tarafını tuttu. Fakat birisinin kuvvetle konuştuğunu, yahut bir tarafın daha ağır bastığını görünce, diğer tarafın da kolayca o tarafa kaydığı görülüyordu.

Peygamberimiz sağdır diyenlere:

‘-O halde Peygamberimiz hangi şehirde oturur?’

diye sordum. Cevaplar tekrar karıştı. Onu İstanbul’da Şam’da yahut Mekke’de yaşatanlar oldu. Hiç bir yer tayin edemeyenler daha çoktu. Peygamber ölmüş diyenlere de:

‘-Peygamberimiz ne kadar zaman evvel öldü?’

denildiği zaman bu sefer onlar şaşkırdılar. Yüz sene önce, beş yüz sene önce, bin sene önce diye gelişi güzel bu sefer onlar şaşkırdılar. Yüz sene önce, beş yüz sene önce diye gelişi güzel cevaplar verenler oluyordu. Fakat çoğu, vakit tayin edemiyorlardı.

Dinimizin adı ve peygamberimiz bilinmeyince de din ilkelerini ve ibadetlerini doğru dürüstbilen hiç kimse çıkmadı. Ezan dinlemişlerdi. Fakat ezan okumayı bilen yoktu. Namaz kılan bir iki kişi çıktı. Fakat onların da hiçbiri, namaz surelerini yanlışsız okuyamadı. Daha garibi, niçin namaz kıldıklarını bir türlü anlatamadılar. Sonra:

‘-Köyünde cami olanlar ayağa kalksın,’

dedim. Gerçi köylerinde cami olan birkaç kişi kalktılar. Fakat onlar da bayramlarda, cumalarda adet yerini bulsun diye camiye gitmişlerdi. Köylerinde mektep olan bir tek kişi çıkmadı. Bazı camili köylerde, cami odasında küçük çocuklara imam tarafından Kur’an ezberlettirilmeye çalışıldığını görmüşlerdi. Ama usulü dairesinde ve ayrı bir köy mektebi gören kimse yoktu.

İlk ders beni şaşırtmıştı. Bu bölük, o zamanki mülletin bir parçasıydı. Hepsi de Anadolu köylüleriydiler. Biz Anadolu köylüsünü dindar, mutaasıp bilirdik. Halbuki bu gördüklerim sadece cahildiler. (Aydemir, 2009: 102-104)

Bu uzun alıntının da gösterdiği gibi sadece Osmanlı tarihinin başında değil sonunda da halk kesimlerinin zihniyetinin oluşumu noktasında İslam dininin belirleyiciliğinden söz edemeyiz. Dininin ne olduğunu bile bilmeyen bir kitlenin bir dinin etkisiyle belirli bir zihniyete sahip olduğunu düşünmemiz olanaksızdır. Dolayısıyla toplumun zihniyet dünyası makalede denildiği gibi islamiyetin çok da belirleyici olduğu bir zihniyet dünyası olmayabilir. Bu noktada da olgusal bir zenginliğe dayanmaktan ziyade genel kabul görmüş ön yargıların ve yine devlet eksenli bakışın etkisinde dile getirilmiş bir yaklaşım söz konusu.

Oysa Osmanlı toplumsal yapısı içinde fakirliğin, cehaletin, yoksulluğun,

devlet karşısındaki güçsüzlüğün, insanları din farklılıklarını aşan bir biçimde aydınlaştırması ve farklı dinden, inançtan olanları benzeştiren bir zihniyetin belirleyiciliği söz konusu olabilir. Bu bakımdan yoksul bir Türk ile yoksul bir Ermeni ya da Rum köylüsünün zihniyet farklılığı, maddi koşulların hep yedekte tuttuğu aynı açlık korkusunun varlığı karşısında anlamsızdır. Böyle bir maddi yoksulluk ve güçsüzlük koşullarından nasıl ki semboller dışında benzer giysiler, yiyecekler, yemekler, benzer barınma olanakları ve aynı türde eşyalara sahip olma (olamama) ya da yüksek doğum oranı ve kolayca ölme/öldürülme ve her tür güvencesizlik ve hak yoksunluğu gibi benzer yaşam biçimlerine uygun benzer yoksulluk, eziklik görüntüleri ve biçimler türerse, zihniyetler de benzer olacaktır. Bu bakımdan zihniyet, değişimde ve dönemselleştirme tek başına belirleyici olamaz.

Dolayısıyla 'İslam' endeksli bir zihniyet çizgisinin belirleyicilerinden söz eden bir bakış açısı aslında makalenin de eleştirdiği siyasetin Türk tarih yazıcılığı üstündeki belirleyiciliğinin bir sonucudur. Bu bakımdan makale, eleştirdiği baskıyı çok da üzerinden atamamıştır. Çok basitçe ifade edecek olursak, büyük halk kitlesinin inanç biçimleri ile bir ucunda tüketim bolluğu diğer ucunda da açlık gibi somut sonuçlar verebilen üretim ilişkileri arasında ilişki kurulmaması, bu eksikliğin en önemli nedenidir. Bunun yanı sıra devlet-toplum ilişkilerinde ortaya çıkan uzaklaşmanın (ve yakınlaşmanın) da açıklayıcı bir dönemselleştirmeye izin vermesi söz konusu olabilir. Din öncesi-Din-Sekülerlik gibi bir dönemleştirme, maddi altyapı işin içine katılmadan açıklayıcı olamaz.

Sonuç olarak günümüze gelirken daha da belirginleştiği üzere Türk toplumunun tarihsel gelişiminin kentleşme olgusuna eşlik eden bir dönemselleştirme ile de açıklanması mümkündür. Örneğin çok genel bir bakışla başlangıcından 2021 yılına kadar Türk tarihini 1-Kabile yapısının geçerli olduğu henüz devlet karmaşıklığında yapıların oluşmadığı devlet-toplum güç farkının çok büyük bir uzaklık içermediği bir ilk dönem, 2-Devlet ağırlıklı, toplumla devlet arasındaki güç farkının devlet lehine çok fazla açıldığı çok uzun bir dönem ve 3-Devletin topluma tabi, gerçek gücün topluma geçtiği yakın dönem olmak üzere de üçe ayırabiliriz. Bizce bu son dönem, çok uzunca bir geçiş döneminin ardından, simgesel olarak ancak Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin seçimler sonrası muhalefete çekilmesiyle siyasal açıdan da tamamlanacak bir dönem olabilir. Bu dönüşüm kentleşme olgusunun gelişimi ile de örtüşür. Bu dönemin toplumsal ayağı bana göre gerçekleşmiştir. Böyle bir modellemede Cumhuriyetin ilanından bugüne kadar geçen dönem, siyasal idealin olgusal gerçekliğin ilerisinde kalması yüzünden belki bir geçiş dönemi olarak nitelendirilebilir. Kuşkusuz böyle bir modelde görünürde var olan anayasal ve yasal hakların (örneğin en temel haklar olan yaşam hakkı, vücut dokunulmazlığı, özel hayatın gizliliği, toplantı ve gösteri yürüyüşleri hakkı, kadın ve mülkiyet haklarının bile zaman zaman yaşanan olumsuz örnek olaylar hatırlandığında tam kullanılmadığı düşünüldüğünde) görüntüde kalmadığı, tamamen içselleştiği ve egemen sınıfların (burjuvazinin),

Özdemir A U (2021). Ahmet Şimşek ve Can Tankut Esmen'in "Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve 'Zihniyet Temelli Tarih' Modeli Önerisi" Başlıklı Makaleleri Hakkında Görüşler. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 1019-1031.

aracısız (bürokrasi ile denge arayışına girişmeden) egemenliğinin kurulması (devletin topluma tabii olması) gibi olgular referans alındığında, gerçek burjuva devriminin 1908'den 2020'lere çekilmesi de mümkün olacaktır. Kuşkusuz bunlar da alternatif modellemelerdir.

Makalenin ileri sürdüğü dönemselleştirme önerisinin ise son bölümünde (Şimşek ve Esmen, 2021: 396-397) sayılan bütün olabirliklere zemin sağlayabilme yeteneği ise bence bu kadar geniş bir yelpaze oluşturmaz. Ancak makele, çok önemli bir konuda bir tartışma yaratması bakımından önemli ve öncüdür. Daha geniş tartışmaları davet etmesi ise büyük bir başarıdır.

Sonnotlar

¹ Makalede bu geçişler ve bir dönemi diğerinden ayıran sınırlar için "kırılma" sözcüğü de kullanılmaktadır. Örneğin Şimşek ve Esmen, 2021: 391.

Kaynakça

Aydemir Ş S (2009). *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi Yayınları, 21. Baskı.

Küçük Y (2012). *Atamanoğlu Fatih*, Mızrak Yayınları, Birinci Baskı.

Öner N (1985). Zihniyet Farklılıkları ve Kültür, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Yıl.1, Sayı.1, s.83-96. 7-11 Mayıs 1984 tarihleri süresinde Erzurum Atatürk Üniversitesinde düzenlenen Birinci Felsefe ve Sosyal İlimler Kongresi'nde sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/696725>, (erişim tarihi: 29 Haziran 2021).

Şimşek A ve Esmen C T (2021). Türk Tarihinin Yazımına İlişkin Bazı Sorun Tespitleri ve 'Zihniyet Temelli Tarih' Modeli Önerisi, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı. 31, 1 s.375-399. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1579094>, (erişim tarihi 28 Haziran 2021).

Bankacılık Sistemi, Sanayileşme ve Alexander Gerschenkron¹

Serdar Şahinkaya, 21. Yüzyıl İçin Planlama Grubu Koordinatörü

E-posta: serdar.sahinkaya@kalkinma.com.tr

(I)

Toplumsal değişimin niçin olduğu anlaşılacak istenildiğinde, onun nasıl olduğunu da incelemek anlamlı ve doğru bir strateji olarak kabul edilebilir. Niçin bazı ülkeler zengin ya da gelişmiş iken diğerleri fakir ya da az gelişmiştir? Geleneksel (conventional) iktisadi teoriler bu soruyu cevaplandırmakta Adam Smith'den bu yana bazı kilit değişkenlere işaret etmelerine rağmen genellikle yetersiz kalmışlardır. Bu teoriler, fiili olarak mevcut eşitsizliklerin nasıl doğduğunu açıklarken, gelişmemiş ülkelerin iktisat politikası yapıcılarına 'makus talihlerini' yenmek için ciddi ve tutarlı alternatifler üretme konusunda zayıftırlar.² Bunun nedenlerini bulmak zor değildir; geleneksel iktisadi teori mikro ya da makro olsun, statik ya da dinamik olsun iktisadi sistemin belirli parametrelerini 'veri ve sabit' varsayar. Bu parametreler içinde göze çarpanlar teknoloji ve iktisadi olan ve olmayan kurumlardır. Oysaki, zengin ulusların kalkınma ve sanayileşme uygulamalarına ait söz konusu parametrelerin tarihsel gelişimlerinde belirgin değişiklikler yaşandığı saptanmıştır (Cameron.et.al., 1972; Gerschenkron, 1962; Trebilcock, 1986; Hirschman, 1981; Chang, 2003, Chang ve Grabel, 2005; Üşür, 1991; Corbridge, 1995; Şenses, 1996).

Analiz amacıyla, sanayileşme sürecine katkıda bulunan değişik faktörleri ve bu faktörlerin birbirleri arasındaki etkileşimini dikkate almak mümkündür. Gerçekte; bir faktörü esas, öncelikli ya da motive edici güç yapmanın veya kapitalizmin gelişmesi üzerine Protestanlığın etkileri hakkındaki meşhur Weber tezinde olduğu gibi belirli bir faktörü gereğinden fazla öne çıkarmanın riskine rağmen süreç bir bütündür (Kemp, 1993:12). Zira tarihsel olarak kalkınma / sanayileşme yöntem ve uygulamaları; nüfus, kaynaklar, teknoloji ve sosyal kurumlar gibi faktörlerin süreç içerisinde kimi zaman birlikte / içlerinden birinin ya da birkaçının önderliğinde ülkenin üretim imkânları eğrisini nasıl sağa kaydardıklarının örnekleri ile doludur. İktisadi kalkınma ve sanayileşmenin özü bir anlamda hem teknoloji de hem de sosyal kurumlardaki 'değişim'de yatmaktadır. Değişim de genellikle toplumsal refahın limitlerinin artırılmasına imkân sağlar.

Özellikle geçmiş iki yüzyılda, kentleşme ve tarımın modernizasyonu gibi sonuçlarıyla teknolojik değişim, sanayileşmenin arkasındaki yönlendirici güçlerden biri olmuştur. Genel olarak değişikliklere direnme eğiliminde olan sosyal kurumlar zaman zaman da değişimleri / yenilikleri kolaylaştırabilmişlerdir. İşte bu yeniliklerden biri de ilk örnekleri sanayileşmenin başlangıcından çok öncelere dayansa da sanayileşme ile birlikte önemli gelişmeler gösteren modern bankacılık sisteminin doğuşu ve gelişmesidir.

(II)

Modern kapitalist toplumların tüm kurumları içerisinde belki de en şaşırtıcı bulunanı ‘bankalar’, iktisadi ve sosyal gelişmelerin farklı dönemlerinde farklı formlarda ortaya çıkmış, çok uzun tarihsel sürece sahip kurumlardır. Sanayileşmeyi karakterize eden önemli unsurlardan biri olarak algılanan modern teknolojilere dayalı sınaî tesislere sahip olma, iktisadi yapının köklü bir dönüşümle tarıma dayalı geleneksel yapıdan sanayie dayalı modern bir yapıya kavuşma çabalarının finansman ihtiyaçları da büyük ölçüde bankalar tarafından karşılanmış ve dolayısıyla bankalar ve bir üst kavram olarak finansal piyasalar ‘sanayileşmenin niteliğini derinden etkileyerek’ (Üşür, 1995:19) iktisadi gelişmelerin ayrılmaz parçaları haline gelmişlerdir.

Bankacı olmuş çok sayıda tüccar örneği ile dolu bankacılık tarihi, bir anlamda ‘borç verme’ tarihidir ve bu alan, bağımsız bir çalışma konusu olarak ele alınabilir. Zira bugün, ulusal bankacılık sistemleri incelendiğinde bankaların, iktisadi kalkınma/sanayileşme modellerinden, uygulamalarından etkilendiği, onları etkilediği ya da onlarla birlikte değiştiği gözlenebilir. Örneğin, bir ülke içinde ekonominin belirli sektörleri ile ilgili görevler üstlenen farklı bankalar [kalkınma ve yatırım bankaları; sektörel/ihitas bankaları, (Development Financing Institutions, DFI’s)] kurulmuştur (Kemp, 1993; Diamond, 1957; Chang 2005; Saygılı, 2003; Graff, 2001; Şahinkaya, 1999).

Bankacılık, yüzyıllar öncesine dayanan köklerini, ‘mübadelede ve ticaretle’ bulur (Sédillot, 1983; Kindleberger, 1987:35–36). Özellikle Romalılar zamanında belli bir formda basılmış, ağırlığı ve maden cinsi gibi özelliklerinin üzerinde yer alan simgelerle belirtildiği paraların değişim aracı olarak kullanılması önemli bir iktisadi gelişme olarak yorumlanabilir. Böylelikle malların değerlerinin borç ve alacak ilişkilerinin bu ‘para’ birimlerinde düzenlenmesi başlamış oluyordu (Galbraith, 1990). Bu gelişmenin sonucu olarak da mal mübadelesine dayalı bir ticaret şekline paraya dayalı bir ticaret şekline geçiliyordu (Bu sürecin ayrıntıları için bkz: Braudel, 1993a:383 - 420).

Bankacılığın öncüleri de dönemin ticaret erbabı olan tacirler olmuş, bu değişimle birlikte yalnızca para işleriyle uğraşmaya başlayan tacir kökenliler giderek ‘sarraf ve banker’ olarak adlandırılmış ve de farklı yeni bir sosyal sınıf olarak

mütalâa edilmişlerdir. Ortaçağ sosyoekonomik yapısı çerçevesinde bu meslek / sınıf, saygınlık görmeyen bir konumda olmakla beraber (Kilise örgütünün, farklı bir ifade ile Vatikan'ın faiz doktrini bu işlerin Yahudiler, Temple Şövalyeleri ve Lombartlar'a geçmesini sağlamıştır. (Ergin, 1981:135-136; Kemp, 1993:73)); farklı ayarlardaki mahalli paraların değişim fonksiyonunun ticaretin temel unsurlarından biri olduğu, aristokratların yüksek tüketim ihtiyaçlarını gidermek için sarraf kredilerine başvurdukları ve karşılığında onlara belirli imtiyazlar tanıdıkları, vergi gelirlerini kırdırdıkları bilinmektedir (Kemp, 1993:74; Galbraith, 1990).

Fon fazlası olanlarla fon açığı olanların başvurdukları bu meslek erbabı, bir tür *mali aracılık* görevi ifa etmekte, bunun karşılığında da fon talep edenlere uyguladıkları faiz ile fon arz edenlere ödedikleri faiz arasındaki fark, kâr olarak yanlarına kalmakta diğer bir anlatımla, bu aracılık yüklenimi nedeniyle bir komisyon elde etmekteydiler. Bu işlemlerde kullanılan araçlar ise genellikle para, senet ve benzeri kıymetli evrak olmaktadır. Ticaret ve parasal işlem hacminin gelişmesiyle birlikte iktidar sahipleri ve soylular, bankerlerden borç alan kritik müşteriler haline geldiler. Kamu harcamalarındaki artış ve özellikle savaşların artan maliyetleri (Savaşlar - iktisadi kalkınma ve sanayileşme - iktisat politikaları ilişkileri için özellikle bkz; Weiss ve Hobson, 1995:passim; Kazgan, 1995: 31-34). XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa Devletlerini daha da artan oranda borçlanmaya zorlamıştır (Kemp, 1993:75). Bununla birlikte sadece özel krediler değil aynı zamanda kamu kesimine açtıkları krediler de bankerler için kârlı alanlar haline gelmiştir. Böylece de kurumsal olarak bankerler, fon fazlalarını bir faiz karşılığında toplayarak gene belirli bir faiz karşılığında fon açığı olan kesimlere aktaran, ilgili işlemler içinde çeşitli mali araçlar kullanan / üreten, ödünç para verme işlemi dışında çeşitlendirilmiş mali (financial) hizmetler de sunan işyerleri, bankalar' oldular.

Kendilerine yatırılan para veya kıymetli madenlerin günlük talepleri karşılamak üzere yalnızca belli bir kısmını hazır tutan bankerler ve bankalar giderek önemli bir güç haline gelmişlerdi. Bu, 'güven-güvenilirlik' duygusunu ve giderek olgusunu vazgeçilmez bir koşul haline getirmekteydi. Para (mevduat) sahiplerinin güvenini yitiren bankalar, ani ve yoğun para çekme talepleri karşısında kısa sürede çökebiliyorlardı.

Öte yandan, XVI. yüzyıldan itibaren merkantil dönem Avrupası'na düzensiz bir biçimde akan değerli madenler, kredileri kolaylaştırırken kredi mekanizmalarını da zorlamaya ve giderek sarsmaya başlamıştı. Ulaşım ve haberleşmenin kısa sürede yapılmasını sağlayacak araçlar yoktu. Büyük bankalar/bankerler giriştikleri ödeme yükümlülükleri ile gelirlerinin gerçek tutarlarını bilemez duruma gelmişlerdi. Suistimallerin de sık sık yaşandığı bu ortamda para basımını, parasal işlemleri ve banka türü kurum ve kişilerin faaliyetlerini düzenleyerek kontrol altında tutmanın ne kadar gerekli ve hassas bir konu olduğu anlaşılmaya

başlamıştı.

İşte, özellikle kamu kurumu niteliğindeki ilk bankalar da bu tür bir dönüşümün sonucunda ve günümüz merkez bankalarının öncüleri olarak kurulmaya ve gelişmeye başlıyordu (Kindleberger, 1987: 46-49). Bunların ilk örnekleri olarak XV. ve XVII. yüzyıllarda; 1401'de Barselona'da Taula de Cambis, Cenova'da Casa di San Giorgio, 1407'de Banco di Rialto 1587, Amsterdam Bankası 1609, Venedik'de Banco Giro 1619 gösterilebilir (Braudel, 1993b:344). Bu bankaların sermayelerinin çoğunluğu kamu kuruluşlarına, kiliselere ve hastanelere ait olup özel kişilerden fon (mevduat) sağlıyorlardı (Kindleberger, 1987:42-44).

Genel olarak teknik ve örgütlenme anlamında XVIII. yüzyıla kadar bankacılık alanında esaslı gelişmelerin yaşanmadığını söylemek mümkündür. Uzun XVII. yüzyıla bir 'ticaret çağı' (Williams, 1964:51) başlamış ve bu çağ ile birlikte tarihte hemen hemen ilk defa 'iktisadi artığın' kanalize olduğu / edildiği alanlarda radikal ve tersinmez bir değişme ortaya çıkmıştı. O tarihe kadar 'iktisadi artık' şan ve şerefi yükseltmeye, savaflara, lükse vb. kısaca 'iktisat dışı' alanlara kanalize olur / edilirken bu yüzyıla birlikte 'iktisadi alana' kanalize edilmeye başlandı (Üşür, 1994:142). Bununla birlikte yani, yeni ticaret sermayesinin gelişimi ve başlaması ile bankalar, kredi sisteminin de kurumsallaşmaya başlaması ile birlikte (Üşür, 2005) iktisadi hayatın en önemli kurumları olma yolunda ciddi mesafeler almışlardı. Bankacılığın ve daha sonraki aşamalardaki bankacılık alanındaki kurumsal gelişme ve değişmelerin görüldüğü dönemin başlangıcı XVIII. yüzyıldaki **Sanayi Devrimi** ile çakışmaktadır (Kemp, 1993) ve (Cameron, et.al., 1967).

(III)

XVIII. yüzyıla gelindiğinde üretim, o güne değin tanık olunmadık bir hız ve büyüklükte artmış ve üretimdeki bu artış da yeni (sınaî) üretim birimleri (fabrika) içinde sağlanmıştı³. Sosyal alanda eski ilişkiler geçersizleşerek yerlerine yenileri belirginleşmekteydi. Üretimdeki ve 'işteki' ilişkiler yeni özellikler ve boyutlar kazanmıştı. Üretim örgütlenmesinde büyük değişmeler belirmişti. Hatta (sınaî) üretimin örgütlenmesindeki değişmeler teknolojik temele göre daha dramatikti denebilir. Ancak yine de üretim artışını niteleyen esas itibariyle tarımdı ve dolayısıyla üretim artışları süreklilik gösteremezdi. Oysa bu yeni üretim artışları 'sanayiden' kaynaklandığı gibi ani, hızlı ve sürekliydi (Gerschenkron, 1962:10). İşte bu ani, hızlı ve sürekli üretim artışları 'büyüme', 'devrim' metaforuna haklılık kazandırmıştı. Büyüme, değişme demektir. Öyleyse bu değişimin kaynaklarını bulmak gerekirdi. Bu arayışlar sonucu, değişmeye yol açtığı düşünülen farklı süreçlere yapılan vurgular Sanayi Devrimi/ Sanayileşme kavramlarında odaklaştı (Üşür, 1988 ve 1995).

İktisat, iktisat tarihi ve de kalkınma iktisadı literatüründe⁴ sanayileşme süreçleri genellikle karşılaştırmalı bir açıdan incelenmiştir. Almanya ve sanayi

devrimi üstüne bir çalışması yayınlanan sosyolog Thorstein Veblen'den sonra (Veblen, 1915), tarihçiler sanayileşen diğer ülkelerin/ulusların İngiliz modelini mi izlediklerini, yoksa ondan ayrıldıklarını mı?, gecikenlerin (late-comer) kendilerinden öncekilere oranla birtakım üstünlüklerden yararlanıp yararlanmadıkları gibi konularda odaklaşmışlardır. Bu alandaki önemli isimlerden biri de Rus asıllı Amerikalı iktisat tarihçisi ve kalkınma iktisatçısı Prof. Dr. Alexander GERSCHENKRON'dur.

Prof. Dr. Alexander Gerschenkron.
Kaynak: <https://harvardmagazine.com/2002/07/tough-love.html>

Gerschenkron'un gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere özgü farklı koşulları kullanarak ve 'meydana gelmesi mümkün ihtimal' olarak oldukça ihtiyatlı bir tavırla geliştirdiği 'tipoloji'⁵, 'iktisadi gelişmenin yalnızca bir yönüne değinerek kendini sınırlar: sanayileşme' (Gerschenkron, 1968:77-97). Bu alan sınırlamasına zaman ve mekân açısından da iki eksen eşlik eder; XIX. yüzyıl (büyük ölçüde de 1914 öncesi) Avrupa'sı.

Bu ana hareket noktası paralelinde sanayileşme süreçlerinde finansal kurumların özellikle de sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları ve daha çok da devletin rolüne atfettiği özel önem ve kilit roller nedeniyle (Cameron. et.al., 1972:9) Gerschenkron, literatürde oldukça tartışma yaratmış ve dikkat çekmiştir (Kindleberger 1987; Weiss ve Hobson, 1995; Amsden, 1993; Kemp 1993; Falkus 1986; Asworth, 1977; Trebilcock, 1986; Hirschman, 1981; Şenses, 1996; Keyder, 1978; Üşür, 1999, Şahinkaya 1999; Chang 2003; Chang – Grabel 2005; İçke 2004; Graff, 2001; Pamukçu, 2001; Mihçı, 2001).

Gerschenkron, "Tarihsel Perspektifte İktisadi Geri Kalmışlık" kitabında (Economic Backwardness in Historical Perspective) gerek Marksist kuramın gerekse Modernleşme kuramının aşamacı (stage) / merhaleci varsayımlarını eleştirerek 'geriden gelenler' farklı bir ifade ile 'geciken ülkelerin' (late - comer) gelişme doğrultularının önceden gelişmişlerin deneyimlerinden hangi

noktalarda farklı olduklarını saptamayı amaçlayarak sanayileşme sürecini bağımlı değişken olarak tanımlarken, bu bağımlılığı açıklayıcı öge olarak da geri kalmışlık derecesini (the degree of backwardness, 'D') kavramsallaştırmaktadır.⁶

Gerschenkron, incelediği ülkelere ait büyüme oranları trendlerinden hareketle 'geri kalmışlık derecesini' kavramsallaştırırken, sanayide meydana gelen büyük ve ani hamlelerin / atakların yoğunluğu ve süresi, yeni gelişmeye başlayan sınaî üretimdeki üretim / yatırım mallarının payı, ortalama fabrika ve yatırım ölçeği, tüketim düzeyindeki değişimler, tarımsal işgücünün verimliliğindeki değişimler ve sanayi mallarının tarım ürünü satın almalarındaki artış oranları (Gerschenkron, 1968) gibi faktörlerden hareket eder.

Gerschenkron, sanayileşme sürecinin başlangıç noktası hakkında herhangi bir yorumda bulunmamakla birlikte, sanayileşme sürecinin başlangıcında olan ülkeleri, dönemin lideri İngiltere⁷ modelinden farklılıklarına göre geri kalmışlık derecesi bağlamında altı gruba ayırır: (Gerschenkron, 1962: 353- 354; Cameron, et.al., 1972: 10).

- 1) sınaî üretim artış oranında (sürekli olmayan) kesikli hamle yapan ülke;
- 2) hem büyük ölçekli sınaî işletmelere / fabrikalara hem de müteşebbisliğe önem veren ülke;
- 3) tüketim malları yerine üretim mallarına önem veren ülke;
- 4) tüketim düzeylerine büyük baskılar uygulayan ülke;
- 5) ekonominin orta düzeyde gerilik taşıdığı ülke⁸
- 6) tarıma daha küçük rol veren ülke.

Bu grupları iki kategoride toplar;

- i) Belirgin bir sıçrama (spurt) göstermiş ekonomiler;
- ii) Sıçrama için gerekli tüm öğelerin var olmasına rağmen sıçramayı gerçekleştirilememiş, fırsatı kaçırmış ekonomiler.

Gerschenkron'a göre sanayileşme sürecine geç katılan ülke, sanayileşme sıçramasını yaptığı sırada gelişmiş iktisadi yapılara göre daha süratle mesafe alır. Ancak bu 'sıçrama' için bir takım ön koşullar gerekmektedir. Sıçrama için gerekli ön koşullar: Üretim fazlasını giderecek bir efektif talebin varlığı; artığı ve tasarrufları harekete geçirerek, sermaye arzına destek sağlayacak özel kurumlar; nitelikli işgücünün kısıtlılığı nedeniyle sermaye yoğun teknolojilerin tercih edilmesi; tüketim malları gibi talebin bağımsız oluşmadığı ve devlet tarafından satın alınabilir sermaye malı üretimine ağırlık verilmesidir (Üşür, 1999).

Ve sanayileşme sürecine sonradan katılan (late-comer) bir ülkenin bu ön koşullara ihtiyacı vardır. Zira; eğer sınaî büyüme eğrisinde bir sıçrama gerçekleştirilemez ise süreç, konjonktürün yükseldiği dönemde gözlenen

niceliksel bir gelişim kalıbına dönüşür ve fakat niteliksel değişim sağlanamamış olur. Sıçrama potansiyelini belirleyebilecek ölçülebilir bir değişkenin yokluğunda, Gerschenkron da Rostow (Rostow'un büyüme modelinin kapsamlı bir kritiği için bkz: Trebilcock, 1986:4-8) gibi ikame ögeleri aramayı gerektiren bir sıçrama öncesi ortamını tanımlayabilmek için iktisat dışı değişkenleri kullanır. Böylece, Rostow'un modelinde tepkici milliyetçilik (reactive nationalism) (Rostow, 1966:24) yerine Gerschenkron, süregiden görece geri kalmışlık ve iktisadi koşullar ve hızlı bir sınaî gelişmenin halkta uyandırdığı umutlar arasında artan bir gerginliğin yarattığı dinamikleri koyar. Ancak bu gerginlik yavaş yavaş ve sürekli bir fonksiyon biçiminde artmaz. Milli bağımsızlık ya da burjuva demokratik reformları gibi siyasal olgular yeni umutların doğmasına, varolan gerginliğin sıçramalarla artmasına yol açabilir. Buna benzer tarihsel – siyasal olaylar, az gelişmişlikten yararlanarak yeni kurumsal düzenlemelere gitmek için elverişli bir zemin hazırlar (Keyder, 1978:71-72). Böylece de bu kurumsal yenilikler, sanayiinin gelişim sürecinde bir sıçramanın gerçekleşebilmesi için var olması gereken ön koşulların yerini alarak *ikame ögeleri* oluşturur (Mıhçı, 2001).

İkame ögeleri de gelişmekte olan ülkelerin, kökleri geri kalmışlıktan kaynaklanan ve toplumsal gerginlik yaratan problemlerinin giderilmesi çabası esnasında yarattığı ve aynı zamanda sanayileşmenin istikametini / yönünü belirleyen özel etkenler, yeniliklerdir ki onlar da Gerschenkron'a göre sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları ve devlettir⁹ (Gerschenkron, 1962:passim; 1968:passim). Zira, görece geri kalmışlık derecesi (the degree of relative backwardness) arttıkça, bireyler ve firmalar aracılığıyla oluşan sermaye birikimi işlevinin önce sınaî amaçlı yatırım bankaları sonra da devlet tarafından üstlenildiği saptanabilir. Başarılı bir sanayileşme sıçramasının temelinde ülkelerin olumlu dinamikleri başlatıcı ortam hazırlayabilme yeteneği ile birlikte *'ikame öge'* ve mekanizmaların yerleştirilmesini sağlayan kurumsal yenilikler yoluyla *geri kalmışlığın avantajı / avantajlara dönüştürülmesi* yatmaktadır.

Son tahlilde Gerschenkron'a göre 'büyük sıçramanın' (great spurt) tüm ağırlığı hemen hemen siyasal, kurumsal ögelerin, özellikle devletin ve sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankalarının omuzlarına yüklenmiş gibidir. Bir dizi önemli tarihsel durumda, sanayileşme geri kalmış bir ülkede başlatıldığında; ileri bir ülkeyle, yalnızca sanayiinin büyüme oranı açısından değil aynı zamanda bu süreçlerde ortaya çıkan üretici ve örgütsel yapılar açısından karşılaştırıldığında da önemli farklılıklar göstermiştir. Üstelik sınaî gelişmenin hızındaki ve niteliğindeki bu farklılıklar, önemli ölçüde gelişmiş / sanayileşmiş ülkede hiç karşılığı olmayan ya da küçük bir karşılığı olan kurumsal örgütlerin uygulamaları sonucu olmuştur. Buna ek olarak, sanayileşmenin geliştiği entelektüel ortam / iklim 'ruhu' (spirit) ya da 'ideolojisi' (ideology) ileri ve geri ülkeler arasında büyük farklılıklar göstermiştir.

Sonuç olarak Gerschenkron, geri kalmışlığın tek tek her bir örnekte ortaya

çıkan bu nitelikleri söz konusu ülkenin geri kalmışlık derecesiyle ve doğal sanayi potansiyeli ile doğrudan çeşitlilik gösterdiği tespitinde bulunmaktadır (Gerschenkron, 1962:7). Gerschenkron, inceleme ve araştırmaları sonucunda sanayiinin gelişim sürecinde bir sıçramanın gerçekleşebilmesi için gerekli ikame öğeleri yani sınaî amaçlı yatırım bankaları ve devleti geri kalmışlık dereceleri bağlamında aşağıdaki biçimde şemalaştırır.

Tablo 1: Gerschenkron'da İkame Öğeler

Aşamalar	Gelişmiş Bölge	Orta Düzeyde Geri Kalmış Bölge	İleri Düzeyde Geri Kalmış Bölge
I	<i>Fabrika</i>	<i>Bankalar</i>	<i>Devlet</i>
II		<i>Fabrika</i>	<i>Bankalar</i>
III			<i>Fabrika</i>

Kaynak : 'The Approach to European Industrialization: A postcript' (Gerschenkron, 1962:355)

Görelî geri kalmışlık derecesine göre tasarlanan bu şema; üç kategorinin her birinde yer alan ülkelere mahsus büyüme oranlarından yola çıkarak hazırlanmıştır. Gerschenkron'a göre aynı tasarım (1968:77-97); sanayide meydana gelen büyük ve ani hamlelerin / atakların yoğunluğu ve süresi; yeni gelişmeye başlayan sınaî üretimdeki üretim mallarının / yatırım mallarının payı, ortalama fabrika ve yatırım ölçeği, tüketim seviyesindeki değişimler tarımsal işgücü verimliliğindeki değişimler ve sanayi mallarının tarım ürünü satın almalarındaki artış oranları da dikkate alınarak gerçekleştirilebilir ve sanayileşmenin yönünü etkileyen ikame öğelerin rolleri de bu şemayı oluşturmada belirleyici olmaktadır.

Bu şemada Gerschenkron, geri kalmışlığın ileri derecede, orta derecede olduğu bölgeler (ülkeler) ve gelişmiş bölgeler (ülkeler) olarak üçlü bir kategori kullanmaktadır. Sınai gelişme açısından geri kalmışlığın derinlik taşıdığı bölgelerde sınaî gelişmeye dönük sermaye arzı, öncü girişimler ve destekler devlet tarafından başlatılırken farklı bir ifade ile de devletin müdahale dozu artarken (Weiss ve Hobson 1995), geri kalmışlığın nispeten daha az olduğu hallerde ise devletin yerini süreç içerisinde sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları almaktadır. Bu bağlamda Gerschenkron, bahse konu bankaları iyice öne çıkararak bu "kurumları oluşturmanın ilk etkilerinin binlerce mil demiryolu inşa etmek, madenleri işletmek, fabrikalar açmak, limanlar kurmak ve şehirleri modernize etmek anlamına geldiğini" belirtir (Gerschenkron, 1962:12). Geri kalmışlık derecesinin giderek azaltılması ile birlikte de banka kredileri yerini sınai girişimciler tarafından kazanılan kârların yeniden yatırılmasına (bir nevi otofinansman) bırakmaktadır (Gerschenkron, 1968:85-97).

Gerschenkron yukarıdaki şemaya örnek olarak üç ülkeyi göstermektedir; İngiltere¹⁰, Gelişmiş bölge hatta 'öncü (pioneer)'; Almanya orta düzeyde geri

kalmış bölge, Çarlık Rusyası ileri derecede geri kalmış bölge¹¹. Gerschenkron'a göre,

İngiltere küçük sermaye veya uzman girişimcilik gerektiren nispi olarak küçük ölçekli girişimlerle sanayileşmeye başladı. Yatırım sermayesi ihtiyaçları girişimcinin kendi tasarrufundan veya onun akrabalarından, arkadaşlarından, müşterilerinden sağlandı; büyüme kârların yeniden yatırıma aktarılması sayesinde oluştu (...). Ancak, Almanya sanayileşmeye başladığı zaman, teknoloji ve piyasalar daha karmaşık fabrikalara ilişkin optimum ölçek daha büyük idi ve daha yüksek yatırım harcamaları gerektiriyordu ve Almanya orta düzeyde geri kalmış bir bölge olarak daha az potansiyel müteşebbislere ve çok az likit sermayeye sahipti. Netice olarak da bankacılık sistemi hem sermayenin hem de müteşebbisliğin temel kaynağı haline geldi. Almanya'dan daha geri olan Rusya'da sanayileşme için sermaye, müteşebbis ve bankacılık sistemi yeterli değildi. 1880'lerin sonunda ve 1890'larda büyük ölçekli sermaye yoğun sanayilerin başlatılmasında ve 1900' lü yıllarla birlikte bankacılık sisteminin oluşturulmasında Çarlık İdaresi büyük rol oynadı (Gerschenkron, 1962: 353; Cameron et.al., 1972:11).

Gerschenkron, analizleri çerçevesinde sanayie giden fonlara ya da sınaî sermayenin kaynaklarına bağlı olarak dört tip sınaî gelişme tasnif eder;

- i. Yeniden yatırımlara aktarılan sınaî kârlar (*oto finansman*) ve ekonominin diğer sektörlerinde kazanılan mevcut gelirler dışındaki gönüllü tasarruflardan kaynaklanan bir sınaî gelişme,
- ii. Sermayesi önceki dönem gelirlerinden karşılanan sınaî gelişme,
- iii. Bankalar tarafından kredi yaratılması (ihdas) yoluyla fonlanan bir sınaî gelişme,
- iv. Doğrudan devlet bütçesinden pay alan sınaî sermaye,

Böylece de, *finansman tedarik etmenin dört türünden hangisi / hangileri sanayileşmede belirleyici ise, sanayileşmenin temel kurumsal çerçevesini çizecektir* (Gerschenkron, 1968: 77-97; Üşür, 1999).

(IV)

Bu bağlamda tespit yapmak ya da sonuç çıkarabilmek mümkündür. Genel ve kapsayıcı bir kavram olarak finansal piyasalarda özel olarak da bankacılık kesiminde / sistemindeki tüzel kişilikler, araçlar ve bu araçlarla gerçekleştirilen işlemler, üretim örgütlenmesindeki gelişmelerle yani 'sanayileşme / kalkınma ' ile birlikte evrilmişlerdir. Farklı bir ifade ile sanayileşmenin finansman ihtiyacı bu araçları, işlemleri ve kurumları etkilemiştir. Giderek de finansal piyasalar/ bankacılık kesimi, sanayileşme ve kalkınmanın yönünü belirlemiş ve hatta

sanayileşmenin olmazsa olmazı - sine qua non haline gelmiştir. Zira, finansal piyasalar ve bu piyasaların hizmetlerine ihtiyacı olan iktisadi yapının farklı sektörleri arasındaki etkileşim formlarına diğer bir ifade ile mali kesim - reel kesim ilişkilerine geniş bir spektrumdan bakıldığında, üç tür durum ayırt edilebilir;

- a) Yetersiz (ya da uygun olmayan) finansmanın sınaî ve ticari büyümeyi / gelişmeyi kısıtladığı ve zorlaştırdığı durum,
- b) Finansal piyasaların pür olarak geçit verdiği (toleranslı) ve bütün 'kredi değerlikli' borçlanmaları barındırdığı durum,
- c) Finansal kurumların ya aktif olarak yeni yatırım fırsatlarını teşvik ettiği ya da finansman için başvuruların cesaretlendirildiği; öneri ve destek hizmetlerinin sunulduğu vb. durum.

Kısacası; finansal piyasaların / bankacılığın sisteminin yapısı ve bu yapı içinde fonksiyonunu ifa etme tarzı sanayileşmenin (iktisadi kalkınmanın) daha iyi ya da daha kötü yönde gelişme kaydetmesini etkilemektedir. Gerek teorik argümanlar gerekse de tarihi kanıtlar, bankacılık sisteminin pozitif bir iktisadi büyüme uyaran rol oynamak yanında finansal hizmet talebine de uygun şekilde cevap verdiğini belirtmektedir. Dahası, bankacılık sisteminin hassas politika tedbirlerine göre değişebilirliği (amenability) ve finansal yeniliklerin uygulanabilmesinin görece kolaylığı nedeniyle finansal sistemin potansiyel rolü, türev / üretme veya taklit sanayileşme durumlarında (İngiliz Sanayi Devrimi'nden bu yana hemen her olayda) daha büyüktür. Zira (özellikle) sınaî amaçlı kalkınma ve yatırım bankaları başta olmak üzere bankalar ve finansal sistemin diğer 'faktör ve aktörleri' iktisadi kalkınma – sanayileşme çabalarında özel bir önem taşımakta rol oynamaktadır. Ayrıca, banka sermayesi, fonları en yüksek getiri haddi sağladıkları yerlere tahsis ederek toplumsal sermayenin planlayıcılığı ve bir anlamda muhasebeciliği işlevini üstlenir. O halde, bankacılık sisteminin gelişimini analiz etmek bir anlamda ekonomiye bütüncü bir perspektiften bakmamızı sağlamaktadır.

Sonnolar

¹ Prof. Dr. İşaya Üşür'ün danışmanlığında hazırladığım, 'Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği' başlıklı doktora tezimin teorik çerçeve kısmına dayanmaktadır. Makalenin ilk biçimi, aynı başlıkla İktisat İşletme ve Finans Dergisi'nin Yıl:2005, C.20, S.237.s.5-16'da yayınlanmıştır. İşaya Üşür Hocamın anısına derin bir minnet, şükran ve saygı ile...

² Bu noktada yaşadığımız döneme ilişkin olarak Ha-Joon Chang; 'Halen, kalkınmakta olan ülkeler üzerinde bir dizi 'doğru politika' ve 'doğru kurum'u benimsemeleri

yönünde, kalkınmış ülkeler ve onların denetlediği uluslararası kalkınma politikası kurumları tarafından büyük bir baskı' dan söz etmekte ve 'kalkınmış ülkeler, 'doğru' politika ve kurumlar tavsiye etme kılıfı altında daha önce kendilerinin kalkınmak için kullandıkları politika ve kurumların kalkınmakta olan ülkeler tarafından kullanılmasını güçleştirmekte' olduklarını vurgulamaktadır. (Chang, 2003 :15-18)

³ Kapitalizmin bu 'sınaî' evresinin 'manüfaktür' ve 'fabrika ya da modern sanayi aşamaları' için özellikle bakınız : (Üşür, 2005).

⁴ Otuzlu yıllarda yaşanan ve özellikle II. Dünya Savaşı boyunca sanayileşmenin birçok azgelişmiş ülkenin aktif kalkınma politikalarında bundan böyle önemli yer tutacağı açıkça ortaya çıktı. Bu ülkeler uzun zaman bir ileri sanayileşmiş ülkelere ihraç için temel geçim maddeleri üretmeye ve karşılığında bu ülkelerden modern imalat ürünleri alma konusunda uzmanlaşmış ya da uzmanlaşmaya zorlanmışlardı. Bu 'geç kalma' koşullarında bir sanayi yapısı kurmanın çok zor bir iş olduğu açıktı. Vaziyet, herhangi bir ülkeye uygun sanayi girişiminin sezgisi güçlü girişimciler tarafından hemen kabul edilip uygulanacağı ve sermaye piyasalarının güçlü girişimciler tarafından hemen kabul edilip uygulanacağı yolundaki bilinen öğretinin sorgulanmasına yol açtı. Sanayileşmedeki büyük gecikme, daha büyük girişimler için yeterli sayıda girişimci bulunmaması ve bir çok başka gerçek ya da sözde engelleyici öğenin varlığı, azgelişmiş bölgelerde sanayileşmenin sabırlı, yoğun, kerterizli bir çaba gerektirdiği inancını hakim kıldı. Bu çabayı adlandırma ve özelliklerini belirleme girişimlere de bir deyim uydurma yarışmasına dönüştü: Büyük İtiş (Paul Rosenstein-Rodan), Kalkış (W.W. Rostow), Büyük Sıçrama (A. Gerschenkron), Asgari Kritik Çaba (H. Leibenstein), Geri ve İleri Bağlantılar (A.O. Hirschman). Bu kavramlar çerçevesindeki tartışma hem teorik argümanlardan (koruma, planlama ve bizatihi sanayileşmeyle ilgili yeni mantıksal çerçeveler geliştirmişti) hem de Avrupa'nın XIX. Yüzyılda yaşadığı sanayileşme deneyiminden besleniyordu (Hirschman, 1981: 34-35 aktaran Şenses, 1996). Kalkınma iktisadi ile ilgili 27 seçme makaleden oluşan derleme bir çalışma için özellikle bkz: (Corbridge,1995).

⁵ Sanayileşme Tipolojileri hakkında dilimizdeki 'tek' ve ayrıntılı bir çalışma için özellikle bakınız (Üşür, 1999).

⁶ Bu noktada Weiss & Hobson 1995: Bölüm 4'te Gerschenkron'un hipotezinde 'geç kalkınan ülkelerin lideri <aynı derecede> yakalamaya çalıştığı' türünde bir zımnı varsayım olduğu nedeniyle eleştirmektedirler. Weiss & Hobson'a göre ülkeler / devlet idareleri arasında 'istek veya kalkınma niyetleri' anlamında farklılıklar vardır. Ayrıca Gerschenkron'un geliştirdiği geri kalmışlık derecesi'nin, 'ne devletlerin sanayileşmeye uzun müddet karışmadıklarını ne de (onların) yani devletlerin niye sonunda sanayileşmeye çalıştıkları' türden sorulara doyurucu yanıtlar vermediğine de dikkat çekmektedirler.

⁷ 'İngiliz tipi'; esas olarak bir 'norm' dur. (Üşür, 1999: 240-241).

⁸ Gerschenkron'a göre bu ülkelerde en önemli rolü 'gelişmeye yeni başlayan sanayiiler için sermaye arzının artırılması amacıyla tasarlanan özel kurumsal faktörler (sınaî amaçlı kalkınma & yatırım bankaları kastediliyor -S. Şahinkaya) oynar.

⁹ Prof. Dr İşaya Üşür bu bağlamda 'Kıta Avrupasının iktisadi tarihi, devletin rolü vurgulanmaksızın yazılamaz' demektedir. (Üşür, 1999) . Bu noktada ayrıca Chang, 2003 ve Chang ve Grabel, 2005 de son derece öğreticidir.

¹⁰ Bir 'norm' olarak tariflenebilen İngiltere'nin sanayileşmesinde bankaların rolü ile ilgili bir miktar ayrıntıya girilmesi meselenin daha da iyi aydınlatılması için gereklidir. Üretim ve verimlilik artışının getirisini neredeyse tamamen sermaye sahiplerine bırakan bir bölüşüm sistemi, bir başka deyişle eşitsiz gelir dağılımı, bu sınıfların daha çok zenginleşmesini dolayısıyla da daha çok tasarruf etmelerini sağlıyordu. Mevcut iktisadi girişimlerin genişlemesine veya yenilerinin yaratılmasına yönelik fırsatları değerlendirmeye hazır geniş bir girişimci kitlesi oluşmuştu. Sanayi devrimi için sermaye bulma problemi ulusal tasarruf seviyesini önemli oranda yükseltmeyi gerektirmiyordu. Çünkü ulusal yatırım oranı oldukça düşük bir seviyede idi. Esas sorun, fonları boşa harcayanlardan üretken fikirlere kullanacak olanlara aktarmaktı. Sanayi devriminin hız kazanmasından itibaren tasarruflarda bir kıpırdanma olmuştu. 1793 tarihli Rose Yasası'nın (Deane, 1988:154) dostluk dernekleriyle –friendly societies- (Cameron ,1967:31) ilgili hukuki çerçeveyi düzenlediği 1790'lardan itibaren Hükümet, çalışan sınıfların tasarruf eğilimlerini yükseltmek için teşvik edici önlemler almaktaydı. 1801'de İngiltere'de 600.000 üyeye sahip 7.000 'inin üzerinde dostluk derneği vardı. İlk gerçek Tasarruf Bankası - Savings Banks- (güvenlik ya da geçici tasarruf amacı güden dostluk derneklerinden ya da tasarruf kulüplerinden farklı olarak) 1804'te kuruldu. (Bu tarihle ilgili olarak Deane (1988:154)'de 1804 yılı, Cameron et.al. (1967:30)'da 1810 yılı verilmektedir.) Takip eden süreçte hareket iyice yayılmış ve 1817 yılında İngiltere'de işler durumda 80 adet tasarruf bankası bulunduğu tespit edilmiştir. 1830'da İngiltere ve Galler'de yaklaşık 378.000 mevduat sahibi, 12 milyon Sterlin tutarında (hatta bir miktar üzerinde) mevduat hesabı açtırmıştı (Deane, 1988:155).

¹¹ Konu ile ilgili ayrıntılar için bakınız: (Şahinkaya, 1999).

Kaynakça

- Ashwort W (1977). Typologies and Evidence: Has Nineteenth-Century Europe a Guide to Economic Growth?. *Economic History Review*. Seri 2. Cilt 30.
- Braudel F (1993a). *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm. XV. ve XVIII. Yüzyıllar / C.I. Gündelik Hayatın Yapıları*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara. Gece Yayınları.
- Braudel F (1993b) *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm. XV. ve XVIII. Yüzyıllar / C. II. Mübadele Oyunları*. Çev. M A Kılıçbay, Ankara. Gece Yayınları.
- Cameron R vd (1967). *Banking in the Early Stages of Industrialization, A Study in Comparative Economic History*. New York: Oxford Univ. Pres.
- Cameron R (1972). *Banking and Economic Development. Some Lessons of History* New York: Oxford Univ. Pres.
- Chang J H (2003). *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*. Çev. T A Onmuş, İstanbul. İletişim Yayınları 938. Araştırma İnceleme Dizisi 153.
- Chang J H ve I Grabel (2005). *Kalkınma Yeniden: Alternatif İktisat Politikaları El Kitabı*. Çev. E Özçelik, Ankara. İmge Kitabevi Yayınları.
- Corbridge S (der) (1995). *Development Studies: A Reader*. Hodder Headline Group. London.
- Deane P (1988). *İlk Sanayi İnkilâbı*. Çev. T Güran, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayını. X.Dizi. S.10.

Diamond W.(1957). *Development Banks*.The Economic Development Institute.IBRD. Baltimore. Maryland: The John Hopkins Press.

Ergin F (1981). *Para ve Faiz Teorileri*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayın No:465.İstanbul.

Falkus E.M.(1986). *Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914*. Çev. A Şenel, Ankara. V Yayınları.

Galbraith J K (1990). *Para*. İstanbul. Altın Kitaplar.

Gerschenkron A (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge. Massachussets: The Belknap Press of Harward University.

Gerschenkron A (1968). *Continuity in History and Other Essays*. Cambridge. Massachussets: The Belknap Press of Harward University.

Graff M (2001). Finacial development and Economic Growth – New Data and Emprical Analysis. *METU Studies in Development*, 28 (1-2), 83-110. Ankara.

Hirschman O A (1981). The Rise and Decline of Development Economics. İçinde A Hirschman (der) *Essays in Trespassing - Economics to Politics and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press,1-4.

İçke A M (2004). 'AB Finansal Entegrasyon Sürecinin Bankacılık ve Sermaye Piyasası Odaklı Finans Sistemi Ayırımı Çerçevesinde Değerlendirilmesi' *Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Geleneksel Finans Sempozyumu* 27-28 Mayıs 2004 İstanbul.

Kazgan H (1995). *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*. İstanbul. Yapı Kredi Yayıncılık.

Kemp T (1993). *Historical Patterns of Industrialization*. Longman Group Ltd. Basım 2. New York.

Keyder Ç (1978). Rostow, Gerschenkron, Capitalism, Proto-Industrialization. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Yaz 20,.66-89. Ankara.

Kindleberger P C (1987). *A Financial History of Western Europe*, George Allen&Unwin (Publishers) Ltd. London. UK.

Mihçı H (2001). Görelî Geri Kalmışlıktan Kurtulma <Hamlesi> ve Türkiye'de Planlı Kalkınma Deneyimi (1963-1983). 7. *Ulusal Sosyal Bilimler Kongre Tebliği*. Kasım 2001. ODTU. Ankara. *Mülkiye*, Kasım- Aralık 2001. S. 231. C.XXV, 149-196 .

Pamukçu T (2001). Teknoloji, Sanayileşme ve Türkiye: Quo Vadimus? *Mülkiye*. Eylül-Ekim 2001. S. 231. C.XXV, 77-118. Ankara.

Rostow W W (1966). *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri*. (Çev. Belirtilmemiş) Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğı Matbaası. 7/9/1966. Ankara.

Saygılı Ş (2003). Yeni Büyüme Stratejisi ve Finans Sektörü. *ODTU VII. Uluslararası Ekonomi Kongre Tebliği* . 6 Eylül 2003. Ankara.

Şahinkaya S (1999). *Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneğı*. Mülkiyeliler Birliğı Tezler Dizisi. No: 7. Ankara.

Şahinkaya S (2005). Bankacılık, Sanayileşme ve Alexander Gerschenkron. *İktisat İşletme ve Finans*. C.20. S.237. s.5-16. Ankara.

- Şenses F (yayına hazırlayan) (1996). *Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi*. İletişim Yayınları. Araştırma İnceleme Dizisi. (Çev. Sedef Öztürk).İstanbul.
- Trebilcock C (1986). *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914*.London. Longman Group Ltd.
- Üşür İ (1988). Sanayi Devrimi: Bir Deyim Neyi Anlatır? *İktisat Dergisi*. S.287, 16-27.
- Üşür İ (1991). Teknoloji ve Tarih: Farklı<Vizyon>lar Benzer Sonuçlar. *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*. S.1991/1, 57-82 Belge Uluslararası Yayıncılık. İstanbul.
- Üşür İ (1994). Kapitalizmin Tarihinden Krizler I.XVII. Yüzyıl Krizi.*Yeni Marksizm ve Gelecek*. S.2, s.122-159.
- Üşür İ (1995). Sanayileşmenin Adı. *Mürekkep*, Kış-Bahar 1995.s.17-25. Ankara.
- Üşür İ (1999). Sanayileşme: Kavramdan Tipolojilere. *Türk-İş Yıllığı 99*. Cilt 2. 229-277. Ankara.
- Üşür İ (2005). Kapitalizmin Evrimi ve Özelleştirme 1985 – 2005. *20. Yılında Türkiye’de Özelleştirme Gerçeği Sempozyumunda* sunulan bildiri. 26 – 27 Mayıs 2005. Ekin Sanat Merkezi. Ankara.
- Veblen T (1915). *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New Edition 1939. London.
- Weiss L ve Hobson M J (1995). *States and Economic Development, A Comparative Historical Analysis*. Cambridge UK:Polity Press.

İşaya Üşür ve Geçiş Tartışmaları

Oğuz Oyan, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi
E-posta: oguzoyan@gmail.com

Giriş

Buradaki amacımız değerli meslektaşımız İşaya Üşür'ü (veya kısaca İÜ veya İşaya), yazıp çizdikleri içinde önemli bir yer tutan “geçiş tartışmaları” bağlamında anmak. İşaya yazılarını daha çok sanayileşme süreçleri üzerine yazdı. Ama bu süreçleri dahi sanayileşmeye farklı geçiş yolları üzerinden çözümlenmeye özen gösterdi. Bu çerçevedeki yazılarının önemli bir bölümünü derleyen bir çalışma değerli meslektaşlarımız Şahinkaya ve Eren tarafından yetkinlikle yürütüldü ve kitaplaştırıldı (Şahinkaya ve Eren, 2021). Bu kitaba yazdığım mütevazı sunuş yazısından aktaracağım şu paragraf belki bu makalemizin girişi açısından da açıklayıcı bir not olabilir:

İşaya dostumuz, “Bu derlemedeki yazılarında, sanayi devrimi, sanayileşme, sanayileşme tipolojileri ve teknoloji kavramlarına yüklenebilecek neredeyse bütün anlamları ve aralarındaki ilişkileri -geniş bir literatür taramasını da arkasına alarak- sorgulamaya çalışırken, adeta okuyucuyu çok katmanlı bir “ilişkiler-süreçler” otoyolunda gezintiye çıkarmaktadır. Sanayileşme sürecine sonradan giren ülkelerin ek sorunlarına mı ilgi duyarsınız, “türev sanayileşme” kavramı üzerinden tıpkı kapitalizmin tüm dünyaya İngiltere’den ihraç edilmiş olduğu tezine benzer ama onu aşan bir sorunsalı mı tartışmak istersiniz, “proto-sanayileşme” kavramı üzerinden sanayileşmenin/kapitalizmin gelişme tarihine bir katkı mı istersiniz, “ma’lûmat” toplumu ile bilgi toplumu üzerine analiz çeşitlemeleri mi istersiniz, sanayileşmeyi sadece teknik değil kültürel bir süreç olarak da mı kavramak istersiniz, vs... bütün bunlar İşaya’nın ilgi ve inceleme alanındadır. (...) ‘Sanayileşme: Kavramdan Tipolojilere’ başlıklı makalesinin sonuç bölümünü şöyle bağlıyor İşaya hoca: “Sanayileşme sürecini kavramlaştırmaya yönelik her teşebbüs beraberinde bir toplum ve tarih teorisine de sahip olmak durumundadır. Bu suretle, herhangi bir dönemde, herhangi bir ülkede, iktisadi gelişmenin (sanayileşmenin) incelenmesi, bir bakıma, tarih ya da iktisadi tarih incelemesi anlamına gelecektir”. Aynı makalede, tipolojiler ve aşamalar konusuna, haklı olarak, ihtiyatlı ve eleştirel yaklaşımdan yana olduğunu görürsünüz; tek-yönlü ve düzçizgisel evrimci yaklaşımlar konusunda da öyle...” (Oyan, 2021: 11-14).

İşaya hoca ile iktisat tarihine olan ortak ilgimiz ve aynı kurumda görev yapmamız

(Gazi Üniversitesi, İİBF) bizi erkenden (1980'lerin başlarından itibaren) yakınlaştırmıştı. Benim ilgi alanım, 1970'lerde yazdığım doktora tezinden itibaren feodalizmden kapitalizme geçiş sorunsalı ve bunun Osmanlı-Türkiye özelinde ele alınmasıydı. Bu konuya olan ilgimi, 1980'li yıllarda sürdürdüm; hatta bir anlamda körükledim de diyebilirim.

Aslında Asya üretim tarzı (AÜT), feodalizm ve Osmanlı tartışmaları olsun, prekapitalist toplumlardan kapitalizme geçiş sürecine ilişkin tartışmalar olsun, bunlar 1960'lar ve 1970'ler Türkiye'sinde yoğunlaşmıştı. Benim de aslında bu konuya eğilmem tezimin birinci cildini yazdığım 1974-76 dönemindeydi. 1980'li yıllarda bu tartışmalara yeniden girmem, İşıya Üşür'ün oda arkadaşı M.A. Kılıçbay'ın sorunlu doktora tezini (sadece bir "Osmanlı üretim tarzı" icat ettiğinden değil aynı zamanda sorunlu referanslarla malul olduğundan) eleştirmekten yola çıkarak 1983'ten sonra üst üste yayınladığım makalelerle oldu (Oyan, 1978). Gene 1980'lerde H. Berktaş'ın Kabileden Feodalizme ve Ş. Pamuk'un Osmanlı Tarihi Üzerine çalışmaları da bu on yılın envanterine girmiş oldu. Bunlardan Ş. Pamuk'un kitabı üzerine de kapsamlı bir eleştiri 11. Tez'de yayınlamıştım. Pamuk çalışmasını, S. Amin'in AÜT'ün akrabası olan bir Vergisel Üretim Tarzı (VÜT) kavramından hareketle S. Yerasimos tarzı bir "üretim tarzları rekabeti" üzerine kurduğu için çok sorunlu sonuçlara varmaktaydı. 1980'lerdeki eleştirilerime yanıt gelmediği için tartışmaların devamı gelmedi. Sonradan, 1980'lerdeki yazılarımı 1998 yılında *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları* başlıklı bir kitapta topladım.

İşıya ise, 1980'lerin sonlarından itibaren daha çok sanayileşme, sanayi devrimi, teknoloji ve sanayileşme sonrasının sorunlarına odaklandı. Aramızda sanki görünmez bir işbirliği oluşmuştu. İktisadi düşünce tarihi derslerini okutmasının da etkisiyle, bu konularda okuma ve yazma faaliyetlerinin kapsamını oldukça genişletti. Bunların bir anlamda burada ele alacağımız 1992'de "Takdim" yazısının da ön hazırlığı olduğu anlaşılıyor.

İşıya Üşür, kuşkusuz 1980'lerde Türkiye'deki tartışmalardan da etkilenerek, bu konuya biraz geç de olsa, Türkçesi 1992 yılında Belge'den yayınlanan Dobb'un kısaca "İncelemeler" olarak anacağımız kitabına yazdığı "Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler" ve "Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim" (bundan böyle "Takdim") başlıklı kapsamlı değerlendirmesiyle girdi. Büyük kitap boyutlarında 97 sayfalık bu makalesini 14 sayfalık bir "Küçük İktisadi Tarih Deyimleri Sözlüğü" de izlemekteydi. İşıya, tartışmaya geç katılmakla birlikte Dobb'un yol açtığı geçiş tartışmalarını sindirerek konuya girmişti. Zamanında bu değerlendirmesi üzerine yazmadım; keşke yazmış olsaydım. Ama muhtemelen, onunla ayrılık noktaları fazla olmadığı için beni kışkırtan bir yönü de olmamış ve elim yazmaya gitmemişti. Şimdi onun anısına bu geçiş tartışmasını değerlendirmeye çalışıyorum.

“Takdim”de Pirenne, Sombart, Weber Eleştirisi

Bugünden bakınca, İÜ'nün bu kadar kapsamlı bir “Takdim” yazısı yazmasının iki nedeni olmuş olabileceğini düşünüyorum. **Birincisi**, hepimizin yapmış olabileceği gibi, kendi öğrenme sürecinin de bir parçası haline getirdiği için yazıyı çok uzun tutmuş görünüyor. Bunu feodalizm bölümüne ayırdığı çok uzun yer açısından da gözlemleyebiliyoruz. Dobb, feodalizme 45 sayfa veya kitabının yaklaşık yüzde 13'ünü ayırmışken, İşaya 36 sayfa veya makalesinin yüzde 37'sini ayırmaktadır. Gerçi İşaya'nın 1980'lerde veya öncesinde Türkiye'de konu üzerine yapılan tartışmalara hiç atfı yok, ama geçiş tartışmalarına katkı veren yabancı yazarlara önemli ölçüde gönderme yaptığını, önemli bir okuma listesine sahip olduğunu görüyoruz. **İkinci nedenin**, konuyu kendi ilgi alanına biraz fazlaca çekmesinden kaynaklandığını düşünüyorum. İÜ, iktisadi düşünce tarihine olan ilgisi ve sanayileşme süreçleri alanında 1988 sonrasında yoğunlaşmaya ve yazmaya başlaması nedeniyle, örneğin Sombart ve Weber üzerine ayırdığı bölümlerin kapsamı Dobb'un aynı yazarlara ayırdığı sayfalardan daha fazladır! Öyle ki, “Takdim” inin yalnızca son 20 sayfasında Dobb'un kitabını tam olarak ele almaya ve bunu da daha çok “birinci ve ikinci kuşak Geçiş Tartışmaları” üzerinden sürdürmeye yöneldiğini görüyoruz. Bununla birlikte, makalesinin çeşitli bölümlerinde Dobb'un kitabını eksene aldığı da eklememiz gerekir.

H. Pirenne Eleştirisi

İşaya'nın tarihçi Henri Pirenne'e genişçe bir yer ayırmasını haklı kılacak nedenler ise oldukça fazladır. H. Pirenne, Dobb'un “İncelemeler”i üzerine 1950'lerdeki tartışmayı başlatan Sweezy'nin de en çok başvurduğu “rehber” olduğu için önemlidir. Hatta, konuyla ilgili tartışmaların bir tarafında hep bulunan bazı ünlü sosyal bilimcileri, örneğin A.G. Frank, İ. Wallerstein, P. Anderson gibi yazarları etkilemesi bakımından da H. Pirenne önemlidir. Bununla birlikte, tarihçiliğini büyük tarih tezleri geliştirerek besleyen ve bu bakımdan bir çığır açan H. Pirenne, etkisi 1920'lerde kalmış bir tarihçidir. 1930'lara, 1940'lara gelindiğinde önemli tezlerinin yanlışlandığı artık genel kabul görür. Ama tarihçi olmayan yazarlar bunu izlemezler, izleyemezler. Belki Pirenne'in iddialı tezleri işlerine daha çok gelir. Türkiye'de 1930'lu yıllardan itibaren Ö. L. Barkan üzerinde ve 1960'larda S. Divitçioğlu üzerindeki etkisi bakımından da izleri sürer. İşin tuhafı, Türkiye'deki 1980 tartışmalarında dahi H. Pirenne'in Kılıçbay aracılığıyla tekrar ön plana taşınmasıdır. Bizim tartışmalara katılmamızın önemli bir nedenini de bu “anakroni” oluşturacak ve H. Pirenne bizim yazılarımızda, Türkiye'deki feodalizm ve geçiş tartışmalarına olumsuz etkileri ve yanlışlanan tezleri bakımından da ele alınacaktır (Oyan, 1983b: 29-37).

Yazılarımızdan bazı örnekler verelim: “H. Pirenne, ticareti çağ açıp kapayan temel belirleyici değişken olarak aldığından, XI. yüzyıl sonrasının kır ve kentindeki

sosyo-ekonomik dönüşümleri ancak sonuçları açısından incelemekte, bunun nedenlerini karanlıkta bırakmaktadır. Esasen bunun aksini yapmak Pirenne'in kendi söylediklerini tümüyle yadsıması anlamına gelirdi. Çünkü her yönüyle "geri" (ve "gerileyen") niteliğini kanıtlamaya çalıştığı bir ekonomiden, çarpıcı bir biçimde "ileri" ve "dinamik" gördüğü bir ekonomiye geçişi, birincisinin içsel dinamikleri temelinde açıklamaya kalkışmak, herhalde içine düştüğü çelişkilerin en büyüğü olurdu. (...) Sonuçta dıştan gelen dinamiklere yani "kökü dışta" (hangi dışta?!) tacirlere bel bağlamak zorunda kalmış ve açıklamaya çalıştığı bir sosyo-ekonomik dönüşümü karanlığa boğabilmiştir. (...) Nedir gerçekte bu kentsel-ticari gelişmenin ve bunun önemli açıklayıcı faktörlerinden (biri) olan nüfus artışının gerisindeki temel maddi koşullar? Bunlar, Pirenne'in analizine sokmadığı **kırsal ekonomideki** ve **kırsal toplumdaki** (özellikle) XI. yüzyıldan sonra iyice ortaya çıkan dinamizmdir. (...) Aslında burada da etkileşim çift yönlüdür. Tarımsal tekniklerin geliştirilmesi ve buna bağlı olarak ekili alanların genişlemesi, nüfus artışının hem nedeni hem sonucudur" (Oyan, 1998: 50-52).

Peki Pirenne'in tezlerinden geriye kalan nedir? Bunların hiçbir katkısı olmamış mıdır? H. Pirenne'in tezleri ilk önce çok sayıda yeni araştırmayı tahrik ettiği için genelde olumlu bir işlev görmüştür. Ayrıca, önemini aşırı derecede abartmış olmakla birlikte, sıfırdan yükselen gezginci-köksüz tüccar tipinin (Godric) oynadığı rolü belirtmiş, daha da önemlisi Ortaçağ kentinin ekonomik işlevini vurgulayan ilk tarihçi olmuştur. Tüccar ve pazar unsurunun, sur-dışı mahallelerin (faubourg) kentlerin tutunmasındaki önemini; ve (belirli) kentlerde büyük tüccarların oynadığı hakim ekonomik-politik rolü göstermiştir. Bununla birlikte H. Pirenne'in kentlerin oluşması ve iç yönetimleriyle ilgili olarak çizdiği tablo esas olarak Flaman bölgesi ve biraz da Hansa kentleri için geçerlidir. Ama tezlerinin çıkış noktası olan Flaman bölgesi için bile H. Pirenne'in analizinde önemli boşluklar (vardır).

(...) Kentsel gelişmenin de önüne koyduğu ticari gelişmeyi, feodalizm ve serfliği çözen birincil etken olarak almakla da, sonradan Sweezy'nin tekrarlayacağı hataya düşmüştür. Aslında tam tersi sonuçlara da yaygın olarak varılmıştır: Eğer, feodalizmin daha köklü olduğu yerlerde ticaret ve pazarın, ticari yolların yakınlığı senyörlüğü değişime yönelik üretime zorluyorsa, bu, serfliğin koyulaşmasına yol açabilmektedir. Örnek: Güney ve Doğu İngiltere ve XV.-XVI. yüzyıldan sonra Doğu Avrupa. (Oyan, 1998: 54)

Dobb zaten kitabında bunu yeterince vurguluyor: "Avrupa'nın, hatta İngiltere'nin değişik yerlerinde ticaretin Feodalizmin yapısı üzerindeki etkileri, karşılaştırmalı bir incelemeye konu edildiğinde, bu yorumun yeterliliği kuşkuludur. Örneğin, para işlemlerinin, serf emeğine dayanan eski düzen üzerindeki yıkıcı etkileri gerçekten belirleyici etmen olsaydı, hizmet (emek-rant, OO) yerine para ödeme sisteminin İngiltere'de (söz gelişi) ondördüncü yüzyılda Londra pazarına

en yakın -yani “senyoral gücü en yıkıcı biçimde çözücü olan paranın aktığı damarlara” en yakın-yerlerde görülmesi gerekirdi. O tarihte emek hizmetlerinin en büyük oranda bulunduğu bölge İngiltere’nin güney doğusu, en az olduğu yerler ise kuzeyi ve batısıydı”. Diğer örnek, “ikinci serfliğin” XV. yüzyıl sonundan itibaren Doğu Avrupa’da yayılmasıdır. Nihayet, “ticaretin ve şehir pazarlarının gelişmesi, para ödeme sistemine yönelmenin yer aldığı onikinci yüzyılın değil, feodal tepkinin yer aldığı on üçüncü yüzyılın bir özelliğidir. Para ekonomisinin feodalizmin çöküşüne neden olduğu konusunda ne kadar kanıt varsa, bu ekonominin serfliğin yoğunlaşmasına *per se* (bizzat-OO) yol açtığı konusunda da o kadar kanıt vardır” (Dobb, 1992:36-37).

Dobb’un kitabında sürdürdüğü bu eleştirel yaklaşım kuşkusuz İşaya tarafından da benimsenmekte ve haklı olarak H. Pirenne’e eleştirel yaklaşmaktadır: “İster birinci kuşak ‘feodalizmden kapitalizme geçiş’ tartışmalarında olsun, isterse ikinci kuşak tartışmalarda olsun, taraflardan bir kısmının (Sweezy ve Wallerstein’in) teorik çerçevelerini önceleyen isimlerden biri Belçikalı ünlü tarihçi H. Pirenne’dir. H. Pirenne açık bir kapitalizm tanımlamasına girmez. Ancak çalışmalarından berrak bir biçimde ortaya çıkan sonuç, (Avrupa’da) kapitalizmin onikinci ve onüçüncü yüzyıllardan itibaren ve Ortaçağın **doğal ekonomisinin** çözülmesi ve para ekonomisine girilmesiyle birlikte ortaya çıktığıdır. (...) H. Pirenne kapitalizmi ticaretle, özellikle de uzun-mesafe ticaretiyle özdeşleştiriyor. Kısaca kapitalizm mübadele düzeyinde tanımlanmış oluyor. Her ne kadar Pirenne açıkça burjuvazinin (kapitalizmin) oluşumuna başlangıç tarihi olarak on ikinci ve on üçüncü yüzyılları gösteriyorsa da, onun mantık sistemi içinde kapitalizmi Roma’dan başlatmak dahi mümkündür” (Üşür, 1992:364-365).

Sombart’ın Kapitalizm Anlayışı

İşaya Üşür, Marx’tan etkilenmekle birlikte kurmaya çalıştıkları kapitalizm teorisinde Marx’ın yaklaşımlarına açık veya örtük olarak karşı pozisyon alan iki önemli ve etkili düşünürü, W. Sombart ve M. Weber’i de oldukça geniş bir biçimde ele almaktadır (Üşür, 1992:365-375).

İÜ, Sombart kapitalizmin teorisini kurmaya çalışırken, “kendinden önceki iki iktisadi sistemden, kendine-yeterli bir ekonomi ile zanaat sisteminden farklılığını ortaya koymaya çalışmaktadır” saptamasıyla başlıyor ve şöyle devam ediyor:

Sombart’ın çözümlerinde kavramların metodolojik konumları analitik değil, bireysel somutluklara ilişkin tarihsel kavramlar durumundadırlar. Böylece bir iktisadi sistem olarak **kapitalizm**, bir ‘ideal tip’ olarak inşa edilebilse dahi, onun anlamı ve yararlılığı genelliğinde değil, belirli bir tarihsel dönem olarak bireyselliği ve tarihselliğindedir. (...) Sombart’ın kapitalizm teorisinde ‘ekonomik sistem’ kavramı hayati bir kavramdır ve üç ögeden oluşur: Örgütlenme biçimi, ruh ve teknoloji.

Öte yandan, kapitalist sistemin 'ruh'una üç ilke egemendir: **edinim** (acquisition), **rekabet** ve **akılcılık** (rationality). 'Ruh'un kendisinin de iki cephesi vardır: **teşebbüs ruhu** ve **burjuva ruhu**. Birinci 'ruh', yani teşebbüs ruhu, Rönesans'tan itibaren ikinci 'ruh'a, yani burjuva ruhuna dönüşmüştür. (Üşür, 1992:366)

Kapitalist sistemde ekonomik faaliyetin amacı edinimdir; özgül olarak parasal edinimdir. Bu husus, kapitalizm öncesi ekonomik sistemlerde, özellikle de feodal ekonomik sistemde görülen durumun tam zıddıdır. (...) Ekonomik faaliyetin yönü edinimle; edinim de rekabet ve bireysel 'risk'le ilişkilendirilince, buradan zorunlu olarak bireysel müteşebbisin akılcı (rational) olması gerektiği sonucuna ulaşılır. Keza akılcılık, kapitalizmi kapitalizm öncesi ekonomik sistemlerden kesin ayırdedici bir hususiyettir. (...) Buraya kadar anlatılanlardan Sombart'ın kapitalist ekonomik sistemi uyumlu, sürtünmesiz ve dalgalanmasız bir yapı şeklinde gördüğü sonucu çıkarılabilirse de bu, yanıltıcı olacaktır. Çünkü (...) akılcılık ile edinim ve rekabetin bir arada var olması kendi içinde çelişkiler yaratır ve sistemi irrasyoneliteye sürükler.

Bu irrasyonel niteliğe yol açan akılcılık değil, edinim ve rekabet ilkelerinin uyumsuzluğudur (Üşür, 1992:367). İÜ, Sombart'ın kapitalist sistemde iki sınıfın, kapitalistler ile işçi sınıfının varlığını kabul ettiğini not ettikten sonra şöyle devam ediyor: "Marx'ın aksine, buradan bir 'sınıflar mücadelesi' düşüncesine varmaz. (...) Sombart'ta aksine, kapitalist ekonomik sistemin dalgalanmaları, bu iki sınıf arasındaki ilişkilerde bile değil, bizatihi 'teşebbüs ruhu'nun sönmesinde yatar" (Üşür, 1992:368). İşaya'yı izleyerek Sombart'ın kapitalist ekonomik sistem dönemlendirmesine göz atarsak:

(i) **Erken kapitalizm** (1200-1750); bir anlamda sanayi öncesi dönemdir ancak başlangıç sınırlarının XVI. yüzyılın gerisine hatta feodalizmin olgunluk döneminin zirvesine kadar götürülmesi Sombart'ın sistem tanımlamasının gevşekliğini gösterir;

(ii) **Tam kapitalizm** (1750-1914); Sanayi Devrimi ile başlayıp Birinci Dünya Savaşı'na kadar giden dönem; kapitalist "sisteme niteliğini kazandıran özellikler bu dönem içinde belirginlik kazanmıştır".

(iii) **Geç kapitalizm** (1914 <); "düşünürün sağlığında kapatılmamış (olan) bu dönemde sanayileşme tüm dünyaya yayılmıştır. Tarım ve sanayi ülkeleri arasında açık kapanmaya başlamıştır". Ancak Sombart'ın kapitalizme özgü olarak tanımladığı ilkeler aşınmıştır. "Yoğunlaşma ve kartellerin ortaya çıkmış olmasıyla (...) kapitalist 'ruh' eski önemini ve işlevini sürdürme yeteneğini geniş ölçüde yitirmiştir. Keza denetim ve müdahalelerin yoğunlaştığı bir dönemdir". Bunlar da tekellerden ve devletten kaynaklanmaktadır. "Bütün bu 'olumsuzluklara' rağmen Sombart, kapitalizmin bu yeni biçimi ile de mevcudiyetini sürdüreceğine kuvvetle inanmaktadır". Esasen, "Sombart için

kapitalizm sonrası bir ekonomik sistem yoktur” (Üşür, 1992: 368-369).

Weber’e göre Kapitalizmin Ruhü

Weber’de, kapitalizmin doğuşu ve yerleşmesinde, değerler/fikirler ve ideoloji, bu arada Protestan ahlaki belirleyicidir. O da Antikite ve Ortaçağ’da kapitalizm görür. Yani kapitalizmler vardır. “Ancak ‘kapitalizm’ diye daha soyut, genel bir kavramlaştırmaya, (...) ‘ideal tip’ aracılığıyla ulaşılmaktadır”. Ü, Weber okumalarından hareketle şu ilave açılımları yapıyor:

Batı Avrupa kapitalizmini nitelendiren, ona kendine özgülüğünü, hatta tekliğini veren kâr elde etme arzusu değil, en yüksek kâr elde etmeyi aklileştirmeye (rationalization), hesap yapmaya (çift taraflı defter tutma-OO), disipline dayandırmış olmasıdır. Aklileştirme bir bakıma, kapitalizmi, kapitalizm-öncesi toplumlardan (geleneksel toplumlardan) ayırt eden bir ölçü de olmaktadır. (...) Weber iki tür akılcılık ayırdeder: **biçimsel** (formal) ve **özsel** (substantive) akılcılık. (...) Biçimsel akılcılık, (ekonomik) eylemin (action) araçlarının, amaçlarından ayrılmasını içerir. (...) Özsel akılcılık (iktisadi) eylemle değer sistemleri arasında bilinçli bir ilişkiyi kapsamaktadır. Eylemler, eylemde bulunan kişinin inanç sistemi ile tutarlı olmalıdır. (Üşür, 1992:370-371)

Weber, sınai kapitalizmi “diğer kapitalizmlerden” ayırt eden üç temel öğeyi yaşamsal önemde görür: -piyasa koşulları; (mülkiyet hakları, mal ve işgücü piyasalarında değişime engellerin olmaması (loncaların, ticari tekellerin, iç gümrüklerin olmaması); -sermayenin elde edilmiş biçimleri (girişimcinin üretim araçlarına hakimiyeti); -ve özgür emek arzı (bu koşulu, Batı kapitalizminin özgül niteliklerinin başında görür).

Kapitalizme ruhunu veren ise, bir inanç sistemi olarak Protestanlık ruhudur. Bunun dört ögesinden bahsedilebilir:

Birinci öge, takdiri ilâhi (predestination) doktrindir. Buna göre insanın (...) mukadderatı (destiny) doğumundan itibaren belirlenmiştir. (...) İkinci öge, meslek (calling) kavramıdır. (...) Tanrı, yeryüzünde belli işlevi yapmak için insanları “çağırılmış” (call)tır. (...) Üçüncü öge, zühdüyet ya da zâhitlik (asceticism)dir. (...) Buna göre insan kendisini bütünüyle mesleki çalışmalarına hasretmeli ve mesleğinde ilerlemek için keyif ve zevklerden uzak durmalıdır. (...) Dördüncü öge ise, insanın Tanrısı ile olan ilişkisinin bireysel bir ilişki olduğudur. (...) Weber, kapitalizmin gelişmesinin din ile yakın ilişki içinde olduğu, bu gelişmenin toplumsal sistemin kendi içinden evrildiği ve bu gelişmede Protestanlığın özellikle önemli olduğu sonucuna (varır). (...) Avrupa tarihini göz önüne alarak, Protestan kilisesinin tek başına egemen olduğu ya da çoğunluğunu Protestanların oluşturduğu

ülkelerde kapitalizmin, Protestan olmayan ülkelere göre daha fazla geliştiğini göstermek (ister). (Üşür, 1992: 374)

Bu değerlendirmelerden sonra İÜ haklı olarak sorar:

Sombart ya da Weber gibi kapitalizmin doğuşunu ‘ruh’ta arayan görüşlerin cevap vermedikleri temel sorun şudur: söz konusu ‘ruh’un kendisinin ortaya çıkış ve oluşumu nasıl olmuştur? Eğer bu ‘ruh’ tarihsel olarak kapitalizmi ortaya çıkarmışsa, bu ‘ruh’un kendisinin ortaya çıkışının tarihi nasıl olmuştur? Öte yandan, kapitalizmin oluşumunu piyasa ilişkileri çerçevesinde gören görüşler ise kapitalizmi piyasa ile özdeşleştirme tehlikesini içlerinde taşırlar ve kapitalizmin tarihini neredeyse insanlık tarihi ile başlatırlar. (...) Bu açıdan bakıldığında kapitalizmin tarihsizliği bir yana, kapitalizm ‘tarihi’ bir olgu olmaktan çıkar; ezeli olma niteliğinin yanında bir de ebedî olma niteliğini kazanır. (Üşür, 1992: 374-375)

Pirenne, Sombart ve Weber’de görülen yaklaşım biçimleri, bir üretim tarzı kavramına dayanmadan girilen iddialı tarih teorileri ve tarihsel dönemlendirmelerin ne kadar tehlikeli bir mecraya götürdüğünün adeta canlı kanıtı gibidir.

Feodalizmin Tanımı Üzerinde Ayrışma

İşaya’nın “Takdim” makalesinde çok uzun tuttuğu “Feodalizme Dair” bölümün (382-432) üzerinde ayrıntılı olarak duracak değiliz. Ancak bir eleştirmeye yer vermezsek bu değerlendirme yazısının eksik kalacağını düşünüyoruz.

Burada belki tekrar hatırlatmamızda yarar olabilir: Sombart ve Weber’de olduğu gibi Pirenne’de de sınıf mücadelesi eksenini yoktur. Kapitalizmin oluşumunu piyasa ilişkileriyle özdeşleştirince, kapitalizm de tarihsizleştirmiş olur. O zaman Antikçağda da kapitalizm oluşabilir, sonra erken feodal dönemde sönümlenir ve feodal dönemin zirvesinde tekrar ortaya çıkar vs. Pirenne için ticaret, özellikle uzak ticaret ve kentler belirleyicidir. Bu nedenle erken Ortaçağ’ın Merovenj dönemi (VI. yüzyıl başlarından VIII. yüzyıl ortalarına kadar giden dönem) henüz Roma döneminin yani Antik ekonominin etkisinde olduğundan feodal sayılmayacak; Karolenjiyen dönem (VIII. yüzyıl ortalarından X. yüzyıl başlarına kadar giden dönem) feodal olarak kodlanacaktır; buna karşılık uzak ticaretin ve kentlerin ilk filizlenmelerinin görüldüğü XI. yüzyıldan itibaren yeniden feodalizmden çikılmaya başlanacaktır!

Tam burada İşaya ile ayrı düştüğümüz önemli konuya geliyoruz. İşaya, makalesinin kapsamlı “Feodalizme Dair” bölümünün bir alt ayrımında feodalizme geçiş sorunsalına da uzunca yer verir: “V-VIII. yüzyıllar arasını, yani kabaca Merovenjler dönemini ‘feodal’ dönem şeklinde niteleyebilir miyiz? Hiç

sanmıyorum. Tartışmayı kısa kesmek için tek bir tutamak ile yetinebiliriz. Tutucu fakat yetkin bir tarihçi olan Ganshoff (...) kesin tavrını kitabının ikinci kısmında koymakta, bu kısma 'Karolenj Feodalizmi' başlığını vermektedir. Gereğesini de **vassallık** ile **benefice**'in bir arada ancak Karolenjler döneminde bulunması şeklinde göstermektedir. İşte, kabaca bu V ile VIII. yüzyıl arasındaki dönem feodalizmin (tedrici) oluşum dönemidir. Bu geçiş döneminde Roma'nın köleci üretim tarzı çözülmüş, ama feodalite de kurulamamıştır. Farklı bir deyişle bu dönemde iki üretim tarzından biri diğeri üzerinde egemenlik kuramamaktadır. Sanıyorum Dobb da benzer bir mantıktan hareket ettiği için XVI.-XVII. yüzyıllar arası Batı Avrupa'sını, esas itibariyle tarihsel bir geçiş üretim tarzı olan, küçük meta üretimi olarak nitelemektedir." (Üşür, 1992:411).

İtirazlarımızı sıralayalım: **Birincisi**, feodalizmin, ancak vassallık ile **benefice**'in bir arada bulunduğu zaman ortaya çıkacağını ileri sürmek, feodal ilişkileri -feodal sözcüğünün etimolojik kökenine de bağlı kalarak- üstyapıyla sınırlayan çok dar bir hukuksal feodalite tanımına karşılık gelir. Burada bir üretim tarzını oluşturan ne üretici güçler ne de üretim ilişkileri söz konusudur. Özellikle de üretici güçlerin en önemli ögesi olan doğrudan üretici tipi yani feodalizmde bağımlı köylü ve onun varlık koşulları tamamen denklem dışıdır. Bu hem İşaya'nın da benimsediği üretim tarzı kavramıyla (Üşür, 1992:375), hem de Dobb'un benimsediği feodalizm kavramıyla çelişir. İşaya'nın burada Ganshoff'a atfen benimser gözüktüğü dar hukuksal feodalizm tanımı gerçekten de tutucu tarihçilerin işidir (örneğin Pirenne de bunlara dahildir ve Merojenj dönemini feodal kabul etmez) ama o cenahta dahi M. Bloch'un ünlü "Feodal Toplum" eseri ve 1950'lerden itibaren yayınlanan çok sayıda katkı sonrasında tutucu yaklaşımlar hızla mevzi kaybetmiştir (Bloch, 1968).

Nitekim bizzat Dobb'un kendisi feodalizm tanımlaması konusunda çok nettir: "Bu tanımlama, vassal ile egemeni arasındaki hukuksal ilişkiye, ya da üretim ile ürünün hedefi arasındaki ilişkiye değil, (ister bir atölyedeki zenaatkâr ister toprağı işleyen köylü olsun) dolaysız üretici ile onun üstü ya da bu üstün üstü arasındaki ilişkiye ve onları bağlayan yükümlülüğün sosyo-ekonomik içerğine ağırlık verecektir. (...) Bu açıdan, genelde serfliğe verdiğimiz anlamla özdeş olacaktır. (...) Feodal Serfliğin gelişiminin doruk noktasındaki karakteristik özelliği demesne-çiftçiliği idi. Fakat feodal üretim tarzı, bu klasik biçimle sınırla kalmadı". Son olarak, "serflik hem oldukça merkezileşmiş Devlet biçimleriyle, hem hizmet yükümlülükleri yerine miras yoluyla geçen toprak zilyetliği ile birlikte görülebilir. (...) Fief biçimindeki toprak zilyetliği, bizim kullandığımız anlamda ekonomik bir sistem olarak Feodal Serfliğin yaygın bir özelliğidir, ama değişmez bir özelliği değildir" (Dobb,1992: 33-35). 1950'lerdeki "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş" tartışmalarına katılan bütün kalburüstü marksist tarihçilerin tavrı da bu yönde olmuştur (Dobb ve Sweezy, 1977). Demek ki, serflik/bağımlı köylülük ilişkilerini içermeyen salt hukuksal tanım içinde kalarak feodal üretim tarzını tanımlamak ve buna bağlı olarak Merovenjyen dönemi feodal saymamak

uygun düşmemektedir (Üşür, 1992: 434-435).

İkincisi, üretim tarzlarının eklemlenmesi sadece teorik değil tarihsel bir olgu da olabilir ama bu bizi “birinin diğeri üzerinde egemenlik kuramadığı” kaotik ve muğlak bir tanıma götürmemelidir. Bu tür geçiş dönemlerinde dahi birinden biri belirleyici konumda olacaktır. Sözü Dobb’a bırakarak bağlayalım: “Güçler dengesindeki değişim bir kez gerçekleşince, stratejik konumu ele geçiren sınıfın çıkarı, geçişi hızlandırmakta, rakibinin ve selefinin dayanaklarını yıkmakta ve kendininkileri yaygınlaştırmakta olacaktır. Eski üretim biçimi mutlaka tamamen ortadan kaldırılmayacak ama yeni üretim biçimiyle rekabet edemeyecek bir çapa hızla indirgenecektir” (Dobb,1992:14). Dolayısıyla, İşıya’nın “iki üretim tarzından biri diğeri üzerinde egemenlik kuramamaktadır” varsayımıyla Merovenjiyen dönem için uygun gördüğü üretim tarzları arasında kararsız kalan bir geçiş dönemi önerisi, aslında hiçbir geçiş dönemi için açıklayıcı bir değere sahip gözükmemektedir (Oyan, 1987: 280-301).

Üstelik böyle durumlarda üretim tarzının sınırları dışına çıkmak ve “toplumsal ve ekonomik formasyon” kavramı çerçevesinde devleti ve üstyapıyı da işin içine katarak bir sonuca ulaşmaya çalışmak gerekecektir. Bu bağlamda, gerek 17. yüzyılın ortalarındaki İngiliz Devrimi’ni gerekse 18. yüzyılın son çeyreğindeki Fransız Devrimini anti-feodal devrimler olarak tanımlamakta hiçbir kafa karışıklığı da yaşanmayacaktır.

Bir üretim tarzından diğesine, bir toplumsal formasyondan diğesine götüren devrimci dönüşümün ekonomik temelde mi yoksa üstyapıda mı daha hızlı ilerleyeceği kuşkusuz somut tarihsel olgular düzleminde farklılaşabilir. Ancak ekonomik temeldeki dönüşümün daha tedrici ve daha uzun bir yol izlemesi, bazen iç ve dış etkenlerin yoğun etkisi altında geri dönüşleri bile içermesi beklenebilir. Oysa üstyapıdaki dönüşümler, eğer buna bir sosyal devrim eşlik ediyorsa, tarihin olağanüstü hızlandığı bir dönem olarak tarih sahnesine çıkacaklardır. Üstelik bunlar dönüp ekonomik/toplumsal ilişkilerdeki dönüşümleri de hızlandırıcı bir işlev göreceklerdir. Ama üstyapı dönüşümlerinin görece daha geriden geldiği, ekonomik dönüşümlerin başlangıcına göre belirli bir gecikmeyle ortaya çıktığı bir tarihi olguysa, bunun nedeninin devlet düzlemindeki sınıfsal dönüşümlerin ekonomik ilişkilerdeki değişimin belirli bir olgunluğa ulaşmasını izlemek zorunda olmasından kaynaklandığı söylenebilir. İngiliz ve özellikle de Fransız Devrimleri tekrar örnek verilebilir.¹

Marx’ın Yaklaşımı ve Dobb’un Katkısı

Kapitalizmin teorisini geliştirmeye girişen Sombart ve Weber, fikirlerin/ inançların ve nasıl oluştuğu açıklanmayan bir “ruh”un (geist) bireylerin

davranışlarını motive ettiğine odaklanarak bir sistem teorisi inşa etmeye çalışırken, Marx, tam tersine, asıl maddi dünyanın düşünce dünyası üzerindeki önceliği ve belirleyiciliğinden hareket edecektir.

İÜ'ye göre "Marx'ın kapitalizm teorisinin 'öz'ü, Sombart ve Weber'inkinin aksine, Dobb'un benzetmesiyle söylersek, onun ekonomisinin 'anatomisinde ya da fizyolojisinde' yer alır. Bu 'öz' (...) üretim tarzını görünür hale getirir. Bu açıdan yaklaşıldığında, kapitalizm 'özgöl bir üretim tarzı'dır" (Üşür, 1992: 375) İşaya Üşür, üretim tarzı kavramı ve 'Geçiş Tartışmaları' bağlamında, 'uç yakıcı soruna' Dobb'un verdiği yanıtlara odaklanmaktadır; biz de onu izleyelim.

İlk olarak, bir üretim tarzınca karakterize edilen ekonomik sistemler arasında **sınır çizgisi** net, kesin ve keskin olarak çizilebilir mi? (...) Herhangi bir 'özgöl' üretim tarzı 'saf' veya katışıksız bir biçimde tarihsel olarak ele gelebilir mi? İkinci olarak, herhangi bir üretim tarzı **değişme dinamiğini** kendi **içinden** mi, yoksa **dışarıdan** mı alır? Ve nihayet, eğer değişmenin dinamizmi bir üretim tarzının kendi içinden kaynaklanıyorsa, bu takdirde üretim tarzının kurucu öğelerinden hangisi, **üretim güçleri** mi, yoksa **üretim ilişkileri** mi öncelik taşıyacaktır? (Üşür, 1992: 375-376)

İşaya, birinci soruya Dobb'un yanıtının çok açık olduğunu Dobb'tan yaptığı alıntıyla yanıtlıyor: "... sistemler gerçekte hiçbir zaman yalın biçimleriyle yer almazlar; tarihin herhangi bir döneminde o dönemden önceki ve sonraki dönemlerin karakteristik öğeleri kimi zaman olağanüstü bir karmaşa içinde, bir arada bulunur" (Dobb, 1992: 11-12; Üşür, 1992: 376). İşaya'nın alıntısına almadığı ama bizce Dobb'un daha az kritik olmayan izleyen ifadeleri ise şöyledir: "Benimsediğimiz Kapitalizm kavramının yaklaşımı, nisbeten kısa geçiş dönemleri dışında, her tarihsel dönemin, az-çok homojen, tek bir hâkim ekonomik biçimin etkisiyle biçimleneceği ve ağır basan bu sosyo-ekonomik ilişkinin yapısına uygun olarak karakterize olacağıdır" (Dobb, 1992: 12). Dikkat edilirse, bir önceki ayırmadaki eleştirel yaklaşımımızda biz de bunu savunmuştuk.

Dobb'un erken bir dönemde 'üretim tarzlarının eklemlenmesi' tezlerini gündeme getirmiş olması önemlidir. Bu arada İÜ, haklı olarak, Dobb'un "**üretim tarzı** kavramı ile **toplumsal kuruluş** ya da **sosyo-ekonomik formasyon** kavramlarını derin bir nüfuz ile birbirinden ayırt ediyor" olmasını da not etmektedir. Öte yandan İÜ, Dobb'un yanıtladığı bir başka sorunu (soruyu) gündeme taşımaktadır: "Toplumların tarih içindeki gelişmesi 'tedrici ve sürekli' bir nitelik mi, yoksa 'kopuş' veya 'devrimci' bir nitelik mi gösterir? Bu konuda Dobb'un teorik tavır alışı yine tereddütsüzdür: Tarihsel değişim sürecinin çoğunlukla tedrici ve sürekli olduğu doğrudur. (...) Ne var ki gelişimin, her biri kendi ayırt edici ekonomik sistemi ile karakterize olan dönemlere ya da çağlara ayrıldığı görüşü, ekonomik gelişmede **temponun** anormal ölçüde hızlandığı ve olayların akışında kesin bir yön değişimi olması anlamında sürekliliğin kesildiği

önemli noktalar bulunduğunu içerir. Tarihsel akışın yönündeki bu ani değişim noktaları eski bir sistemden yenisine geçişi belirleyen toplumsal devrimlere tekabül eder” (Dobb, 1992: 12; Üşür, 1992: 377-378).

İÜ, burada haklı olarak ikinci soruya geçmenin, yani bir üretim tarzının değişme dinamiğinin içsel mi yoksa dışsal mı olduğuna yanıt vermenin zamanının geldiğini ve Dobb’un üretim tarzındaki değişim dinamiğini ‘içsel’ nedenlere bağlama konusunda net olduğunu vurgulayarak sözü Dobb’a bırakıyor. Biz, daha anlamlı gördüğümüz için, İşaya’nın alıntısında bıraktığı boşluğu da ekleyerek hatta bunun altını çizerek ve devamından iki cümleyi de alıntıyla zikredelim Dobb’u:

Kapitalizmi özgül bir üretim tarzı olarak alıyorsak, **o zaman bu sistemin doğuşunu, büyük çaplı ticaretin ve bir tüccar sınıfının ilk ortaya çıkma belirtilerine bağlayamaz ve çoğu kimsenin yaptığı gibi, belirli bir ‘Ticari Kapitalizm’ döneminden söz edemeyiz.** Kapitalist dönemin başlangıcını, ancak üreticinin kapitaliste doğrudan doğruya bağımlı duruma gelmesi anlamında üretim tarzında değişmelerin ortaya çıktığı noktaya bağlamamız gerekir. **Bu sadece terminolojiye değil, öze değgin bir noktadır. (...) Bu tüccar sınıfın kaderi halen mevcut olan üretim tarzına bağlı olacağı için, bu sınıf, o üretim tarzını dönüştürmek yerine korumak eğiliminde olacaktır.** (Dobb, 1992: 16-17)

Üçüncü soruna, yani “üretim güçleri mi, yoksa üretim ilişkileri mi öncelik taşıyacaktır” sorusuna gelince, İÜ’den alıntıyla yetinelim: “Son noktaya ilişkin olarak, Dobb’un kesinlikle bir teknolojik determinist pozisyona düşmediğini söyleyebiliriz. **Değişme sürecinde,** özellikle de ‘temponun anormal ölçüde hızlandığı’ değişme sürecinde öncelikli öge, üretim ilişkilerindedir. Onun ifadesiyle, **sınıflar mücadelesindedir.** (...) Dobb burada sınıf mücadelesini sadece ekonomik düzeyde ele almıyor, politik düzeyde de ele alıyor.” (Üşür, 1992: 378-379).

Ele alınan bu sorular ve yanıtlarının, 1950’lerden itibaren canlanan Geçiş Tartışmaları açısından kritik önemde olduğu herhalde açıktır. Biz de burada bu konuya biraz daha nüfuz etmeye çalışalım (Oyan, 2016: 25-36).

Aslında Dobb, kapitalizm kavramına yüklenen anlamları iki ayrı yaklaşım üzerinden, Sombart ve Weber’in yaklaşımları ile Alman Tarih Okulunun yaklaşımları üzerinden eleştirdikten sonra Marx’ın yaklaşımına katılır ve onu çeşitli tarihsel olgularla zenginleştirip geliştirir. Dobb, III. Edward ile Elizabeth devri arasındaki yaklaşık iki yüzyılı aşkın dönemi (1327-1558) bir geçiş dönemi olarak nitelemekle birlikte buna önemli uyarılar ekler:

Bu, kapitalist ilişkilerin embriyonunu içermek ve hatta kendi dışındaki sermayeye bağımlılaştırmanın belirtilerini taşımakla birlikte henüz kapitalist olmayan, **zenaatkar ya da köylü tipi**, çalışan-mal sahibinin üretimine dayanan **küçük üretim biçimidir**.(a.b.ç.) Ancak bu tip ekonomi, toplumda tâbi bir öge olarak kaldı. Ayrıca unutmamak gerekir ki, küçük toprak kiracılarının çoğu, para rant ödemelerine karşın (ki bu, 'ekonomik rant' olmaktan çok örfi bir ödeme idi) hala manoryal otoriteye çeşitli yollardan bağlı ve bağımlı kaldılar. (...) Kırsal kesimde, üreticiler ile bunların lordları ve ustaları arasındaki toplumsal ilişkiler, Ortaçağdaki özelliklerini büyük ölçüde korudu ve en azından feodal düzenin dokusu büyük ölçüde ayakta kaldı. (Dobb, 1992: 19-20)

Dobb, ticaretin neden feodalizmin çözülüşünde belirleyici olmadığına İngiltere'den olgusal tarihi örnekler vermekle yetinmez, İkinci Serflik olayının da bu düşüncenin tam zıddında yer aldığını göstererek vurgular. Nüfus artışı, ticaret gibi dışsal etkenleri tâli kabul eder. Kentlerin ve ticaretin feodalizmin çözülmesinde etkili olduğunu kabul etse de, ticaretin çözücü/devrimci değil, tutucu bir etki yapacağına ısrarlıdır. Pirenne'in (ve sonradan Sweezy ve onları izleyenlerin) tam aksi kutbunda yer alarak, kentlerin ve ticaretin kapitalizmin nüvesi olarak değerlendirilmesini yanlış bulur. Marx'ın "Kapitalist Çağ"ı 16. yüzyıldan başlatmasında olduğu gibi, Dobb da bu çağı İngiltere özelinde 16. yüzyılın ikinci yarısından (Elisabeth döneminden) başlatır. Ama devletin, XVII. yüzyıldaki iç savaştan veya bir burjuva devrimi olarak nitelediği 1640 İngiliz Devrimi'nden önce bir kapitalist devlet olarak adlandırılmayacağını özenle vurgular (Dobb, 1977a: 79-93). Aslında bu C. Hill'in netleştirdiği bir görüştür ve sadece devleti değil toplumu da kapsar; Dobb da C. Hill'e gönderme yaparak bunun altını çizer: "XVI. yüzyıl İngiltere'sinde, toplumun feodal karakteri hâlâ egemen olduğu gibi Devlet de hâlâ feodal bir devlettir ve Cromwell devrimi burjuva devrimini temsil etmektedir" (Dobb, 1977b: 9).

Dobb'un asıl vurgusu, İngiliz örneğini izleyerek, küçük üreticinin kapitaliste dönüştüğü yolu öne çıkarması ve bunu bütün tarihsel örnekler bakımından devrimci yol olarak çözümlemesidir (Dobb, 1977a: 89). Aslında burada da Marx'ın yolunu izlemektedir. Marx da, İngiliz örneğine "tek yol" rolünü vermeden şöyle diyordu:

Feodal üretim tarzından kapitalizme geçiş iki biçimde gerçekleşiyor. Üretici, Ortaçağın doğal tarımsal ekonomisine ve kent sanayiinin korporatif zanaatkarlığına zıt bir biçimde tüccar ve kapitalist oluyor. İşte gerçek anlamda devrimci yol budur. Veyahut tüccar doğrudan doğruya üretime el koyuyor. Bu ikinci yol tarihte bir geçiş rolü oynamış olsa da, eski üretim tarzını kendine temel aldığı için aslında onu kökünden değiştiremiyor. (Marx, 1969: 342)

Marx, kapitalist ilişkilerin Eski Rejim aleyhine her ilerleyişini “devrimci” olarak kabul ederken, daha sonra Dobb’un da vurgulayacağı gibi, özellikle ilk sermaye birikiminin temelini oluşturan küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesi üzerinde durmaktaydı: “İlk sermaye birikimi tarihinde, oluşum halindeki kapitalist sınıfın ilerlemesinde kaldıraç rolünü oynayan bütün devrimler, özellikle de büyük kitleleri üretim araçlarından ve geleneksel varlık koşullarından zorla kopararak onları ansızın emek pazarına sürenler, tarihte çığır açarlar.” Bu ünlü cümlenin devamı şöyle:

Ama tüm bu evrimin temeli, çiftçilerin topraksızlaştırılmasıdır. Bu şimdikiye kadar sadece İngiltere’de köklü bir biçimde tamamlanabildi: bu nedenle bu ülke bizim sunumumuzda zorunlu olarak başrolde olacaktır. Ama Batı Avrupa’nın bütün diğer ülkeleri de, ortamına göre farklı yerel renklere bürünse veya daha dar bir kalıba sıkışsa veya daha az belirgin bir karaktere sahip olsa veya farklı diziliş sıralarını izlese de aynı hareketin yolunu izlerler. (Marx, 1971: 156)

Sonuç

İşaya Üşür, Geçiş Tartışmaları’nı asıl başlatanın, 1640’ın 300’üncü yılında yani 1940’ta C. Hill’in (1983) kitabının yayınlanması olduğunun altını çiziyor:

Hill bu kitabında 1640 Devrimi’nin hem iktisadi ve sınıf içeriğini ortaya koyuyor, hem de Devrim’in özelde İngiliz kapitalizminin gelişme süreci içindeki yeri ve önemini tartışıyordu. (...) Hill’e göre 1640’da İngiltere’de devlet, esas olarak, ‘feodal’ bir devletti; fakat öte yandan ekonomi kapitalistleşiyordu. Ekonomide egemen olma yolundaki burjuvazinin önünde feodal sınıfların sözcülüğünü yapan devlet artık bir engel idi. (Üşür, 1992: 438)

Dobb, 1946’da yayınlanan kendi kitabıyla bu tartışmaya katılıyor, ama çok daha kapsamlı bir ele alış bakımından kendisi de bir tartışma başlatmış oluyordu; ve bu tartışma Hill dâhil dönemin bütün önemli marksist tarihçilerini içine çekmekte gecikmiyordu.

Aslında Dobb’un kitabı birçok bakımdan tam zamanında gelmişti. “Kapital”in ilk cildinin yayınlanışının (1867) üzerinden 80 yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına ve iktisat tarihi alanında XX. yüzyılın ilk yarısında yoğun yayınlar yapılmış olmasına karşın, “kapitalizm” teriminin kullanılmasında henüz ortak bir ölçüt bulunamaması, bu terimin kavram değeri taşıyıp taşımadığının hâlâ tartışma konusu yapılması, hatta bazılarınca “siyasal bir slogan” olarak görülüp reddedilmesi, “kapitalistik” gibi terimler icadedip “kapitalizme belirli bir tarihsel sistem olarak anlam vermenin dolaylı yoldan yadsınması” çabalarının

tam ortasında çıkmıştı Dobb'un kitabı (1992: 3-11).

Geçiş Tartışmaları da buradan fazlasıyla besleniyordu. Marx'ın esas olarak İngiliz örneğini izlemiş olması, kitlesel bir mülksüzleştirme temelinde gelişen bu "klasik geçiş" yolu için yapılan soyutlamayla kapitalistler-işçiler-toprak sahipleri üçlüsü arasındaki ilişkilerin öne çıkarılması, diğer geçiş yollarının da tartışmaya dahil edilmesine engel oluşturmamıştır. Kaldı ki Marx da, yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere, feodalizmden kapitalizme geçişin iki yolundan söz ediyordu. Japon tarihçisi Takahashi'nin (1977) yolunu izleyen Fransız tarihçisi Soboul (1976: 339) da, burjuva devrimini "aşağıdan" ve "yukarıdan" ikili ayrımı yapılarak tanımlamakta, ama merkeze Kita Avrupası ülkelerini oturtmaktaydı:

Fransız yolu (Lenin'e göre 'burjuva-köylü' yolu), geçiş sürecinin birinci türünü yansıtır: Bu eşsiz devrimci yolla, üç yıla yakın bitmez tükenmez ayaklanmalarla köylü kitleler feodalitenin tümünden yıkımını **aşağıdan** dayatmışlardır. Prusya yolu (Lenin'e göre 'burjuva-toprak ağası' yolu) bu sürecin ikinci türünü yansıtır: Bu, toprak aristokrasisi ve onun hizmetindeki devletin, **yukarıdan** bahsettikleri bir reformla belirledikleri uzlaşma yoludur; yeni toplumda eski üretim tarzının ve geleneksel üretim ilişkilerinin önemli kalıntıları varlığını sürdürür. Elbette toplumun kapitalist dönüşümü yavaş yavaş ilerledikçe bu kalıntılar da değişime uğramışlardır. Kapitalist rejim altında feodal kalıntılar ne denli güçlü kalmış olurlarsa olsunlar, feodal üretim ilişkileri esaslı dönüşümlerden geçmiştir. (Soboul, 1976: 339)

Bütün bu tartışmaların gösterdiği gibi, bazı tarihçiler/sosyal bilimciler İngiliz yolunu tek yol olarak benimserken, bazıları üç yola atıfta bulunuyor, bazıları ise -Marx'tan hareket ederek- ikili bir ayrımı tercih ediyor. Üçlü yol kapsamında, İngiliz yolu, köylü yolu (Fransız ve Amerikan yolu) ve burjuva-junker yolu (Prusya ve kısmen Rusya (Lenin, 1973: 252) yolu) dikkate alınıyor. Dobb, Soboul, Takahashi gibi tarihçiler ise, devrimci (aşağıdan devrim) ve evrimci (yukarıdan dönüşüm veya uzlaşma yolu) olmak üzere ikili bir ayrımı üzerinden çözümlenmelerini geliştirmeyi tercih ediyorlar.

Bazı yazarlar ise, tarihçi A.Soboul'un tezlerinin aksi kutbuna yerleşerek, Fransa'da "kırlarda feodalizmden kapitalizme geçişin ikinci yoldan da ilerlediğini" kabul ediyorlar (Grenon ve Robin, 1976: 17). Biz bu konuda erken bir değerlendirmemizde şu yorumu yapmıştık: "Bu sorun üzerindeki tartışma henüz kapanmış sayılmaz; çünkü, bir kere çok farklı ideolojik konumları ilgilendiriyor ve ikincisi, daha güçlü bir neden olarak, geçiş sorunu sadece donmuş tarihsel düzeyiyle sınırlı kalmayıp bugünün devlet biçimleri ve kurumları üzerine yapılan analizlerde dahi az çok önemini koruyor" (Poulantzas, 1974: 28). Esasen, Dobb'un İngiliz örneğinde iki yolun birden görüldüğünü çözümlemesine kattığını dikkate alırsak, bir "tipolojiye adını veren ülke örneklerinde bile 'saf

bir yol'un varlığı öngörülemez. Bununla birlikte, bu bizi böyle bir tipolojinin yöntemsel düzlemde sunduğu önemi yadsımaya götürmez; sadece karmaşık bir sürecin varlığını kabul etmeye zorlar" (Oyan, 2016: 25-36).

Sonuç olarak, geçiş tartışmaları ucu açık bir tartışma konusudur ve yeni tarihsel araştırmalarla da sürekli beslenmektedir. İşte **sevgili İşaya** çok önemli bir uğraşa girişerek, bu çetrefilli konuda önümüzü aydınlatan kapsamlı bir "Takdim" yazısı kaleme almıştı. Zamanında çok fazla tartışmayı kışkırtmamış olabilir ve belki bu "sessizlikte" bizim de payımız vardı. Bununla birlikte, yoğun emek harcadığı bu akademik çabası, bizim bu yazımızın da belki göstermiş olabileceği gibi, onun geleceğe unutulmaz bir entelektüel miras bırakması anlamına da gelmiştir. Huzur içinde olmalısın değerli meslektaşım, insan eserleriyle yaşar. Elbette aynı zamanda dostlarının anılarında yaşar; ne mutlu ki sevgili Dostum ortak anılarımız hayli zengin.

Sonnotlar

¹ Sosyalist devrim, ekonomik temelde ve sosyal üretim ilişkilerinde üstten/iradi dönüştürme hamlelerine çok daha fazla alan açmak durumundadır elbette; çünkü kapitalist üretim ilişkilerinin feodalizmin bağrında gelişmesi örneğinde olduğu gibi bir sosyalist üretim ilişkileri ağının kapitalist toplumda yeşerip yayılması mümkün değildir. Kapitalizmden sosyalizme geçiş, bu üretim tarzlarının tam karşıt doğaları gereği, daha çatışmacı olacaktır. Feodalizmden kapitalizme geçiş ise her zaman devrimci bir yol izlemeyecek, üstyapıda daha uzlaşmacı/evrimci geçiş yollarından ilerleyebilecektir.

Kaynakça

Bloch M (1968). *La Soci t  F odale*. Paris: Armand Michel.

Dobb M (1977a). Une Réponse.  inde: Dobb ve Sweezy (der), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. 79-93.

Dobb M (1977b). Préface   l'édition de 1954.  inde: Dobb ve Sweezy (der), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. 7-11.

Dobb M (1992). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. Ankara: Belge Yayınları.

Dobb M ve P Sweezy (1977). *Du Féodalisme au Capitalisme: Problèmes de la Transition*. Cilt 2. Paris: Maspéro.

Grenon M ve R Robin (1976). A Propos de la Polémique sur l'Ancien Régime et la Révolution. *La Pensée*, 187. 5-30.

Hill C (1983). *1640 İngiliz Devrimi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Hilton R (1977). Qu'entend-on par Capitalisme. İçinde Dobb ve Sweezy (der), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. 177-195.

Kılıçbay M A (1982). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Lénine V I (1973). Programme Agraire de la Social-Démocratie dans la Première Révolution Russe de 1905-1907. *Oeuvres Complètes C. 13*, Paris ve Moskova: Editions Sociales ve Editions du Progrès.

Marx K (1969). *Le Capital*. Kitap 3, C.1, Paris: Editions Sociales.

Marx K (1971). *Le Capital*. Kitap 1, C.3, Paris: Editions Sociales.

Oyan O (1978). *Le Développement du Capitalisme Dans l'Agriculture de Turquie*. 2 Cilt, Paris-I Panthéon-Sorbonne Üniversitesi.

Oyan O (1983a). 1980'ler Türkiye'sinde Feodalizm Tartışmaları ve Bir Feodalizm Anlayışı. *Yarın*, S. 27: 27-28 ve S. 28: 16-20.

Oyan O (1983b). Batı Avrupa Feodalizmi ve Pirenne'in Tezleri. *Bilim ve Sanat*, S.34, Ekim, s.29-37.

Oyan O (1984). Hz. Muhammed ve Charlemagne. *Bilim ve Sanat*. 45, Eylül. 26-30

Oyan O (1987). Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine. *11. Tez*, 8. Kitap. 280-301.

Oyan O (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayınevi.

Oyan O (2016). *Feodalizmden Kapitalizme. Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan O (2021). Sunuş. İçinde: S Şahinkaya ve A A Eren (der), *Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Yazıları: Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*. Ankara: Dost Kitabevi, 11-14.

Poulantzas N (1974). *Les Classes Sociales dans le Capitalisme Aujourd'hui*. Paris: Editions du Seuil.

Soboul A (1976). *Problèmes Paysans de la Révolution 1789-1948*. Paris: Maspéro.

Şahinkaya S ve A A Eren (der) (2021). *Prof. Dr. İşaya Üşür'ün Yazıları: Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*. Ankara: Dost Kitabevi.

Takahashi K (1977). "Contribution à la Discussion", İçinde Dobb ve Sweezy (1977) (der.), *Du Féodalisme Au Capitalisme : Problèmes De La Transition*. Cilt 1: 95-139.

Üşür İ (1992). 'Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler' ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim. İçinde M Dobb (der), *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Ankara: Belge Yayınları, 355-452.

İletiş

Prof. İşaya Üşür'ü Anarken...

Oktar Türel, ODTÜ İktisat Bölümü Emekli Öğretim Üyesi

E-posta: oturel@metu.edu.tr

Mayıs 2020’de yitirdiğimiz meslektaş ve dostumuz Prof. İşaya Üşür, düşüncelerini kitap “form”uyla değil, makale, bildiri ve panel katkıları ile topluma iletmeyi yeğleyen bir siyasal iktisatçıydı. Nasıl tüm öykü yazarlarından roman yazması, şairlerin yapıtlarını ille de destansı kalıplara yerleştirmesi beklenmiyorsa, iktisatla uğraşan sosyal bilimcilerin de toplumla kendi tercih ettikleri kanaldan iletişim kurmaları anlayışla karşılanmalıdır. Ne var ki, yaptıkları tercih, çeşitli dergiler ve yazılı/görsel ortamlara dağılmış çalışmalarına okurların erişimini güçleştirebilir. İşaya’nın sayıları kırka yaklaşan bilimsel makalesi ve diğer ürünleri için de benzer güçlükler söz konusudur.

Şahinkaya ve Eren (2021), İşaya’nın sanayileşme, teknolojik gelişme ve “bilgi toplumu”na ilişkin on makalesini derleyerek, bu güçlüğün kısmen de olsa aşılmasına önemli katkı sağlamışlardır. Dileğim, yakın gelecekte İşaya’nın diğer siyasal iktisat ana temalarına ilişkin yazılarından da buna benzer seçkilerin derlenmesi ve okurlarla yeniden buluşturulmasıdır.¹

Ben bu iletişim ile daha mütevazı bir uğraşa yönelerek, İşaya’nın bugün de hâlâ anlamlı ve öğretici bulduğum beş çalışmasına *Mülkiye* okurlarının dikkatini çekmek istiyorum. Bu çalışmaların ilk ikisi, Türkiye ekonomisi bağlamında, “alternatif iktisat politikaları”nı ve “istikrar”ı konu almaktadır. Bunları izleyen iki çalışma, “kriz” sözcüğünün kavramsallaştırılmasına ve somut bir örnek olarak XVII. yüzyıl kapitalizminin krizini irdelemeye ilişkindir. Son çalışma ise “küreselleşme”ye odaklanmaktadır.

Söz konusu beş çalışmayı birbirine bağlayan bir ortak damar var: İşaya, iktisat tartışmalarının anlamlı ve anlaşılabilir olması için, kullanılan kavramlar ile neyin kastedildiği üzerinde bir uzlaşa sağlamanın gerekliliğine sık sık işaret etmiştir; ele alacağım çalışmalarında bu konudaki duyarlılığını gösteren ifadelerin yer aldığına aşağıda değineceğim. ²

İşaya ““Alternatif” İktisat Politikaları Tartışmalarında Gözlenen Bazı Eğilimler Üzerine Bir Not” başlıklı iletisinde ülkemizdeki 24 Ocak 1980 kararları ve onları izleyen iktisat politikalarına yandaş ve karşı olanların nasıl tavır aldıklarını özetler; yandaş çevrelerce ileri sürülen “başka bir alternatifi olmadığı” savını reddeder (Üşür, 1986). Bu savın 1980’li yıllarda gelişmiş kapitalist ülkelerde dile getirilmiş biçimi, anımsanacağı gibi, TINA (there is no alternative) sloganıydı.

İşaya, anılan iletisinde her iktisat politikası demetinin amaç ve araç değişken kümelerinden oluştuğunu kaydeder. Amaç değişkenler açısından bakıldığında, her iktisat politikası demeti kendi normlarını getirir; bu normlar da toplumsal ve siyasal tercihler içerir. Kapitalist üretim ilişkileri veri alınmak üzere, her bir amaç kümesinin temsil ettiği birbirinden farklı alternatifler mevcuttur (örneğin parasalcı, ya da Keynesçi alternatifler) ve bunlar toplumun temel sınıf ve katmanları üzerinde farklı etkiler yaratır. Araç değişkenlerin seçimi ve tasarımı ise, özü itibarıyla, teknik bir sorundur.

İşaya, alternatif iktisat politikaları bağlamında biri kuramsal, diğeri ise pratik iki sorun alanına değinir. Bunlardan ilki, alternatif iktisat politikalarının sermaye birikim tarzı ile ilişkisidir ve bizi şöyle bir soruya götürür: Her bir büyüme stratejisi, zorunlu olarak beraberinde farklı politika araçlarını da getirir mi? İkinci sorun alanı ise iktisat politikası paketini uygulayacak devlet aygıtının niteliği ve bu aygıtın demokratik pratiklere ne derecede açık olduğudur. İşaya, iletisinde bu sorun alanlarının özellikle ikincisi üzerinde, fazla ayrıntıya girmeden durur.

İşaya’ya göre “sol” siyasetin iktidarda başarılı olmak için alternatif iktisat politikaları geliştirmek durumunda olduğu savı, kapitalist düzen içinde politika üretecek sosyal demokrat hareketler için geçerli olabilir. Marksist sol, iktisat politikalarının ekonomik ve toplumsal etkileri üzerinde düşünmek ve tavır belirlemek durumundadır; ancak onun önüne düzen için ve düzeni işletmek üzere alternatif iktisat politikası tasarımları üretimini temel bir uğraş olarak koymak anlamlı değildir.

İşaya’nın “Neyin İstikrarı, Nasıl İstikrar?” başlıklı makalesi (Üşür, 2001b) Türkiye’nin 2001 krizi sonrasında hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (kısaca GEGP, Nisan 2001) üzerine bir eleştiri yazısıdır. İşaya, bu çalışmasında Marx’ın basit ve genişletilmiş yeniden üretim şemalarına kısaca atıfta bulunduktan sonra, şunu vurgular: Eğer bir ulusal ekonomi, yeterli düzeyde yatırılabilir artık üretemiyorsa, dış âlemden borçlanarak başka ekonomilerin ürettiği ekonomik artıktan yararlanma yoluna gidebilir. Alınan borç, ulusal ekonomide yaratılan artığı büyütüp, ona borcu geri ödeme potansiyeli kazandırıyor, ilke olarak, darboğazla karşılaşılması söz konusu değildir.

Ancak Türkiye, 1980’li ve 1990’lı yılların küreselleşme süreci ve söylemi

İNİNDE DÜNYA EKONOMİSİ İLE ÜRETİM YOLUYLA DEĞİL, FİNANS YOLUYLA BÜTÜNLEŞMEYİ YEĞLEMİŞTİR. BÖYLE BİR BÜTÜNLEŞMEDE KARŞILIKLI BAĞIMLILIK İMA EDEN YATAY ULUSLARARASI İLİŞKİLERDEN ÇOK, DÜŞEY / HİYERARŞİK İLİŞKİLER GEÇERLİ OLUR; ÜRETİM TABANINI YETERİNCE GENİŞLEMİYEN BİR EKONOMİ, SAVUŞTURDUĞU KRİZDEN BİR SÜRE SONRA YENİSİNE YUVARLANIR,

İŞAYA'YA GÖRE GEGP, ÜRETİM ODAKLI BİR EKONOMİ TASAVVURUNDAN UZAKTIR. GEGP'DEKİ ANLATI, ASLINDA, ULUSLARARASI FİNANS SERMAYESİNİN YURTIÇI FİNANS SERMAYESİ İLE BÜTÜNLEŞEREK DOĞRUDAN ÜRETKEN SERMAYE ÜZERİNDE BAŞATLIK KAZANMASININ ÖYKÜSÜDÜR. 1990'LI YILLARDA İÇ FİNANS ÇEVRELERİ, DIŞ ÂLEMENDE BORÇLANARAK BÜYÜK ÇAPLI KAMU AÇIKLARINI FİNANSE EDEGELDİĞİNDEN, GEGP YAZARLARI SORUNA DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE İŞLEMLERİNİ EN AZA İNDİREREK ÇÖZÜM ARAMIŞLARDIR. BÖYLELİKLE PİYASALARDA EŞGÜDÜM SAĞLAYICI VE ENFORMASYON AKIMLARINI YÖNLENDİRİCİ OLMASI GEREKEN DEVLET, UZUN DÖNEMLİ ÜRETİM VE TEKNOLOJİ GELİŞTİRME VİZYONUNDAN UZAKLAŞMakta, FİNANS SERMAYESİNİN ETKİLERİNE TÜMÜYLE AÇIK VE BAĞIMLI HALE GELMEKTEDİR.

İŞAYA, GEGP'NİN YAPISAL SORUNLAR ARASINDA SAYDIĞI TARIM SORUNLARI İLE SINIRLI VE YÜZEYSEL BİÇİMDE İLGİLENDİĞİNİ, TÜTÜN VE ŞEKER PANCARI GİBİ BAZI ÜRÜNLERDEKİ PİYASA SORUNLARINA ODAKLANMAKLA YETİNDİĞİNİ VURGULAR. OYSA BİYOTEKNOLOJİYE YATIRIM YAPAMAMIŞ VE VERİMLİLİĞİNİ ARTIRAMAMIŞ BİR TARIMSAL EKONOMİ, UZUN DÖNEMDE GIDA ÖZYETERLİLİĞİ VE ULUSLARARASI REKABET SORUNLARINI ÇÖZEMEZ. İŞAYA'NIN KULLANDIĞI MAKRO VERİLERE GÖRE 2001'DE TARIMDA KİŞİ BAŞINA ÜRETKENLİK, TARIM DIŞI ÜRETKENLİĞİN YAKLAŞIK 1/5'İDİR. BÖYLE BİR YAPIDA, UZUN DÖNEMDE KORUNAMAZ VE SÜRDÜRÜLEMEZ; ÇARELER ÖNCELİKLE TÜRKİYE TARIMININ ÇAĞDAŞ BİLİM VE TEKNOLOJİ İLE BULUŞMASINDA ARANMALIDIR.

ONUN, 1986'DAKİ ÖNERMELERİNİN UZANTISINDA, TÜRKİYE'NİN OCAK 1980'DEN SONRAKİ EN KAPSAMLI EKONOMİK İSTİKRAR PAKETİ OLAN GEGP'YE "BAŞKA BİR ALTERNATİF OLMADIĞI" SAVININ DA REDDEDİLMESİ GEREKTİĞİ AŞIKÂRDIR.

İŞAYA, "KRİZ: BİR 'KAVRAM'A AÇIKLAMA NOTU" NDA (ÜŞÜR, 1998) "KRİZ" SÖZCÜĞÜNÜN BUGÜNKÜ ANLAMINA EPEY YAKIN BİÇİMİ İLE İLKİN XVII. YÜZYIL BAŞLARINDA KULLANILDIĞINA İŞARET EDER: "BİR ŞEYİN GELİŞMESİNDE YAŞAMSAL ÖNEM TAŞIYAN, YA DA KESİN AŞAMA; DÖNÜM NOKTASI, DAHA İYİ, YA DA DAHA KÖTÜ BİR GELİŞMENİN YAKIN OLDUĞU DURUM." XIX. YÜZYILA GELİNDİĞİNDE KAPSAM, "BİR RAHATSIZLIK VE GERİLİM DÖNEMİ" Nİ İMA EDECEK BİÇİMDE GENİŞLEMİŞTİR; GÜNÜMÜZDEKİ KULLANIM DA BÖYLEDİR.

İKTİSAT BİLİM OLMA YOLUNDA GELİŞİRKEN, KENDİSİNE MODEL / METAFOR OLARAK NEWTON'CU FİZİĞİ ALMIŞTI; EKONOMİDE UZUN DÖNEMLİ DENGE DURUMUNDAN UZAKLAŞILMASI BİR KRİZ GÖSTERGESİ OLARAK ALGILANIYORDU. XVIII VE XIX. YÜZYILLARDA İKTİSADA BİYOLOJİ METAFORU GİRDİ. BU EVRİMCI ANLAYIŞA GÖRE, ÇEVRESİNDE GELİŞEN YENİ OLUMSUZ ŞARTLAR KARŞISINDA CANLI ORGANİZMALARIN KENDİ İÇ DENGELERİNİ

yeniden tesis etmeleri (homeostasis) gibi, ekonomik kriz yeni bir dengeleyici mekanizmayı harekete geçirmekteydi. İşıya'nın, yapısal ve tarihi bir değişmeyi ima ettiği için, bu anlayışa daha yakın durduğu seziliyor.

Eğer kriz bir değişmeyi ima ediyorsa, kriz öncesi ve sonrası durum arasında bir farklılaşma söz konusu olmalıdır. İşıya bu tür krizlere tarihsel yeniden yapılanma krizleri adını veriyor ve bunları "sahih krizler" sayıyor. Ona göre, popüler dilde kriz olarak nitelenen diğer uyumsuzluk ve dengesizlikler, konjonktür çevrimleri ve uzun dalgaların inceleme alanlarına girmelidir.

İki tür tarihsel yapılanma krizi düşünülebilir:

(1) Kriz sonrasında ekonomik sistem, nitel bir dönüşüme uğramamış, ama yeni şartlara uyum sağlayarak yeniden yapılanmış olabilir (örneğin XX. yüzyılda sosyal refah devletinin oluşumu, neo-liberal yapılanma, v.s.)

(2) Kriz sonrasında ekonomik sistemin işleyiş mekanizması ve dayandığı ilkeler nitel bir dönüşüme uğramış olabilir. İşıya, bu tür krizleri "geçiş dönemi krizleri" olarak adlandırmaktadır (örnekler: feodalizmin XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar süren çözülme krizi, Ekim Devrimi sonrasında Sovyetler Birliği'nde yaşanan kriz). Geçiş dönemi krizleri iniş-çıkışlıdır; önceden var olan toplumsal yapılar, üretim ilişkileri ve örgütlenmeleri ile toplumsal aktörlerin (*agents*) bir kısmı ortadan kalkar; bir kısmı ise nitel değişikliğe uğrayarak varlıklarını sürdürebilir. Geçiş süreçleri zihniyet, ideoloji ve toplum kesimlerinin dünya anlayışlarındaki köklü değişimler ile birlikte gerçekleşir.

XVII. yüzyıl bir dünya sistemi olarak kapitalizmin gelişmesi açısından çok kritik bir zaman dilimidir. Bu yüzyılın Avrupa'sı demografik, ekonomik, dinsel ve siyasal kriz öğeleri ile yüklüdür; anılan kriz öğelerine bir iklim değişikliğinin (küresel soğumanın) yarattığı olumsuz şok da eklenmiştir. Savaşlar, göç ve iklim değişikliği, özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında kayda değer nüfus azalmalarına yol açmıştır. Kriz ortamı, sadece Avrupa ile sınırlı kalmamıştır: Çin'de Ming hanedanı çökmüş, yerini Qing hanedanına bırakmıştır. Nedenleri az çok farklı olsa da Osmanlı ve (Japonya'daki) Tokugawa yönetimleri de kriz içindedir.

İşıya, "Kapitalizmin Tarihinde Krizler, I / XVII. Yüzyıl Krizi" (Üşür, 1994) başlıklı yazısında Avrupa'daki krizin temel açıklayıcıları üzerindeki farklı görüşleri özetler: Hobsbawm (1954) krizin ekonomik ve toplumsal öğelerini ön plana çıkarmaktadır. Trevor-Roper'e (1959) göre yaşanan kriz, toplum ve devlet ilişkileri açısından bir genel krizdir; gücü artan, merkezileşen, bürokratikleşen egemen prenslik ve krallıklar ile bölgesel / toprağa dayalı aristokrasiler arasındaki çatışmada tezahür etmektedir. Lublinskaya (1965) ise, Avrupa

coğrafyasındaki büyük toplumsal ve siyasal farklılaşmalar dolayısıyla, genel bir krizden söz edilmeyeceği kanısındadır.³

İşaya, anılan çalışmasında söz konusu genel krizin ekonomik öğeleri üzerinde özellikle durur; XVII. yüzyıl Avrupa'sındaki demografik dönüşümü, fiyat ve ücret hareketlerini, uluslararası ticaret ve üretim faaliyetleri ile kentleşme örüntülerini irdeler. Vurguladığı hususları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

(1) Büyüme ve genişleme eğilimlerinin ağır bastığı XVI. yüzyıla kıyasla, XVII. yüzyılda daralma ve durgunluk ön plana çıkmıştır;

(2) XVII. yüzyılın eşitsiz gelişmesi, iktisadi ağırlık ve çekim merkezlerinin yer değiştirmesine yol açmıştır;

(3) Bu yüzyılda teknolojik gelişmelerin görece sınırlı kalmasına rağmen, üretim yöntemlerinde (özellikle sınıai üretimin örgütlenmesinde ve üretim ilişkilerinde) kayda değer değişiklikler izlenmiştir (örneğin *putting-out*'un yaygınlaşması, zanaatkarların ve ticaret sermayesini değiştiren işlevleri, v.b.).

Çalışmasının sonunda İşaya, krizin ekonomik ve toplumsal açıklayıcılarını ön plana çıkararak üç yazarın araştırmalarına değinir. Bunlardan Chaunu (1955-60), kıymetli metal arzındaki yetersizlikler dolayısıyla uluslararası ticaretin karşılaştığı engellerin altını çizer;⁴ Le Roy Ladurie (1966) nüfus hareketleri ve gıda arzı arasındaki ilişkilere odaklanan Malthus'gil / Ricardo'gil bir senaryodan yola çıkar; Hobsbawm (1954) ise tekil ulusal deneyimlerden hareketle genel sonuçlara varmak yerine, kapitalist uluslararası ekonominin XVII. yüzyılda karşılaştığı engelleri aşma çabalarına odaklanır.

Nicel verilerin kıtlığı ve yetersizliği önünde, her üç yaklaşımın da cesur ve soyutlama düzeyi yüksek kuramsal modeller ürettiği, bunlardan hareketle muhkem genellemelere gitmenin çok güç olduğu söylenebilir. Açıkça altını çizmemiş olsa da İşaya'nın sempatileri soruna sistematik bir bakış getiren Hobsbawm'dan yana görünüyor.

İşaya'nın andığı makalesine koyduğu başlık, kapitalizmin daha sonraki tarihsel krizlerini incelemeye niyetli olduğunu düşündürüyor. Anlaşıyor ki, buna fırsat bulamamış.⁵ Benzer biçimde, 1990'lı yıllar ve sonrasında bazı araştırmacıların yaptığı gibi, XVII. yüzyılın Avrupa coğrafyası dışındaki ekonomik ve toplumsal krizlerini küresel bir anlatıya eklemlemeye yönelmemiş. Yine de bu makale, ele aldığı konuyla ilgilenmek isteyen ülkemiz okurları için çok yararlı bir başlangıç olma özelliğini hâlâ koruyor.

Küreselleşmenin üzerinde uzlaşmış bir tanımı yok; bu kavram (i) sermaye ve metaların; (ii) teknoloji ve enformasyonun; (iii) insanların artan uluslararası hareketliliğini, başka bir deyişle zaman ve mekânın görece kısılmasını / sıkışmasını ima ediyor. Oysa küreselcilik (globalizm), düzenlenmemiş küresel kapitalizmin mutlak doğruluğunu ve arzu edilirliliğini vaz eden serbest piyasa neoliberalizmine atıfta bulunmaktadır.

Bu iki kavram arasında bir ayırım yapmak, salt kuramsal açıdan değil, günlük hayatımızdaki pratik tavır alışlar açısından da yararlıdır (Üşür, 2001a: 129). İşaya, “Küreselcilik: Bir Değişmenin İdeolojisi Üzerine On Tez” başlıklı yazısında bu ayırımdan yola çıkarak ve Marx’ın “Feuerbach Üzerine Tezler”inden esinlenerek on tez ileri sürüyor.

Bu kısa iletişide bunları tümüyle yinelemek yerine, bazılarının altını çizmek, herhalde daha uygun olacaktır:

(1) Küreselcilik, tüketmeciliktir (consumerism); küreselleşen dünyada sadece metalar değil, bireyler, devletler, politikalar ve toplumsallık da tüketilmektedir.

(2) Küresel kapitalizm, ampirik düzeyde alınmış kararları onaylatma mekanizması olarak işlemektedir; demokrasiyi geliştirmeye katkı sağlayamaz.

(3) Küresel kapitalizm, doğuşunda kendisine içkin olan kozmopolitizmi aşındırmakta, yabancı (öteki!) düşmanlığını temellendirmektedir.

(4) Küresel kapitalizm, kendisini sanallaştırarak hedef olmaktan çıkma çabası içindedir; sol hareketler onun sanal değil, gerçek olduğunu ortaya koymalıdır.

İşaya’nın öğrencileri ve onunla bazı zaman dilimlerini paylaşma mutluluğunu tatmış meslektaş ve dostları, bu zarif ve hoşsohbet siyasal iktisat bilgesini hayatları boyunca sevgi ve özlemlerle anacaklardır. İşaya’yı şahsen tanımamış genç kuşaklar, onun yazılarını okuduklarında, eminim ki, şu düşünceyi içlerinden geçireceklerdir: “Ne iyi, bizim toplumumuzda bir İşaya Üşür yaşamış ve bu doğruları dile getirmiş.

Sonnotlar

- ¹ Oyan (2021), İşaya'nın feodalizmden kapitalizme geçişi derinliğine inceleyen Dobb'un (1946/1992) Türkçe'ye çevirisi için hazırladığı "Takdim"i yorumlarken, bu yoldaki ilk adımı da atmış sayılabilir (bkz. şr, 1992).
- ² İşaya, bu gerekliliği kavramların kendilerine özgü tarihsel evrimine bağlar: "Kavramların tarihi, onların kapsam, alan ve içeriklerinin değişme/dönüşme tarihidir" (şr, 2003: 211).
- ³ Görece yakın tarihli bir sentez çabası için, bkz. Parker (2013).
- ⁴ Chaunu'nun (1955-60) gözlemleri, XVII. yüzyılda merkantilist iktisat düşüncesinin niye yükselişe geçtiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.
- ⁵ şr (1990)'da incelenen XVII. yüzyıl İngiliz burjuva devriminin Avrupa'nın genel krizi incelemesi için çok yararlı bir zihin alıştırması olduğu kanısındayım.

Kaynakça

- Chaunu P (1955-1960). *Sville et L'Atlantique* (12 cilt). Paris: S.E.V.P.E.N.
- Hobsbawm E J (1954). The Overall Crisis of the Seventeenth Century. *Past and Present*, No.5 (May), 33-53; No.6 (Nov.), 44-65.
- Le Roy Ladurie E (1966). *Les Paysans de Languedoc*. Paris: S.E.V.P.E.N.
- Lublinskaya A D (1965/2008). *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx K (1972). Theses on Feuerbach. R. C. Tucker (der.) *The Marx-Engels Reader* içinde, New York: W. W. Norton & Company.
- Oyan O (2021). İşaya şr ve Geçiş Tartışmaları. *Mülkiye Dergisi*, 1020-1036.
- Parker G (2013). *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven: Yale University Press.
- şahinkaya S ve Eren A A (2021). *Prof. Dr. İşaya şr'n Yazıları / Sanayi, Sanayileşme ve Teknoloji*, Ankara: Dost Kitabevi.
- T C Hazine Müsteşarlığı (2001). *Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar*. Ankara: Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Matbaası.
- Trevor-Roper H R (1959). The General Crisis of the Seventeenth Century. *Past and Present*, No. 16 (Nov.), 31-64.
- Trel O (2021). İletişi. *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 1063-1070.

- Üşür İ (2003). Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları? *Praksis*, 10 (Yaz-Güz), 211-238.
- Üşür İ (2001a). Küreselcilik: Bir Değişmenin İdeolojisi Üzerine On Tez. *Mülkiye*, 25 (229), 127-130.
- Üşür İ (2001b). “Pâyend-i İstikrar” ya da Neyin İstikrarı, Nasıl İstikrar? *Mülkiye*, 25 (228), 19-32.
- Üşür İ (1994). Kapitalizm Tarihinde Krizler, I - 17’inci Yüzyıl Krizi. *Yeni Marksizm ve Gelecek*, 2, 122-160.
- Üşür İ (1992). Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim. M. Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler* (çev. A. Akar) içinde, İstanbul: Belge Yayınları, 356-466.
- Üşür İ (1990). Burjuva Devrimleri Bağlamında 17’nci Yüzyıl İngiliz Devrimi. *11’inci Tez Kitap Dizisi*, 10. 158-178.
- Üşür İ (1986) “Alternatif” İktisat Politikaları Tartışmalarında Gözlenen Bazı Eğilimler Üzerine Bir Not. *11’nci Tez Kitap Dizisi*, 2, 206-212.

Kesinleşmiş Bir Bütçe Hesaplaşması Örneği: Millî Eğitim Bakanlığı¹

Aziz Konukman, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0269-3245>
E-posta: azizkonukman@gmail.com

Bizde genellikle bütçe tartışmaları Meclis'e sevk edilmiş bütçe teklifi üzerinden yapılır. Oysa bu belgede yer alan kamu hizmeti üretimine yönelik olarak tahsis edilecek ödenekler bir öngörüden ibarettir, cekli caklı cümlelerle kurulan politika tedbirleri ise vaatten öteye geçemez. Ama neredeyse tüm enerjinin bütçe teklifi üzerine yoğunlaştırıldığı, birlikte görüşülen Kesin hesap (KHES) yasa teklifi görüşmelerinin ise adeta usulen gerçekleştirildiği görülür. Nedense, kaynak tahsisin gerçekleşmiş olduğu geçmiş bütçe uygulaması pek önemsenmez.

Bu tespitimiz 'önceliği ikincisine verelim' anlamına gelmemeli. 'İkisi de aynı ölçüde önemsenmelidir' diyoruz. İlkinin (gelecek yılın bütçesinin) vaatlerinin gerçekçi bir zemine oturup oturmadığı ikincinin (içinde bulunulan yıldan önceki bütçenin) uygulama sonuçlarına bağlıdır. 'Perşembe'nin gelişi Çarşamba'dan belli olur' değişimindeki gibi. Kaldı ki, yasama erkine ait bütçe hakkının bir yönü bütçe yasası ile yürütme erkinin harcama yapmasına ve gelir tahsil etmesine 'izin verme ve sınırlandırma' iken diğer yönü bütçe uygulandıktan sonra uygulama sonuçlarını KHES yasası ile 'denetleme'. Bu açıdan yasaya dönüşen bu iki teklif, Meclis'in bütçe hakkının birbirini tamamlayıcı iki unsuru niteliğindedir. Dolayısıyla, bütçe uygulandıktan sonra, Meclis adına yapılan denetimler de en az bütçenin kanunlaşmasından ve uygulanmasından önce verilen izin ve sınırlandırma kadar önemlidir.

Bu eksikliği bir nebze de olsa gidermek amacıyla, KHES teklifiyle birlikte sunulan kamu idarelerinin faaliyet raporları ve bunların üzerinden hazırlanan Sayıştay denetim raporlarından hareketle Millî Eğitim Bakanlığı özelinde eski defterleri ve hesapları karıştırıp masaya yatırmaya çalışacağım. Ama öncesinde belirtmek isterim, bu raporların ikincisine, yani Sayıştay denetim raporlarına yandaş medyanın dışındaki medyanın ve sosyal medyanın ilgisi Meclis'in gösterdiği ilgiden daha fazladır. Ama ilginin daha çok yolsuzluk, usulsüzlük vb. konularla sınırlı olduğunu da vurgulamamız gerekiyor. Haksızlık etmeyelim, bu konuların dışındaki denetim bulgularına sayıları az da olsa dikkat çekenler de var.

Öncelikli olarak çok önemsemiş olmama rağmen göz ardı edilmiş bir denetim bulgusunu değerlendireceğim. Daha sonra denetim raporlarında her nedense çok önemli olmalarına rağmen yer verilmeyen iki konuya ele almaya çalışacağım.

İlk konu, son eski defter ve hesap olan Millî Eğitim Bakanlığı (MEB) 2019 Yılı Sayıştay Düzenlilik Denetim Raporu'nda yer alıyor. Konumuz, "Denetim Görüşünü Etkilemeyen Tespit ve Değerlendirmeler" bölümünde yer alan 13 adet bulgudan sonuncusu. "Ödenek Üstü Harcama Yapılması" başlıklı bu bulguda Personel ve Sosyal Güvenlik Kurumu Prim Giderleri ile Mal ve Hizmet Alımlarına ilişkin Bakanlıkça ilgili yasal düzenlemelere aykırı olarak 2019 yılında toplam 33.717.663.952,05 (33,7 milyar) TL ödenek üstü harcama yapıldığı tespiti yapılıyor. Sayıştay incelikli bir üslupla bunu ifade etmiş ama aslında yapılan resmen yasa dışı bir harcama. Çünkü 5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun Bütçe Uygulama Esaslarını düzenleyen 3. bölümünün "Ödeneklerin kullanılması" başlıklı 20. maddesinde; genel bütçe kapsamındaki kamu idarelerinin, ayrıntılı harcama programlarını hazırlayarak vize edilmek üzere Maliye Bakanlığına gönderecekleri; bütçe ödeneklerinin ise Maliye Bakanlığınca belirlenecek esaslar çerçevesinde, nakit planlaması da dikkate alınarak vize edilen ayrıntılı harcama programları ve serbest bırakma oranlarına göre kullanılacağı belirtildikten sonra 'Kamu idareleri, bütçelerinde yer alan ödeneklerin üzerinde harcama yapamaz' hükmüne yer verilmiş. Durum bu kadar net. Bunun mazereti de yok. Daha da vahim olan nokta, bu tutarın merkezi yönetim bütçesinde kaydedilen ödenek üstü harcamanın (42,7 milyar TL) yüzde 78,9'u düzeyinde olmasıdır. Yani Bakanlık neredeyse tek başına bu tutarı belirliyor. Bu bilgiyi Sayıştay 2019 Yılı Genel Uygunluk Bildiriminden (GUB) öğreniyoruz. Bu önemli bilginin bu raporda paylaşılarak öne çıkarılmaması oldukça manidardır. Bir başka manidar durum, bu hayati önemdeki bulguya "Denetim Görüşünü Etkilemeyen Tespit ve Değerlendirmeler" bölümünde yer verilmiş olmasıdır. Daha ne olsun ki? Bir bakanlık Meclis'in izin verdiği ödeneğin üstünde harcama yapıyor, yani ortada bütçe mütçe diye bir şey kalmıyor ve Sayıştay kalkıyor bu durumu ilgili bakanlık hakkındaki denetim görüşünü etkileyecek bir gelişme olarak görmediğini söylüyor. Gerçekten bu sözün bittiği bir yerdir. Bu durum sadece 2019 yılına özgü değil. 2017 yılına ait raporda da benzer bir tutum sergilenmiş. 2017'de Bakanlık tek başına merkezi yönetim bütçesinde kaydedilen ödenek üstü harcama tutarını belirlemesine rağmen (Bakanlık payı yüzde 72,2), 2 no.lu "Ödenek Üstü Harcama Yapılması" bulgusu denetim görüşünü etkileyecek bir gelişme olarak görülmemiş. Bir başka manidar durum, ilk kez 2017'de rapor edilen bu bulgunun gereğinin yapılmamış olmasıdır. Bir bulgu, "Denetim Görüşünü Etkilemeyen Tespit ve Değerlendirmeler" bölümünde yer aldığı gibi Sayıştay'ın "Düzenlilik Denetimi Temel Kavramları" kitapçığında belirtildiği üzere iki işlem yapılır. Önce bulguya yönelik kamu idaresinin cevabı özetlenir, varsa denetim ekibinin önerisine de yer verilir. Ardından müteakip yıllarda yapılan denetimlerde denetim ekiplerince, önceki yıl denetim bulgularına ilişkin olarak yapılan işlemlerin

takibi yapılır. Ancak görülüyor ki, 2017'deki ilk tespitin ardından bu iki işlem de başlatılmamış. Daha da vahim olan bir başka manidar durum, Ödenek Üstü Harcama Yapılması 2012 yılından (Sayıştay'ın ağ sayfasında raporların verilmesi bu yılda başladığı için daha önceki yılların eski defterlerine ulaşamamıştır) bu yana her yıl tekrarlanmasına rağmen bu olgunun 2017 ve 2019 yılı hariç bir denetim bulgusuna dönüştürülmemiş olmasıdır. Adeta bu olgu görmezden gelinmiştir. Örneğin 2012 ve 2013 raporlarında merkezi yönetim bütçesinde kaydedilen ödenek üstü harcamanın sırasıyla yüzde 98 ve 98,9'u oranında bir tutara ulaşılmasına rağmen bu yılların raporlarında bu bilgiye yer verilmemiş. Bu bilgiyi yine ne yazı ki, o yılların GUB'larından öğreniyoruz. 2014,2015 ve 2016 yılı raporlarında ise tablolarda gösteriliyor ancak üzerine bir tek söz söylenmiyor ve geçiştiriliyor. Oysa bu üç yılda da Bakanlık tek başına merkezi yönetim bütçesinde kaydedilen ödenek üstü harcama tutarını yine belirlemiş (söz konusu oran sırasıyla yüzde 98,6; 62,8 ve 80,3 olmuş).

Bakanlık açısından da manidar bir durum var. Sözü ettiğimiz 5018 sayılı yasada ödenek üstü harcamanın önüne geçebilmek amacıyla iki hükme yer verilmiş. İlkinde 'Yedek ödenek' başlıklı 23'üncü maddesinde "İdarelerin bütçelerine aktarılmak üzere, genel bütçe ödeneklerinin yüzde ikisine kadar Maliye Bakanlığı bütçesine yedek ödenek konulabilir. Bu ödenekten aktarma yapmaya Maliye Bakanı yetkilidir" deniliyor. İkincisinde ise "Merkezi yönetim bütçe kanunu tasarısının görüşülmesi" başlıklı 19'uncu maddesi son fıkrasında yer alan, "Merkezi yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin bütçelerindeki ödeneklerin yetersiz kalması halinde veya öngörülmeleyen hizmetlerin yerine getirilmesi amacıyla, karşılığı gelir gösterilmek kaydıyla, kanunla ek bütçe yapılabilir" hükmü ile ödenek yetersizlikleri halinde ek bütçe yapılabilmesi şartları belirlenmiş. Bunlar yetmiyormuş gibi, ayrıca her yıl bütçe kanununda yer alan "Gerektiğinde kullanılacak ödenekler" başlıklı maddenin birinci fıkrasında yer verilen bir hükümlerle personel giderleri ve sosyal güvenlik kurumlarına devlet primi giderleri ile ilgili olarak muhtemel ödenek üstü gider oluşumlarının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bakanlığın bu yolları denemeden ısrarcı bir şekilde yasadışı bir şekilde kendine izin verilen ödeneğin üstünde harcamaya devam etmesi düşündürücüdür. Üstelik Bakanlığın Personel ve Sosyal Güvenlik Kurumu Prim Giderleri için gerektiğinde kullanabileceği ödeneği bulabilme olanağına sahip olmasına rağmen ağırlıklı olarak bu kalem kaynaklı bir ödenek üstü harcamaya başvurması izahı güç bir durum yaratıyor. Bu süreçte Bakanlığın kusuru kadar, tamamlayıcı ödenek maddesinin uygulamada KHES yasa tekliflerinin vazgeçilmez bir maddesi olmasının da önemli bir katkısı vardır. Böyle bir maddenin varlığı, yasadışı bir harcamanın yıl içinde oluşabileceğini peşinen kabul etme anlamına geliyor. Bu sorun gerçekten çözülmek isteniyorsa ya bu maddeye teklifte yer verilmeyecek ya da Meclis ödenek üstü harcama tutarı için tamamlayıcı ödeneği vermeyecektir. Çünkü, Sayıştay'ın her yıl için hazırladığı GUB'larda da belirttiği üzere, bu husus Meclis'in takdirindedir. Meclis bu takdir yetkisini kullanarak tamamlayıcı ödeneği vermemelidir. Aksi

durumda geçmiş yıllarda olduğu gibi bu sorun varlığını sürdürmeye devam edecektir.

İkinci konu, önemine rağmen denetim bulguları arasında yer almıyor. İdare faaliyet raporlarında “Mali Bilgiler” başlığı altında yardım yapılan birlik, kurum ve kuruluşların faaliyetlerine ilişkin bilgilere yer verilmesi gerekiyor. Ancak MEB 2019 Yılı İdare Faaliyet Raporu’nda verilen bilgilerdeki yardım tutarı Bakanlığın bütçesinde yer alan “Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Yapılan Transfer” başlığını taşıyan bütçe kodunda verilen tutarla (bu bilgi raporla birlikte hazırlanmış olan mali tablolar kısmında yer alıyor) örtüşmüyor. İlkine göre aktarılan tutar 570,5 milyon TL iken, ikincisinde bu tutar 441,5 milyon olarak verilmiş. Anlaşıyor ki, Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi’ne yapılan 148 milyonluk yardım cari transferlerin bir başka kaleminde gösterilmiş. Öte yandan, Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Yapılan Transfer kalemin alt kalemi olan Dernek Vakıf ve Diğer Kuruluşlara Yapılan Cari Transfer tutarı ise konuyla ilgili bir başka raporda (Strateji ve Bütçe Başkanlığı-SBB- 2019 Yılı Genel Faaliyet Raporu) 428,6 milyon TL olarak verilmiş. Bu tutarın 422,5 milyonunun tek başına Türkiye Maarif Vakfına (TMV) aktarıldığı anlaşıyor. Bu durumda Dernek, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık vb. Kuruluşlara transfer başlığı altında 6 milyon TL yardım yapıldığı ortaya çıkıyor. Ancak bunların hangi kuruluşlar olduğu bilinmiyor. Ayrıca isimlerinin bilinmesi de yetmiyor, bu yardımlarla ilgili değerlendirmenin de yapılması gerekiyor. Çünkü, Kamu İdarelerince Hazırlanacak Faaliyet Raporları Hakkında Yönetmeliğin 15.maddesinin g bendi SBB Genel Faaliyet Raporu’nda bu tür bir değerlendirme yapılmasını zorunlu kılıyor. Ancak görülüyor ki, söz konusu raporda bu tür bir değerlendirme yapılmıyor ve dolayısıyla hangi derneğe, vakfa ve kuruluşa hangi kriterlerle yardım yapıldığı bilinmiyor. Bu sadece bu yıla özgü bir durum değil. 2012 yılından itibaren yayınlanan söz konusu raporlar incelendiğinde hemen her yıl istisnasız bu uygulamanın sürdürüldüğü görülüyor.

Yardım tutarı verisinin örtüşmediği bir diğer kalem, TMV’ye yapılan transfer tutarında görülüyor. Bakanlık raporunda bu tutar 422,5 milyon iken, Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın Kamu Hesapları Bülteni’nde sıfır olarak veriliyor. Yani bu vakfa bir kaynak transferi yapılmadığı ifade edilmiş oluyor. Bülten’de bu bilginin niye gizlendiğinin bir açıklamasının yapılması gerekiyor. Öte yandan dikkat çeken bir diğer nokta, TMV’ye yapılan transfer kaleminde öngörülen tutarın gerçekleşen aşmış olmasıdır. Bu kalemde gerçekleşen tutar sözünü ettiğimiz gibi 422,5 milyon iken, 2020 Yılı Bütçe Gerekçesi kitabının Merkezi Yönetim Bütçe Kanununa Eklenecik Belgeler bölümünde yer alan Merkezi Yönetim Bütçesinden Yardım Alan İdare, Kurum ve Kuruluşlar başlıklı 5 no.lu tabloda; Kar Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Yapılan Transferler kalemi kapsamında bu vakıf için 2019 yılında başlangıç ödeneği olarak 279,0 milyon lira öngörülmüş. Yani, gerçekleşen tutarın öngörülen tutarı aşması sonucu bu kalemde ödenek üstü bir harcama gerçekleşmiş. 143,5 milyonluk bu sapmanın açıklanması gerekiyor.

Ne yazı ki, bu tür bir değerlendirme Bakanlık raporunda yapılmıyor. Sayıştay ise, böylesine önemli bir konuya her nedense kayıtsız kalıyor.

Üçüncü ve son konu da ikincisinde olduğu gibi, önemine rağmen denetim bulguları arasında yer almıyor. MEB'in yandaş dernek ve vakıflarla imzaladığı protokoller ilgili bir değerlendirmeye yer verilmemesi oldukça manidardır. Üyesi bulunduğum Eğitim Sen'in tüm uyarı ve açıp kazandığı davalar sonucunda netleşen Danıştay kararlarına rağmen bu protokollerin sessiz sedasız sürdürülmeye çalışılması düşündürücüdür. Netleşen bu kararlarda, MEB'in asli görevlerinin, bir hizmetin taşeronla devredilmesini öngören bu protokollerde, örgün eğitimdeki öğrencilere yönelik bir kısım etkinliklerinin doğrudan diğer kurum, kuruluş ve bireyler tarafından yürütüleceğinin kabul edilmesiyle örgün eğitim kurumlarının kanuni idare ilkesine ve genel idare ilkesine aykırı olarak diğer kurum, kuruluş ve bireylerin faaliyet alanına dönüştürüldüğü yönünde eleştiri yapılarak bir kamu hizmeti olan eğitim-öğretim hizmetinin devletin hizmet alanı içerisinde ancak genel idare esaslarına göre memurlar ve diğer kamu görevlileri eliyle yürütülmesi gereğine dikkat çekiliyor. Manidar olan bir başka tutum, MEB'in, yargı kararlarıyla iptal edilen protokollerin bazılarını başka bir isim altında devam ettirmiş olmasıdır. Bir diğer manidar durum protokol imzalanan kuruluşlara TOBB'un eklenmiş olmasıdır. Eğitim Sen'in dava konusu yaptığı iş birliği ile MEB'in ilgili mevzuat hükümleri uyarınca mesleki ve teknik eğitimde parçası olduğu eğitim ve öğretim hizmetinin devlet adına yürütmesindeki gözetim ve denetim sorumluluğu resmen ortadan kaldırılıyor. Anayasa'nın bu konudaki amir hükmü çok açıktır: Kamusal eğitim devletin temel sorumluluğudur. Eğitimci niteliği taşımayan kişi ve kurumlara devredilemez. Devrediliyorsa Anayasal bir suç işleniyor demektir. Eğitim Sen'in MEB'in asli görevlerini protokoller aracılığıyla farklı kurumlara devretme girişimlerine karşı duruşu bu açıdan önemsenmeli ve desteklenmelidir. Bu olumsuzluklara rağmen Bakanlık raporunda Mesleki ve teknik eğitim kurumları ile sektör arasında iş birliği protokolleri artırılacaktır (s.45) denilerek bu politikada ısrarcı olunması düşündürücüdür. Ayrıca bu tutum Raporda yer alan "22 Kasım 2019 tarihinde Bakan Yardımcısı Reha DENEMEÇ'in başkanlığında Talim ve Terbiye Kurulu Başkanı, Genel Müdürler ve İl Millî Eğitim Müdürlerinin katılımıyla yapılan toplantıda Millî Eğitim Bakanlığı aleyhine açılan davalar hakkında açıklamalar yapılarak dava sayılarının azaltılmasına yönelik çözüm önerileri üzerinde durulmuştur"(s.102) şeklindeki tespitle çelişiyor. Bakanlık bu tespitinde gerçekten samimi ise, Danıştay kararlarıyla da kanıtlandığı üzere bu uygulamadan vazgeçmek durumundadır.

Eski defterlerin ve hesapların karıştırılması sonucu yapılan tüm bu tespitler, söz konusu sorunların giderilmesi yönünde bir adım atılmaması durumunda 'Perşembe'nin gelişi Çarşamba'dan belli olur' değişi bir kez daha geçerli

olacaktır.2021 yılı bütçe teklifi Meclis'e sunulup görüldüğü, sözünü ettiğimiz sorunları bu kez daha ağırlaşmış boyutlarıyla yayınlanacak 2020 yılı raporları üzerinden ne yazık ki, yeniden tartışır konumda olacağız...

Sonnotlar

¹ Bu yazı ilk olarak Mektepli Bülten Sayı:8 (Aralık 2020)'de yayımlanmıştır.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.)

3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer

almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa

numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adınabüyüksermayeninfaaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden

yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkcüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı

Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.

